

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno – Historyczny
Instytut Archeologii

Arkadiusz Przybyłok

MURY MIEJSKIE NA GÓRNYM ŚLĄSKU W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Leszka Kajzera
w Katedrze Archeologii Historycznej
Uniwersytetu Łódzkiego

Łódź 2014

SPIS TREŚCI

I.	Wstęp	
I.1	Cel i metoda	s. 3
I.2	Zakres terytorialny	s. 4
I.3	Zakres chronologiczny	s. 7
II.	Stan badań i charakterystyka bazy źródłowej	s. 8
III.	Elementy obwarowań	s. 16
III.1	Obwód	s. 16
III.1.1	Fosy	s. 16
III.1.2	Wały	s. 20
III.1.3	Mury	s. 23
III.2	Baszty i wieże	s. 29
III.3	Bramy	s. 37
III.4	Dziela artyleryjskie	s. 48
IV.	Obwarowania w przestrzeni miejskiej	s. 53
IV.1	Rozplanowanie	s. 53
IV.2	Zamki, klasztory i kościoły	s. 56
IV.3	Funkcje pozaobronne	s. 59
V.	Obronność miast górnośląskich	s. 63
V.1	Fundatorzy i fundacje	s. 63
V.2	Wartość militarna	s. 72
VI.	Podsumowanie	s. 79
VII.	Bibliografia	s. 83
VIII.	Katalog	s. 144
VIII.1	Biała	s. 147
VIII.1.1	Stan badań	
VIII.1.2	Rys historyczny	
VIII.1.3	Analiza obwarowań	
VIII.1.3.1	Źródła historyczne	
VIII.1.3.2	Stan zachowania	
VIII.1.3.3	Badania terenowe	
VIII.1.4	Charakterystyka obwodu obronnego	
VIII.2	Bielsko	s. 157

VIII.3	Bytom.....	s. 174
VIII.4	Cieszyn.....	s. 190
VIII.5	Czeladź.....	s. 206
VIII.6	Gliwice.....	s. 212
VIII.7	Głogówek.....	s. 230
VIII.8	Koźle.....	s. 245
VIII.9	Krapkowice.....	s. 253
VIII.10	Leśnica.....	s. 261
VIII.11	Niemodlin.....	s. 264
VIII.12	Olesno.....	s. 274
VIII.13	Opole.....	s. 281
VIII.14	Oświęcim.....	s. 302
VIII.15	Prudnik.....	s. 311
VIII.16	Pszczyna.....	s.321
VIII.17	Pyskowice.....	s. 328
VIII.18	Racibórz.....	s. 333
VIII.19	Strzelce Opolskie.....	s. 347
VIII.20	Toszek.....	s. 355
VIII.21	Ujazd.....	s. 359
VIII.22	Zator.....	s. 363
VIII.23	Żory.....	s. 369
IX. Spis ilustracji.....		s. 380

I. Wstęp

1.1 W 1961 r. wielce liczący się badacz architektury obronnej Bohdan Guerquin wygłosił referat, w którym wyraził konieczność opracowania zagadnienia murów miejskich w poszczególnych regionach Polski¹. Jednak mimo, iż od tego wystąpienia upłynęło ponad 50 lat, wiele miast ufortyfikowanych – w tym także górnośląskich – nie doczekało się jeszcze opracowania.

Na początku XVI w. Bartholomäus Stein, wrocławski geograf, uczony, wykładowca szkoły katedralnej napisał o Górnym Śląsku: *habeant in pagis ac vicis turguria ligno lutoque sine arce compacta, raras menibus incinctas urbes*² oraz *Ex multis autem oppidis eo pertinentibus, que vix comprehendere numero facile est, paucissima muros habent*³. By móc odpowiedzieć na pytanie, czy są to zdania krzywdzące, czy oddające realia czasów, w jakich żył ów geograf, niezbędne jest stworzenie katalogu miast otoczonych fortyfikacjami w średniowieczu⁴. Dopiero to podstawowe działanie porządkujące pozwoli na dalsze prace i rozwinięcie kwestionariusza pytań.

Dysponując listą miast obwarowanych w średniowieczu należy kolejno rozpoznać ich architekturę: sposób, w jaki zostały wzniesione oraz zastosowane w nich rozwiązania. Wiąże się to jednocześnie z prostymi działaniami mierniczymi: określeniem długości obwodów, liczby bram, grubości i wysokości muru, itd. Znając poszczególne formy warto następnie zadać pytanie o ich genezę. Interesującym zagadnieniem jest również fundator i czas fundacji oraz kierunki z których napływały na Góry Śląsk wzorce architektoniczne. Jednocześnie chciałbym rozważyć kwestię miejsca, jakie owe umocnienia zajmowały w życiu mieszczan i w miejskiej przestrzeni oraz, a może przede wszystkim: czy poniesione przez nich koszty przełożyły się na realne bezpieczeństwo.

Wieloletnie doświadczenia badaczy miast jednoznacznie ukazują fakt, że jedynie holistyczne badania mogą dać pełną odpowiedź na powyższe pytania⁵. Stąd, choć jest to praca pisana z optyki archeologicznej – architektonicznej, niezbędne będzie zebranie również źródeł *sensu stricto* historycznych: pisanych, kartograficznych i ikonograficznych, tak średniowiecznych, jak i nowożytnych. Stan badań i źródła zostaną omówione dla każdego ze skatalogowanych miast oddzielnie. Dla uzyskania możliwie pełnego obrazu przedstawię zarys podstawowych informacji o dziejach danego ośrodka miejskiego, a następnie przybliżę źródła historyczne dotyczące samych umocnień. Omówię również zachowane relikty i sumarycznie scharakteryzuję wyniki badań

1 B. Guerquin 1961.

2 B. Stein 1968, s. 29.

3 Ibidem, s. 41.

4 Porównaj rozdz. VIII: Katalog.

5 L. Kajer 1996, s. 5-67; C. Buśko, J. Piekalski 1998; J. Piekalski 1999; J. Piekalski 1999a; Archeologia w mieście 2012; A. Golembnik 2013.

archeologiczno – architektonicznych. Tak stworzony opis pojedynczych miast pozwolił w narracyjnej części pracy rozpoznać także zjawiska występujące w skali całego regionu górnośląskiego, a nie tylko ograniczone do pojedynczego miasta.

1.2. Stosowane przeze mnie w niniejszej pracy pojęcie *Górny Śląsk* jest, w kontekście średniowiecza, określeniem w dużej mierze anachronicznym. Problematyka nazewnictwa tego obszaru była już wielokrotnie omawiana przez historyków⁶. Najnowsze badania J. Rajmana i I. Panica pozwalają sądzić, że w XII i początkach XIII w. pod określeniem *Śląsk* rozumiano całą wielką dzielnicę obejmującą także dorzecze górnej Odry⁷, a czescy pisarze nie zwracali baczniejszej uwagi na podziały terenów zaliczanych do Polski⁸. Zmiany geopolityczne, zwłaszcza rozdzielenie się linii Piastów wrocławskich i opolskich oraz przejście władzy w księstwie raciborskim przez Przemyślidów, doprowadziły do zawężenia semantyki słowa *Śląsk* wyłącznie do dzielnicy wrocławskiej i powstałych z jej podziału księstw⁹. Władcy terytoriów wschodnich określani byli książętami opolskimi, a z czasem książętami danego miasta (Bytomia, Cieszyna, Koźla itd.)¹⁰. Powrót do szerokiego rozumienia określenia *Śląsk* – acz już z nieco innej optyki – nastąpił dopiero w końcu XIV w., a za przełomowy w tym względzie należy uznać dokument Władysława Jagiełły z 1397 r., w którym książęta opolscy określani zostali jako *śląscy*¹¹.

Powszechna kancelaryjna akceptacja szerokiego znaczenia nazwy *Śląsk* nie zamazała oczywiście różnic, także gospodarczych i politycznych, pomiędzy częścią opolską i wrocławską. Maciej Korwin najwyraźniej zauważał te niezgodności, stąd narzucając nowy system administracyjny wydzielił dwa starostwa: dla Górnego i Dolnego Śląska¹². Także za jego panowania po raz pierwszy pojawiło się w dokumencie sformułowanie Górny Śląsk (*hornie Slezie*)¹³.

To nowe określenie zakorzeniło się i jest używane do dziś. Stąd, zdając sobie sprawę z nieadekwatności owego pojęcia dla czasów wcześniejszych niż 2 połowa XV w., będę jednak używał zamiennie określeń *Górny Śląsk*, *Opolszczyzna* i *księstwo opolskie*.

Zasięg pojęć *Górny Śląsk/księstwa opolskie* nie jest niestety jednoznaczny geopolitycznie i trwały dla całego średniowiecza. W mojej pracy chciałbym skupić się na trzonie ziem należących do dominium opolskiego, pomijając tereny nietrwale z nim związane.

6 W. Semkowicz 1933; A. Barciak 1986; I. Panic 1997; J. Rajman 1998; I. Panic 2010b.

7 J. Rajman 1998, s. 16-18; I. Panic 2010b, s. 20-22.

8 A. Barciak 2012, s. 68-69.

9 I. Panic 1997, s. 9; J. Rajman 1998, s. 19; I. Panic 2010b, s. 23; A. Barciak 2012, s. 73-78.

10 I. Panic 1997, s. 8; I. Panic 2010b, s. 24-26.

11 W. Semkowicz 1933, s. 28; J. Rajman 1998, s. 23.

12 J. Rajman 1998, s. 28-30; I. Panic 2010b, s. 31.

13 CDS VI, s. 100.

Wśród nich należy w pierwszej kolejności wymienić księstwo opawskie¹⁴. Już w początkach XIII w. dokumenty wyraźnie wskazują na niezależność ziemi opawskiej od dzielnicy opolskiej. Co więcej, księstwo to przez całe późne średniowiecze podlegało władzy Przemyślidów, nigdy zaś Piastów. W efekcie zmian administracyjnych dokonanych przez Macieja Korwina krótkotrwale zostało ono włączone w struktury górnośląskie, jednak już po kilku latach podkreślono jego niezależność przez utworzenie starostwa opawskiego. Kolejnym obszarem o nie za mocnych związkach z Górnym Śląskiem są okolice Kluczborka, Gorzowa Śląskiego i Byczyny¹⁵. Miasta te przez większość czasu podlegały władzy dolnośląskich Piastów z linii oleśnickiej i dopiero u schyłku XV w. zostały przyłączone do księstwa opolskiego Jana Dobrego. W pracy tej nie zostanie omówione terytorium księstwa nyskiego z miastami Nysa, Paczków i Otmuchów. Choć współcześnie są one uznawane jednoznacznie za miasta górnośląskie, to dopiero władze pruskie przyłączyły ten obszar do prowincji górnośląskiej¹⁶. Należy również zauważyć, że władcy księstwa nyskiego, biskupi wrocławscy, związani byli z Dolnym Śląskiem nie tylko wzorcami kulturowymi¹⁷. Poza zainteresowaniem mojej pracy pozostaną także miasta znajdujące się współcześnie w Republice Czeskiej.

W pracy omówione zostaną natomiast miasta otoczone murami z ziemi bytomskiej i oświęcimskiej, przekazane Piastom opolskim w 1179 r. przez Kazimierza Sprawiedliwego¹⁸, oraz ziemia prudnicka sprzedana Piastom niemodlińskim w 1337 r. przez Jana Luksemburskiego¹⁹. Wczesne i trwałe przejście tych terytoriów w ręce opolskiej linii Piastów jednoznacznie powiązało je z górnośląskimi dziejami.

Opracowane zostaną również ziemie utracone przez Piastów opolskich w XV w.: księstwa , siewierskie²⁰, zatorskie²¹ oraz wspomniane już oświęcimskie²². Geneza oraz rozwój tych ziem i miast przypadają na okres, gdy zaliczane były w poczet ośrodków księstw opolskich.

Podsumowując w pracy omówię księstwo bytomskie z granicą na Przemszy oraz raciborskie ze wschodnią granicą na Przemszy Białej. Dalej, ku południowemu – wschodowi, granicą księstwa oświęcimskiego były Wisła oraz Skawa. W rejonie południowym tego księstwa granice poprowadzone były zapewne po szczytach i przełęczach Beskidów. Granicą południową księstwa cieszyńskiego była historycznie Ostrawica, jednak w przypadku moich badań ograniczać się będę

14 J. Horwat 1996, s. 6; R. Eysymontt 2009, s. 35.

15 J. Horwat 1996, s. 17; B. Snoch, 1997, s. 166-167.

16 W. Dziewulski, K. Zalewski 1980, s. 97- 98; 104-107.

17 Eysymontt 2009, s. 33.

18 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 31; B. Snoch 1997, s. 164-165.

19 J. Horwat 1996, s. 18; A. Weltzel 2005, s. 27-28.

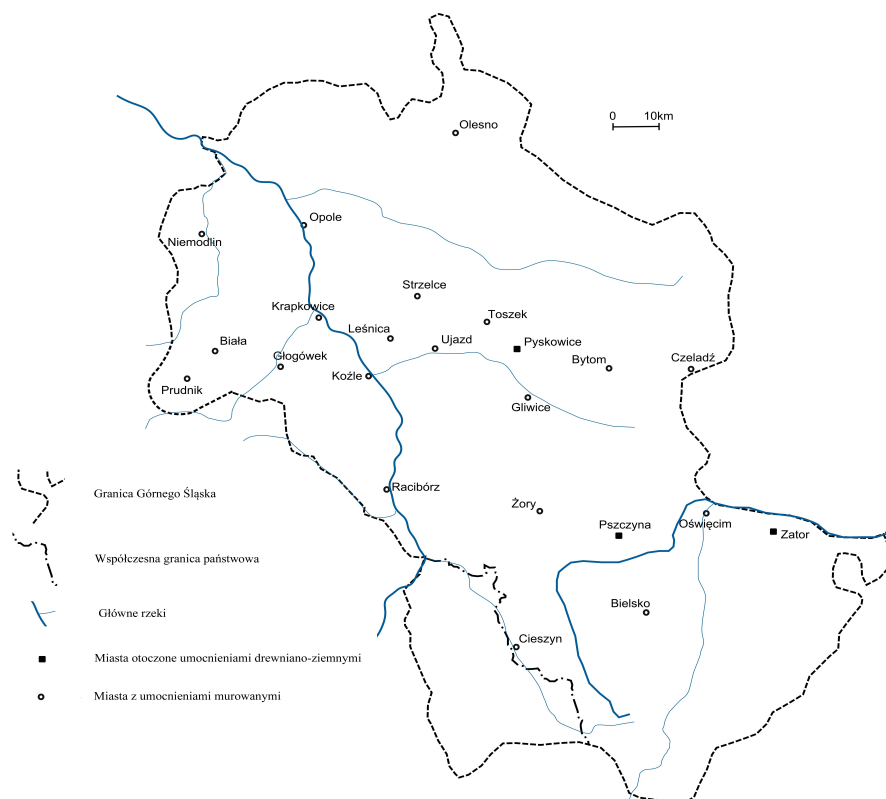
20 S. Korusiewicz 1990, s. 25.

21 K. Prokop 2002, s. 251-277.

22 K. Prokop 2002, s. 148-155.

do terytorium dzisiejszej Polski z granicą na Olzie. Dalej granica południowa prowadziła wzdłuż linii Odry, a następnie Psiny, pozostawiając Głubczyce i Kietrz po stronie Marchii Morawskiej. Od zachodu Górny Śląsk ograniczony był Osobłogą, Ścinawą, a następnie Nysą Kłodzką aż do jej ujścia do Odry. Północne rubieże terytorium wyznaczała Stobrawa – lecz bez Kluczborka – oraz górny bieg Liswarty w okolicach Lublińca²³. Omówiony obszar ma powierzchnię ponad 12 tysięcy km². Zdaję sobie sprawę, że tak określona granica terytorialna niniejszej rozprawy jest jedynie tworem teoretycznym, a nie realnie funkcjonującą w realiach późnego średniowiecza. Uważam jednak, że pozwala w możliwie pełnym stopniu omówić fortyfikacje miast określanych „górnos Śląskimi”.

W efekcie opisanych ustaleń na obszarze objętym badaniami uwzględniłem 23 miasta dowodnie posiadające umocnienia w późnym średniowieczu.

Ryc. I.2.1: Zakres terytorialny pracy. Rys. autora.

23 B. Snoch 1997, s. 163-177; E. Foltyn 2006, s. 149-160.

1.3. Dolną granicę chronologiczną pracy wyznacza początek funkcjonowania organizmów miejskich na terenie Górnego Śląska oraz pojawienie się pierwszych ich obwarowań. Pominąłem w tym względzie umocnienia przedmiejskich wsi oraz grodów. W pierwszym przypadku jest to zagadnienie wciąż nierozpoznane archeologicznie. Grody zaś uznaję za odrębny problem badawczy²⁴.

Za najstarsze miasta regionu uważa się Opole i Racibórz, lokowane być może już przed 1217 r.²⁵. Większość spośród uwzględnionych tu ośrodków uzyskała prawa miasta w II połowie XIII w. lub w początku wieku następnego²⁶. Powstanie umocnień, jak już udowodnił J. Widawski dla terenów Królestwa Polskiego, następowało z opóźnieniem w stosunku do momentu lokacji²⁷. Była to sytuacja chyba typowa dla większości terenów i państw średniowiecznej Europy. Określenie momentu rozpoczęcia budowy murów na Górnym Śląsku jest jednym z celów pracy, stąd niemożliwe jest założenie sztywnych ram chronologicznych.

Górną cezurę określa schyłek średniowiecza. Symbolicznym momentem może być doniosła politycznie, a zapewne również zauważalna społecznie śmierć ostatniego Piasta opolskiego Jana Dobrego w 1532 r.²⁸. Mocą traktatów sukcesyjnych terytorium górnośląskie przeszło wówczas w większości we władanie Hohenzollernów²⁹. Pierwsza trzecja XVI w. to również czas niepokojów związanych z zagrożeniem tureckim³⁰ oraz intensywnych zmian w technice wojennej³¹. Dzięki tak postawionej granicy chronologicznej mogę w pełni rozpoznać umocnienia średniowieczne, ale również zarysować przemiany, jakim podlegały w następnych wiekach. Nie oznacza to jednakże odrzucenia przeze mnie źródeł późniejszych, także poszerzających wiedzę na temat miejskich fortyfikacji.

Podsumowując, zakres chronologiczny pracy chciałbym zamknąć pomiędzy pojawieniem się pierwszych umocnień miast w XIII w. a latami 30. XVI w., gdy umocnienia te przebudowywano dla dostosowania ich do potrzeb nowożytnego pola walki.

24 Zdaję sobie jednocześnie sprawę z kontynuacji zasiedlenia i nieprzerwanego rozwoju wielu z czołowych ośrodków w regionie: J. Szydłowski 1996.

25 M. Wójcik 2008, s. 59-63.

26 J. Horwat 1996.

27 J. Widawski 1973, s. 31-33.

28 Książęta 1995, s. 62-64.

29 H. Hatańska – Rygorowicz 2001, s. 109-110; M. Čapský 2011, s. 135; Ch. Felskau 2011, s. 137-138.

30 M. Kunt, Ch. Woodhead 1998; P. Tańkowski 2010.

31 J. Rozpędowski 1975, s. 137-146; M. Howard 1990, s. 35-70; J. Szymczak 2004, s. 65-69.

II. Stan badań i charakterystyka bazy źródłowej.

Liczba publikacji poświęconych wyłącznie fortyfikacjom miast z terenu dzisiejszej Polski oraz Czech (a więc obszaru kulturowego, jakiego będzie dotyczyć moje opracowanie) nie jest duża. Wśród dotychczasowego dorobku naukowego należy w pierwszej kolejności wymienić stare, wielotomowe dzieła H. Lutscha³² oraz K. Bimlera³³, poświęcone monumentalnej architekturze średniowiecznego Śląska. W obu pracach, obok kościołów, ratuszów i zamków, wiele miejsca poświęcono murom miejskim.

Znamienne jest, że opublikowane ponad pół wieku temu wnioski i sugestie B. Guerquina o potrzebie i kierunkach badań nad miejskimi umocnieniami, w większości wciąż pozostają aktualne³⁴. Zasygnalizowana potrzeba stworzenia monografii miast ufortyfikowanych w poszczególnych regionach kraju zaowocowała wyczerpującym opracowaniem Królestwa Polskiego oraz mniejszymi pracami o Dolnym Śląsku i Pomorzu Zachodnim.

Opublikowana w 1966 r. popularna praca M. Przyłęckiego³⁵ jest jedynie pobieżnym katalogiem murów miejskich Dolnego Śląska. Większą wartość poznawczą, przede wszystkim w zakresie konserwatorstwa, ma opublikowana w 1987 r. kolejna książka tego autora o dolnośląskich umocnieniach³⁶. I choć wciąż stanowi świetny punkt wyjścia do dalszych prac, należy pamiętać o ogromnym przyroście archeologicznego materiału źródłowego, szczególnie dla Wrocławia³⁷. Najważniejszą, aktualną i wciąż przytaczaną pracą o murach miejskich w Królestwie Polskim jest opublikowana w 1973 r. książka J. Widawskiego³⁸. Warsztat badawczy wypracowany przez tego autora wydaje się w zasadzie najpełniejszą metodą opisu murów miejskich. Rok później wydano drukiem niewielką książkę D. Ptaszyńskiej o fortyfikacjach ośrodków województwa koszańskiego³⁹. Umocnienia Pomorza Zachodniego zostały zaś opracowane w 1975 r. przez E. Lukas⁴⁰, praca ta została jednak negatywnie przyjęta przez środowisko historyczne⁴¹. Miastami dawnego województwa ruskiego zajął się J. Malczewski, poświęcając zarazem wiele uwagi miejskim umocnieniom⁴². Praca ta jest tym bardziej interesująca, że w regionie owym dominowały fortyfikacje drewniane – ziemne. Czeski badacz Z. Fišera podjął się natomiast opracowania

miejskich wież⁴³ oraz bram⁴⁴ na terenie dzisiejszego państwa czeskiego. Jego encyklopedia bram miejskich uwzględniła ponad 300 miejscowości, wież zaś – 130 pozycji, czyniąc prace te świetnym punktem wyjścia do dalszych analiz, a także studiów porównawczych dotyczących Śląska. Brak jednocześnie równie monumentalnych opracowań murów miejskich w Państwie Krzyżackim. Liczne informacje na ten temat zawierają jedynie zbiorcze opracowania tamtejszej architektury. Wśród najnowszych z nich warto przytoczyć książki L. Czubiela i T. Domagały⁴⁵ lub T. Borkowskiego⁴⁶. Również poszczególne umocnienia miast Mazowsza zostały opracowane w stopniu zadowalającym, nie dokonano jednak próby podsumowania wiedzy na temat tego regionu⁴⁷. Obok nielicznych prac zbiorczych należy zwrócić uwagę na opracowania monograficzne pojedynczych systemów umocnień, a nawet dzieł fortyfikacyjnych. Stworzenie listy wydanych pozycji o takiej tematyce wykraczałoby poza skalę tego rozdziału oraz odbiegło od jego tematu, stąd ograniczyć się tylko do kilku subiektywnie wybranych przykładów⁴⁸.

Nie sposób pominąć również konferencji i wydanych w związku z nimi publikacji poświęconych miejskim fortyfikacjom. Tom 7 *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum* omawia zagadnienie umocnień miast nadbałtyckich i hanzeatyckich⁴⁹. Natomiast zorganizowana w Koźuchowie przez ICOMOS – Polska konferencja miała na celu dyskusję o kierunkach w ochronie i adaptacji relikwów miejskich umocnień⁵⁰.

Osobną grupą opracowań są prace poświęcone urbanistyce i architekturze *militaris*. Za chyba najważniejszy należy wymienić podręcznik J. Bogdanowskiego⁵¹. Niezwykle ważny w rozważaniach o fortyfikacjach jest również artykuł J. Szymczaka o kosztach budowy murowanych umocnień⁵². W artykule tym autor omówił przede wszystkim unikatową w skali regionu umowę pomiędzy mieszczanami plockimi a królem Kazimierzem, dotyczącą fundacji muru miejskiego. Ten pojedynczy dokument pozwala w sposób bardziej obiektywny spojrzeć na moment rozpoczęcia budowy umocnień i czas potrzebny do ukończenia inwestycji. Kolejne opracowania architektury średniowiecznej Śląska zazwyczaj poruszają problematykę umocnień, nie jest jednak ona tematem przewodnim. Wśród prac o szerszym zakresie warto wymienić opracowanie

32 H. Lutsch 1894.

33 K. Bimler 1942.

34 B. Guerquin 1961.

35 M. Przyłęcki 1966.

36 M. Przyłęcki 1987.

37 J. Badura, T. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz 2010.

38 J. Widawski 1973.

39 D. Ptaszyńska 1974.

40 E. Lukas 1975.

41 J. Piskorski 1987.

42 J. Malczewski 2006.

43 Z. Fišera 2006.

44 Z. Fišera 2007.

45 L. Czubiela, T. Domagała 1969.

46 T. Borkowski 2010.

47 Pojedynczy akapity temu zagadnieniu poświęciła I. Galicka 1994, s. 411-412 oraz R. Kunkel 2006, s. 107-110.

48 Bydgoszcz: R. Grochowski 2007; Koźuchów: T. Andrzejewski, Z. Szukielowicz 2008; Poznań: W. Gostyński, Z. Pilarczyk 2004; Toruń: E. Tomczak 1971; E. Gąsiorowski 2007; Warszawa: W. Pela 2008; Zielona Góra: W. Eckert 2003; lub w Czechach: Chotěboř: J. Dostál 2001; Kutná Hora: J. Fila 1939

49 Lübecker Kolloquium 2008.

50 Obwarowania miast 2010.

51 J. Bogdanowski 2002.

52 J. Szymczak 1988.

działalności fundacyjnej książąt śląskich B. Czechowicza⁵³ oraz analizę urbanistyki miast śląskich R. Eysymontta⁵⁴.

Wąsko, wyłącznie opracowaniem umocnień miast górnośląskich zajęło się dotychczas niewielu badaczy. Miejscowe mury miejskie znalazły się we wspomnianych powyżej opracowaniach architektury śląskiej H. Lutscha i K. Bimlera. Murom gliwickim poświęcono jak do tej pory chyba najwięcej uwagi. Ich omówieniem zajmowali się E. Bergman⁵⁵, D. Stabrowska⁵⁶, J. Radziejewicz – Winnicki⁵⁷, F. Maurer⁵⁸, G. Rendchen⁵⁹, a ostatnio także autor tego opracowania⁶⁰. Równie liczni badacze poświęcili się analizie murów Bielska. Należy wśród nich wymienić J. Kaźmierczyka⁶¹, J. Rozpędowskiego⁶², A. Gruszeckiego i J. Widawskiego⁶³ oraz badaczkę tamtejszego zamku M. Bicz – Suknarowską⁶⁴. Pojedyncze prace o umocnieniach miast powstały również dla innych ośrodków. Dla Bytomia są to dzieła autorstwa K. Bimlera⁶⁵, M. Wrońskiego⁶⁶, Z. Jedynaka⁶⁷ i J. Pierzaka⁶⁸. Opracowaniem umocnień pszczyńskich zajęła się Z. Warołowska⁶⁹, raciborskich I. i M. Wrońscy⁷⁰, żorskich – J. Pierzak⁷¹. Pozostałe opracowania mają charakter sprawozdawczy i szerzej zostaną omówione w katalogu niniejszej pracy. Obok przyczynkarskich artykułów poświęconych jednemu tylko ośrodkowi, J. Pierzak jest też autorem opracowania murów miejskich na Górnym Śląsku⁷², w którym zawarł i porównał cztery miejscowości: Bielsko, Bytom, Gliwice i Żory. Próby zbadania kamiennych murów miejskich na Opolszczyźnie podjęła się B. Piechaczek⁷³. Jej praca doktorska, z interesujących mnie miast, omówiła Krapkowice, Niemodlin i Strzelce Opolskie, ale również Głubczyce, Grodków, Otmuchów i Paczków. Praca ta niestety nie wyeksplatowała w pełni archeologicznego materiału źródłowego.

O miejskich murach pisali również w opracowaniach dziejów regionu lub pojedynczych miast liczni historycy. Wiedza ta, jakkolwiek cenna, najczęściej nie wyczerpuje problemu,

53 B. Czechowicz 2005.

54 R. Eysymontt 2009.

55 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987; E. Bergman 1989.

56 D. Stabrowska 1989.

57 J. Radziejewicz – Winnicki 1989; J. Radziejewicz – Winnicki 1990.

58 F. Maurer 1990; F. Maurer 1995.

59 G. Rendchen 1990.

60 A. Przybyłok w druku.

61 J. Kaźmierczyk 1958.

62 J. Rozpędowski 1958.

63 A. Gruszecki, J. Widawski 1969.

64 M. Bicz – Suknarowska 1986; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993.

65 K. Bimler 1943 s. 7-16.

66 M. Wroński 1987.

67 Z. Jedynak 1988.

68 J. Pierzak 2004a.

69 Z. Warołowska 1948 – 49.

70 I. Wrońska, M. Wroński 1983.

71 J. Pierzak 1997.

72 J. Pierzak 2004.

73 B. Piechaczek 2006.

a jednocześnie brak w pracach tych danych, które pozwalają traktować je jako pierwotne źródło informacji.

Podstawą niniejszej pracy jako opracowania z założenia archeologicznego będą wyniki działań terenowych. W zdecydowanej większości zostały one udostępnione wyłącznie jako przechowywane w archiwach różnych instytucji maszynopisy sprawozdań z badań archeologicznych. Jedynie niewielki odsetek został opublikowany i jest dostępny szerszemu gronu czytelników w postaci publikacji książkowych lub artykułów⁷⁴. Stan badań archeologicznych nad zebranymi w katalogu miastami różni się pod względem stopnia zaawansowania w zależności od badanego ośrodka. Dla części miast, jak Bielsko, Bytom, Gliwice, Opole, Racibórz i Żory jest on zadowalający. W ośrodkach tych przeprowadzono planowe badania związane z umocnieniami miejskimi. W pozostałych prace archeologiczne miały niemal wyłącznie charakter ratowniczy, związany z inwestycjami, przez co ich wyniki mają ograniczoną wartość poznawczą. Należy również podkreślić, że część miejskich fortyfikacji, jak w Leśnicy, Toszku lub Ujeździe, nie doczekała się jeszcze poznania przy pomocy metod typowych dla działań archeologicznych – architektonicznych.

Obok badań archeologicznych, istotnymi dla poznania zagadnienia umocnień miejskich są analizy i inwentaryzacje architektoniczne. Również w tym przypadku większość wyników prac została złożona w archiwach urzędów konserwatorskich lub lokalnych muzeów jako maszynopisy. Obok prac naukowych dużą wartość poznawczą mają również opracowania związane z remontami i przebudowami zachowanych reliktów, gdyż często stwarzały one jedyne okazje do wykonania odkrywek architektonicznych rejestrujących interesujące informacje o substancji zabytkowej i jej losach.

Kwerenda sprawozdań niepublikowanych została przeze mnie wykonana przede wszystkim w archiwach wojewódzkich służb konserwatorskich: Śląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach oraz delegaturze w Bielsku – Białej, Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Opolu i Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie. Część sprawozdań, szczególnie archiwalnych – przedwojennych i z czasów PRLu, przechowywana jest w lokalnych muzeach. Kwerenda objęła zbiory dokumentacji przechowywane w Muzeum Historycznym w Bielsku – Białej, Muzeum Górnośląskim w Bytomiu, Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, Muzeum w Gliwicach, Muzeum Regionalnym w Głogówku, Muzeum Regionalnym w Oleśnie, Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu, Muzeum Zamek w Oświęcimiu, Muzeum

74 Przodującymi wydawnictwami ciągłymi w tym zakresie są *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* oraz *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i Ziemiach Pogranicznych*, pod redakcją E. Tomczaka.

Regionalne w Prudniku oraz Muzeum w Raciborzu. Liczba przechowywanych w powyższych instytucjach sprawozdań i opracowań związanych z miejskimi umocnieniami przekracza 160. Pełen stan badań archeologicznych i architektonicznych został przeze mnie omówiony dla każdego z miast z osobna i zamieszczony w katalogu. Dlatego też uważam jego powtarzanie w tym miejscu za niecelowe.

Dla lepszego osadzenia w realiach historycznych umocnień miejskich niezbędne jest również omówienie źródeł pisanych. W większości korzystałem z opracowań historyków oraz opublikowanych źródeł. Do najważniejszych z perspektywy mojej pracy zbiorów dokumentów należą *Codex Diplomaticus Silesiae*⁷⁵, *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*⁷⁶, *Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*⁷⁷, *Schlesischer Urkundenbuch*⁷⁸ oraz *Kodeks Dyplomatyczny Śląska*⁷⁹. Pojedyncze dokumenty lub ich fragmenty publikowali również w swoich opracowaniach autorzy tacy jak J. Chrząszcz, F. Gramer⁸⁰, L. Musiol⁸¹ lub A. Weltzel. Wiele z tych źródeł nie przetrwało do naszych czasów. Należy jednak pamiętać, że te chętnie przytaczane prace nie są same z siebie źródłami i liczne informacje w nich zawarte należy w pierwszej kolejności poddać krytyce⁸².

Wśród źródeł pisanych szczególne znaczenie dla badań nad umocnieniami miast mają urbarze, zwłaszcza te powstałe w latach 30. XVI w. Informacje w nich zawarte są opisem pewnego stanu faktycznego, a nie – jak często bywa w innych kategoriach źródeł – wyrażeniem woli i potencjalnie rozpoczęciem pewnych inwestycji. Szczęśliwie część z urbarzy została opublikowana i jest łatwo dostępna do dalszych prac badawczych⁸³.

Obok źródeł średniowiecznych i wczesnonowożytnych, liczne informacje o murach miejskich – mówiące w większości o ich stanie zachowania i powolnej destrukcji – zawarto w nowożytnej literaturze podróżniczej i krajoznawczej. W dziełach B. Steina⁸⁴, F. B. Zimmermanna⁸⁵, J. F. Zöllnera⁸⁶, J. Stocka⁸⁷ odnaleźć możemy opisy oglądanych przez nich umocnień, dzięki czemu ich prace zyskały bez mała wartość źródła historycznego.

W większości wypadków jedynym sposobem odtworzenia wyglądu murów miejskich,

75 Dalej: CDS

76 Dalej: LuBS

77 Dalej: SRS

78 Dalej: SUB

79 Dalej: KDS

80 F. Gramer 1863, s. 339-422.

81 L. Musiol 1936, s. 531-587.

82 M. Cetwiński 2008, s. 168, 230.

83 Urbarz 1939; J. Leszczyński 1955; Urbarz 1973; W. Błaszczyk, J. Horwat, Z. Jedynak 1988; Urbarz 2001; R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007.

84 B. Stein 1968.

85 F. A. Zimmermann 1783.

86 J. F. Zöllner 1793.

87 J. Stock 1805.

a szczególnie ich zwieńczeń jest analiza ikonografii. Najstarszym, niestety zniszczonym w trakcie II wojny światowej przedstawieniem górnos Śląskiej architektury był fresk z kościoła franciszkańskiego w Opolu, pochodzący z XIV w., a przedstawiający tamtejszy zamek⁸⁸. Najstarsze znane wizerunki miast górnos Śląskich powstały w latach 1536 – 1537 w trakcie podróży pfalzgraфа Ottheinricha z Neuburga do Krakowa⁸⁹. Palatynowi towarzyszył malarz, prawdopodobnie Mathias Gernug, który wykonał 50 wedut przedstawiających ponad 70 mijanych miejscowości. Wśród nich znalazło się 9 ośrodków górnos Śląskich. Większość badaczy panoram, w szczególności ich odkrywcy A. Marsch, uznaje je za wiarygodne źródło⁹⁰. Posługując się nimi pamiętać należy jedynie, że nie powstały one w całości z natury, lecz częściowo w pracowni artysty. Analizy historyków sztuki wykazały, że w trakcie podróży wykonano serie szkiców, które następnie były pokolorowane i być może uzupełnione. Jednocześnie zauważono, że na wedutach umieszczono elementy krajobrazu nie istniejące w rzeczywistości, jak np. wzniesienia stanowiące tło dla większości miast. Wydaje się, że jest to wynik zamierzonego pogłębienia perspektywy i odpowiedź na zapotrzebowania estetyczne elit dworu palatyna.

Weduty Gernuga są jedynym źródłem ikonograficznym przedstawiającym w zasadzie jeszcze średniowieczne miasta górnos Śląskie. Powstały tuż przed licznymi inwestycjami wielkich rodów budujących na tym terenie swoje renesansowe rezydencje, a także przed zniszczeniami wojny trzydziestoletniej. Pozostałe znane widoki ukazują już miasta nowożytne. Przez analogie do badań architektonicznych także tutaj można rozpatrzeć wyłącznie elementy gotyckie, pomijając renesansowe i barokowe przebudowy lub nietrwałe drewniane elementy umocnień. Retrospekcja taka niesie z sobą oczywiste ryzyko, jednak odrzucenie tej grupy źródeł drastycznie zubożyłoby dostępną bazę informacji.

Na najstarszą mapę Śląska, umieszczoną w *Cosmographii* autorstwa Sebastiana Münstera z 1544 r.⁹¹ oraz wydaną w Nysie w 1561 r. mapę *Tabula geographia sive mappa Silesiae* autorstwa Martina Helwiga⁹² naniesione zostały miniatury miast. Niestety, w przypadku większości ośrodków są to wyłącznie symboliczne wizerunki – kalki powtarzane parokrotnie dla kilku z nich. Jedynie najważniejsze miasta: Opole, Racibórz, Cieszyn zostały potraktowane podmiotowo. Tym samym w większości wypadków nie wnoszą wielu nowych informacji dla moich badań. Młodsze, lecz

88 U. Popłonyk 1970, s. 35; J. Domasławski, A. Karłowska – Kamzowa, M. Kornecki, H. Małkiewiczówna 1984, s. 216; A. Marsch 1995, s. 37.

89 Die Reisebilder 2001.

90 Badania wedut przeprowadzone przez zespół pod kierownictwem A. Marsch potwierdziły wiarygodność przedstawień (Die Reisebilder 2001). Również liczne opracowania poszczególnych panoram wykazały ich zgodność ze stanem faktycznym (J. Pierzak 2002, s. 7-8, 250-251; I. Kęder, W. Komorowski 2008, s. 238-239; P. Siemko 2011). Krytycznie do powyższych ustosunkował się jedynie M. Kutzner (M. Kutzner 2012) wykazując rzekome błędy w przedstawieniu Będzina, z którego wnioskami się nie zgadzam.

91 B. Czechowicz 2004, s. 23-24.

92 B. Czechowicz 2008, s. 20-49.

bardziej dokładne są natomiast przedstawienia miast księstwa pszczyńskiego w *Ichnoorthographia Plesniaca* autorstwa Andreasa Hindenberga z 1636 r.⁹³.

Największy zbiór widoków miast powstał już po odbudowie zniszczeń wojny trzydziestoletniej, a tuż przed wielkimi inwestycjami czasów pruskich i industrialnych. Friedrich Bernard Wernher⁹⁴ jest autorem dwóch niezwykle cennych dla analiz umocnień pozycji. Powstała w połowie XVIII w. *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens*⁹⁵ to historyczno – geograficzne opracowanie Śląska, zawierające zbiór szkiców miast, klasztorów i zamków. W dziele *Scenographia urbium Silesiae*⁹⁶ znalazło się zaś 11 miedziorytniczych tablic z wizerunkami samych miast. Porównanie wizerunków z dzieł F. B. Wernhera z istniejącymi obiektami przekonuje, że są to przedstawienia wiarygodne i szczegółowe⁹⁷. Należy jednak pamiętać, że widoki niekoniecznie powstawały z natury, lecz są kompilacją szkiców. W efekcie autor mógł zaburzyć proporcje lub perspektywę.

Podobną chronologię mają plany miast *Krieges – Carte von Schlesien* wykonane przez Christiana Friedricha von Wrede w połowie XVIII w., a przechowywane w Staatsbibliothek zu Berlin⁹⁸. Kartograf naniósł na nich bloki zabudowy, najważniejsze obiekty gospodarcze oraz miejskie, w tym umocnienia. W większości wypadków są to najstarsze znane plany miast górnośląskich.

Dla poszczególnych miast zachowały się oczywiście i inne źródła ikonograficzne, opisane szczegółowo w odpowiednich podrozdziałach katalogu. Warto zwrócić uwagę na liczny zbiór przedstawień Cieszyna⁹⁹, wotywnie obrazy z Gliwic¹⁰⁰, Olesna¹⁰¹ i Opola¹⁰² lub XIX-wieczne ryciny autorstwa Ch. F. Emanuela i S.F. Stuckarta¹⁰³.

Przyglądając się miastom ościennym: dolnośląskim, małopolskim lub morawskim zauważyć należy skąpą liczbę źródeł dla Górnego Śląska. Stan zachowania bazy źródłowej: substancji zabytkowej, źródeł pisanych oraz archiwalnych widoków i planów, zubożony został przez niespokojne losy tych terenów w czasach nowożytnych i współczesnych. Liczne archiwa miejskie spłonęły w czasie ostatniej wojny. Niesprzyjający dla zachowania reliktyw przeszłości był również

industrialny charakter obszaru. Na te obiektywne problemy nakładają się wieloletnie zaniedbania związane z chęcią szybkiego rozwoju miast przy jednoczesnym zaniechaniu troski o ich dziedzictwo.

93 J. Kolenda 1979; P. Greiner 2000.

94 F. B. Wernher 2004.

95 F. B. Wernher 1750.

96 F. B. Wernher 1732-1752.

97 M. Morelowski 1950; M. Morelowski 1953; K. Kaczmarek – Patralska 2004; S. Kaiser 2004; G. Podruczny 2004; I. Rybka – Ceglecka 2004; P. Siemko 2004; P. Siemko 2006; P. Siemko 2010.

98 B. Czechowicz 2004, s. 97-105.

99 Serdecznie dziękuję za udostępnienie mi skanów przez Dyрекję i Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

100 J. Kwak 1995, s. 99.

101 J. Lompa 2008, s. 281.

102 A. Marsch 1995, s. 40.

103 Ch. F. Emanuel, S.F. Stuckart 1819.

III. Elementy obwarowań

1. Obwód

1.1. Fosy

Większość średniowiecznych miast lokowano w pobliżu cieków wodnych¹⁰⁴. Ich obecność zapewniała mieszkańcom dostęp do wody pitnej i przemysłowej, wygodnego szlaku transportowego oraz źródła energii dla różnych urządzeń produkcyjnych, w tym np. młynów. Jednocześnie nurt rzeki mógł utrudnić przeprawę wrogim armiom. Jednak zazwyczaj naturalne ciek wodne nie zapewniały pełnego bezpieczeństwa, nie oblewając miasta ze wszystkich stron. Stąd większość badanych miast, choć położonych nad rzekami, posiadała dodatkową sztucznie wykopaną przeszkodę wodną w postaci fosę. Występuje ona dowodnie w 18 ośrodkach, przy zaledwie 3, gdzie nie zastosowano tej formy obrony, a w 2 przypadkach brakuje danych, by rozstrzygnąć tę kwestię¹⁰⁵.

W większości wypadków budowniczowie fos starali się wykorzystać naturalne ciek oraz skarpy, tak by zminimalizować nakład prac ziemnych potrzebnych dla zabezpieczenia miasta. Stąd większość miast (Bielsko, Cieszyn, Głogówek, Koźle, Niemodlin, Olesno, Opole, Prudnik, Racibórz i prawdopodobnie Oświęcim) fosa zabezpieczała maksymalnie z trzech stron i łączyła się z naturalnymi przeszkodami, głównie rzekami. Pelen obwód fosy posiadały najprawdopodobniej: Biała, Bytom, Gliwice, Pszczyna, Pyskowice, Strzelce, Zator, Żory. Były to miasta położone na terenie, pozbawionym szerokich rzek. Oczywiście niewielkie ciek wodne, jak położona na północ od Gliwic Kłodnica lub liczne odnogi i starorzecza Pszczynki na północ i zachód od miasta Pszczyna, zapewniały dodatkową ochronę. Jednak konieczność odsunięcia zabudowy miejskiej od nieużytecznych terenów zalewowych wymagała na średniowiecznych „planistach” budowę sztucznego obwodu niezależnego od rzeki.

Do dnia dzisiejszego nie przetrwała żadna w pełni zachowana fosa miejska. Pojedyncze, wciąż rozpoznawalne formy terenowe, stanowiące ich relikty, nie dają pełnego obrazu pierwotnych ich rozmiarów. W trakcie badań terenowych w 9 z 18 mających fosę miastach rozpoznano ich stratygrafię. Wszystkie spośród nich wykopane zostały w gliniastym lub w ilastych piaskach, a więc w podłożu spoistym i słabo przepuszczalnym¹⁰⁶.

We wszystkich przebadanych miastach pomiędzy obwodem obronnym a fosą znajdowało się przedpole, pas ziemi pozbawiony pierwotnie zabudowy. Jego szerokość nie była zazwyczaj stała,

tylko dopasowana do potrzeb przestrzeni miejskiej na danym fragmencie obwodu. W przypadku Żor¹⁰⁷ było to tylko 7 do 8 m, w Gliwicach¹⁰⁸ 7 do 12 m, w Bielsku¹⁰⁹ około 10 m, w Opolu¹¹⁰ 12 m, a w Niemodlinie¹¹¹ aż 40 m. Dostosowane do ukształtowania terenu i mokradeł przedpole w Bytomiu miało szerokość od 10 do nawet 20 m¹¹². Co więcej, w Bielsku¹¹³, Gliwicach i Żorach zaobserwowano, że w rejonie bram miejskich przedpole zwężała się, dzięki czemu ściany frontowe bram znajdowały się na krawędziach fos.

Rozmiary fosy również zależały od lokalnych potrzeb i warunków naturalnych. Badania archeologiczne w Oświęcimiu pozwoliły zaobserwować układ stratygraficzny zinterpretowany jako fosa o szerokości 6,5 m i głębokości ponad 1,5 m¹¹⁴. Relikty fosy w Bielsku miały szerokość około 8 m i 3 m głębokości¹¹⁵, w Bytomiu zaś od 11 do 15 m szerokości i około 3 m głębokości¹¹⁶. Badania w Gliwicach zarejestrowały fosę o szerokości nawet 16 m i głębokości co najmniej 2,3 m¹¹⁷, w Opolu o szerokości od 16 do 18 metrów i głębokości około 2 m¹¹⁸, w Żorach szeroką na 17 do 18 m i głęboką nawet na 4 m¹¹⁹. Pomiary zachowanych form terenowych pozwalają nam również ocenić wymiary fosy w Pyskowicach na około 10 m szerokości i ponad 2 głębokości, a w Zatorze na nawet 22 m szerokości i zachowanej głębokości zaledwie 1 m.

Niewielka szerokość bielskiej fosy w porównaniu z pozostałymi może być wynikiem dogodnego ukształtowania terenu. Miasto oblane było licznymi potokami, a także częściowo chronione wysokimi skalistymi skarpami. Stąd fosa miejska potrzebna była tylko na krótkim odcinku w południowo – zachodniej części miasta, gdzie dostęp do niego był relatywnie najłatwiejszy, choć wciąż wymagający wspinaczki na stok wzniesienia. Pozostałe miasta posiadały fosy o szerokości najczęściej kilkunastu metrów i głębokości nie większej niż 3 m. Relatywnie głęboka fosa w Żorach była fosą suchą, a więc wymagającą większego przegłębienia dla uzyskania bezpieczeństwa.

Rozmiar i głębokość fos na terenach ościennych miały podobne rozmiary. Znanie fosy najsilniejszego miasta Śląska – Wrocławia – posiadały szerokość nawet do 20 metrów i zarejestrowaną archeologicznie głębokość sięgającą 6 m¹²⁰. Dużo mniejszy Przewóz otoczony był

104 Ostatnio o miastach średniowiecznych i towarzyszących im ciekach wodnych: U. Sowina 2009, s. 41-61.

105 Tab. 1:15.

106 Bielsko: J. Pierzak 1996b, rys. 31/96, 65/96; Bytom: T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, s. 29-30; Gliwice: D. Stabrowska 1988; Opole: M. Krawczyk 2009b, rys. 6; Pyskowice: R. Zdaniewicz 2009, s. 10; Żory: M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 407.

107 J. Kozak 1973, s. 4-17; M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 409-410.

108 H. Wojciechowska 1995, s. 74.

109 J. Pierzak 1996; J. Pierzak 1996b, mps. WKZBB, s. 7-8.

110 M. Krawczyk 2010, s. 99-102.

111 K. Macewicz 1983, s. 1.

112 T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, s. 18-19, 29-30, 37-40.

113 W. Kuś, B. Chorąży 2000, s. 5-7 tab.V, ryc. 2.

114 M. Mysza 2003b, s. 5-6, 10.

115 J. Pierzak 1996, s. 5, 7-8; W. Kuś, B. Chorąży 2000, s. 5-7.

116 J. Szydlowski 1966, s. 99-100; T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, s. 18-19, 29-30, 37-40.

117 D. Stabrowska 1989, s. 103.

118 M. Krawczyk 2010, s. 99-102.

119 J. Kozak 1973, s. 4-17; M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 409-410.

120 Z. Wiśniewski 1993, s. 332-333.

zaś fosą o szerokości 10 – 12 m i głębokości ponad 2 m¹²¹, a czeski Jičín miał fosę o szerokości 10 m i głębokości ponad 3,2 m¹²². Można tym samym uznać, że kilkunastometrowa szerokość była typowa, a może raczej optymalna dla tej formy przeszkody wodnej. Jednocześnie warto przytoczyć zdanie teoretyka wojny N. Machiavellego z początku XVI w., który sądził, że fosa nawodniona, a więc dominująca na Górnym Śląsku, była przeszkodą gorszą od fosi suchej¹²³. Najwyraźniej lokalna praktyka odbiegała od doświadczeń i teorii włoskiego renesansu.

Warto przybliżyć jeszcze wyniki wykopalisk w Bielsku i Gliwicach, gdzie obok wypełniska fos zarejestrowano również detale konstrukcji ich brzegów. W wewnętrzny stok bielskiej fosi wbito ukośnie trzy linie pali drewnianych o niedużej średnicy¹²⁴. Rozstawione co około 0,8 m, płytko wbite, prawdopodobnie pełniły funkcję zasieków. Odmienne, dwie linie drobnych pali połączonych plecionką z gałęzi zaobserwowane na wewnętrznym stoku gliwickiej fosi pełniły zapewne funkcję wzmacniającą, zabezpieczającą brzeg przed podmywaniem¹²⁵. Podobne rozwiązania wzmacniające brzegi fos zarejestrowano w trakcie badań archeologicznych Fosi Jeleniej we Wrocławiu¹²⁶ lub fosi w Żarach¹²⁷. Mniej kosztowne było zaś umocnienie brzegów fos w Sandomierzu¹²⁸ i Przewozie¹²⁹, gdzie tylko wylepiono je gliną. Można przypuszczać, że rozwiązanie to stosowano częściej, jednak jego pozostałości mogły zostać przeoczone lub niezachowane.

W niewielu przypadkach rozpoznano pełen profil fos miejskich. Najczęściej odsłonięte zostały wyłącznie brzegi (lub tylko jeden brzeg), przez co nasza wiedza o ich profilach jest niepełna. Zauważyć można, że budowniczy tych umocnień kopali najczęściej nieckowate zagłębienia o zmiennym nachyleniu profilów. Przy brzegach przebadane fosi miały skłon bardziej stromy, niż w partiach przydennych, a tam gdzie to w ogóle zauważono – dno było całkowicie płaskie. Przykładowo najlepiej chyba rozpoznana fosa w Żorach miała w przy brzegach nachylenie stoku koryta wynoszące około 30 – 35°, a w głębszych partiach już tylko 15°¹³⁰. Nachylenie skłonu fosi w Opolu¹³¹ i Bielsku¹³² wynosiło przeciętnie około 25 – 30°, w Bytomiu około 30°¹³³, a w Gliwicach około 30-35°¹³⁴. Łagodny spadek odnotowano przy krawędzi brzegowej fosi

w Pyskowicach (około 15°)¹³⁵, a wyjątkowo duży w Oświęcimiu (nawet 40°)¹³⁶. We wszystkich tych przykładach wraz z głębokością stopień nachylenia sukcesywnie się zmniejszał.

Choć liczba danych jest niewielka, można zauważyć ogólną tendencję dążącą do otrzymania stoku koryta fosi o nachyleniu zbliżonym do 30°. Współczesne badania statyków pozwalają sądzić, że jest to kąt, przy którym współczynnik osuwania jest niewielki¹³⁷, a zarazem nachylenie to pozwala osiągnąć na relatywnie niewielkiej przestrzeni odpowiednie przegłębienie.

Osobnym zagadnieniem są fosi oddzielające miasto od miejskiego zamku zarejestrowane w Bielsku, Bytomiu i Pszczynie. Bielski zamek w początkowej fazie jego istnienia oddzielał od miasta pojedynczy suchy rów o szerokości około 5 m¹³⁸. Po rozbudowie zamku nowa fosa oddzielająca go od miasta ulokowana została w międzymurzu dwóch linii obwodu zamkowego i również miała około 5 m szerokości. W Bytomiu zaobserwowano jedynie zewnętrzny stok fosi oddzielającej miasto od zamku¹³⁹. Wyniki badań pozwalają ocenić jej szerokość na ponad 4 m. W przypadku Pszczyny do dziś widoczny jest relikt fosi oddzielającej zamek. Ma on szerokość około 8 m. Wobec braku badań archeologicznych trudno ocenić, czy były to jego pierwotne rozmiary.

Opole, historyczna stolica Górnego Śląska, posiadała u schyłku omawianego przeze mnie okresu drugą linię umocnień murowanych chroniącą miasto od południa. Nowożytnie źródła pisane¹⁴⁰ i ikonograficzne¹⁴¹ pozwalają sądzić, że międzymurze zajmowała nawodniona fosa, prawdopodobnie dopiero w XVIII w. zapuszczona i zarosła.

Wiedzę archeologiczną uzupełniają informacje pisane. O dużym znaczeniu takiej przeszkody może świadczyć dokument podziału Bytomia z roku 1369, w którym zaznaczono, że dwaj nowi właściciele, książęta Przemysław Noszak¹⁴² i Konrad III oleśnicki¹⁴³ mają prawo w swojej części dokonywać dowolnych inwestycji, jednak bez naruszenia fosi¹⁴⁴. W Prudniku w miejskiej fosie hodowano z kolei karpie¹⁴⁵. Za utrzymanie jej w dobrym stanie odpowiedzialni byli okoliczni wieśniacy¹⁴⁶. Ta dwoista funkcja – militarna i gospodarcza – jest chyba zjawiskiem częstszym, lecz (zapewne w wyniku popadnięcie przez pisarzy w pułapkę oczywistości) pomijanym

121 M. Magda – Nawrocka 1995, s. 209.

122 P. Stabrava 1998, s. 143.

123 N. Machiavellei 2008, s. 235.

124 J. Pierzak 1996, s. 16-17.

125 H. Wojciechowska 1995, s. 74.

126 B. Kitliński 2001, s. 574-575.

127 J. Nowiński 1995, s. 200.

128 M. Florek 2003, s. 22.

129 M. Magda – Nawrocka 1995, s. 209.

130 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, ryc. 6.

131 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: M. Krawczyk 2010, ryc. 3.

132 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: J. Pierzak 1996b, ryc. 65.

133 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, ryc. 13.

134 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: D. Stabrowska 1988.

135 Pomiary na podstawie dokumentacji fotograficznej: R. Zdaniewicz 2009.

136 Pomiary na podstawie dokumentacji rysunkowej: M. Mysza 2003b, ryc. 7.

137 M. Długosz 2011, s. 60, 64.

138 J. Kaźmierczyk 1958, s. 2; S. Pawłowski 1992, s. 6-9, 14-15; S. Pawłowski 1993, s. 22-26, 32. S. Pawłowski, B. Chorąży, B. Chorąży 1993, s. 3, 9-10; S. Pawłowski 1995 s. 57-60, 68-70.

139 D. Podyma 2006, s. 193.

140 J. Stock 1805, s. 35.

141 F. B. Wernher 1750, s. 238-239

142 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 510-512.

143 K. Jasiński 2007, s. 434-436.

144 CDS VI, s. 191-193; LuBS II, s. 441-442; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 142-148.

145 A. Weltzel 2005, s. 57.

146 J. Chrzyszcz 1912, s. 90.

w źródłach. Dobrą analogią może być Kraków, gdzie, jak zauważyła U. Sowina, fosa pełniły funkcje transportowe, hodowlane, i nimi odprowadzano zabrudzoną wodę ze stawów rybnych¹⁴⁷.

Warto również poruszyć temat pojawiających się w źródłach obiektów określonych łacińskim określeniem *fossatum*¹⁴⁸. Nie musi ono oznaczać obiektu o znaczeniu militarnym, a jedynie rów, który mógł być ograniczeniem przestrzeni miejskiej lub mieć znaczenie bardziej „codzienne”, choćby odwadniające. Niezaprzeczalnie, nawet wąski kanał utrudniał szturm¹⁴⁹, lecz chyba nie należy rozpatrywać takich obiektów przez pryzmat architektury *militaris*. Być może niewielkie rowy odkryte w Bytomiu¹⁵⁰, Oświęcimiu¹⁵¹ i Zatorze¹⁵² są właśnie pozostałościami rowów granicznych, odwadniających czy może nawet fundamentowych, a nie zostały zinterpretowane przez odkrywców – niewielkich fos.

W prawie wszystkich rozpoznanych przypadkach fosa stanowiła pierwszą linię obrony wzmacniającą zasadniczy obwód murowany lub drewniano – ziemny. Jedynie w przypadku Pyskowice nie odkryto innych elementów umocnień niż fosa. Nie można oczywiście wykluczyć istnienia drewnianego płotu lub innych nietrwałych i trudnych do zauważenia archeologicznie umocnień.

1.2. Wały

Powszechnie powtarza się przekonanie, że większość miast posiadała umocnienia wzniesione z ziemi i drewna zanim miasta owe zostały otoczone murami miejskimi¹⁵³. Najczęściej jednak brakuje przesłanek archeologicznych i historycznych, by zdanie to potwierdzić. Wydaje się, że pewne formy częstokółów bądź płotów pełniły funkcję ograniczającą przestrzeń miejską¹⁵⁴. Ich znaczenie militarne było zapewne niewielkie, jednak niezaprzeczalnie utrudniały wejście do miasta elementowi niepożądanemu w postaci włóczęgów czy złodziei, a i spowalniały szturm mniejszych grup żołnierzy. Skuteczniejszą metodą zabezpieczenia osiedla było usypanie wału ziemnego, najczęściej wzmocnionego wewnętrzną konstrukcją drewnianą i zwieńczonego częstokołem. Tradycja budowy tego typu umocnień znana była lokalnej ludności od co najmniej kilkuset lat, nim

147 U. Sowina 2009, s. 87-91.

148 J. Rajman 2001, s. 27.

149 Taką niewielką fosę o znaczeniu militarnym przedstawił Mistrz Księgi Domowej, za: Ch. Waldburg Wolfegg 1998, s. 98-99.

150 J. Szydłowski 1966, s. 99-100.

151 J. Reyniak 2006., s. 2-4.

152 S. Dryja 1997a, s. 11-13.

153 Nie sposób wymienić wszystkich historyków powtarzających twierdzenie o osadzie lokacyjnej otoczonej drewniano ziemnym parkanem. Warto jedynie zauważyć, że prekursor badań nad umocnieniami miast w Polsce również podzielał to zdanie: J. Widawski 1973, s. 17, 31. Należy jednak pamiętać, że działo się to 40 lat temu, gdy w Polsce rozpoczynano dopiero badania nad murami miejskimi.

154 F. B. Wernher 1750, s. 361.

zaczęto zakładać miasta¹⁵⁵.

Jak do tej pory na Górnym Śląsku tylko raz zaobserwowano układ nawarstwień mogący zasugerować, że nim wzniesiono mur miejski, miasto otoczone było ziemnym wałem. W południowej części Bielska, w rejonie pl. św. Mikołaja, odsłonięto pozbawiony zabytków nasyp powstały prawdopodobnie w trakcie wyrzucania ziemi z powstającej fosi¹⁵⁶. Autorzy badań uznali, że nasyp ten pełnił funkcje obronne. Brak jednak elementów mogących potwierdzić takie przeznaczenie: pozostałości płotu, zasieków lub konstrukcji wewnętrznej. Być może nasyp przygotowywał teren pod późniejszą budowę muru lub zwyczajnie był wynikiem wyrzucania ziemi z wypełniska planowanej fosi na hałdę. Podobne pozostałości odsłonięto jednak we Wrocławiu, gdzie w zniszczonym wale zaobserwowano łatwe do przeoczenia, nieznacznie odcinające się od gruntu smugi po rozłożonej konstrukcji drewnianej¹⁵⁷. Liczne badania weryfikacyjne potwierdziły militarny charakter tego obiektu. Stąd też nie można wykluczyć, że i bielski nasyp miał znaczenie obronne.

Mieszkańców nie wszystkich miast stać było na wzniesienie murowanego obwodu wymagającego ogromnego nakładu środków, czasu i pracy specjalistów. Dlatego zwłaszcza mniejsze ośrodki pozostawały przy „prymitywnych”, lecz nie zawsze gorszych fortyfikacjach drewniano – ziemnych. Na terenie Górnego Śląska do takich miast zaliczały się Cieszyn, Pszczyna i Zator oraz być może również Pyskowice.

Archeologicznie rozpoznano jedynie wał w Zatorze, mający u podstawy – po intencjonalnym rozwleczeniu w XV w. - szerokość około 20 m¹⁵⁸. Wał został przypuszczalnie usypany z ziemi pochodzącej z kopania poprzedzającej go fosi. Stabilność zapewniała mu prawdopodobnie konstrukcja przekładkowa. Nie zachowały się żadne pozostałości po potencjalnym zwieńczeniu wału. Jedynie znana ze źródeł pisanych informacja o szturmie za pomocą drabin może sugerować istnienie jakiejś formy częstokołu¹⁵⁹. Wał poprzedzony był wąskim rowem, zdaniem badacza będącym rowem fundamentowym po płocie lub ostrokołe.

Również Pszczyna otoczona była w średniowieczu fortyfikacjami drewniano – ziemnymi. Nie zostały one rozpoznane archeologicznie, ale liczne i szczegółowe zapiski pozwalają odtworzyć ich formę¹⁶⁰. Miasto otaczała fosa i wał ziemny zwieńczony drewnianym częstokołem, w celu zapewnienia ochrony przed ogniem oblepionym gliną. Dla obrony czynnej na parkanie znajdował

155 W. Hensel 1962.

156 B. Chorąży, B. Chorąży 2010b, s. 195

157 J. Badura, T. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz 2010, s. 381-382.

158 S. Dryja 1997, s. 10-12; S. Dryja 1997a, s. 10.

159 J. Długosz 2001, s. 177-178.

160 L. Musiol 1936, s. 84-86 ; Z. Wartołowska 1948 – 1949, s. 350-352.

się ganek obrońców z dachem krytym gontem. Wzniesiono również dwie wieże drewniane¹⁶¹. Jak dowodzą późnośredniowieczne walki o Pszczynę, konstrukcje te były wystarczające do obrony przed niedużymi armiami, jakimi dysponowała większość lokalnych książąt i możnych¹⁶². Warto również zauważyć, że drewniano – ziemny wał w XV w. mógł być skuteczniejszą przeszkodą dla atakujących korzystających z artylerii ogniowej niż kamienny mur. Wszak epoka nowożytna to czas fortyfikacji wykorzystującej ziemne dzieła artyleryjskie, popularne choćby w holenderskiej szkole fortyfikacyjnej¹⁶³.

Co zastanawiające, również tak bogate i ludne miasto jak Cieszyn według dokumentu z 1505 r. bronione było tylko przez wał i częstokół¹⁶⁴. Stan ten potwierdził jeszcze dokument z 1521 r., gdy książę wsparł budowę obwodu murowanego przywilejami dla miasta¹⁶⁵.

Przewagę, jaką dawały wały ziemne w konfrontacji z kulą armatnią, próbowano prawdopodobnie wykorzystać również w Opolu, gdzie w końcu XV w. odnotowano istnienie *Zäune*¹⁶⁶, dosłownie „plotów”, prawdopodobnie jakiejś formy umocnień drewniano – ziemnych.

Konstrukcje drewniano – ziemne, a więc wszelkie płoty, częstokoły i wały były być może tańszą alternatywą dla kamiennych lub ceglanych murów miejskich. Prostota konstrukcji pozwalała wznieść je bez zatrudniania licznej ekipy drogich specjalistów murarzy i architektów¹⁶⁷. Konstrukcje te nie wymagały również budowy cegielni i pieców wapienniczych¹⁶⁸. Jednocześnie, wraz z rozwojem artylerii, wały ziemne stały się pożądanym rozwiązaniem skutecznie opierającym się atakom ogniowym. Liczne późnośredniowieczne ilustrowane kroniki i traktaty teoretyczne o prowadzeniu wojny ukazują umacnianie miast i zamków, a nawet obozów właśnie takimi konstrukcjami¹⁶⁹. Poszukiwanie analogii dla opisanych konstrukcji ziemnych jest utrudnione

161 J. Wysmulek 2008, s. 53, 57.

162 SRS VI, s. 124, 126; L. Musiol 1936, s. 41; J. Polak 2000, s.15-17.

163 J. Bogdanowski 1975, s. 25-32; J. Bogdanowski 1976, s. 119-130; J. Bogdanowski 2002, s.112-113.

164 I. Panic 2010, s. 200.

165 Listinář Těšínska, nr 373; I. Panic 2010, s. 200.

166 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 47.

167 Oczywiście musimy pamiętać, że przy budowie wału również niezbędny był specjalista dbający o jakość prac. Jednakże porównanie zarobków cieśli (około 24 gr tygodniowo) i murarza (nawet 35 gr) pozwala sądzić, że robocizna związana z wzniesieniem muru była dużo wyższa. Różnica zwiększy się gdy doliczymy wypłaty dla niewykwalifikowanych parobków potrafiących usypać kopiec ziemi (jedyne 4,5 gr) i posiadających wyższe kwalifikacje robotników i czeladników murarskich (8,5 – 14 gr), za: T. Grabarczyk 2000, s.100-102.

168 Przykładowe cena wapna we Wrocławiu w 1427 r. wynosiła 3,5 wiardunku za 660 litrów (G. Myśliwski 2009, s.559). Dokładniejsze dane jakimi dysponujemy pochodzą dopiero z początku XVI w. W 1517 r. sztuka dębowego drewna budowlanego kosztowała średnio 15 gr.. W 1524 nieokreślone drewno budowlane jedynie 8 gr. Fura kamieni w 1517 r. - 2,69 gr, piasku - 0,67 gr. Koszt cegły w tym roku wynosił zaś około 30 gr za 1000 sztuk (M. Wołański 1996 tabl.172-173, 185-186, 191). Jednocześnie należy pamiętać, że lasy należały do miasta lub księcia, który mógł udostępnić drewno na budowę nieodpłatnie jak w Cieszynie (Listinář Těšínska 1955, nr 373). Natomiast J. Szymczak obliczył koszt 1m³ muru wzniesionego w technice *opus emplectum* w połowie XIV w. w Płocku na 11 gr, a muru pełnego ceglanoego w Krakowie na 27 gr (J. Szymczak 1988, s. 237-238). Czysto teoretyczne wyliczenie kosztów samego budulca 1m³ muru pełnego wg stawek podanych powyżej oscyluje w granicach 10 – 12 gr, co po dodaniu kosztów robocizny wydaje się potwierdzać dane J. Szymczaka. Porównaj również rozdział V.1.Fundatorzy i fundacje.

169 M. Merz 1473, f. 125-126; D. Schilling 1478-1483, f. 144; Martial d'Auvergne 1490, f. 66v; H. Schedel 1493,

ze względu na słaby stan badań nad takimi umocnieniami w późnym średniowieczu. Pojedyncze przykłady: odkryte archeologicznie wały Sandomierza¹⁷⁰, częściowo zachowane i dobrze naświetlone źródłami pisanymi umocnienia Rzeszowa¹⁷¹, Lubaczowa¹⁷², opracowane przez J. Malczewskiego przykłady miast z południowo – wschodnich rubieży dzisiejszej Polski¹⁷³ oraz czasem tamtejsze wsie¹⁷⁴ mogą świadczyć, że było to rozwiązanie popularne wszędzie tam, gdzie występowały lasy, a miasta nie należały do bogatych.

1.3. Mury

Wśród 23 miast objętych katalogiem 20 posiadało w późnym średniowieczu murowane elementy obwodu obronnego. W przypadku Cieszyna, Niemodlina i Oświęcimia wiemy, że nie był to pełen obwód, a jedynie murowane bramy i/lub pojedyncze odcinki kurtyny. W pozostałych 17 przypadkach miasto zostało całkowicie otoczone murem miejskim.

Do wzniesienia murów miejskich na Górnym Śląsku wykorzystywano kamień eratyczny, kamień łamany oraz cegłę. O wykorzystaniu któregoś z surowców decydowała jego dostępność. Stąd mury z kamienia łamanego wzniesiono w Bielsku, Bytomiu, Cieszynie (który zastąpił umocnienia drewniano – ziemne), Czeladzi, Krapkowicach, Oświęcimiu, Strzelcach i Toszku. Wybór powodowany był lokalną budową geologiczną i płytkimi wychodniami skały dolomitowej, wapiennej lub piaskowca¹⁷⁵. W Niemodlinie oraz Prudniku mury miejskie wzniesiono z kamienia łamanego jedynie do pewnej wysokości, następnie nadbudowując go partią ceglana. Być może spowodowane było to szczupłymi zasobami surowca kamiennego. Pozostałe miasta: Biała, Gliwice, Głogówek, Olesno, Opole, Racibórz, Żory zostały otoczone murami ceglany najczęściej wzniesionymi w technice *opus emplectum*. Zewnętrzne partie ich kurtyn wznoszono z cegły, jądro zaś z luźno wrzucanych kamieni eratycznych, łamanych, rzadziej łamanej cegły, obficie przelanych zaprawą. Nietypowymi w zestawieniu są odsłonięty niewielki fragment muru miejskiego w Koźlu¹⁷⁶ oraz pojedynczy odcinek w Żorach¹⁷⁷, które jako jedyne wśród badanych przypadków zostały wzniesione z pełnego muru ceglanoego. Brak zaś murów wzniesionych w całości z kamieni eratycznych. Budulec ten wykorzystywano niemal wyłącznie w partiach fundamentowych i jądrach murów.

f 253r; P. Mönch 1496, rkps., s. 89, 91, 94-95; N. Machiavelli 2008, s. 234-235.

170 M. Florek 2003, s. 22-23.

171 J. Bogdanowski 1974, s. 50-74.

172 J. Bogdanowski 1971, s. 20-22.

173 J. Malczewski 2006, s. 183-211.

174 J. Bogdanowski 1966, s. 145-146.

175 B. Piechaczek 2006, s. 25-26; W. Gabzdyl, M. Gorol 2008, s. 100-112, rys. 8.

176 J. Romanow 1981, s. 5-6.

177 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 28.

Mury kamienne wznoszono zazwyczaj na fundamencie pobudowanym z surowca analogicznego do partii naziemnej. Najczęściej, dla zapewnienia większej stabilności, partie fundamentową poszerzano jedną lub kilkoma odsadzkami. Fundamenty pod mur ceglany były wzniesione zarówno z cegły (np. w Raciborzu¹⁷⁸), jak i z kamienia łamanego (np. Opole¹⁷⁹). Ławę kamienną wznoszono najczęściej z dużych całych kamieni eratycznych lub zgrubnie łamanych, układanych w wykopie fundamentowym i łączonych zaprawą wapienną. W trakcie badań archeologicznych wielokrotnie zaobserwowano ślady działań przygotowujących teren pod budowę kurtyny. W Bielsku¹⁸⁰ i Gliwicach¹⁸¹ przed wzniesieniem fundamentu nasypało grubą warstwę wyrównawczą z piasku i gliny. W Raciborzu zaobserwowano warstwę tłuczonych cegieł i kamieni¹⁸², a w Bytomiu wylewkę wapienną stanowiącą podwalinę ławy¹⁸³. Co więcej, w sytuacji wymagającej ustabilizowania gruntu stosowano fundament łękowy. Taka konieczność nastąpiła w Głogówku¹⁸⁴. Wysokość fundamentu ciągłego zależna była od lokalnych warunków. Najczęściej wynosiła około 0,6 – 0,9 m, jedynie w pobliżu cieków wodnych osiągając nawet 1,5 m¹⁸⁵.

W kilku przypadkach możemy zaobserwować pozostałości po procesie budowy muru. W Czeladzi wzdłuż kurtyny odsłonięto niewielkie dolki posłupowe będące świadectwem wyznaczania linii obwodu lub też śladem po drewnianym rusztowaniu¹⁸⁶. W większości zachowanych murów zaś wciąż widoczne są maczulce, nieduże otwory pozwalające ustabilizować rusztowania. W Gliwicach, Opolu i Żorach w trakcie badań archeologiczno – architektonicznych zarejestrowano, że mury wznoszono odcinkami. We względnie regularnych odstępach w partii fundamentowej w Opolu¹⁸⁷ i w licach muru w Białej¹⁸⁸, Gliwicach¹⁸⁹ i Żorach¹⁹⁰ znajdują się dylatacje, będące miejscem styku dwóch etapów prac lub dwóch ekip budowlanych.

Mury kamienne wznoszono z reguły z płasko łamanej skały wapiennej, dolomitowej lub piaskowcowej układanej starannie w partiach zewnętrznych i z mniejszych kamieni oraz okruchów skalnych luźno układanych czy nawet wrzucanych do jądra. W licach zauważalne są najczęściej

178 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008 – 2009, s. 4.

179 J. Romanow 2007b, s. 162.

180 B. Chorąży, B. Chorąży 2010a, s. 195.

181 M. Michnik, R. Zdaniec 2009, s. 21.

182 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008 – 2009, s. 4; R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2007, s. 10-11.

183 D. Ablamowicz 1997, s. 13-16.

184 J. Romanow 1985, s. 4-5.

185 Najpłycej fundamentowane były mury Raciborza (0,4 m) i Cieszyna (0,5 m). Fundamenty w Bielsku, Bytomiu, Gliwicach, Opolu miały przeciętnie od 0,6 do 0,8 m wysokości. Głębiej sięgały ławy w Żorach (około 1 m) oraz w Niemodlinie (1,5 m). Głogowieckie fundamenty filarowo – łękowe miały zaś aż 2,6 m wysokości, co wynikało jednak z odmiennej konstrukcji i koncepcji.

186 A. Rogaczewska 2008, s. 201-202.

187 J. Romanow 2007b, s. 159-161.

188 O. Mycak, L. Urbanowicz 1977.

189 J. Radziejewicz – Winnicki 1989, s. 50.

190 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 27; J. Pierzak 1998, s. 4.

co około 0,8 – 1 m, warstwy wyrównawcze układane z mniejszych kamieni. Surowiec skalny łączony był zaprawą wapienną z domieszką piasku. W Bytomiu¹⁹¹, Cieszynie¹⁹² i Raciborzu¹⁹³ zauważono w zaprawie wapiennej również duże bryłki surowej gliny. Trudno ocenić, czy jest to wynik oszczędności/skąpstwa fundatora, czy raczej nieuczciwości budowniczych. Mury ceglane wznoszono najczęściej, jak już wspomniałem, w technice *opus emplectum*. Partie zewnętrzne układane były w wątkach wendyjskim i gotyckim, a sporadycznie występujący (Racibórz) wątek kowadełkowy jest prawdopodobnie wynikiem wtórnych napraw. Występowanie wątków wendyjskiego i gotyckiego, wbrew obiegowej opinii, w wielu wypadkach nie wykazuje różnic chronologicznych. Być może spowodowane jest to sprowadzaniem do miasta kilku strzech murarskich o odmiennych tradycjach – „postępowej” i „konserwatywnej”. Dobrym przykładem takiej złudnej chronologii bezwzględnej jest Biała¹⁹⁴, gdzie „starszym” wątkiem wendyjskim kończono mur wznoszony początkowo w wątku gotyckim. W Żorach zaś w miejscach styku odcinków wznoszonych przez różne ekipy murarskie zauważalne są zmiany wątków, lecz brakuje przesłanek, by uznać je za różne chronologicznie¹⁹⁵.

Grubość murów kamiennych wykazuje znaczące różnice¹⁹⁶. Najgrubsze mury z tego budulca posiadały Bytom (około 2,5 m) i Bielsko (1,9 – 2,0 m). Mury średniej grubości posiadały Czeladź (1,7 m), Krapkowice (1,5 m), Niemodlin (w partii kamiennej 1,4 – 1,5 m), zdecydowanie węższe zaś były kurtyny Strzelec (0,9 – 1,3 m). Interesujące są również wymiary murów w Cieszynie i Prudniku, wykazujące duże różnice zależnie od odcinka. Najcieńszy zarejestrowany fragment kurtyny w Cieszynie miał 1,25 m, a najgrubszy 2,5 m. W Prudniku wymiary te wynoszą odpowiednio 0,8 i 2,8 m. Wahania owe spowodowane były zapewne dostosowaniem konstrukcji do poziomu zagrożenia w danym punkcie lub (czego weryfikacja wymaga specjalistycznych badań) stabilności gruntu. Najmasywniejsze mury ceglane posiadało zaś Opole (3,0 – 3,1 m) i Racibórz (do 2,5 m, lecz z odcinkami jedynie 1,6 m). Pozostałe kurtyny mogą podzielić na dwie grupy. Średnią grubość posiadały mury w Koźlu (1,85 m), Głogówku (1,6 m) i Żorach (1,4 m), relatywnie małą zaś Gliwice (0,9 – 1,2 m) i Biała (0,90 – 0,95 m).

Na uwagę zasługują również mur w Olesnie oraz ceglana partia muru w Niemodlinie¹⁹⁷. Zapewne ze względu na oszczędność budowniczowie stosowali system filarowo – łękowy, w którym w rząd arkad wstawiane były cienkie mury wypełniające. Technika ta musiała mieć

191 D. Ablamowicz 1997, s. 13-16.

192 T. Dębowski 1981, t. I, s. 17-19.

193 K. Kozłowska 1999, s. 3-4; R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008/2009, s. 4-5.

194 O. Mycak, L. Urbanowicz 1977; S. Wojdon 1969.

195 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 22; J. Pierzak 1998, s. 4.

196 Tab. 1: 9.

197 S. Wojdon 1984, s. 2a-11.

negatywny wpływ na wytrzymałość kurtyny, jednak wg moich szacunków pozwalała oszczędzić około 21% surowca w przypadku Niemodlina i 27% w Oleśnie.

Opole oraz Bielsko zaopatrzone u schyłku omawianej epoki w drugą linię obrony. W Opolu wzmocniono wyłącznie południową część miasta od brzegu Młynówki do narożnika południowo – wschodniego. Wzniesiony mur miał jedynie 1,6 m grubości i wmurowano go w wąż gotyckim (w pierwotnym obwodzie dominuje wąż wendyjski)¹⁹⁸. Bielsko posiadało drugą linię obrony od strony północnej i wschodniej. Mur ten nie różnił się grubością i techniką budowy od starszej kurtyny¹⁹⁹.

W większości wypadków trudno określić pierwotną wysokość kurtyn. Najczęściej do naszych czasów zachowały się jedynie kilkumetrowe relikty pozbawione zwieńczenia. Zachowane pozostałości podstawy przedpiersia lub strzypia po murze na elewacjach wież lub zamków pozwalają w kilku wypadkach ocenić pierwotną wysokość kurtyny. W Gliwicach mur miał wysokość około 7 m, a przedpiersie około 1,5 m²⁰⁰, w Prudniku 6,25 m i około 1,75 m przedpiersia²⁰¹, a w Raciborzu jedynie 4,5 m i około 1,7 przedpiersia²⁰². Częściej określić można wysokość korpusu muru bez przedpiersia. W Krapkowicach kurtyna miała 5,4 m do poziomu ganku obrońców, w Żorach kroksztyny podtrzymujące bartyzanę znajdują się na wysokości 6,25 m²⁰³, a w Opolu podstawa bartyzany i rolka interpretowana jako pozostałość ganku na 6,75 m²⁰⁴. Pomocne okazują się również wejścia na krużganki z wież i baszt, gdyż ich położenie wyznacza wysokość muru. W Białej wejście znajduje się na wysokości około 7 m, w Głogówku na około 8,6 m, a w Krapkowicach na około 5,4 m. Do liczby tej należy dodać wysokość przedpiersia. Dwa zachowane na Górnym Śląsku przedpiersia mają wysokość zbliżoną do konstrukcji z Dolnego Śląska i Królestwa Polskiego. Stąd można, oczywiście z odpowiednią dozą ostrożności, obliczyć wysokość całkowitą muru przez dodanie około 1,5 – 1,7 m do podanych w tym akapicie wartości.

198 J. Romanow 2010, s. 158.

199 A. Gruszecki, J. Widawski 1969, s. 301-303.

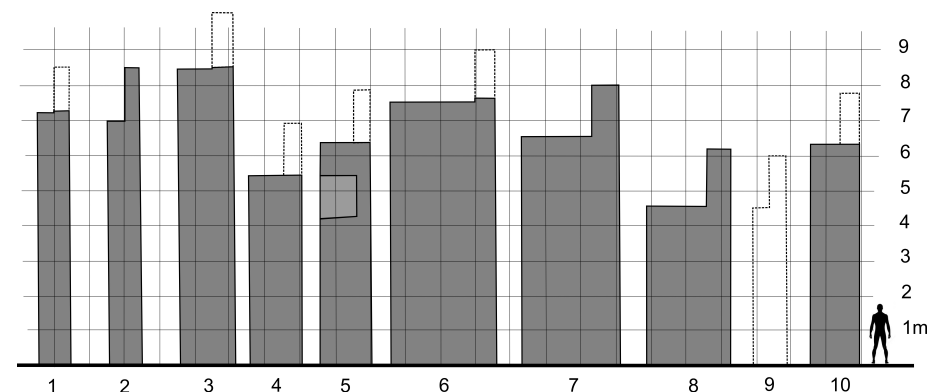
200 F. Maurer 1990, ryc. 15-16.

201 A. Legandziewicz, A. Partyka 2005, rys. 1.

202 I. Wrońska, M. Wroński 1983, s. 57-58.

203 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 27.

204 M. Małachowicz 2005, s. 5.

Ryc. III.1.1: Zestawienie porównawcze przekrojów kurtyn murów miejskich. Rys. autora.

1. Biała; 2. Gliwice; 3. Głogówek; 4. Krapkowice; 5. Niemodlin; 6. Opole; 7. Prudnik; 8. Racibórz; 9. Toszek; 10. Żory

Przygotowany starannie grunt oraz solidne fundamentowanie nie zawsze zapewniało kurtynie dostateczną statyczność. W takich sytuacjach budowniczowie stawiali w newralgicznych punktach przypory. W przypadku Białej ulokowano je przy większości załamów muru od strony rzeki²⁰⁵. Wznoszone były wraz z murem, a więc z góry uwzględniono niestabilność „wąskiej” i wysokiej kurtyny (do 0,95 m grubości i ponad 7,25 m wysokości). Odmienne, w Opolu dwie przypory nad Odrą wstawiono wtórnie na koszt Jana Kropidły (1396 – 1421)²⁰⁶ na początku XV w.²⁰⁷. Nie znamy przyczyn takiej decyzji władcy, należy jednak domniemywać, że w miejscu tym mur był osłabiony przez podmokły teren i okresowe podmywanie przez wezbrany nurt rzeki. W innych miastach (np. Głogówek, Racibórz) przypory stawiano wtórnie już w epoce nowożytnej²⁰⁸.

Wśród badanych miast tylko w kilku przypadkach zachowały się relikty zwieńczenia kurtyn. Jednak analizując nowożytnie przedstawienia można z pewną dozą ostrożności zasugerować, że wszystkie obwody wyposażone były w ganek obrońców. Najwyraźniejsze po nich pozostałości zaobserwować możemy w Białej, a także Gliwicach, Opolu i Prudniku. Liczne przemurowania i wtórne wykorzystanie muru w Białej zachowały fragment pierwotnego krenelażu²⁰⁹. W najgrubszej części kurtyny na południu miasta przedpiersie miało grubość około 0,5 m, podczas

205 S. Wojdon 1969; O. Mycał, L. Urbanowicz 1977.

206 K. Jasiński 2007, s. 573-575.

207 T. Idzikowski 2002, s. 70-73.

208 Świadczy o tym brak przewiązania oraz zmiana wążu na kowadełkowy.

209 M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009, s. 4.

gdy szerokość ganku obrońców wynosiła maksymalnie 0,9 m. We wrębach ułożono rolkę stanowiącą parapet. Węższy mur w pozostałych partiach obwodu oraz zachowane pojedyncze otwory po belkach sugerują, że w większości ganek miał postać nadwieszoną i był wykonany z drewna. Nie sposób wszak wyobrazić sobie skutecznej walki, a nawet przemieszczania się na ganku szerokości niespełna 0,5 m²¹⁰. W Gliwicach na elewacji Dworu Zetritzów²¹¹ oraz w Prudniku na elewacji wieży przybramnej²¹² widoczne są natomiast strzępia po murze, gdzie wyraźnie odcina się ślad po przedpiersiu. W Opolu, w rejonie ul. ks. S. Baldego zachowała się rolka ceglana będąca prawdopodobnie pozostałością parapetu we wrębie krenelażu²¹³. Interesujące relikty zaobserwować można również w Krapkowicach, gdzie na wysokości 5,4 m widoczny jest gzyms podpierający pomost dla obrońców.

Nowożytny widoki miast, zwłaszcza te autorstwa F. B. Wernhera, ukazują zadaszenia dostosowujące ganki obrońców do potrzeb broni palnej. Tłący się lont i higroskopijny proch strzelniczy wymagały ochrony przed opadami i wiatrem. Trudno ocenić, kiedy dokładnie dokonywano zadaszeń murów miejskich. Panorama Opola z 1537 r. świadczy, że już wtedy ganki posiadały dachy (ryc. VIII.13.2). Pozostałe górnośląskie wedy autorstwa Gernuga nie ukazują jednak takiego rozwiązania. Z rozwojem broni palnej związane też są strzelnice kluczowe. W przypadku Górnego Śląska najczęściej wyposażano w nie baszty i wieże dopiero w nowożytności²¹⁴.

Na poziom obrońców prowadziły zapewne schody. W większości przypadków brak po nich jakichkolwiek pozostałości oraz przedstawień ikonograficznych o nich informujących. Wyjątkiem jest odkryty w Gliwicach przy baszcie na ul. Basztowej 3 – 5 fundament interpretowany jako podwalina murowanych schodów²¹⁵. Jak już wspomniałem, na ganek obrońców można było często wejść poprzez baszty lub wieże znajdujące się w linii murów. Takie (często zamurowane) wejścia można wciąż zobaczyć w Białej, Gliwicach²¹⁶, Głogówku²¹⁷, Krapkowicach i Prudniku²¹⁸. Również ikonografia, przykładowo siedemnastowieczne widoki Cieszyna (ryc. VIII.4.3-4; VIII.4.7) pokazują wyraźnie takie rozwiązanie.

Kurtyny murów pozwalały mieszkańcom poczuć się bezpieczniej w mieście otoczonym wysoką i trudną do przejścia przeszkodą. Wieńczące je ganki obrońców osłonięte krenelażem

zapewniały w razie konieczności obronę aktywną. Forma, rozmiar, a co za tym idzie – skuteczność poszczególnych obwodów na terenie Górnego Śląska były zapewne wypadkową poczucia zagrożenia, możliwości fundacyjnych oraz umiejętności i wiedzy budowniczego. Stąd ogromne różnice, jakie wykazują mury poszczególnych miast, przykładowo Opola i Toszka. Jednocześnie różnorodność rozmiarów i form kurtyn nie wykazuje raczej wyraźnych zmian chronologicznych lub terytorialnych. Symptomatyczne jest jedynie pogorszenie jakości murów u schyłku średniowiecza, zwłaszcza w XV w. Dotyczy to zarówno nowo powstałych murów, jak i napraw. Ostrożnie można również zasugerować, że wbrew oczekiwanym rozwiązaniom w obliczu postępującego rozwoju broni palnej (niski, gruby mur wzmocniony konstrukcjami ziemnymi) piętnastowieczne kreacje w Białej i Gliwicach należą do kurtyn najcieńszych. Podobne zjawisko, acz o wcześniejszej chronologii, występuje we Wrocławiu, gdzie mur XIII w. był niemal 2 razy grubszy od muru z połowy XIV w.²¹⁹.

2. Baszty i wieże

Wielowiekowe doświadczenie w obleganiu i obronie osiedli ludzkich nauczyło ich mieszkańców, że sama przeszkoda jest niewystarczająca, by powstrzymać zdeterminowanego przeciwnika. Jest on w stanie przepłynąć fosę, przekroczyć lub zburzyć mur i – ostatecznie – zwyciężyć. Stąd niezbędne było również prowadzenie obrony aktywnej. Atak ze szczytu kurtyny był niezaprzeczalnie skuteczny, jednak agresor mógł w prosty sposób wykorzystać tarcze lub martwe pola, by podejść do obrońców dostatecznie blisko. Stąd w linii muru stawiano baszty i wieże – obiekty pozwalające prowadzić również ostrzał z flank²²⁰.

Nie wszystkie badane miasta Górnego Śląska posiadały baszty²²¹. W tym miejscu pominię budowlę nierozdzielnie związane z funkcjonowaniem bram i furt miejskich, gdyż te zostaną omówione w rozdziale III. 3. Wśród zebranych 23 miast, dowodnie w 9 wzniesiono baszty otwarte, a w 5 baszty wieżowe lub wieże²²². Pozbawione baszt i wież było zaś 10 miast, w tym 8 otoczonych murem miejskim. Dla 4 kolejnych brak przesłanek źródłowych, by móc ocenić, jak wyglądał system obrony czynnej²²³.

Liczba baszt w poszczególnych miastach wykazuje duże różnice. W żadnym wypadku nie zachował się pełen obwód ze wszystkimi z baszt i wież, stąd ocenę ich liczebności poparłem analizą nowożytnych planów i ikonografii. Liczne nieregularności i asymetria w rozstawieniu baszt z góry uniemożliwiają tworzenie jakichś matematycznych formuł pozwalających wyliczyć ich teoretyczną

210 ... z wąskich blanków bowiem z łatwością strącano obrońców..., za: N. Machiavelli 2008, s. 239.

211 F. Maurer 1990, s. 19, ryc. 15-16.

212 Z. Bradke 2005, s. 7; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005, rys. 1.

213 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 49.

214 Porównaj wieże bram w Gliwicach, Krapkowicach, Prudniku.

215 M. Michnik, R. Zdaniewicz 2009, s. 20-21.

216 F. Maurer 1990, s. 19, ryc. 15-16.

217 J. Drózd 2008, rys. I-5.

218 Z. Bradke 2005, s. 7; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005, rys. 1.

219 M. Przyłęcki 1966, s. 3.

220 J. Bogdanowski 2002, s. 73-82.

221 W pracy stosowałem podział na basztę i wieżę zgodnie z ustaleniami J. Bogdanowskiego 2009, s. 72-82.

222 J. Bogdanowski 2002, ryc. 59.

223 Patrz tab. 1:11-12.

liczbę.

W Strzelcach, w zachodniej części miasta, znajdują się pozostałości pojedynczej baszty, a w północnej wznosi się baszta przebudowana na dzwonnice. Badania architektoniczne oraz analiza źródeł historycznych nie wskazują, by było ich pierwotnie więcej. Niewielką liczbę baszt posiadały również Krapkowice (3, w tym 1 zachowana) i Głogówek (przynajmniej 4). Częściej w miastach wznoszono po kilkanaście baszt. W tej grupie znajdują się zarówno duże i silne ośrodki – Racibórz (11 baszt), Opole (13 baszt) i Bytom (19 baszt²²⁴), jak i te zdecydowanie mniejsze: Niemodlin (12 baszt) i Biała (13 baszt). Wyjątkowo licznie basztami wzmocniono obwód Gliwic²²⁵. Nowożytny mapy i XIX-wieczne plany katastralne pozwalają ocenić ich liczbę na aż 36. Trudno wyjaśnić fenomen tego, wcale nie szczególnie bogatego, silnego ani zagrożonego, miasta. Być może gliwickie baszty były odpowiedzią na niestabilność bardzo cienkiego i relatywnie wysokiego muru miejskiego. Nie można wykluczyć, ale i nie można potwierdzić, że w zamyśle budowniczych baszty pełniły nie tylko funkcję dzieła obronnego lecz również „przypory”. Problematyczna jest obecność baszt w Cieszynie. Miasto to posiada największą w regonie liczbę źródeł ikonograficznych i kartograficznych. Niestety, zbliżone chronologicznie plany i widoki przedstawiają mur albo z pojedynczymi basztami, albo nie mający ich wcale. Całkowicie baszt pozbawione były za to Bielsko²²⁶, Czeladź, Olesno, Prudnik, Toszek, Ujazd i Żory. Również miasta o umocnieniach drewniano – ziemnych (Pyskowice, Pszczyna i Zator) nie posiadały najpewniej baszt.

W przypadku miast mających jedynie kilka baszt próba wyliczenia gęstości ich rozstawienia wydaje się pozbawiona głębszego sensu. W tych ośrodkach najwidoczniej wznoszono je wyłącznie dla wzmocnienia konkretnego punktu muru miejskiego, a nie całego obwodu, zgodnie z opisanym przez J. Bogdanowskiego systemem tarczowym²²⁷. W żadnym z miast proste działanie arytmetyczne – obwód miasta podzielony przez liczbę baszt – nie jest wystarczające. Najbardziej regularnie rozstawione były baszty w Gliwicach, gdzie średnia odległość pomiędzy nimi wynosiła 30 m. Wyjątkiem jest jedynie pozbawiony baszt odcinek długości około 90 m, ciągnący się pomiędzy dzisiejszymi ogrodami plebańskimi, a przedłużeniem ul. Krótkiej. W Bytomiu baszty rozlokowano co około 40 – 50 m, jednak należy zaznaczyć, że nie wzniesiono ich w rejonie

zamku²²⁸ oraz klasztoru²²⁹. W Białej, od strony wschodniej, baszty rozstawione były co około 60 – 70 m, od zachodu odległość wynosiła od 17 do 27 m i tutaj miasto oblewały dodatkowo wody rzeki. Być może ta asymetria jest wynikiem kierunku, z którego mogli się spodziewać zagrożenia (np. tureckiego w końcu lat 20. XVI w.²³⁰) białscy mieszczanie. W przypadku Niemodlina obwód miasta liczył około 1350 m, z czego około 250 m zajmowały granice założenia zamkowego, a kolejne 350 m pozbawione było umocnień murowanych. Od południa wzniesiono tam prawdopodobnie 8 baszt, rozlokowanych co 35 – 55 m²³¹, zaś od północy, co około 40 m, 4 kolejne. Obwód Opola wynoszący około 1500 m na długości niespełna 450 m zabezpieczony był nurtem rzeki oraz znajdującym się na jej drugim brzegu zamkiem. Na tym odcinku nie wzniesiono baszt. Tam, gdzie zabrakło przeszkody wodnej, baszty rozstawione były co 60 – 70 m, z wyjątkiem odcinka południowego od Bramy Bytomskiej do tzw. Baszty Wilk²³², gdzie odległość między nimi wynosiła około 40 m. W Raciborzu basztami wzmocniono wyłącznie odcinek południowy, a więc nieosłonięty przez bagna, rzekę i zamek. Rozstawiono je co około 40 – 50 m.

Na podstawie powyższych informacji można zasugerować, że miasta których obwarowania rozpoczęto wznosić najwcześniej²³³ (do początku XIV w.) posiadały najczęściej kilkanaście baszt oddalonych od siebie przeciętnie o około 40 – 50 m. Rozstawione były raczej symetrycznie z wyjątkiem odcinków nadrzecznych lub w pobliżu istniejących obiektów, jak zamek lub klasztor. Miasta otoczone umocnieniami w przeciągu XIV – pocz. XV w. najczęściej posiadały niewielką liczbę baszt lub były ich całkowicie pozbawione. Późne fundacje w Cieszynie i Gliwicach to zaś skrajne przykłady miasta pozbawionego baszt i z ich największą liczbą. Trudno ocenić, czym kierowali się ich budowniczowie w trakcie podejmowania decyzji o liczbie baszt. Liczba przebadanych przykładów jest oczywiście zbyt mała, by móc wyciągać pewne i stałe prawidłowości. Podobnych zjawisk nie zauważam w materiale zebranym przez J. Widawskiego dla Królestwa Polskiego²³⁴. Przykładowo na tym obszarze miasta otoczone murem w XIV w. posiadają regularnie rozstawione baszty najczęściej w licznie kilkunastu.

Baszty na terenie Górnego Śląska reprezentowały w większości formę wykuszu: pierwotnie otwartego od strony miasta występu w murze o planie zbliżonym do prostokąta lub półokręgu. Baszty prostokątne powstały poprzez czterokrotne załamanie linii muru miejskiego. Forma ta jest

224 Zdaniem J. Pierzaka baszt było tylko 17 (za: J. Pierzak 2004a, s. 76.). Liczbę oceniam na podstawie planu miasta z 1756 r.

225 J. Radziejewicz – Winnicki 1990, s. 69.

226 Odkryty przy ul. Krętej obiekt (S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 100-101.) moim zdaniem został wzniesiony od razu jako furta, a nie, jak interpretują to odkrywcy, baszta łupinowa z wtórnie wykutym przejściem.

227 J. Bogdanowski 2002, s. 71-72.

228 Problem lokalizacji zamku bytomskiego do dziś nie został jednoznacznie rozstrzygnięty. Za najbardziej przekonującą uważam jednak teorię o zamku miejskim w miejscu dzisiejszego Pl. Grunwaldzkiego (za: Z. Jedynak 2004).

229 M. Wroński 1987, s. 49.

230 M. Kunt, Ch. Woodhead 1998; P. Tańfilowski 2010.

231 S. Wojdon 1984, s. 2a-11.

232 Patrz plan VIII.13.1: m-l.

233 Porównaj rozdział V.1: Fundatorzy i fundacje.

234 J. Widawski 1973, s. 528-529.

najpopularniejsza w regionie i występuje w Białej, Bytomiu, Gliwicach, Głogówku, Koźlu, Niemodlinie, Opolu, Raciborzu i Strzelcach. Najmniejszą z rozpoznanych baszt wzniesiono w Strzelcach, gdyż wysunięta była przed linię kurtyny o niespełna 1 m. Zachowany w planie prostokątny wykusz w Białej ma wymiary 1,80 x 4,95 m²³⁵. W Gliwicach baszty miały przeciętne wymiary około 2,8 x 4,5 m i były nieznacznie wyższe od muru miejskiego²³⁶. Obronę czynną zapewniała chroniona krenelazem platforma na szczycie oraz pojedynczy poziom strzelnic. W Bytomiu rozmiar baszt – 3,7 x 5,0 m – możemy odtworzyć na podstawie planu katastralnego z 1885/1886 r.²³⁷ oraz badań archeologicznych przeprowadzonych przy ul. W. Korfańskiego²³⁸. Według wedy z 1536 r. bytomskie baszty były wyższe o jedną kondygnację od muru i zaopatrzone były w poziom strzelnic (ryc. VIII.3.2). Zapewne wtórnie zwieńczono je szachulcowymi hurdycjami lub izbami, również ze strzelnicami. Sześć zachowanych w planie baszt w Niemodlinie pobudowano na planie prostokąta o wymiarach około 3,0 x 6,5 m²³⁹. Według widoku F. B. Wernhera nie posiadały krenelażu ani zadaszenia (ryc. VIII.11.4). Zachowana w Głogówku baszta ma wymiary 3,6 x 5,5 m²⁴⁰. Ikonografia przekonuje nas, że głogowieckie baszty w początku XVI w. wieńczył czterospadowy dach i posiadały jeden lub dwa poziomy strzelnic (ryc. VIII.7.3). Zachowana do dziś tzw. Baszta Wilk w Opolu wzniesiona została na planie kwadratu o boku około 6,1 m²⁴¹. Na podstawie wyników badań archeologicznych przy pl. św. Sebastiana można wysnuć przypuszczenie, że pozostałe opolskie baszty wzniesiono analogicznie²⁴². Kozielskie baszty znane są wyłącznie z ikonografii. Wedy z 1536 r. ukazuje je jako zadassone i wyższe o jedną kondygnację niż mur miejski (ryc. VIII.8.39). Podobnie wyglądały baszty w Czeladzi (ryc. VIII.5.2).

Zdecydowanie rzadziej budowano na Górnym Śląsku baszty na planie zbliżonym do półkola. Taką formę zastosowano w Białej i Krapkowicach oraz w zewnętrznym murze Opolu. W Białej, obok pozostałości dwóch prostokątnych, do naszych czasów zachowały się też relikty 8 baszt półokrągłych²⁴³. Wszystkie są relatywnie małe i ich wewnętrzna średnica wynosi zaledwie od 2,3 do 2,9 m. Baszta w Krapkowicach jest jeszcze mniejsza i jej wewnętrzna średnica wynosi zaledwie około 2 m. Opolskie półokrągłe baszty znane są wyłącznie z wedy z 1537 r. i nowożytnych planów (ryc. VIII.13.2). Były nieznacznie wyższe od muru miejskiego i wieńczyły

235 Biała 1969; O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977, ryc. 5/14.

236 J. Radziejewicz – Winnicki 1990, s. 69; J. Radziejewicz – Winnicki 1992, s. 71-73.

237 Z. Jedynak 2000, ryc. 2.

238 D. Ablamowicz 1997, s. 13-16, D. Podyma 1997, s. 4-5.

239 S. Wojdon 1984, s. 3-9, ryc. 2.

240 R. Eysymontt, Cz. Lasota, A. Witkowska, M. Krzywka 2010, s. 9, ryc. 5, 9.

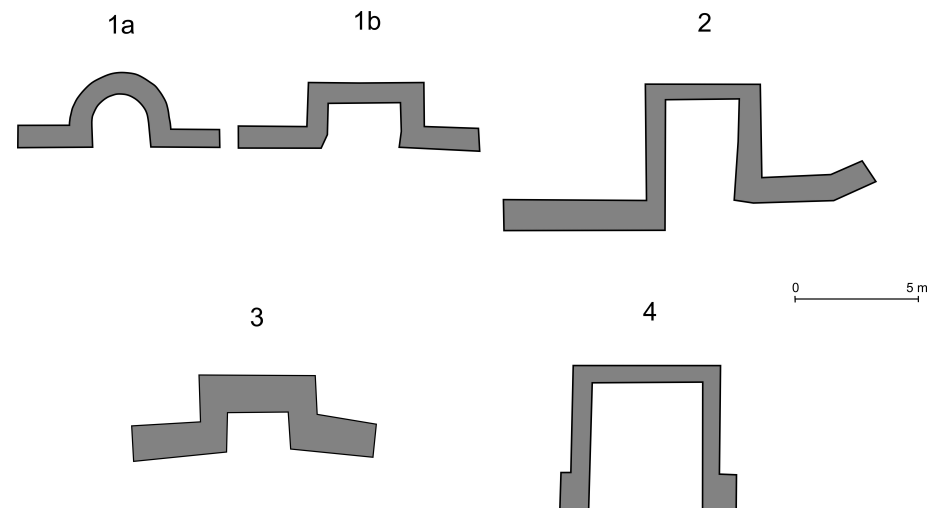
241 A. Hamada 1961.

242 J. Romanow 2007b, s. 166.

243 O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977.

je krenelaże oraz stożkowate dachy. Każda z nich na dwóch poziomach posiadała serię strzelnic.

W większości wypadków mury baszt miały tę samą grubość co mur miejski. Nieznacznie, o około 0,2 m, grubsze mury posiadały baszty w Gliwicach²⁴⁴. Odwrotnie, ściany czołowe zachowanych baszt w Głogówku, Strzelcach lub tzw. Baszty Wilk w Opolu są cieńsze niż dochodzące do nich kurtyny.

Ryc. III.2.1: Zestawienie porównawcze rzutów baszt. Rys. autora.

1. Biała; 2. Głogówek; 3. Niemodlin; 4. Opole

Warto jeszcze raz podkreślić, że prawie żadna z powyższych baszt nie posiadała w średniowieczu murowanego zamknięcia od strony miasta. Widoczne na wielu wedy autorstwa M. Gernuga zadassenia nie muszą świadczyć o istnieniu tylnej ściany. Dobrym przykładem zadassonych otwartych baszt mogą być obiekty z Paczkowa²⁴⁵ lub Lublina²⁴⁶.

Baszty zamknięte²⁴⁷ występowały na Górnym Śląsku tylko sporadycznie. Wysokie zamknięte baszty stanowiły punkt oporu dużo silniejszy niż wykusz i skuteczny nawet po częściowym opanowaniu miasta przez wroga, stąd prawdopodobnie budowano je w miejscu największego zagrożenia lub po prostu w narożnikach miasta. Przeprowadzone badania archeologiczne pozwalają sądzić, że dwie baszty gliwickie przebudowane w XVI w. na tzw. Dwór Zetritzów już pierwotnie były basztami zamkniętymi²⁴⁸. W Prudniku do dnia dzisiejszego

244 E. Bergman 1989, s. 24.

245 B. Steinborn 1982, s. 141-150.

246 H. Gawarecki 1954, s. 175; J. Widawski 1973, s. 254-255.

247 J. Bogdanowski 2002, s. 78-80.

248 G. Rendchen 1990, s. 79.

zachowała się wieża narożna tzw. Arsenau, dziś siedziba Muzeum Regionalnego²⁴⁹. Wzniesiona została jako baszta zamknięta na planie zbliżonym do kwadratu o boku około 6,8 m i ma wysokość 14,3 m. Wieńczy ją krenelaż wysunięty na rzędzie kroksztynów opartych na ceglanych łukach. Na trzech poziomach baszty/wieżi widoczne są wąskie okna oraz strzelnice. Ikonografia XVII w. przekonuje nas, że niegdyś w mieście znajdowała się jeszcze jedna podobna baszta, ulokowana w przeciwnym narożniku miasta (ryc. VIII.15.2-3). Również tzw. Baszta Więzienna w Raciborzu była już w fazie gotyckiej budowlą zamkniętą²⁵⁰. Badania archeologiczne i najstarszy plan miasta przekonują, że pozostałe baszty miały formę wykuszową. Być może ta jedna, ulokowana w pobliżu bramy miejskiej, pełniła szczególną funkcję, a może wręcz powinniśmy rozważyć, czy nie była to wieża przybramna. Do naszych czasów przetrwała również zamknięta baszta w Strzelcach²⁵¹. Wzniesiono ją na planie prostokąta o wymiarach 7,60 x 9,85 m, sięgającego 14 m wysokości i przechodzącego w ośmiobok. Liczne przebudowy związane z przystosowaniem jej do roli dzwonnicy zatarły pozostałości po większości strzelnic i pierwotnym zwieńczeniu obiektu. Lokalizacja takiej pojedynczej baszty jest trudna do wytłumaczenia. Archiwalne plany pokazują, że u jej podnóża nie przebiegał szlak wymagający wzmożonej kontroli. Być może pełniła funkcję dominanty (a więc może należy mówić już o wieży?) w północnej części Strzelc, podczas gdy zamek spełniał ją w części południowej, i wraz z bramami na wschodzie i zachodzie zamykały one symbolicznie i funkcjonalnie układ miasta²⁵².

Nie zachowały się do naszych czasów, jednak odnotowane są w źródłach pisanych drewniane wieże w Pszczynie²⁵³. Na wzniesienie jednej z nich miasto przeznaczyło aż 32% rocznego budżetu. Brak jednak przesłanek, by odtworzyć ich formę²⁵⁴.

Wtórnie zamurowano jedną z baszt w Białej oraz tzw. Basztę Wilk w Opolu. Brak kompleksowych badań archeologicznych i architektonicznych uniemożliwia jednak wydatowanie tych inwestycji.

249 S. Kramarczyk 1956; W. Sznidt 1956.

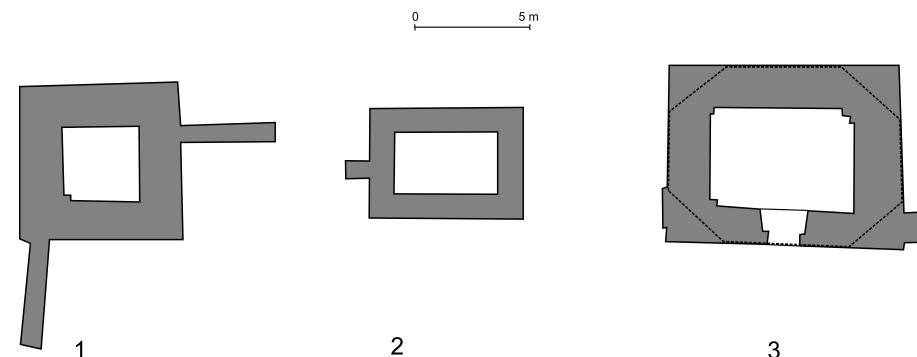
250 I. Wrońska, M. Wroński 1983, s. 57-58.

251 S. Wojdon 1973a.

252 R. Eysymontt 2009, s. 70-72, 76-81.

253 L. Musioł 1936, s. 84-86; Z. Wątołowska 1948-1949, s. 350-352.

254 Obliczenia na podstawie danych zebranych przez J. Wyszniak 2008, s. 57.

Ryc. III.2.2: Zestawienie porównawcze rzutów baszt zamkniętych. Rys. autora.

1. Prudnik; 2. Racibórz; 3. Strzelce

Oprócz opisanych baszt wznoszono również bartyzany – baszty nadwieszane na murze miejskim. Podczas, gdy na obszarze Królestwa Polskiego J. Widawski rozpoznał tylko jedną basztę nadwieszoną (w Kaliszu)²⁵⁵, wśród miast przeze mnie omawianych ślady po tym elemencie zachowały się w trzech miastach, a dla dwóch kolejnych istnieją dowody ikonograficzne. Weduta Białej z 1536 r. ukazuje 3 bartyzany wzniesione w konstrukcji szachulcowej, oparte na parze kroksztynów (ryc. VIII.1.2: b). W trakcie badań architektonicznych przy ul. Szkolnej rozpoznano prawdopodobnie jedną z nich²⁵⁶. Do naszych czasów zachowały się kroksztyny utworzone z 3 poziomów cegieł ułożonych uskokowo. Podstawa konstrukcji tej bartyzany ma szerokość aż 7,5 m. W Opolu przy ul. ks. S. Baldego zachowały się na wysokości 6,75 m trzy kamienne konsole rozstawione co około 0,95 m²⁵⁷; wydaje się, że są one pozostałością po niedużej bartyzanie. Również w Żorach zachowały się kamienne kroksztyny interpretowane jako podstawa nadwieszanej baszty²⁵⁸. Jeszcze w latach 70. XX w. odnotowano, że wsporników było cztery; do dziś przetrwały jedynie trzy. Pod każdym z kamiennych kroksztynów znajdują się uskokowo wysunięte cegły, służące do stabilizacji. Na wedutach autorstwa Gernuga bartyzany znajdują się również w Głogówku (ryc. VIII.7.2) i Strzelcach (ryc. VIII.19.2). W obu przypadkach są to nieduże nadwieszane budynki szachulcowe.

Baszty występujące na omawianym terenie rzadko pojawiały się w źródłach pisanych. W Ujeździe odnotowano *Die Vestigang mit Blanken, Weichhäusern, Thoren und Gräben...*²⁵⁹. Wydaje się, że mamy do czynienia ze znaczeniem symbolicznym, kancelaryjnym zwyczajem,

255 J. Widawski 1973, s. 53.

256 M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009, s. 5.

257 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, s. 49; M. Małachowicz 2005, s. 5, J. Romanow 2005a, s. 7.

258 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 27.

259 CDS VI, s. 34.

w którym wymienia się wszystkie rodzaje umocnień, a nie umocnienia realnie funkcjonujące. Inaczej określono basztę w dokumentach podziałowych Bytomia o pół wieku starszych. Pisarze wymienili pierwszą od bramy basztę używając słowa *czinnen*²⁶⁰.

Baszty i wieże zapewniały obrońcom możliwość ataku nie tylko z góry, ale również z boków. Taki krzyżowy ogień zwiększał potencjał obronny miasta. Oczywiście wzniesienie takich obiektów zwiększało koszt budowy umocnień, a więc nie dla każdego fundatora (księcia, rady miejskiej itd.) były one dostępne. Przykładowo, gdyby Bytom otoczyć murem bez baszt, teoretyczny koszt inwestycji zmalałby o ponad 10%, a w Gliwicach o ponad 20%. Trudno mi odnaleźć inne uzasadnienie dla tak niewielkiego odsetka miast górnośląskich posiadających baszty, a zwłaszcza baszty rozlokowane wokół całego obwodu obronnego. Dla porównania J. Widawski wyliczył, że w Królestwie Polskim baszty posiadało 2/3 miast²⁶¹, a wśród miast dolnośląskich opracowanych przez M. Przyłęckiego wyposażono w nie niemal 3/4 obwodów²⁶².

Na terenie Górnego Śląska dominuje najprostsza forma prostokątnej baszty otwartej od strony miasta. Zasięg występowania tej formy architektonicznej obejmuje całą Europę łacińską. Prostota konstrukcji oraz zapewne wystarczające właściwości obronne sprawiały, że był to optymalny wybór budowniczych. Analogiczne konstrukcje zaobserwować możemy zarówno na terenie Królestwa Polskiego, gdzie występują w 55% wszystkich obwodów (89% miast z basztami)²⁶³, ale i na Dolnym Śląsku²⁶⁴ lub w Czechach²⁶⁵. Płytkie półokrągłe baszty w Białej i Krapkowicach są zaś formą zdecydowanie rzadszą. W swojej pracy o murach Królestwa Polskiego J. Widawski wysunął przypuszczenie, że jest to forma typowa dla Czech i Moraw, gdzie przybyła z terenów Francji²⁶⁶. Wydaje się, że należy się z tym zdaniem zgodzić. Baszty półokrągłe w narysie występują rzadko na terenie Królestwa Polskiego, jednak zdecydowanie częściej w Czechach i podległych koronie praskiej Morawach i Dolnym Śląsku. Poszukując w sąsiedztwie Górnego Śląska analogii można przykładowo wymienić morawskie Głubczyce²⁶⁷, Kietrz lub Polička, oraz biskupie miasta księstwa nyskiego – Paczków²⁶⁸ i Otmuchów²⁶⁹. Należy jednak zaznaczyć, że w większości owe baszty półokrągłe są zdecydowanie wyższe i obszerniejsze od górnośląskich.

Nieliczne baszty zamknięte pełniły zapewne funkcje analogiczne do opisanych przez

J. Widawskiego wież, np. wieży łączycyckiej²⁷⁰. Zazwyczaj budowano je równolegle z basztami otwartymi, a więc ich przeznaczenie było szczególne. Dzięki sporej wysokości stanowiły dobry punkt obserwacyjny, a zarazem szczególnie silny punkt oporu. Być może były to również miejskie arsenały lub więzienia, choć izby o takich przeznaczeniach najczęściej znajdowały się w ratuszach²⁷¹. Niestety większość informacji o miejskich arsenałach, basztach więziennych i prochowych na Górnym Śląsku i terenach ościennych pochodzi z okresu nowożytnego lub nawet z „miejscowej tradycji ustnej”²⁷². Trudno mi tym samym próbować odnieść te informacje do średniowiecza.

3. Bramy

Brama miejska zajmuje poczesne miejsce w kulturze i świadomości społeczeństwa. W Biblii siła bramy, jej okuwane żelazem i brązem wrota są symbolem potęgi miasta i jego mieszkańców²⁷³. Jest ona również popularnym motywem heraldyki miejskiej²⁷⁴. Na niej skupiała się w pierwszej kolejności uwaga przybywających do miasta kupców, wędrowców lub emisariuszy. Znaczenie bramy nie było oczywiście tylko symboliczne. Obiekt ten był wszak newralgicznym punktem w obwodzie obronnym. Niedomknięte lub wyrwane z zawiasów wrota były najczęściej początkiem upadku miasta. To właśnie przy bramach decydowały się losy wielu oblężeń.

Nie dziwi stąd, że bramy miejskie otaczano szczególną pieczę i to właśnie one były najintensywniej rozbudowanym elementem umocnień miejskich. Pośród miast zebranych w katalogu niniejszej pracy jedynie w przypadku Pyskowic odnotowujemy brak bezpośrednich źródeł pozwalających stwierdzić obecność miejskich bram. Pozostałe miasta, przynajmniej według nowożytnych przekazów, posiadały ufortyfikowany wjazd.

Istotnym zagadnieniem jest liczba bram w poszczególnych miastach. Najwięcej przejazdów, bo aż 5, posiadało Opole²⁷⁵. Wydaje się, że wszystkie powstały już pierwotnie jako odpowiedź na zapotrzebowanie komunikacyjne miasta. Cztery z opolskich bram umożliwiały podróż w czterech kierunkach świata, ostatnia zaś komunikowała miasto z zamkiem na Ostrówku. Należy jednak pamiętać, że w 1497 r. brama prowadząca ku północy została zamurowana na pamiątkę

260 CDS VI, s. 191; LuBS II, s. 439.

261 J. Widawski 1973, s. 49.

262 M. Przyłęcki 1987.

263 Obliczenia za: J. Widawski 1973.

264 M. Przyłęcki 1987, s. 23-25.

265 Z. Fišera 2006.

266 J. Widawski 1973, s. 53.

267 K. Maler 2001, s. 159-167.

268 T. Chrzanowski, M. Kornecki 1963, s. 142-143.

269 T. Chrzanowski, M. Kornecki 1964, s. 61-78.

270 J. Widawski 1973, s. 54, 293.

271 M. Goliński 1990, s. 37.

272 Przykładowo Baszta Więzienna w Górze: M. Przyłęcki 1987, s. 113; Baszta Prochowa w Krakowie: A. Grabowski 2007, s. 62-63; Arsenał we Lwowie: B. Kaczorowski 1990, s. 193 i wyjątkowo wczesny (z 2 poł. XV w.) arsenał we Wrocławiu: M. Burak 2012.

273 Ks. Powt. Prawa 3:5; 1 Ks. Kronik 22:3; 1 Ks. Machabejska 12:38 wg Biblii Tysiąclecia.

274 M. Gumowski 1933, s. 369-373.

275 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t.2, s. 46-47.

pogrzebu księcia Mikołaja II niemodlińskiego²⁷⁶.

Mniej, bo 3 bramy posiadał rozległy Cieszyn²⁷⁷. Dwie z nich znajdowały się w zachodniej części miasta, w pobliżu styku z murami zamkowymi, zaś trzecia na wschodnim krańcu układu urbanistycznego. Co więcej, dla XVI i XVII w. poświadczone są furty prowadzące ku podmiejskim wsiom i młynom nad Olzą²⁷⁸. Brak jednak źródeł pozwalających odnieść czas ich powstania do średniowiecza. Problematyczna z kolei jest liczba bram w Leśnicy. Był to ośrodek niewielki i chyba o marginalnym znaczeniu. Jedyne źródła, jakimi dysponujemy, pochodzące dopiero z XVIII w., wspominają o aż 3 miejskich bramach, a ich nazwy w dwóch przypadkach odnoszą się do podmiejskich wsi²⁷⁹. Być może nie były to więc bramy pierwotne, a niewielkie furty lub wręcz nowożytny rogatki.

Analiza źródeł pisanych przekonuje, że w największym obszarowo mieście Górnego Śląska – Raciborzu – pierwotnie istniały tylko 2 bramy, trzecią zaś wybito wtórnie w połowie XIV w. dla ułatwienia komunikacji z miejscowościami leżącymi na południu²⁸⁰. Ponieważ od wschodu miasto otoczone było nieprzebytymi bagnami, stąd niezbędne były tylko szlaki na zachód ku Nysie i na północ ku Opolu. Także Bytom²⁸¹ i Bielsko²⁸² pierwotnie posiadały po dwie bramy, jednak z czasem uznano za konieczne wybite w murze furt. W Bytomiu miało to zapewne miejsce po podziale miasta w roku 1369 r. Dokumenty podziałowe wyraźnie wskazują na możliwość tworzenia nowych bram zgodnie z potrzebami książęcych właścicieli miasta²⁸³. Odsłonięta w trakcie badań archeologicznych furta w północnej części Bielska powstała zaś dopiero w końcu XV w.²⁸⁴.

Pozostałe miasta zaopatrzone wyłącznie w dwie bramy. Ich lokalizacja uzasadniona była każdorazowo miejscowym układem drożnym. Warto zauważyć, że w żadnym z badanych przypadków bram nie lokalizowano przy końcach jednej ulicy. Najczęściej znajdowały się one u wylotu ulic wychodzących z przeciwnych narożników rynku. Być może miało to zapobiec przeciągom hulających po wąskich miejskich ulicach, które, jak podaje anegdota, były problemem w Krakowie²⁸⁵. Jednocześnie taka lokalizacja wymuszała na podróżnych przejście pomiędzy rynkowymi straganami, a nie ominięcie ich chyłkiem. Można również rozpatrzyć kwestie obronne, gdyż każde załamanie linii ulicy musiało spowalniać atakującego konno agresora.

276 E. Wólkiewicz 2008, s. 90-95.

277 I. Panic 2001, s. 40-43.

278 Plan MC – H – 5633 z Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie; W. Gojniczek 2010, s. 49.

279 H. Głowacki 1977, s. 25.

280 P. Newerla 2008, s. 143-144, 185-186.

281 M. Wroński 1987, s. 47.

282 B. Chorąży, B. Chorąży 2010b, s. 197.

283 CDS VI, s. 191; LuBS II, s. 439; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 143, 146; W. Ślęzak 2000, s. 37.

284 S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 100-101.

285 J. Adamczewski 1966, s. 68.

Większość nazw bram miejskich na Górnym Śląsku to nazwy odmiejscowe, rzadziej fizjograficzne. Analiza miejscowości występujących w nazwach bram (Bytomska, Oświęcimska, Opolska, Frysztacka itd.) informuje zapewne o horyzontach handlowych i politycznych mieszczan. Dobrym przykładem może być Brama Pyskowska w Bytomiu²⁸⁶, która wraz z upadkiem znaczenia Pyskowic i szybkim rozwojem Tarnowskich Gór²⁸⁷ zmieniła w nowożytności nazwę na Tarnogórską²⁸⁸. Mniej popularne nazwy odnoszą się do lokalizacji bramy w przestrzeni (Górna lub Dolna) bądź rzek (Odrzańska, Wodna). Popularna jest również nazwa „Zamkowa”, pojawiająca się zarówno w przypadku bram prowadzących do zamku (np. w Opolu), jak i znajdujących się w jego pobliżu (Głogówek). Trudno ocenić, czy znane z nowożytnych źródeł nazwy bram gliwickich: Biała i Czarna, pojawiły się już w średniowieczu. Równolegle z nimi w dokumentach odnotowano też „bardziej typowe” nazewnictwo powstałe od sąsiednich miejscowości. Określenia kolorystyczne lokalna tradycja interpretuje jako zainspirowane długim, źle doświetlonym, a więc czarnym przejazdem jednej z nich²⁸⁹. Jednak jest równie prawdopodobne, że są to nazwy umowne lub odnoszące się do koloru elewacji: ikonografia przedstawia Bramę Białą jako otynkowaną – w przeciwieństwie do Czarnej, posiadającej lica ceglane. Wyjątkowa jest również odnotowana w 1379 r. nazwa Bramy Mariackiej w Głogówku²⁹⁰. Wezwanie to nie przetrwało jednak próby czasu i już w 1511 r. zmienione było na Zamkową²⁹¹. Nie znamy natomiast pierwotnej nazwy opolskiej bramy prowadzącej ku północy. Zgodnie z tradycją nazywa się ją Mikołajską, na cześć księcia Mikołaja II niemodlińskiego, którego ciało zostało przez tę bramę wwieszone do miasta, co miało miejsce w końcu XV w.²⁹².

Źródła pisane wielokrotnie informują nas o funkcjonowaniu miejskich bram. Ich znaczenie dla życia miasta jest zapewne przyczyną ich popularności jako punktów orientacyjnych dla średniowiecznych i nowożytnych pisarzy. Większość źródeł pisanych związanych z miejskimi umocnieniami, na jakie możemy się natknąć, odnotowała istnienie za którąś z bram miejskich danego miasta kościoła²⁹³, ogrodów²⁹⁴ i budynków gospodarczych²⁹⁵. Niezmiennie rzadko zaś brama sama z siebie była obiektem zainteresowania lub opisu. Wyjątkiem były dokumenty związane

286 P. Nadolski 1999, s. 19.

287 J. Kwak 2000, s. 81-82.

288 K. Bimler 1934, s. 9.

289 J. Radziejewicz – Winnicki 1989, s. 68.

290 CDS XXXIII, s. 140.

291 Ibidem, s. 106.

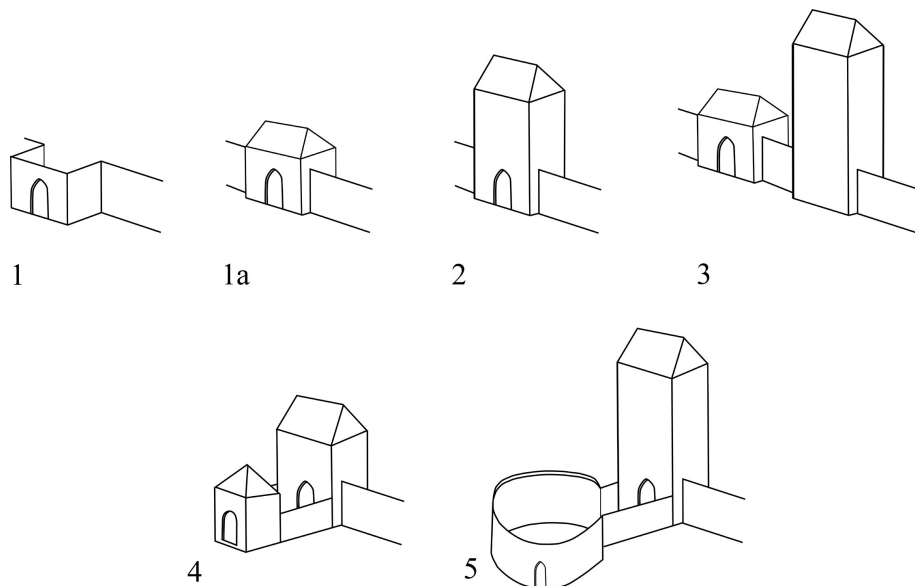
292 E. Wólkiewicz 2008, s. 90-95.

293 Przykładowo: *situm extra oppidum, ad murum penes portam Kostensem*, za: Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiven zu Breslau 1904, s. 399.

294 A. Weltzel 2005, s. 63-64.

295 J. Chrzszcz 1912, s. 78-79.

ze złym stanem lub naprawą bramy²⁹⁶, rzadziej z więzieniem znajdującym się w bramnej wieży²⁹⁷. Oczywiście w opisach walk, choć niestety niemal wyłącznie nowożytnych, brama była punktem niezwykle ważnym. Dobrym przykładem była zakończona powodzeniem próba zajęcia Cieszyna przez wojska katolickie w 1646 r.²⁹⁸. Próbowano wówczas wykorzystać szpiega, którego zadaniem było otwarcie miejskich wrót. Gdy fortel się nie udał, wojska cesarskie zajęły miasto i zamek szturmem, wysadzając przy tym jedną z bram.

Ryc. III.3.1: Zestawienie form bram miejskich. Rys. autora.

1, 1a: budynek bramny; 2: wieża bramna; 3: z wieżą przybramną;

4: przedbramie w formie niskiego budynku; 5: przedbramie w formie barbakanu

Miasta otoczone wyłącznie konstrukcjami drewniano – ziemnymi mogły posiadać również drewniane bramy. Nowożytna ikonografia Pszczyny ukazuje przy szlaku i moście prowadzącym do miasta parterowy budynek z przejazdem pośrodku²⁹⁹. Rachunki miejskie z XV w. informują nie tylko o bramie poprzedzonej najprawdopodobniej mostem zwodzonym, ale także o szlabanie (bronie?) na łańcuchach, umieszczonym w jednej z nich³⁰⁰.

296 J. Spyra 2010, s. 247.

297 W. Ślęzak 2000, s. 37.

298 W. Gojniczek 2010, s. 17.

299 J. Kolenda 1979, ryc. 21; P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty 2002, s. 97.

300 L. Musiol 1936, s. 86.

Brak badań archeologicznych i dokładnych przekazów pisanych nie pozwala precyzyjnie określić momentu budowy murowanych bram w Cieszynie. Powstały one jednak wcześniej, niż kamienny mur kurtynowy. Dokument z 1505 r. informuje jeszcze o wałach i częstokole przy Bramie Górnej³⁰¹. Wyraźnie wskazuje to na pewną gradację ważności obiektów. Zapewne władze miasta uznali, że w pierwszej kolejności potrzeba wzmocnić miejsca wjazdu do miasta, podczas gdy obwód (poprzedzony rzeką i prawdopodobnie fosą) może być wykonany z mniej trwałego surowca – drewna.

Przez cały badany przeze mnie okres bramy miejskie na Górnym Śląsku wznoszono według jednego z trzech modeli. Najprostszą formą bramy miejskiej jaką zaobserwowałem, był niewielki prostokątny budynek, czasem nawet w formie otwartego od strony miasta wykusza, z prostym przejazdem. Budynek mógł być równy wysokości kurtyny lub niewiele od niej wyższy. Bramy takie wzniesiono w Bielsku, Głogówku i Żorach. W Bielsku, w trakcie badań przy ul. Krętej w północnej części miasta, odkryto wzniesioną wtórnie w XV w. niedużą bramę o lokalnym znaczeniu lub wręcz furtę prowadzącą na podmiejskie pastwiska³⁰². Jej forma upodabniała ją do prostokątnej baszty, ale wyposażonej w przejazd. Z czasem, być może w trakcie budowy drugiej linii umocnień, pierwotny, otwarty od strony miasta wykusz zamknięto i przesklepiono. W Głogówku, znana z archiwalnych zdjęć Brama Kozielska miała formę niskiego budynku z przesklepionym przejazdem³⁰³. Do jej zamknięcia służyła brona umieszczona w widocznej na frontowej elewacji blendzie. Budynek został wtórnie podwyższony przez nadbudowanie ośmioboczną kondygnacją, tym samym tworząc niewysoką wieżę. Bramy w Żorach przedstawił w połowie XVIII w. F. B. Wernher³⁰⁴. Były to wówczas piętrowe prostokątne budynki z przejazdami na osi. Fundament żorskiej Bramy Górnej odkryto w trakcie badań archeologicznych³⁰⁵. Ulokowano ją na krawędzi suchej fosy, a powstała prawdopodobnie wcześniej, niż kurtyna muru. Skala prac badawczych uniemożliwiła pełną rejestrację jej relikwów. Odsłonięta boczna ściana miała długość całkowitą 10,10 m i około 1,45 m grubości. Druga z bram – Dolna – również została rozpoznana archeologicznie³⁰⁶. W trakcie prac ratunkowych zaobserwowano fragment fundamentu ściany bocznej o grubości aż 3,2 m. Zdaniem J. Pierzaka duża grubość owego fundamentu jest świadectwem istnienia w tym miejscu wieży. Ta miała popaść w ruinę w XVI w.³⁰⁷, a w jej miejscu zbudowano niski budynek bramy znany z widoku F. B. Wernhera. Hipoteza ta wymaga jednak wciąż weryfikacji wykopaliskowej.

301 I. Panic 2010, s. 200.

302 S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 100-101.

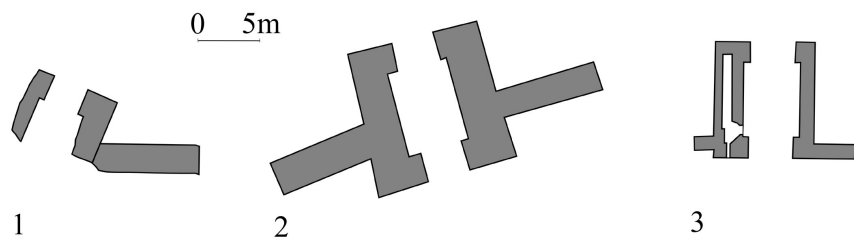
303 J. Strede 1925.

304 F. B. Wernher 1750, s. 118-119; P. Siemko 2004, s. 40, ryc. 19.

305 J. Kozak 1973, s. 4-17.

306 J. Pierzak 2004, s. 207-210

307 A. Weltzel 1997, s. 65.

Ryc. III.3.2: Zestawienie planów bram miejskich. Rys. autora.

1. Racibórz, Brama Odrzańska; 2. Bielsko, furta przy ul. Krętej; 3. Opole, Brama Odrzańska

Na Górnym Śląsku najczęściej budowano bramy w formie wieżowej, z przejazdem w dolnej kondygnacji. Forma ta występuje dowodnie w 10 miastach. Najlepszym przykładem dla omówienia tego rozwiązania jest Brama Dolna w Bielsku, gdyż jako jedyna zachowała się w całości do naszych czasów³⁰⁸. Wzniesiono ją prawdopodobnie w I połowie XIV w., na planie kwadratu o boku 10 m i o wysokości 13 m. Do miasta prowadził ostrołukowy portal o prostej piaskowcowej kamieniarce. Szerokość przejazdu wynosiła około 4 m. Wnętrze bramy w średniowieczu było wybrukowane otoczkami. Na przełomie XV i XVI w. brama została zamurowana i włączona jako wieża narożna w obręb miejskiego zamku. Przeprowadzono również badania archeologiczne bielskiej Bramy Górnej³⁰⁹. Jej jedyne przedstawienie pochodzące z 1801 r. ukazuje niewysoką wieżę (ryc. VIII.2.2)³¹⁰. Brama wysunięta była poza obrys murów i częściowo posadowiona w fosie. Jej boczna ściana miała długość 7,4 m i zachowaną grubość ponad 2 m (lico zewnętrzne zostało zniszczone). Ścianę frontową zaobserwowano fragmentarycznie na długości 4 m. Z budynkiem bramy przewiązane były mury zapadni mostu zwodzonego z komorą o wymiarach 2,5 na 4,2 m i głębokości około 4 m. Obie bramy wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego.

Pozostałe wieże przejazdowe znane są w partiach nadziemnych z przedstawień ikonograficznych, a w szczególnych tylko wypadkach również z archiwalnych inwentaryzacji. Dobrym przykładem jest Brama Bytomska w Gliwicach³¹¹. Nie przetrwała do naszych czasów, jednak tuż przed jej rozbiórką w połowie XIX w. wykonano dokumentację budowlaną (ryc. VIII.6.6), zaś wygląd fasady utrwalono na rysunku (ryc. VIII.6.5). Wieża wzniesiona na planie

prostokąta o wymiarach 6,3 x 7,3 m miała 5 kondygnacji o łącznej wysokości 19,5 m. Do miasta prowadził otwór wjazdowy o szerokości 3 m z ostrołukowym portalem. Bramę zamykała brona umieszczona w wysokiej wnęce. Obronę aktywną zapewniały wąskie strzelnice oraz platforma osłonięta na szczycie krenelażem. Dla podkreślenia możliwości i bogactwa miasta, każdą ze ścian ostatniej kondygnacji wieży ozdobiło 8 strzelistymi blendami.

Równie okazałe prezentowała się wieża Bramy Odrzańskiej w Opolu. Badania archeologiczne³¹² oraz archiwalna dokumentacja pruskich służb budowlanych³¹³ informują nas, że została ona wzniesiona na planie prostokąta o boku 8,0 x 9,2 m. Jej ściana frontowa miała w partii fundamentowej grubość 2,25 m, tylna 1,65 m, boczne – 3,25 m. Wieża bramy wznosiła się na około 19 m i posiadała 4 kondygnacje. W dolnej niesymetrycznie, z lekkim przesunięciem ku południowi, znajdował się przejazd o szerokości 3,6 m. W grubości ściany północnej pomieszczono schody prowadzące na górne kondygnacje. Brak zachowanej substancji zabytkowej uniemożliwia określenie, czy jest to rozwiązanie pierwotne.

Archeologicznie rozpoznano również Bramę Odrzańską w Raciborzu³¹⁴. Wzniesiona została na planie prostokąta 6,3 m x 8,2 m; grubość ścian wynosiła 2,1 m. Brukowany przejazd miał szerokość 3 m. O formie bramy informują nas nowożytnie przedstawienia. Była to w XVIII w. strzelista wieża o co najmniej 4 kondygnacjach, w tym dwóch najwyższych wzniesionych na planie ośmioboku. Bramę wieńczyły machikuły z krenelażem.

Pozostałe bramy znane są wyłącznie ze źródeł historycznych. Przykładowo dwie cieszyńskie bramy: Dolna/Frysztacka i Mostowa/Wodna, miały formę niskich wież z kondygnacją ze strzelnicami nad przejazdem. Bramę Dolną zamykała brona znajdująca się we wnęce (ryc. VIII.4.4 – VIII.4.5). Trzecia z tamtejszych bram – Górna – miała okazalszą formę masywnej wieży o 3 kondygnacje przewyższającej kurtynę (ryc. VIII.4.3). Na jej dwóch najwyższych piętrach znajdowały się liczne strzeliste okna lub blendy. Do Koźla prowadziły dwie wieże przejazdowe: smukła Brama Raciborska (ryc. VIII.8.5) oraz znana z archiwalnej fotografii przysadzista Brama Odrzańska o 3 kondygnacjach (ryc. VIII.8.6).

308 L. Stachowski 1974, s. 16-17; K. Kruczek 1984, s. 32-34.; M. Bicz – Suknarowska 1985., s. 9; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1986, s. 4-5, 14; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993, s. 96-97, 102.

309 W. Kuś, B. Chorąży 2000; B. Chorąży, B. Chorąży, W. Kuś 2005; B. Chorąży, W. Kuś 2005.

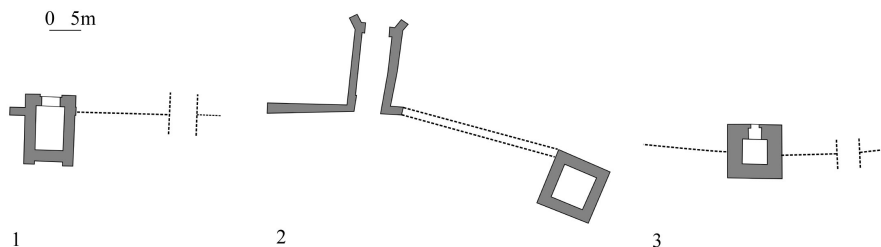
310 B. Chorąży, B. Chorąży, 2010, s. 326-327.

311 F. Maurer 1990, s. 32; P. Boroń 2013, s. 287-399.

312 E. Holc 2008, s. 3-5.

313 Opole 1865.

314 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008/2009.

Ryc. III.3.3: Zestawienie planów bram miejskich z wieżą przybramną. Rys. autora.

1. Krapkowice, Brama Górna; 2. Głogówek, Brama Zamkowa; 3. Biała, Brama Dolna

Trzecią odmianą bram miejskich na Górnym Śląsku był zespół budynku z przejazdem oraz flankującej go wieży. Układ taki występuje w 8 miastach. Wśród nich najlepiej zachowana jest Brama Zamkowa w Głogówku³¹⁵. W bryle barokowego budynku ukryta jest pierwotna brama o wymiarach 6,5 x 13,2 m. Długa sień o szerokości 3,9 m prawdopodobnie już w średniowieczu była wybrukowana. Na południe, w odległości około 15 m, znajduje się wieża wzniesiona na planie kwadratu o boku około 8,3 m i wysokości 20,6 m. Na trzech górnych kondygnacjach (z 5 pierwotnych) wieża ma wąskie okna umożliwiające ostrzał i obserwację. Znajdujące się na elewacjach czwartego piętra gotyckie blendy pełniły funkcję ozdobną.

W Prudniku badania architektoniczne Bramy Dolnej pozwoliły prześledzić jej trójfazowy rozwój³¹⁶. W pierwszej fazie wzniesiono budynek bramy o długości 6,9 m, frontowej ścianie grubości 2,8 m i tylnej jedynie 1 m. Flankowała go kamienna wieża o wysokości około 8 m, a więc równej lub niewiele wyższej niż kurtyna i brama. Pobudowano ją na planie rombu o boku 6,9 m. Mur miejski oraz kompleks bramy wzniesiono jednocześnie. W XV w. przybramną wieżę podniesiono za pomocą ceglanej nadbudówki do wysokości około 13 m. Liczne gniazda na wysokości 11 m są prawdopodobnie pozostałością wieńczącej ją hurdycji. Jednocześnie przesklepiono przejazd bramy. Zachowane do dziś ośmioboczne zwieńczenie wieży wraz z kluczowymi strzelnicami pochodzi dopiero z 2 poł. XVI w..

Do naszych czasów zachowały się również wieże przybramne w Białej i Krapkowicach. Bialską wieżę pobudowano z kamienia, na planie kwadratu o boku 7,9 m i na wysokość 22 m³¹⁷. Niestety nie zachował się budynek bramy z przejazdem, znajdujący się pierwotnie około 10 m na wschód od wieży. Podobnie brak źródeł, by odtworzyć formę przejazdu w Krapkowicach³¹⁸.

315 S. Wojdon 1974; T. Wąsowicz, A. Zamorska 1986; J. Drózd 2008.

316 S. Marchwicki, J. Zachodny 1967; Z. Bradke 2005; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005.

317 S. Zawada, 1958; Biała 1969; B. Ćwieczkowska 1984; M. Mattich 1984; R. Kubik 1991.

318 H. Piechota 1969; R. Schnurpfeil, B. Spalek, A. Szuba, J. Wójcik 2004.

Flankowała go stojąca do dziś wieża wybudowana na planie prostokąta o wymiarach 6,2 x 9,6 m i wysokości 16,4 m (13 m bez renesansowej attyki). Warto zauważyć, że wszystkie zachowane wieże przybramne łączy sposób budowy polegający na zwężaniu ścian wraz z wysokością.

Cechą wspólną wszystkich form miejskich bram jest podobna szerokość wjazdu do miasta. Wymiar ten waha się pomiędzy 3 a 4 m. Wydaje się, że musiała to być szerokość optymalna, pozwalająca na sprawny przepływ ludzi i towarów, a zarazem na łatwe zabarykadowanie przejścia w razie zagrożenia. Potwierdzają to również analogie z obszarów ościennych. Zachowana Brama Lewińska w Grodkowie ma przejazd szerokości 4 m³¹⁹, w Byczynie Brama Niemiecka tylko 1,7 m (lecz jest to chyba wyłącznie furta dla pieszych), w Krakowie Brama Floriańska 3,6 m, a Rzeźnicza 3,1 m³²⁰. Rozpoznany archeologicznie przejazd wrocławskiej Bramy Piaskowej miał szerokość 3,6 m³²¹, Świdnickiej 3,4 m³²², strzelińskiej Bramy Ziębickiej zaś – 3 m³²³.

Wspomniane kilkukrotnie wnęki – prowadnice broni są jedyną pozostałością po średniowiecznych zamknięciach bram. Powszechność tego rozwiązania oraz dzieła teoretyków wojny³²⁴ przekonują, że opuszczana brona była rozwiązaniem skutecznym. Wiedzę o wierzejach uzupełniają widoki przypisywane M. Gernugowi z lat 1536 – 1537, na których sporadycznie widoczne są drewniane skrzydła drzwi.

Niezaprzeczalne znaczenie bramy dla obronności było powodem licznych i kosztownych inwestycji, jakie ponosiła komuna dla poprawienia właściwości obronnych wjazdu do miasta. Przytoczone powyżej przykłady nadbudowania wieży bramy w Głogówku lub Prudniku nie wyczerpują zagadnienia. Obok prac mających na celu zwiększenie przewyższenia w obronie pionowej, starano się również wydłużyć obronę poziomą bramy.

Najprostszą, a zatem i najczęstszą metodą pozwalającą osiągnąć ów cel było zwielokrotnienie wrót bramy poprzez wzniesienie przedbramia³²⁵. W większości wypadków był to niewielki, parterowy lub piętrowy budynek poprzedzający bramę i połączony z nią za pomocą szyi. Na terenie Górnego Śląska najczęściej brak bezpośrednich dowodów, że konstrukcje takie wznoszono jeszcze w średniowieczu. Wyjątek stanowi zachowany do dziś odcinek muru miejskiego znajdujący się w północnej części Białej³²⁶. Relikt ten jest ustawiony prostopadle do spodziewanego przebiegu kurtyny miejskiej. Wzniesiono go w technologii analogicznej do pozostałych odcinków muru, jednak jest od nich cieńszy. Wydaje się, że jest to pozostałość po szyi bramy, najwidoczniej

319 B. Piechaczek 2006, s. 98.

320 J. Widawski 1973, s. 206.

321 J. Romanow, M. Romanow 2006, s. 135.

322 T. Kastek 2012, s. 182.

323 G. Ciara, P. Konczewski, R. Mruczek, M. Stefanowicz 2002, s. 376.

324 N. Machiavelli 2008, s. 239.

325 J. Widawski 1973, s. 58-59.

326 O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977, rys.2/14.

wzniesionej równocześnie z resztą umocnień. Rozpoznane archeologicznie przedbramie wrocławskiej Bramy Świdnickiej również wzniesiono w analogiczny sposób do kurtyn, jednak ich mury były cieńsze³²⁷. W Gliwicach konstrukcje przedbramia także zostały rozpoznane archeologicznie³²⁸. Odsłonięte relikty przyczółków mostu oraz towarzyszących im budynków bramy powstały wyraźnie dwufazowo. Do pierwotnej bramy z flankującą ją wieżą dostawiono prawdopodobnie w XVI – XVII w. murowany most oraz budynek przedbramia na zewnętrznym brzegu fosy. Jest to dobry przykład potwierdzający uwagę J. Widawskiego dotyczącą miast Królestwa Polskiego, który zauważył, że choć ta prosta konstrukcja przedbramia w okresie nowożytnym była już przestarzała, to w mniejszych ośrodkach wciąż przy jej użyciu wzmacniano bramy³²⁹. Widok miasta i zamku cieszyńskiego z 1645 r. ukazuje wieżę bramy poprzedzoną piętrowym budynkiem z wjazdem (ryc. VIII.4.5). Przestrzeń pomiędzy nimi ograniczona jest pionową skarpą wzgórza zamkowego od zachodu, a od wschodu poprowadzoną po łuku kurtyną ze strzelnicami. Co więcej, budynek przedbramia został poprzedzony szyją zamkniętą murem z kolejnym otworem bramnym. Wzdłuż kurtyn szyi widoczny jest rząd strzelnic. Badania archeologiczne rejonu tej bramy odsłoniły relikw muru szyi, jednak zniszczona stratygrafia uniemożliwiła dokładniejsze określenie czasu powstania obiektu³³⁰. Również nowożytne przedstawienie Bytomia (ryc. VIII.3.3), Opola (ryc. VIII.13.6), Prudnika (ryc. VIII.15.3) i Raciborza (ryc. VIII.18.3) ukazują wieże przejazdowe poprzedzone szyją i niewielkimi budynkami z otworami wjazdowymi. Brak jednak źródeł oraz badań archeologicznych, które pozwoliłyby umiejscowić czas wzniesienia tych przedbrami w średniowieczu.

Doskonalszą wersją przedbramia był barbakan³³¹. Konstrukcje takie zaczęto wznosić w 2 poł. XV w. jako odpowiedź na zagrożenie artyleryjskie. Na terenie Górnego Śląska dowodnie wzniesiono tylko jeden taki obiekt: przy Bramie Bytomskiej w Opolu³³². Południowy odcinek opolskiego muru miejskiego musiał uchodzić za najbardziej zagrożony, gdyż tylko wzdłuż niego wzniesiono drugą linię umocnień. Rozbudowano również ulokowaną na jego osi bramę. Do wysokiej wieży przejazdowej dobudowano kolisty barbakan, łącząc obie konstrukcje smukłą, długą szyją (ryc. VIII.13.5). Brak wzmianek źródłowych oraz badań archeologicznych umożliwiających dokładniejsze określenie czasu ukończenia tej inwestycji. Być może miało to miejsce dopiero po 1537 r., gdyż na powstałym wówczas widoku miasta jednak brakuje barbakanu (ryc. VIII.13.2). Nie można jednak wykluczyć, że malarz po prostu nie widział niskiego

327 T. Kastek 2012, s. 188.

328 D. Stabrowska 1989, s. 97-105.

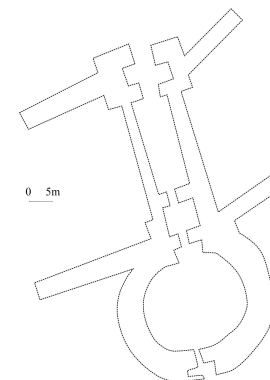
329 J. Widawski 1973, s. 59.

330 W. Kuś 1998.

331 J. Bogdanowski 2002, s. 510-511.

332 A. Marsch 1995, s. 42; J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 18; T. Idzikowski 2002, s. 279.

barbakanu zza zabudowy przedmiejskiej i pagórków.

Ryc. III.3.4 Opole. Rekonstruowany plan barbakanu Bramy Bytomskiej.

Rys. autora na podstawie planu Daniela Petzolda z 1734 r.

Prawdopodobnie dopiero w okresie nowożytnym wzniesiono obiekty odkryte w Bielsku przy Bramie Górnej³³³ i w Raciborzu przy Bramie Odrzańskiej³³⁴. W obu przypadkach obok otworu wjazdowego ulokowano czworoboczne budynki o masywnych fundamentach (ryc. VIII.18.6). Raciborska ikonografia oraz formy fundamentów mogą sugerować, że były to murowane basteje lub beluardy pozwalające na obronę ogniową bramy i mostu. Niestety, skala badań i zniszczona stratygrafia nie pozwoliły na dokładne wydatowanie tych dzieł obronnych.

Najpopularniejsza forma bramy na Górnym Śląsku – przejazdowa wieża oraz jej zredukowana kreacja: niski przejazdowy budynek, są typowe dla całej Europy Centralnej. Większość bram miast Królestwa Polskiego³³⁵, Dolnego Śląska³³⁶ ale także Czech i Moraw³³⁷, zbudowano w takim właśnie kształcie. Wysoka wieża bramy zapewniała możliwość obserwacji szlaku już z dużej odległości i, co za tym idzie – zamknięcia wrót na czas. Równocześnie liczne okna lub strzelnice pozwalały na pionową obronę aktywną. Budowa wieży z przejazdem wydaje się również rozwiązaniem optymalnym ekonomicznie. W przeciwieństwie do budynku bramy z wieżą flankującą, tutaj wszystkie funkcje: przejazdu i dzieła obronnego kumulują się w jednej bryle, nie wymagając wzniesienia dwóch oddzielnych konstrukcji. Jednak to drugie rozwiązanie, zdaniem J. Widawskiego import z terytorium Królestwa Czeskiego³³⁸, zapewniała dodatkowo ochronę bramy

333 B. Chorąży, B. Chorąży, W. Kuś 2002, s. 355-357.

334 R. Turakiewicz, M. Reznier, W. Stangret 2008/2009, s. 5.

335 J. Widawski 1973, s. 56.

336 M. Przyłęcki 1987, s. 91-201.

337 Z. Fišera 2007.

338 J. Widawski 1973, s. 59-60, 71.

z flanki, a więc potencjalnie jest efektywniejsze. O ile należy się zgodzić z możliwym kierunkiem przybycia samej idei, to twierdzenie, że jest to forma typowa dla obszarów Czech i Moraw uważam za niezasadne. Analizując bowiem materiał zebrany przez Z. Fišera nie tylko nie zauważam dominacji wież przybramnych, a wręcz są one zdecydowanie mniej liczne niż wieże z przejazdem³³⁹. Niestety, ten czeski badacz nie podjął próby określenia wzorców dla czeskich budowniczych bram.

Wracając do zagadnień architektonicznych, w przypadku wież flankujących należy zaznaczyć możliwość ewolucyjnego powstawania takich układów: wtórnego dostawienia wieży do starszej bramy. Różnice w technice murowania muru, bramy i wieży przybramnej w Głogówku mogą sugerować, że tę ostatnią dostawiono wtórnie. Pierwotny niski budynek wjazdu do miasta został uznany za zbyt słaby, przez co wzniesiono osłaniającą go wysoką wieżę. W Gliwicach przejazd i wieża powstały zaś równolegle. W pozostałych miastach, gdzie funkcjonował taki układ elementów bram, nie zachowały się budynki przejazdów, ani nie przebadano archeologicznie ich potencjalnych pozostałości. Stąd niemożliwe jest sprawdzenie ich relacji chronologicznej do wież przybramnych.

Możliwości fundacyjne górnśląskich mieszczan przejawiają się w licznie zarejestrowanych modernizacji pierwotnych bram. W 7 miastach (Biała, Bytom, Cieszyn, Gliwice, Opole, Prudnik, Racibórz – co stanowi 30% uwzględnionych w tej pracy miast) dowodnie wzniesiono przedbramia, a w jednym (Opole) barbakan. Brak źródeł uniemożliwia określenie chronologii tych inwestycji, które mogą okazać się dziełami nowożytnymi. Wymaga to jednak dalszych badań archeologicznych. Oczywiście formy tych bram i liczba modernizacji dalece ustępują bramom Wrocławia³⁴⁰ lub Krakowa³⁴¹. Jednak już w mniejszych ośrodkach Królestwa Polskiego tylko 4 (11%) miasta posiadały przedbramie³⁴².

4. Dzieła artyleryjskie

Wraz z pojawieniem się w XIV w. artylerii ogniowej³⁴³, miejskie mury musiały sprostać nowemu zagrożeniu. Chyba po raz pierwszy w historii na polu bitwy użyto broni mogącej z bezpiecznej odległości kruszyć mur³⁴⁴. Skuteczność tego środka prowadzenia wojny potwierdziły początkowo pojedyncze wydarzenia, jak oblężenie Pызdr w 1384 r.³⁴⁵ lub zamku w Bolesławcu

w 1393 i 1396 r.³⁴⁶, a w latach 1419 – 1434 – wojny husyckie³⁴⁷. Górnśląscy mieszcianie z grozą broni palnej zetknęli się być może w trakcie kampanii Władysława Jagiełły przeciwko Władysławowi Opolczykowi³⁴⁸, a następnie (ze strasznymi konsekwencjami) w trakcie wojen husyckich. Po czeskich agresorach i ich armatach pozostała prawdopodobnie materialna pozostałość w postaci 6 kamiennych kul przechowywanych w Muzeum w Gliwicach³⁴⁹.

Szybki rozwój broni palnej doprowadził do jej dominacji na polu bitwy, zwłaszcza w strefie oblężeń już na przełomie XV i XVI w. Wówczas „prymitywne”³⁵⁰ działa zaczęto zastępować konstrukcjami zdecydowanie doskonalszymi, osadzonymi na ruchomych lawetach z kołami, kule kamienne zastąpiono metalowymi a także wprowadzono kwadrant ułatwiający celowanie³⁵¹.

Upowszechnienie artylerii spowodowało szybką odpowiedź ze strony architektów i budowniczych umocnień. I nie może to dziwić, zwłaszcza wobec skuteczności z jaką stosowali nową broń husyci sięgając spustoszenie nie tylko na terenach Cesarstwa. Na Górnym Śląsku za najstarsze modyfikacje związane z prowadzeniem walki artyleryjskiej należy uznać Opolskie *Zäune* odnotowane w 1474 r.³⁵². Wydaje się, że była to jakaś odmiana umocnień drewniano – ziemnych. Te, według nowożytnych teoretyków wojny, były niezwykle skuteczne przeciwko artylerii³⁵³. Także nieudane oblężenie Głogowa w 1488 r. ukazało słabość artylerii XV – wiecznej przeciwko podobnym protoplastom nowożytnych umocnień artyleryjskich³⁵⁴. Archiwalne plany, źródła pisane i również formy terenowe przekonują nas, że w Bytomiu³⁵⁵, Cieszynie³⁵⁶ i Raciborzu (ryc. VIII.18.3) także funkcjonowały ziemne wały stanowiące zewnętrzną linię obrony miasta. Brak odpowiednich dokumentów oraz badań archeologicznych nie pozwala ocenić, czy są to jeszcze średniowieczne umocnienia, czy już w swej formie i czasie powstania nowożytne, przykładowo z 2 poł. XVI w. lub czasów wojny trzydziestoletniej.

Wydaje się, że najczęstszą modyfikacją średniowiecznych murów miejskich mającą na celu prowadzenie obrony ogniowej jest zadaszenie ganków oraz nadbudowa baszt o drewniane lub szachulcowe izby lub hurdyce. Celem zamknięcia przestrzeni obrońców była ochrona lontów i prochu strzelniczego przed negatywnym wpływem wiatru i wilgoci – zwłaszcza deszczu.

339 Z. Fišera 2007.

340 T. Kastek 2012.

341 A. Grabowski 2007, s. 27-54.

342 J. Widawski 1973, s. 59.

343 M. Głosek 1990, s. 155-164.

344 N. Machiavelli 2008, s. 234-235, 238, 251.

345 Jan z Czarnkowa, s. 116.

346 P. Strzyż 2007, s. 85-95; P. Strzyż 2011, s. 77-79.

347 J. Durdik 1955.

348 P. Strzyż 2007, s. 85-95; P. Strzyż 2011, s. 77-79.

349 P. Strzyż 2011, s. 110.

350 Jak dowodzi M. Goliński często jeszcze nieskuteczne nawet w konfrontacji z „tradycyjnymi” umocnieniami (M. Goliński 1995, s. 57-58).

351 K. Górski 1902, s. 33-47; P. Strzyż 2011, s. 6, 63.

352 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 47.

353 J. Naronowicz – Naroński 1957, część II.

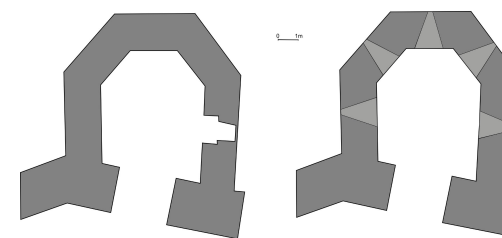
354 M. Goliński 1995, s. 55-57.

355 W. Ślęzak 1996, s. 101-102.

356 Wał znany z dokumentu z 1505 r. prawdopodobnie jest wówczas jedynym elementem obwodu (I. Panic 2010, s. 200.). Zewnętrzny wał o znaczeniu artyleryjskim widoczny jest na XVII w. panoramie Daniela Meissnera (ryc. VIII.4.3)

Namoknięty proch, a nawet ciężka „staromodnej” kuszy stawały się wówczas bezużyteczne³⁵⁷. Stąd, według wedyut Gernuga z lat 1536 – 1337, w Głogówku (ryc. VIII.7.2), Koźlu (ryc. VIII.8.2) i Opolu (ryc. VIII.13.2) baszty były zadaszone. W Bytomiu nadbudowano je zaś szachulcowymi izbami (ryc. VIII.3.2). Opole posiadało wówczas również zadaszenie nad kurtynami muru. Być może także wspomniane w rozdziale III.2 bartyzany w Białej, Głogówku, Opolu, Strzelcach i Żorach powstały wtórnie jako forma ułatwiająca obronę ogniową. Pozostałe miasta w większości również posiadają źródła ukazujące podobne rozwiązania, lecz o metryce późniejszej, głównie XVIII w.. Na ich podstawie nie sposób ocenić, kiedy po raz pierwszy zadaszono pozycje strzeleckie obrońców.

Oprócz zastosowania tego najprostszego rozwiązania, rozpoczęto również wznoszenie elementów umocnień wyspecjalizowanych w prowadzeniu obrony ogniowej. Do naszych czasów przetrwała tylko pojedyncza basteja w Opolu³⁵⁸. Według wspomnianej przed chwilą wedyuty z 1537 r., pierwotnie miasto posiadało dwa takie obiekty. Wzniesiono je na planie sześcioboku. Szerokość zachowanej bastei wynosi 8,56 m. Jest wysunięta całą swą długością przed linię kurtyny o 6,61 m. Badania archeologiczne wykazały, że jest to pierwsze dzieło obronne w tym miejscu, a nie, jak się spodziewano, przebudowana baszta łupinowa. Basteja nie posiadała murowanego zamknięcia od strony miasta. Jej ceglane mury mają grubość 2,2 m, a więc mniej niż mur kurtynowy w tej części miasta. Przed rewitalizacją z 2005 r. relikty sięgały około 8,5 m wysokości ponad współczesny poziom terenu. W bastei funkcjonowały co najmniej trzy kondygnacje strzeleckie wyposażone w rozglifione strzelnice. Różnice w ich wielkości – najmniejsze znajdują się na dolnej kondygnacji – miały zapewne uzasadnienie praktyczne. Z dolnego poziomu musiano prowadzić ostrzał z broni ręcznej bezpośrednio w stronę atakującego przeciwnika, z górnych – z artylerii wałowej korzystając z przewyższenia i najprostszych zasad balistyki. Według wedyuty basteja była dodatkowo nadbudowana konstrukcją drewnianą – izbą lub hurdycją. Pozostając przy analizie tej XVI w. panoramy warto zwrócić uwagę na rząd baszt lub bastei ochraniających miasto od południa. Wydaje się, że jest to wzmocnienie zewnętrznej linii obrony. Wszystkie baszty/basteje posiadają po dwa poziomy strzelnic odpowiadających potrzebom broni ręcznej.

Przyziemie

Poziom I

Ryc. III.4.1: Opole. Plan baszty ogniowej. Rys. autora.

Poziom przyziemia i I poziom obrońców.

Praktycznie niezauważalny archeologicznie jest zaś proces wyburzania przedpola umocnień w celu utrudnienia agresorowi podejścia a zarazem otwarcie pola ostrzału dla własnej artylerii. Działania takie podjęte zostały przykładowo przez Jana II żagańskiego w Głogowie w obliczu zagrożenia atakiem Macieja Korwina³⁵⁹ lub we Wrocławiu gdzie w obawie przed najazdem tureckim zniesiono ołbiński klasztor³⁶⁰. Być może brak zabudowy podmiejskiej na wedyutach Gernuga (z wyjątkiem Bytomia i drogi na Kraków pod Opolem) może być świadectwem takich zabiegów.

Pozostałe zachowane do dziś lub odsłonięte archeologicznie modyfikacje obwodu przeprowadzone dla celów artyleryjskich mają metrykę wykraczającą poza zakres chronologiczny tej pracy. Najczęściej w 2 poł. XVI w., zapewne pod wpływem paniki wywołanej zwycięskim pochodem wojsk tureckich, rozbudowano pojedyncze elementy umocnień. Przykładowo w Głogówku³⁶¹ i Prudniku³⁶² nadbudowano wieże bram o ośmioboczne kondygnacje ze strzelnicami kluczowymi, a w Gliwicach rozbudowano kompleks bramy o zadaszony most i przedbramie³⁶³.

Istnienie elementów umocnień intencjonalnie dostosowanych do działań artyleryjskich implikuje obecność samej broni palnej w miejskich arsenalach. Źródła pisane i archeologiczne niestety tylko w niewielkim stopniu potwierdzają to przypuszczenie, o czym napiszę więcej w rozdziale V.2 Wartość militarna.

Niewielka liczba obserwowanych inwestycji związanych z początkiem broni palnej na polu bitwy jest chyba wypadkową złego stanu badań, niewielkiej liczby zachowanych do dziś relikwów umocnień ziemnych oraz słabości ekonomicznej zatamizowanego Górnego Śląska w XV i XVI w.

357 M. Nowak – Kreyer 2003, s. 36-37.

358 J. Romanow 2005a, s. 2-8; J. Romanow 2007b, s. 159-163; M. Małachowicz 2005.

359 M. Goliński 1995, s. 55.

360 A. Żurek, s. 7.

361 J. Strede 1925.

362 Z. Bradke 2005, s. 8-9; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005.

363 D. Stabrowska 1989, s. 97-105.

Zdecydowana większość zarejestrowanych modyfikacji powstała dopiero w 2 połowie XVI w., gdy miasta górnośląskie należały do wielkich rodów, takich, jak Oppersdorffów lub Redernów.

IV. Obwarowania w przestrzeni miejskiej

1. Rozplanowanie

Jak dowodzą badania historyków, historyków sztuki i urbanistów, europejskie miasto średniowieczne to nie tylko organizm produkcyjno – handlowy, ale także materialny przejaw pewnych idei chrześcijańskich³⁶⁴. Geometria średniowiecznego miasta, wzajemny układ najważniejszych jego budowli (zamku, ratusza, bram i przede wszystkim kościołów), jest wyrazem tradycji sięgających antyku oraz głębokich przekonań religijnych. Przyglądając się planom poszczególnych miast łatwo jednak zauważyć, że niezwykle rzadko osiągnęto geometryczną doskonałość. Rzeczywistość – układ drogowy, rzeczny, zastane osadnictwo i ukształtowanie terenu tonowały starania planistów. Zbiór wymienionych czynników miały również pierwszorzędny wpływ na przebieg umocnień miejskich.

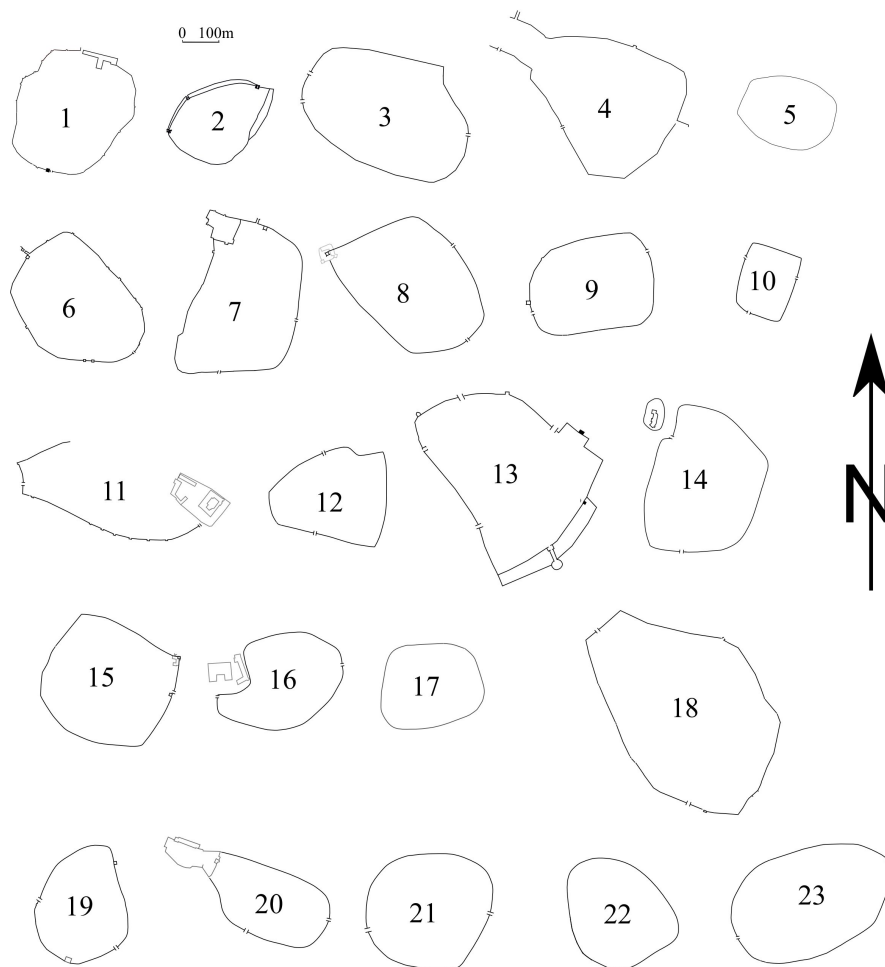
Wśród 23 analizowanych przeze mnie miast brak przykładu w pełni regularnego układu urbanistycznego. Wyżynny, a nawet podgórski charakter Górnego Śląska oraz liczne ciekі wodne wymuszały na mierniczych ustępstwa od zamiaru idealnego rozmierzenia. Również potwierdzone archeologicznie i urbanistycznie przedlokacyjne osadnictwo miało „negatywny” wpływ na plan miasta, a więc i na kształt obwodu obronnego.

Za najdoskonalszy ideowo i optymalny militarnie kształt miasta uważano koło³⁶⁵. Ta figura geometryczna pozwala na zamknięcie największego obszaru w stosunku do długości wzniesionego obwodu. Żadnego z miast górnośląskich nie wzniesiono jednak na tym planie. Najczęściej narys obwodu miał kształt zbliżony do owalu lub czworoboku o zaokrąglonych narożnikach. Miejscowości otoczone umocnieniami ziemno – drewnianymi, jak Pyskowice i Zator, posiadały względnie regularny narys owalny, nawiązujący formalnie, choć niekoniecznie ideowo do wczesnośredniowiecznych grodów³⁶⁶. Podobnie miało miejsce i w otoczonej wałem Pszczynie, tu jednak jej narożnik północno – zachodni zajęły zabudowania zamkowe, niejako wcinając się w miasto. Wśród miast otoczonych murami regularny kształt miały owalne: Czeladź, Niemodlin, Strzelce, Ujazd i Żory, oraz czworoboczne: Krapkowice, Leśnicę i Prudnik.

364 Podsumowania teorii i praktyki urbanistyki średniowiecznej dla obszaru Śląska dokonał ostatnio R. Eysymontt 2009.

365 A. Dürer 1527, s. 44-49; R. Bartlett, 2006, s. 144; R. Eysymontt 2009, s. 66-74.

366 J. Widawski 1973, s. 37.

Ryc. IV.1.1: Zestawienie porównawcze rozmiarów i kształtów miast górnośląskich. Rys. autora.

1. Biała; 2. Bielsko; 3. Bytom; 4. Cieszyn; 5. Czeladź; 6. Gliwice; 7. Głogówek; 8. Koźle; 9. Krapkowice; 10. Leśnica; 11. Niemodlin; 12. Olesno; 13. Opole; 14. Oświęcim; 15. Prudnik; 16. Pszczyna; 17. Pyskowice; 18. Racibórz; 19. Strzelce; 20. Toszek; 21. Ujazd; 22. Zator; 23. Żory

Pozostałe narysy wykazują wyraźniejsze nieregularności. Można wśród nich wymienić dwie zasadnicze grupy. Genezy pierwszej z nich należy poszukiwać w warunkach naturalnych. Przykładowo na nieregularność kształtu w narożniku północno – zachodnim Białej wpływ miała rzeka, z kolei Cieszyn, Głogówek i Olesno dopasowane zostały do wysokich skarp Olzy, Osobłogi

i Młynówki, Toszek zaś do licznych jarów i parowów otaczających miasto. Na kształt obwarowań miała również wpływ istniejąca już zabudowa, najczęściej starsze niż obwód obronny klasztoru i zamki (por. rozdział IV.2.). Również zabudowa wiejska miała wpływ na narys miasta. Najciekawszymi przykładami są tutaj Cieszyn³⁶⁷ i Racibórz³⁶⁸, oba o wyraźnie gruszkowatym kształcie. W obu wypadkach analizy historyczne i archeologiczne potwierdzają, że nowo powstałe, regularne miasto lokowano tuż przy starszej osadzie podgrodowej, łącząc je w jeden przestrzenny i prawny organizm. W wyniku wspólnego rozwoju te niejednorodne osady scalały się również funkcjonalnie i urbanistycznie, czego ostatecznym przejawem było wzniesienie wspólnych umocnień pozbawionych wyraźnych granic pomiędzy starymi a nowymi przestrzeniami. Jedynie układy ulic oraz narysy muru miejskiego do dziś zdradzają niehomogeniczność osadnictwa w tych miastach.

We wszystkich 23 przypadkach mierniczym przyświecał ten sam cel: zamknąć w możliwie krótkim obwodzie jak największy obszar. Różnice w obwodzie i powierzchni poszczególnych miast należy uznać za bardzo duże. Do najmniejszych należały Leśnica, Czeladź, Bielsko i Olesno – o powierzchni poniżej 5 ha i obwodzie długości około 800 m; do najrozleglejszych Racibórz (19,25 ha i 1700 m obwodu) i Cieszyn (17,5 ha i 1700 m obwodu). Warto zauważyć, że przeciętny obszar zamknięty murami wynosił od 7 do 10 ha, a obwód od 950 do 1250 m, co jest wynikiem podobnym do średniej Królestwa Polskiego³⁶⁹.

Wśród miast górnośląskich brak jednocześnie miast wtórnie rozmierzonych i powiększanych o nowe, otoczone murem człony. Wysunięte przez I. Panica przypuszczenie o powiększeniu Cieszyna w 1496 r.³⁷⁰, należy, wobec wyników prac archeologicznych, uznać za niezasadne³⁷¹. Wbrew twierdzeniu tego historyka, nie odsłonięto również domniemanej pierwotnej linii umocnień przecinającej średniowieczny układ urbanistyczny po osi północ – południe. Także postulowane wtórne – szersze rozmierzenie Gliwic nie znalazło potwierdzenia w źródłach pisanych i archeologicznych³⁷². Ślad po rzekomej pierwotnej palisadzie wewnątrz miasta średniowiecznego jest najprawdopodobniej reliktem drewnianej zabudowy mieszczańskiej. Jedynie w przypadku Raciborza z pierwotnym miastem lokacyjnym połączono Nowe Miasto³⁷³, nie wzniesiono jednak umocnień tego elementu układu miejskiego.

367 I. Panic 2010, s. 184-187.

368 A. Barciak, M. Sepiał 2011, s. 51-55.

369 J. Widawski 1973, s. 38-39.

370 I. Panic 2010, s. 187-196; 201-203.

371 W. Kuś 1999a, s. 3-6.; Z. Jagosz – Zarzycka 2005, s. 32-50.

372 H. Wojciechowska 1995, s. 71.

373 N. Mika 2003, s. 125, 128.

2. Zamki, klasztory i kościoły.

Obok lub niemal w każdym z 23 omówionych tu miast funkcjonował zamek. Jego obecność oraz relacje przestrzenne z miastem są ważnymi elementami wzmacniającymi obronność ośrodka³⁷⁴. W pracy na temat zamków śląskich B. Guerquin podzielił zamki względem ich usytuowania na trzy grupy³⁷⁵. Podział ten odnajduje zastosowanie również dla terenu Górnego Śląska. Największy wpływ na obronność miasta miały zamki znajdujące się na jego terenie, wzniesione na wydzielonym terenie wewnątrz muru miejskiego. Z taką sytuacją mamy do czynienia w Białej, Bielsku, Bytomiu, Gliwicach, Głogówku i Krapkowicach. Zamki w tych miastach znajdują się przy linii miejskich umocnień. Warto zauważyć, że w przypadkach miast silnych, o dużym znaczeniu politycznym – jak np. Bytom – budowa zamku poprzedzała prawdopodobnie powstanie umocnień miejskich³⁷⁶. W wyniku takiej relacji chronologicznej zaobserwować możemy nieregularności w obwodzie miasta. Owalny narys murów bytomskich w domniemanym miejscu funkcjonowania zamku tworzy wyraźny prostokątny występ³⁷⁷. Prawdopodobnie również w Gliwicach prostokątny narożnik północno – zachodni miasta jest pozostałością po zniesionej zabudowie zamku³⁷⁸. W trakcie badań archeologicznych i architektonicznych nowożytnych pałaców w Głogówku³⁷⁹ i Koźlu³⁸⁰ zaobserwowano pierwotne założenia zamkowe w postaci czworobocznych donżonów. Pierwsza głogowiecka wieża ma chronologię starszą niż mur miejski. Została następnie przebudowana w gotyką rezydencję. Wydaje się, że budowa umocnień miejskich, w obrębie których znalazł się ten zespół, miała miejsce w tym samym czasie. Kozielska wieża książęca powstała zaś równocześnie z murem miejskim.

Nietypowo wyglądały relacje zamku i miasta Bielska³⁸¹. W swojej pierwszej fazie zamek miał formę wieży mieszkalnej wzniesionej w narożniku miasta i oddzielonej od niego fosą. W trakcie rozbudowy zamku w XV w. niewielka ilość miejsca, ograniczona zabudową miejską i skalistymi skarpami, doprowadziła do wchłonięcia przez założenie zamkowe jednej z miejskich bram. To bezprecedensowe wydarzenie jest wyraźnym wskaźnikiem charakteru relacji dwór książęcy – komuna miejska. Trudno ocenić, w jakim stopniu działania te wpłynęły na samą obronność miasta, gdyż do dziś nie rozpoznano archeologicznie kształtu nowej bramy. Można jedynie przypuszczać, że sąsiadujący z bramą zamek stanowił jej wystarczające zabezpieczenie.

374 I. Panic 2002.

375 B. Guerquin 1957, s. 20.

376 J. Drabina 2000, s. 31.

377 F. Gramer 1863, s. 103-104; M. Wroński 1995, s. 150.

378 E. Bergman 1989, s. 26-27; J. Horwat 1989, s. 159-166.

379 J. Romanow, L. Stanisław 1978.

380 J. Kaźmierczyk 1964, s. 5-8; J. Romanow 1981, s. 4-8; J. Romanow 2005b, s. 19-23.

381 M. Bicz – Suknarowska 1985, s. 4, 8-10.; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1986, s. 2-15; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993, s. 94-106.

W pozostałych miastach obserwacja relacji zamku średniowiecznego i murów miasta jest utrudniona przez przebudowy zamków w rozległe renesansowe rezydencje.

Zamek na terenie miasta zapewniał właścicielowi możliwie pełną kontrolę nad poczynaniami komuny. Był też silnym i samodzielnym punktem oporu w przypadku oblężenia, nawet po upadku miasta niezaprzeczalnie podwyższającym jego obronność.

Drugą grupę wg B. Guerquina tworzą zamki znajdujące się w linii miejskiego muru, jednak, w przeciwieństwie do omówionych, przyległe doń od strony zewnętrznej. Przykładem takiego obiektu może być wieża obronna oraz późniejszy zamek w Strzelcach³⁸². Również zamki w Cieszynie³⁸³ i Toszku³⁸⁴ były połączone z umocnieniami miast. Te ułożone na starszych grodach rozległe zamki oraz znajdujące się u podnóża wzgórza zamkowego miasta łączyły niemal równoległe odcinki muru kurtynowego. Pomiędzy zabudową miejską a dworską pozostawione były przedpola. W przypadku Cieszyna miasto nie posiadało od tej strony umocnień. Być może podobnie wyglądała sytuacja w Toszku. Lokalizacja taka dawała przewagę ideologiczną i militarną dla dworu książęcego. Główne bramy zamku prowadziły wprost na miejskie ulice, co w efekcie stanowiło dodatkowe ich zabezpieczenie, ale mogło stać się również pułapką dla dworzan. Tak też się stało w 1646 r., gdy po zajęciu miasta cieszyński zamek został odcięty i zdobyty³⁸⁵.

Poza murami, obok miasta lokowano zamki w Opolu, Oświęcimiu, Pszczynie, Raciborzu, Ujeździe i Zatorze. W stołecznych Opolu³⁸⁶ i Raciborzu³⁸⁷ zamki wzniesione zostały na starszej zabudowie grodowej znajdującej się na przeciwległym niż owe miasta brzegu Odry. W Oświęcimiu, Pszczynie i Ujeździe miasto od zamku oddzielała fosa oraz mury zarówno zamku, jak i samego miasta. W Zatorze zamek wzniesiono zaś w pobliżu miasta w czasie, gdy to zmuszone już zostało do zniwelowania swoich umocnień³⁸⁸. W układzie takim mieszczanie posiadali u swego boku silny punkt oporu, w razie konieczności flankujący atakowane miasto. I analogicznie w przypadku zagrożenia zamku mieszczanie mogli stanowić odwód i zaplecze dla dworu. Jednocześnie pozostawiona pomiędzy nimi przestrzeń pozwalała na rozbudowę infrastruktury miejskiej i zamkowej, a także prowadzenie w pewnym stopniu niezależnej polityki. W razie ewentualnych rozruchów dawało to możliwość zamknięcia miejskich bram lub ochrony władcy przed niezadowolonymi poddanymi.

Obok wymienionego powyżej zamku na Ostrówku w Opolu, w mieście tym wzniesiono

382 M. Gaworski 2004, s. 7; J. Romanow 2007c, s. 112-125.

383 B. Czechowicz 2005, s. 465-466.

384 B. Czechowicz 2005, s. 519-522. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2002, s. 305.

385 W. Gojniczek 2010, s. 17.

386 A. Ciupińska 2010, s. 39-44.

387 M. Kutzner 1967, s. 370-374; B. Czechowicz 2005, s. 427-429.

388 J. Stanek 1959, s. 40.

w XIV w. również zamek miejski. Jak podają T. Idzikowski i H. Lutsch po raz pierwszy jego istnienie odnotowano w dokumencie z 1387 r. (*stuba murata castris novi*)³⁸⁹. Najprawdopodobniej zapis ten należy odnieść do zamku, którego pozostałością jest wieża przy ul. E. Osmańczyka we wschodniej części miasta³⁹⁰. Nowożytny plan wyraźnie ukazuje prostokątny występ zakłócający regularny przebieg muru miejskiego. Wzniesienie tego zamku umożliwiało księciu ograniczenie miasta z dwóch stron, niejako „wzięcie go w kleszcze”. Jednocześnie nowy zamek pełnił funkcję drugiej siedziby w Opolu, niezbędnej w obliczu podziałów domeny opolskiej. Obok zamków w mieście istniała również książęca kamienica ulokowana przy rynku³⁹¹, a prawdopodobnie także kamienna wieża, być może wójtowska. Na jej pozostałości natrafiono przy przy pl. św. Sebastiana³⁹².

W swojej pracy na temat architektury *militaris* w krajobrazie Polski J. Bogdanowski podkreślał, że w średniowieczu nie tylko mur miejski i zamek stanowiły punkty oporu, ale wręcz każdy obiekt posiadający odpowiednio mocne mury i drzwi mógł stać się twierdzą³⁹³. O ile brak przesłanek, by uznać górnośląskie kościoły miejskie za inkastelizowane, to nie trudno zauważyć, jakie korzyści dla obronności miały ich wieże. Lokalizacja kościołów nie wykazuje bezpośrednich zależności względem umocnień miejskich. Fary miejskie wznoszono zarówno w centrum, najczęściej przy narożnikach rynków (Bytom, Opole, Racibórz itd.), ale również na obrzeżu miasta przy samym obwodzie (Bielsko, Gliwice, Głogówek, Krapkowice, Pyskowice itd.). W obu przypadkach, choć w drugim w większym stopniu, wieża pełnić mogła funkcję punktu obserwacyjnego, a nawet gniazda oporu. Powszechnie znany jest przykład wież krakowskiego kościoła Mariackiego, które należały do miasta i pełniły funkcje militarne³⁹⁴. Warto również wspomnieć inkastelizowany kościół w Paczkowie³⁹⁵. W badanym przeze mnie materiale źródłowych jedynie nowożytnie źródła zawierają podobne informacje. W cieszyńskim urbarzu z 1577 r. odnotowano, że na wieżach kościelnych pełniło służbę 4 wartowników pilnujących miasta³⁹⁶. Dwa lata później zanotowano, że do ich obowiązków należało również wypatrywanie pożarów. W Opolu najtragiczniejszy w historii pożar z 1615 r. został zauważony przez miejskiego trębacz, pełniącego służbę na jednej z wież kościelnych³⁹⁷. Przy braku źródeł nie sposób odpowiedzieć na pytanie, czy już w średniowieczu wykorzystywano w ten sposób kościoły. Wobec

analogii z pobliskiej Małopolski, przykładów z księstwa nyskiego i wreszcie oczywistości tego rozwiązania, wydaje się to jednak bardzo prawdopodobne.

Warto przytoczyć odwrotny do powyższych przypadków baszty obronnej ze Strzelec³⁹⁸. Pierwotnie pełniła ona funkcje militarne. Wtórnie, prawdopodobnie w XVII – XVIII w., została zaadaptowana na potrzeby sakralne i przemieniona w dzwonnice. Podobnie postąpiono z wieżą bramy miejskiej w dolnośląskim Sycowie, która w XVI wieku została przebudowana na dzwonnice kościoła Piotra i Pawła³⁹⁹. W Łęczycy wieżę znajdującą się w linii muru miejskiego przebudowano na dzwonnice kościoła św. Andrzeja w latach 1603 – 1655⁴⁰⁰. Również przykład XIX – wiecznego radomskiego kościoła (dziś ewangelicko – augsburkiego) przekonuje, że zamiana baszt i wież obronnych w obiekty sakralne nie należało do rzadkości.

Podobnie niewielka liczba źródeł daje niepełną ocenę wpływu klasztorów na obronność miast. W trakcie walk pomiędzy Królestwem Polskim a Janem IV w 1453 r., zamek oświęcimski został zajęty przez Piotra Szafrę. Zdesperowany książę za ostatni punkt oporu obrał przyległy do granic miasta klasztor dominikański, skąd też prowadził ostrzał zamku⁴⁰¹. Mury klasztorne były zatem w razie konieczności skuteczną przeszkodą. Warto zwrócić również uwagę na przypadek Bytomia. Archiwalne plany z połowy XVIII w. ukazują kompletny jeszcze obwód obronny ze względnie regularnie rozstawionymi basztami (ryc. VIII.3.3). Brak ich jedynie w rejonie domniemanej lokalizacji zamku oraz wzdłuż terenu klasztoru bernardynów. Być może zespół budynków klasztornych stanowił dla ówczesnych wystarczającą „twierdzę”, by zaniechać budowy wykuszy. Nie sposób też wykluczyć, że święci mężowie nie życzyli sobie patroli miejskiej straży wzdłuż ich ogrodów.

3. Funkcje pozaobronne

Umocnienia miejskie obok swego podstawowego przeznaczenia, jakim była ochrona miasta, wykorzystywane były także jako punkt orientacyjny. Najczęściej w dokumentach odnaleźć można informacje o jakimś obiekcie znajdującym się za którąś z bram. O ile w obrębie miasta można było posługiwać się nazwami ulic (*mit dem garten halb die do in der Tesper gassen liegen*)⁴⁰² lub orientacją względem kościołów (*braserorii in civitate Beuthom circa ecclesiam sancte Marie*)⁴⁰³, to strefa podmiejska dawała możliwość orientacji względem innej miejscowości (*część gruntu przy*

389 H. Lutsch 1984, s. 236; T. Idzikowski 2002, s. 63.

390 J. Romanow 2007d, s. 174-178; A. Ciupińska 2010, s. 44-49.

391 B. Czechowicz 2005, s. 391.

392 J. Romanow 2007b, s. 168-170.

393 J. Bogdanowski 2002, s. 59.

394 J. Pachonński 1956, s. 19-20, 55.

395 M. Przyłęcki 1987, s. 157-158.

396 W. Gójniczek 2010, s. 10, 29, 33.

397 T. Idzikowski 2002, s. 116-117.

398 S. Wojdon 1973a, s. 3-5.

399 M. Przyłęcki 1987, s. 170.

400 J. Pietrzak 2002, s. 38.

401 K. Prokop 2002, s. 101-105, 116.

402 CDS VI, s. 192.

403 Księgi ławnicze 1904, s. 200.

*drodze Orzechowska*⁴⁰⁴) lub właśnie bramy. Wydaje się, że dla obiektów znajdujących się w niewielkiej odległości od linii umocnień odnoszenie się do oddalonych o kilka godzin marszu punktów orientacyjnych pozbawione jest sensu. Tymczasem brama miejska jako budynek trwały, zapewne widoczny z wielu miejsc w mieście i oczywiście znany każdemu miejscowemu, wręcz idealnie nadawała się jako punkt orientacyjny. Stąd liczne dokumenty, orientując w przestrzeni folwark, dom, młyn czy kaplicę, odnoszą je do jednej z miejscowych bram. Niemożliwe byłoby wymienienie wszystkich takich sytuacji. Dla przykładu warto jednak zacytować opis lokalizacji klasztoru pod Olesnem z 1406 r., znajdującym się obok wieży bramy, którą podąża się ku Opolu (*neben dem Turme am thore gen Opol wert*)⁴⁰⁵. W Prudniku zaś Georg z Wrba nabył wójtostwo z jurysdykcją przy Bramie Górnej⁴⁰⁶. Nie sposób pominąć w tym miejscu dokumentów podziałowych Bytomia z 1369 r., w których urzędnicy książęcy rozpoczęli podział miasta przy pierwszej baszcie na północ od Bramy Sławkowskiej we wschodniej części miasta (*an der nesten czinnen bey dem Slokischem tore/ an der nechsten czinnen ber dem Schlokissen tore*), a zakończyli w zachodniej, kreśląc na murze bliżej nieokreślony znak (*bis an daz czeichen daz die teilleute gemacht haben an der statmawr/bis an das Zeichen das die teilleute gemacht haben an der Stat maur*)⁴⁰⁷. Choć brama wydaje się najdogodniejszym punktem orientacyjnym, w większości dokumentów wystarczające było sformułowanie *extra muros*. W niedużych społecznościach badanych miast (jak Bielsko, Leśnica, Toszek itd.) zapewne kaplica, a nawet czyjś ogród lub stodoła były powszechnie znane i nie widziano konieczności bardziej precyzyjnych określeń.

Mur miejski w większości miast był jednym z niewielu murowanych obiektów. Jego solidna konstrukcja była zapewne kusząca dla mieszczan chcących wznieść szope, albo wręcz domostwo mniejszym kosztem. Dostawiając budynek do kurtyny, a nawet baszty, inwestor oszczędzał materiał budowlany potrzebny do wzniesienia co najmniej jednej ściany. Większość znanych oszczędnych realizacji tego typu ma metrykę nowożytną, a nawet współczesną. Przykładowo, oglądając widoki Raciborza (ryc. VIII.18.4-VIII.18.6) lub Żor (ryc. VIII.23.2) autorstwa F. B. Wernhera zauważamy, że kurtyna muru miejskiego na długich odcinkach obudowana jest zabudową mieszkalną. Nawet dziś, przyglądając się basztom Białej lub Niemodlina, czy też wieży przybramnej w Prudniku zauważamy, jak budownictwo mieszkaniowe XIX i XX w. wykorzystywało niepotrzebny już nikomu kawałek solidnego muru. Podobne zachowania musiały mieć miejsce wcześniej. Niezwykle wyraziście opisał to B. Geremek, przytaczając w swoich pracach dokumenty opisujące obrzeża Paryża, gdzie pod miejskimi murami wznoszono liche chaty i szalasy będące siedliskiem nierządu

404 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 226.

405 CDS VI, nr 108.

406 A. Weltzel 2005, s. 49.

407 CDS VI, s. 191; LuBS II, s. 439.

i występku⁴⁰⁸. Górnśląskie dokumenty są w tej materii zdecydowanie uboższe. W Krapkowicach w 1384 r. odnotowano, że przy murze znajdowała się kaplica⁴⁰⁹, a w 1418 r. - dom Piotra Temchina⁴¹⁰. W Opolu w 1421 r. książę Jan Kropidło rozkazał rozebrać dwa mieszczkańskie domy wzniesione przy miejskim murze nad Odrą⁴¹¹. W Raciborzu, w trakcie badań archeologicznych przy Bramie Odrzańskiej, odkryto domostwo o konstrukcji zrębowej oraz warsztat rogowniczy, przyległe do miejskiego muru⁴¹². Budynki takie niezaprzeczalnie mogły utrudniać obronę miasta. Rzadkość, z jaką odsłaniane są pozostałości takich budowli jest zapewne wynikiem troski średniowiecznych władz miejskich o niezabudowywanie ulic przymurnych, słabego fundamentowania (a więc i wątych reliktów archeologicznych) oraz gruntowych przekształceń terenu, związanych zazwyczaj z rozbiórką umocnień. Nikła skala takiej zabudowy, zapewne bieda ich właścicieli (a więc niskie podatki)⁴¹³ były z kolei przyczyną rzadkiego notowania ich istnienia w średniowiecznych dokumentach.

Liczne funkcje pozaobronne miały również fosy. Rów z płynącą wodą mógł pełnić funkcję młynówki i kanału transportowego⁴¹⁴. Co więcej, w Prudniku w fosie z sukcesem hodowano karpie. Dokument z 1532 r. zawiera informacje o rocznych połowach wynoszących 15 kop tych ryb⁴¹⁵.

Mury miejskie, choć pełniły swoje funkcje przez wieki, z czasem stawały się dla miasta bezużyteczne. Często wraz z ich rozbiórką cegły i kamienie użyte do ich budowy zyskiwały nowe przeznaczenie. W Leśnicy w 1591 r. rozebrano fragment muru miejskiego dla pozyskania kamieni pod budowę wójtowskiego domu⁴¹⁶. W Toszku kamienie z muru wykorzystano w 1767 r. na budowę ratusza⁴¹⁷, a w Oleśnie także rozebrano mur w celu pozyskania budulca w 1779 r.⁴¹⁸.

Lokalna tradycja oraz nieliczne źródła nowożytne przypisują pojedynczym wieżom lub basztom górnśląskim funkcje penitencjarne. Tak zwane Wieże Więzienne w Białej⁴¹⁹, Głogówku⁴²⁰ i Olesnie⁴²¹ (wszystkie trzy *de facto* będące wieżami przybramnymi), Baszta Więzienna w Raciborzu⁴²², informacje o radnym miejskim zamkniętym w wieży Bramy Gliwickiej

408 B. Geremek, 2003, s. 74, 183-186.

409 J. Chrzęszcz 1932, s. 9.

410 Ibidem, s. 17.

411 T. Idzikowski 2002, s. 70-73.

412 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008/2009, s. 5-6.

413 M. Goliński 1997, s. 330-353; A. Przybyłok 2011, s. 103.

414 U. Sowina 2009, s. 87-91.

415 A. Weltzel 2005, s. 57.

416 H. Głowacki 1965, s. 38, 66-67.

417 J. Chrzęszcz 2004, s. 240.

418 J. Eysymontt 1962, s. 9.

419 S. Zawada, 1958; S. Wojdon 1969, s. 7-9; O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977, ryc. 1, fot 51-55; B. Ćwieczkowska 1984; M. Mattich 1984.; R. Kubik 1991.

420 CDS XXXIII, s. 107; J. Drózd 2007.

421 J. Eysymontt 1962, ryc. 2-3.

422 P. Newerla 2008, s. 159.

w Bytomiu⁴²³ są jednak nowożytnie. Jak przekonywał T. Grabarczyk, rzadko kiedy można odnieść karę więzienia do czasów średniowiecznych, niekiedy stosowano jednak areszt dla podejrzanych na czas postępowania procesowego⁴²⁴. Trudno tym samym wyrokować, czy już w omawianym przeze mnie okresie użytkowano te obiekty jako więzienia.

Wysokie mury miejskie pełniły liczne, nie zawsze przewidziane przez ich budowniczych funkcje. Dla mieszkańców okolicznych wiosek stanowiły symbol siły i władzy miasta, dla mieszkańców punkt orientacyjny a może też wyznacznik niebezpiecznych okolic⁴²⁵. W fosie zapewne prano i zażywano kąpiele⁴²⁶, a w cieniu baszt odpoczywano po trudach pracy. Są to jednak aspekty życia miasta nieuchwytnie w górnośląskich źródłach archeologicznych, a słabo rysujące się w pisanych.

423 W. Ślęzak 2000, s. 37.

424 T. Grabarczyk 2007.

425 Jak w Bytomiu, gdzie pod murami miejskimi przebiegała *Diepgasse* – ulica Złodziejska, za: CDS VI, s. 75.

426 A. Labuda 1979, ryc. 131.

V. Obronność miast górnośląskich

1. Fundatorzy i fundacje

Jednym z podstawowych pytań, jakie nasuwają się przy próbie opisu i zbadania dziejów umocnień miast górnośląskich, jest to dotyczące datowania – o początek budowy oraz chronologię kolejnych inwestycji. Wielokrotnie przytaczany dokument umowy pomiędzy plockimi mieszczanami a Kazimierzem Wielkim pozostaje wciąż najdokładniejszym i jednym z niewielu aktów dotyczących erylowania miejskich umocnień na terenie dzisiejszej Polski⁴²⁷. Nie tylko pozwolił poznać zjawisko i proces fundacji, ale także jednoznacznie ukazał czas – przynajmniej kilkunastu lat – potrzebny na wzniesienie obwodu murowanego. Umowa ta jest niezwykle precyzyjna, określa grubość i wysokość kurtyny, liczbę baszt, a także koszt wybudowania umocnień. Ciężar finansowania inwestycji rozłożony został między królem a miastem w stosunku 4:1. Niestety, w materiale górnośląskim brak źródła o choć zbliżonej wartości poznawczej.

Za najważniejszy w tym aspekcie należy uznać akt lokacyjny Żor nadany przez Władysława opolskiego⁴²⁸ w 1272 r. Mowa w nim *...nos Vladislaus Dei gratia dux Opolensis, volentes nostrae terrae et civitatum munitionibus subvenire (...) quae Sari vulgariter nominatur, decrevimus construere civitatem*⁴²⁹. Wyrażenie woli budowy nie jest oczywiście jednoznaczne z jej rozpoczęciem. Chronologia muru, określona po badaniach architektonicznych i archeologicznych na koniec XIII lub początek XIV w., pozwala jednak uznać, że zapewne wkrótce po wydaniu tego dokumentu rozpoczęto również prace fortyfikacyjne⁴³⁰. Nie sposób natomiast określić, czy fundusze na budowę zostały przekazane natychmiast, sukcesywnie po kilku latach, czy w następnym pokoleniu. Nieudane oblężenie Żor prowadzone przez Kazimierza Wielkiego w 1345 r.⁴³¹ wydaje się wyznaczać datę gdy mur już spełniał swoje zadania. Badania architektoniczne wykazały, że jego wzniesienie nie było wysiłkiem jednorazowym, a rozłożony w czasie. Zaobserwowano, że kurtyna wznoszona była odcinkami, a sama budowa z dużym prawdopodobieństwem rozpoczęta została od bram, następnie powstał odcinek południowy. Inwestycję zakończono w północnej części miasta. Brak dat bezwzględnych znów nie daje możliwości określić, czy pomiędzy kolejnymi akcjami budowlanymi przerwy trwały jedynie zimą lub wiele lat.

W obu redakcjach dokumentów podziałowych Bytomia z 1369 r. zawarto informację

427 Płock 1975, nr 30; J. Szymczak 1988, s. 236-237.

428 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

429 Archiwum Państwowe w Pszczynie, sygn. II 201, za: I. Panic 2000, s. 89.

430 J. Pierzak 2004, s. 207-210.

431 Ratiborer Chronik 1862, s. 115; A. Weltzel 1997, s. 34.

o umowie pomiędzy Przemysławem Noszakiem⁴³² a Konradem III oleśnickim⁴³³, dotyczącą możliwości wybicia w miejskim murze furty przy ulicy *der Burckgasse*⁴³⁴ - *der Purkgasse*⁴³⁵ w północno-wschodniej części miasta. Żadne późniejsze źródło nie informuje nas jednak, by przejście takie ostatecznie powstało. W 1421 r. Jan Kropidło⁴³⁶ przekazał miastu 500 grzywien, za co między innymi zburzono domostwa przyległe do kurtyny i wzniesiono dwie kamienne przypory od strony Odry⁴³⁷.

Najlepiej zachowane rachunki Pszczyny przekonują, że miasto w II poł. XV w. wydawało na bieżące cele związane z obronnością około 2 – 5% budżetu, a na inwestycje fortyfikacyjne jednorazowo nawet 189,5 groszy, co daje 32% budżetu⁴³⁸.

W 1502 r. odnotowano, że mur miejski w Białej znajdował się w złym stanie i nie zapewniał należytego bezpieczeństwa mieszkańcom. W obliczu potencjalnego zagrożenia książę Jan Dobry⁴³⁹ przekazał na jego odbudowę majątki mieszczan pozostawione po ich śmierci bez spadkobierców⁴⁴⁰. W 1505 r. książę Walentyn nakazał radzie miejskiej w Żorach przeznaczyć nadwyżki dochodu na bieżące remonty umocnień⁴⁴¹.

Za akt fundacji murowanych fortyfikacji w Bielsku uważano początkowo dokument księcia Kazimierza II⁴⁴² z 1521 r., w którym władca przekazał dochody z browaru w celu wzniesienia muru miejskiego⁴⁴³. Badania A. Gruszeckiego i J. Widawskiego dowiodły, że celem księcia było pobudowanie drugiej linii kurtyny miejskiej, co też rzeczywiście wykonano na około 2/3 obwodu miasta⁴⁴⁴. Wysiłek budowniczych przeciągał się w czasie, skoro jeszcze w 1578 r. cesarz Rudolf II wydał nakaz dokończenia budowy muru⁴⁴⁵.

O kosztowności i długim czasie powstawania umocnień miejskich informuje nas również przypadek Cieszyna. W 1505 r. odnotowano w Cieszynie miejską bramę i częstokół jej towarzyszący⁴⁴⁶. Dnia 25 czerwca 1521 książę Kazimierz II wydał dokument, mocą którego przekazał miastu dochody z wyszynku wina oraz drewno z książących lasów na dokończenie

murów miejskich, a więc zapewne zastąpienie częstokołu murem⁴⁴⁷. Jednocześnie pierwsza prawdopodobna wzmianka o tutejszych umocnieniach pochodzi z 1490 r., gdy odnotowano, że kaplica św. Trójcy znajdowała się *extra muros*⁴⁴⁸. Przyjmując ten zapis dosłownie, a nie jako zwrot kancelaryjny, możemy domniemywać, że obserwowano wtedy już ponad 30 – letni okres wznoszenia murów. Ten sam książę wydał w 1529 r. zgodę na budowę miejskich murów dla magistratu Frysztatu⁴⁴⁹. Brak jednak przekonujących przesłanek by uznać, że zamiar ten zrealizowano.

O fundacji umocnień miejskich informuje nas również dokument króla czeskiego i cesarza Karola IV z 1370 r., który nakazał biskupowi Przecławowi z Pogorzeli rozebrać umocnienia w biskupim Ujeździe⁴⁵⁰. Wzniesione przez hierarchę fortyfikacje naruszały bowiem interesy księcia Bolesława III opolskiego⁴⁵¹. Z dokumentów nie wynika, jaką skalę osiągnęły prace fortyfikacyjne. Pozostałe inwestycje odnotowane w źródłach pisanych wykraczają poza granice chronologiczne tej pracy.

Wśród znanych z imienia inwestorów należy zatem wymienić: Władysława opolskiego, Jana Kropidło, Przecława z Pogorzeli, Walentyna raciborskiego, Jana Dobrego i Kazimierza II cieszyńskiego. Być może listę tę powinien uzupełnić Konrad III oleśnicki. Nie jest to oczywiście pełen wykaz książąt i biskupów ponoszących koszty budowy fortyfikacji lub zezwalających miastom na wzniesienie obwodu murowanego. Kim byli donatorzy murów w Opolu, Bytomiu lub Gliwicach? Wobec braku relacji pisanych możemy wywnioskować jedynie porównując chronologię umocnień z czasami rządów poszczególnych władców. Upředzając uzasadnione zarzuty o brak źródeł i dat bezwzględnych chciałbym zaznaczyć, że poniższej analizy nie należy traktować literalnie, a jedynie jako sugestię badawczą, wymagającą uzupełnienia, weryfikacji i może także falsyfikacji.

Najwcześniejsze górnośląskie umocnienia miejskie powstały dowodnie jeszcze w II połowie XIII w. Ich budowie należy przypisać Władysławowi opolskiemu oraz jego synom: Mieszkowi cieszyńskiemu⁴⁵², Kazimierzowi bytomskiemu⁴⁵³, Bolesławowi I opolskiemu⁴⁵⁴ i Przemysławowi raciborskiemu⁴⁵⁵. Badania murów miejskich w Opolu i Raciborzu pozwalają sądzić, że budowę tych umocnień mógł rozpocząć jeszcze Władysław. Najstarsze informacje pisane o funkcjonujących i,

432 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 510-512.

433 K. Jasiński 2007, s. 434-436.

434 CDS VI, s. 192.

435 LuBS II, s. 439.

436 Książęta 1995, s. 56-58; K. Jasiński 2007, s. 573-575; J. Horwat 2007, s. 118-119.

437 T. Idzikowski 2002, s. 70-73.

438 L. Musiol 1936, s. 86; J. Wymulek 2008, s. 53, 57.

439 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

440 J. Chrzęszcz 1917, s. 58.

441 A. Sieklicka – Wilamowska 2007, s. 20.

442 Książęta 1995, s. 74; K. Jasiński 2007, s. 652-653; J. Horwat 2007, s. 78-79.

443 F. Popiołek 1961, s. 58; Z. Perzanowski 1971, s. 79; B. Chorąży, B. Chorąży 2010b, s. 199.

444 A. Gruszecki, J. Widawski 1969, s. 303.

445 A. Gruszecki, J. Widawski 1969, s. 303; Z. Perzanowski 1971, s. 79.

446 I. Panic 2010, s. 200.

447 Listinář Těšínska 1955, nr 373; I. Panic 2010, s. 200.

448 Listinář Těšínska 1955, nr 320; I. Panic 2010, s. 281.

449 B. Czechowicz 2005, s. 482.

450 CDS VI, nr 48; V. Loewe 1923, s. 8-9; R. Morawiec 1997, s. 27.

451 Książęta 1995, s. 31-32; K. Jasiński 2007, s. 560; J. Horwat 2007, s. 106-108.

452 Książęta 1995, s. 91-92; K. Jasiński 2007, s. 515-517; J. Horwat 2007, s. 33-36.

453 Książęta 1995, s. 70-72; K. Jasiński 2007, s. 517-519; J. Horwat 2007, s. 37-41.

454 Książęta 1995, s. 26-29; K. Jasiński 2007, s. 520-521; J. Horwat 2007, s. 41-43.

455 Książęta 1995, s. 101; K. Jasiński 2007, s. 521-524; J. Horwat 2007, s. 44.

co ważne, obronionych murach w Raciborzu, pochodzące z 1290 r.⁴⁵⁶, jednoznacznie przesuwają moment rozpoczęcia budowy w głąb XIII w. Prawdopodobnie także w Bytomiu mur miejski istniał już w latach 90. tego wieku⁴⁵⁷. Choć nie było to miasto stołeczne, chęć umocnienia w pierwszej kolejności głównego ośrodka górnictwa srebra w regionie nie powinna dziwić. Wydaje się, że synowie Władysława przejąwszy władzę po jego śmierci w 1281 r. kontynuowali ojcowskie lub rozpoczęli nowe inwestycje fortyfikacyjne. Ambicje nowych władców wspierane dochodami z relatywnie dużych i bogatych dzielnic⁴⁵⁸, ale także niespokojna sytuacja wywołana walkami o tron krakowski⁴⁵⁹, były chyba wystarczającym impulsem do ufortyfikowania najważniejszych miast. Potwierdzenia mogą dostarczyć badania archeologiczne, które wykazały, że właśnie w tym okresie powstał zamek np. w Koźlu oraz dochodzący do niego mur miejski⁴⁶⁰. W tym samym horyzoncie czasowym wybudowano zamek w Strzelcach oraz, jak można przypuszczać, rozpoczęto otaczanie miasta murem⁴⁶¹.

Pierwsza połowa XIV w. to dla Górnego Śląska przede wszystkim czas diametralnych zmian politycznych. Wieloletnia, konsekwentna polityka Przemysławów, a następnie Luksemburgów doprowadziła ostatecznie w roku 1327 do zhołdowania Śląska Królestwu Czeskiemu⁴⁶². Powracający z wyprawy wojennej Jan Luksemburski przejął zwierzchność nad większością śląskich książąt⁴⁶³ i miast (w tym nad Wrocławiem)⁴⁶⁴. Nowa sytuacja musiała mieć wpływ na możliwości i działalność fundacyjną górnośląskich władców. Tron praski był gwarantem pewnej autonomii pomniejszych książąt, którzy w odrodzonym Królestwie Polskim prawdopodobnie utraciliby swoją władzę⁴⁶⁵. Jednocześnie Czechi XIV w. to kraj stabilny, bogaty, szybko się rozwijający i przodujący w tej części świata – a więc dający zgoła odmienne warunki rozwoju niż niestabilna i zagrożona monarchia Władysława Łokietka. Bogaty praski dwór zapewniał książętom liczne drogi awansu w urzędniczej hierarchii. A te przynosiły oczywiste korzyści finansowe. W obliczu daleko posuniętej atomizacji górnośląskich księstw dochody te musiały być nie do przecenienia. Warto w tym miejscu wybiec o kilkadziesiąt lat w przód i wspomnieć o zawrotnych karierach Władysława Opolczyka⁴⁶⁶ i Przemysława Noszaka⁴⁶⁷ zrobionych właśnie na dworze praskim.

Nowe możliwości, zapewne poszerzenie horyzontów i być może łatwiejsze sprowadzenie

czeskich i morawskich mistrzów i ekip murarskich to jeden z kilku czynników, które zapewne miały wpływ na procesy fundacyjne tego okresu. Równocześnie zmiana państwowości mogła doprowadzić do prób rewindykacji przez stronę Polską⁴⁶⁸. To oczywiste zagrożenie musiało wpłynąć na chęć zabezpieczenia posiadania przez górnośląskich książąt. Stabilizacja i zażegnanie wielu z lokalnych konfliktów sprzyjało jednocześnie podejmowaniu wieloletnich inwestycji⁴⁶⁹. O ile źródła zazwyczaj milczą o ich podjęciu na terenie Górnego Śląska, to wyraźnym potwierdzeniem moich przypuszczeń może być „bum budowlany” jaki przeżywał w tym czasie Wrocław⁴⁷⁰.

Prawdopodobnie wśród książąt – fundatorów tego okresu należy wymienić Bolesława Pierworodnego⁴⁷¹ i Henryka I⁴⁷² niemodlińskich, którzy mogli rozpocząć prace fortyfikacyjne w Głogówku, Krapkowicach, Niemodlinie, Prudniku, a chyba także w Oleśnie. Wśród książąt cieszyńskich wznoszenie murów bielskich mogli rozpocząć Kazimierz I⁴⁷³ lub Przemysław Noszak⁴⁷⁴. Ci czterej książęta wyróżniają się pośród Piastów górnośląskich szerokimi kontaktami, bogactwem, ważnymi funkcjami na dworze praskim, a więc i możliwościami fundacyjnymi. Podobne przymioty mógł wykazywać Jan I oświęcimski⁴⁷⁵, brak jednak dowodów, by był on donatorem miejskich umocnień. Wydaje się, że wiek XIV jako okres podziału terytorium górnośląskiego to czas najliczniejszych inwestycji. Tworzenie się nowych księstw sprzyjało rozwojowi najzdolniejszych wśród książąt, a potencjalne zagrożenia ze strony innych książąt (często braci, kuzynów itd.) było impulsem do wznoszenia umocnień.

Wiek XV na terenie Górnego Śląska przyniósł zatrzymanie koniunktury, a dodatkowo także liczne wojny i zarazy⁴⁷⁶. Jest to widoczne w mniejszej ilości nowych inwestycji. W większości wypadków zaobserwować możemy jedynie prace o relatywnie małej skali, związane z rozbudową fortyfikacji. Wydaje się, że przyczyną ich podjęcia były tragiczne dla miast śląskich skutki rejsz husyckich, a co za tym idzie – okres upadku ekonomicznego⁴⁷⁷. Jest to zarazem okres licznych zastawów, sprzedaży i przejęć poszczególnych miast. Niepewna sytuacja i częste zmiany władzy nie sprzyjały ponoszeniu dużych wydatków na cele obronne. Wyjątkiem w tych trudnych czasach są prawdopodobne fundacje murów w Białej i Gliwicach, poczynione najpewniej w II poł. XV w.

456 SUB 5, nr 512; N. Mika 2010, s. 46-47.

457 F. Gramer 1863, s. 341; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 67.

458 J. Horwat 2002, s. 60-108.

459 T. Jurek 2005.

460 J. Kaźmierczyk 1964, s. 7; J. Romanow 1981, s. 5-7; H. Probe 2000, s. 7-8.

461 J. Romanow, W. Piszczakowski 1979, s. 1-3.

462 LuBS II, s. 413-417; A. Barciak 1992; R. Žáček 2011, s. 110-116.

463 CDS t. XXII, s. 6-7.

464 R. Žáček 2011, s. 115.

465 M. Čapský 2011, s. 118.

466 J. Sperka 2012.

467 I. Panic 1996.

468 Ratiborer Chronik 1862, s. 115; A. Weltzel 1997, s. 34; I. Panic 2010a, s. 157.

469 M. Čapský 2011, s. 120.

470 Rozbudowano przykładowo ratusz (M. Bukowski, M. Zlat 1958), mury (J. Badura, T. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz 2010, s. 389-390) i katedrę (E. Małachowicz 2000). Wrocław wchłoniął również Nowe Miasto (E. Małachowicz 1974, s. 3).

471 Książęta 1995, s. 30-31; K. Jasiński 2007, s. 535-536; J. Horwat 2007, s. 131-137.

472 Książęta 1995, s. 49-50; K. Jasiński 2007, s. 556-557.

473 Książęta 1995, s. 72-73; K. Jasiński 2007, s. 595-598; J. Horwat 2007, s. 69.

474 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 613-617.

475 Książęta 1995, s. 54-55; K. Jasiński 2007, s. 600-604; J. Horwat 2007, s. 52-53.

476 M. Čapský 2011, s. 127-135.

477 J. Wysmulek 2010, s. 232-236, 257-260.

oraz w Cieszynie kontynuowane na pewno jeszcze w I poł. XVI w. Skąpa baza źródłowa utrudnia mi udzielenie odpowiedzi na pytanie o możliwość fundacji muru w Białej przez Mikołaja I opolskiego, w Gliwicach przez Jana IV oświęcimskiego⁴⁷⁸ lub w Toszku przez Przemysława toszeckiego⁴⁷⁹. Książę Mikołaj w momencie śmierci określony został jako stary i bogaty (*senex et dives*)⁴⁸⁰, co może utwierdzić nas w przekonaniu o jego udziale w umocnieniu Białej. Jednocześnie Bolesław – jego brat i współregent) i Przemysław toszecki zostali przez Jana Długosza określani mianem mało znaczących wrogiem Królestwa (*levibus hostibus*), co sugeruje też nikłe możliwości fundacyjne⁴⁸¹. Nieuchwytny jest również wpływ na umocnienia miast górnośląskich, jaki musieli mieć Jiří z Poděbrad, Maciej Korwin⁴⁸² oraz jego urzędnicy, zwłaszcza starosta dzielnicy Jan Bielik⁴⁸³. Okres węgierskiego władztwa oraz następne dziesięciolecia to czas powolnej stabilizacji gospodarczej, ale i narastającego zagrożenia tureckiego. Nie sposób również pominąć problem konfliktów lokalnych, licznych walk pomiędzy jeszcze liczniejszymi książętami górnośląskimi. Widmo najazdu niewiernych lub zagonu, bo raczej nie armii sąsiada lub rozbójników⁴⁸⁴, musiało mieć ożywczy wpływ na decyzje o modyfikacji lub wzniesieniu umocnień. Decyzje takie podejmowali, jak wspominałem, Kazimierz II cieszyński oraz Jan Dobry, a więc książęta, którzy na przełomie wieków XV i XVI w swoich rękach zgromadzili terytorium niemal całego Górnego Śląska. Ikonografia nowożytna pozwala też sądzić, że nawet słabe ośrodki wznosiły umocnienia drewniano – ziemne, lub chociaż parkany wokół zabudowy. Ta kategoria umocnień jest jednak dla mnie też nieuchwytna wobec nikłej ilości przekazów średniowiecznych oraz relikwów odsłoniętych metodami archeologicznymi.

Liczba umocnionych miast na Górnym Śląsku jest zapewne wypadkową daleko posuniętego rozbicia dzielnicowego⁴⁸⁵ oraz relatywnej słabości ekonomicznej górnośląskich miast. W okresie najintensywniejszych podziałów wielu z miejscowych książąt panowało w księstwach wielkości dawnych kasztelanii, a może i mniejszych (przykładowo Przemysław toszecki⁴⁸⁶ lub Wacław zatorski⁴⁸⁷). Słabość książąt górnośląskich zauważył już czeski kronikarz Piotr ze Zbrasławia, nazywając Mieszka cieszyńskiego biednym (*pauper*)⁴⁸⁸, a liczne dokumenty są świadectwem zastawów i ich długów⁴⁸⁹. Tym samym książęta ci nie dysponowali odpowiednim zapleczem

478 Książęta 1995, s. 60-61; K. Jasiński 2007, s. 648-650; J. Horwat 2007, s. 68.

479 Książęta 1995, s. 107; K. Jasiński 2007, s. 647-648; J. Horwat 2007, s. 64-67.

480 SRS X, s. 29.

481 J. Długosz 2003, nr 142.

482 K. Baczkowski 2000.

483 K. Dzużyńska, T. Żurkowska 1965, s. 23.

484 M. Cetwiński 2001, s. 203-208; M. Čápský 2011, s. 125-127; J. Sperka 2012, s. 304.

485 B. Snoch 1997, s. 168-171.

486 Książęta 1995, s. 107; K. Jasiński 2007, s. 647-648; J. Horwat 2007, s. 64-67.

487 Książęta 1995, s. 112; K. Jasiński 2007, s. 646-647; J. Horwat 2007, s. 64.

488 A. Barciak 2012, s. 163.

489 Tylko dla Bytomia i tylko z XV w. zebrano aż 27 dokumentów świadczących o zadłużeniu książąt, za: J. Drabina,

ekonomicznym, pozwalającym na podjęcie tak drogiej inwestycji, jak budowa umocnień w większej liczbie miast. Samo porównanie powierzchni księstw opolskich z najbogatszym w regionie śląskim księstwem wrocławskim nie wskazuje jeszcze na ich słabość. Jednak już warunki naturalne, długi okres wegetacji i żyzność gleb⁴⁹⁰, bliskość wielkich ośrodków Cesarstwa, liczba szlaków handlowych (w tym spławnej Odry), a zapewne również nie małe dochody z kopalni (zwłaszcza złota)⁴⁹¹ stawiały ośrodki dolnośląskie na uprzywilejowanej pozycji. Tymczasem górnośląskie miasta, może z wyjątkiem Cieszyna, Opola, Raciborza i górniczego Bytomia, były miastami o znaczeniu raczej lokalnym i nie prowadzącym dalekosiężnej polityki ani wymiany handlowej. Zdaniem B. Steina większość miast „polskiego Śląska” w początku XVI w. była niewielkimi ośrodkami rolniczymi⁴⁹². Potwierdzeniem tego sądu jest mała liczba ludności wyliczona przez T. Ładogórskiego⁴⁹³. Porównanie powierzchni miast z danymi na temat ich mieszkańców rzeczywiście przekonuje, że w wielu wypadkach były to ośrodki słabo zaludnione i zapewne wciąż miały szerokie zaplecze pustych działek. Tym samym nie były dostatecznie bogate, by móc wznieść umocnienia. Ta słabość ekonomiczna mieszczań mogła też być racjonalnym powodem powstrzymującym książąt w ponoszeniu kosztów umacniania mniejszych z miast.

Na badanym obszarze, wśród miast otoczonych fortyfikacjami zauważam dwie grupy. Pierwszą stanowiły najważniejsze centra administracyjne i rezydencjonalne (Bytom, Cieszyn, Opole i Racibórz, ale chyba również Głogówek, Niemodlin, Oświęcim oraz Strzelce). Duże znaczenie tych ośrodków dla gospodarki księstw oraz ranga miasta stołecznego przyczyniły się zapewne do wzniesienia umocnień. Lista ta zasadniczo zgadza się z obserwacjami A. Barciaka na temat głównych ośrodków sprawowania władzy przez górnośląskich książąt⁴⁹⁴. Szczególne miejsce wśród wymienionych w tej grupie miast zajmował Bytom, gdyż było to najważniejsze w regionie miasto górnicze, a więc przynoszące duże zyski.

Choć pozostałe ufortyfikowane miasta pełniły też ważne funkcje administracyjne, a czasem również rezydencjonalne, to ich skala jest zauważalnie mniejsza. Być może przyczyną ich umocnienia było dogodne, zazwyczaj węzłowe położenie (Biała, Bielsko, Czeladź, Gliwice, Koźle, Krapkowice, Leśnica, Olesno, Prudnik, biskupi Ujazd, Zator, Żory i otoczone fortyfikacjami drewniano – ziemnymi Pszczyna, Pyskowice i Zator).

Od lat podkreślane jest odejście od ahistorycznych modeli ochrony rubieży obronnych, linii

J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 165-268.

490 M. Molga 1983, s. 159-186.

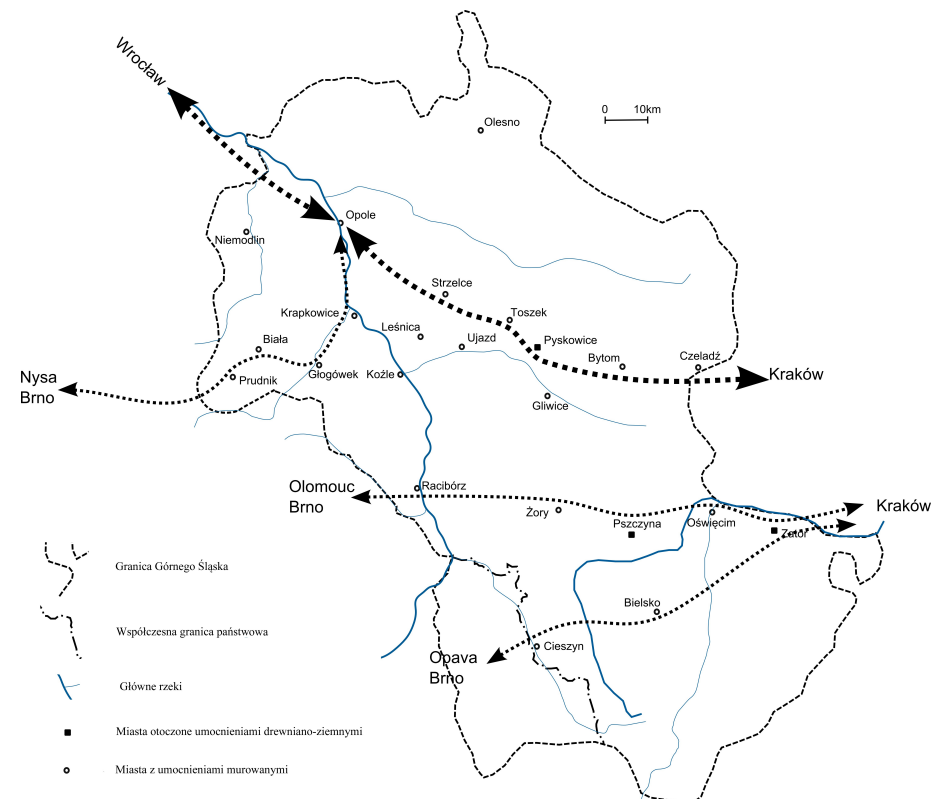
491 J. Kaźmierczyk, A. Grodzicki 1976.

492 B. Stein 1968, s. 29.

493 T. Ładogórski 1958, s. 146-149.

494 A. Barciak 2008.

fortyfikacji w średniowiecznych realiach Europy Centralnej⁴⁹⁵. Również na Górnym Śląsku nie można zaobserwować prób wzniesienia takich umocnionych „kompleksów”. Jednak na mapie ufortyfikowanych miast wyraźnie odcina się pas o przebiegu wzdłuż rzeki Odry, a następnie równoleżnikowo ku wschodowi: od Opoli przez Strzelce po Bytom i Czeladź. Ten ciąg miast jednoznacznie odpowiada wschodniemu odcinkowi *Via Regia* – najważniejszemu szlakowi handlowemu tej części Europy z miast Rzeszy ku Kijowowi, a wężiej z Wrocławia na Kraków⁴⁹⁶. Na linii tej powstały miasta czerpiące wymierne zyski z tranzytowego położenia. Ich możliwości oraz wynikające z bogactwa potencjalne zagrożenie rabunkiem uwarunkowały budowę murów miejskich. Pozostałe miasta również lokowano na szlakach handlowych, jednak o mniejszym znaczeniu: z Krakowa na Racibórz i Nysę⁴⁹⁷ oraz z Opoli na Nysę i Brno⁴⁹⁸. W nich ustanowiono wymagające ochrony komory celne i przeprawy przez rzeki. Podobnie jak w przytoczonym powyżej przypadku ośrodków przy *Via Regia*, także w mniejszych miastach obecność urzędu celnego sprzyjało ich rozwojowi ale i tworzyło zagrożenie. Wyraźnie możemy tu zauważyć ścisły związek pomiędzy „tranzytowym” położeniem miast a ich bogactwem, bogactwem a rangą i – na zasadzie sprzężenia zwrotnego – rangą a przebiegiem szlaku.

Ryc. V.1.1: Przebieg głównych szlaków komunikacyjnych na Górnym Śląsku, Rys. autora.

Brak w badanym przeze mnie materiale źródłowym informacji o budowniczych murów: mistrzach, murarzach i pomocnikach. Utylitarny charakter umocnień i – w większości wypadków – brak detalu architektonicznego, uniemożliwiają poszukiwanie wzorców i szkół, z jakich mogli wywodzić się ich autorzy. Dokonana przeze mnie w poprzednich rozdziałach analiza form architektonicznych sugeruje liczne kontakty z warsztatami czeskimi i morawskimi. Historycy sztuki badający inne dzieła architektury monumentalnej na Śląsku również zauważają ten kierunek wpływów⁴⁹⁹. Dobrymi przykładami silnych wpływów z południa mogą być obiekty sakralne: na przykład kaplica w Raciborzu⁵⁰⁰ lub fara w Bytomiu⁵⁰¹.

495 L. Kajzer 1993, s. 135-136.

496 J. Nowakowa 1951, s. 59-66.

497 Ibidem, s. 98-99; 122.

498 Ibidem, s. 95.

499 K. Kaczmarek – Patrańska 2003; R. Kaczmarek 2012. Liczne przykłady omawia również B. Czechowicz 2005, s. 344-405, 426-442, 460-540.

500 A. Grzybkowski 1994, s. 259-263; A. Grzybkowski 2014, s. 57-60.

501 R. Szopa 1997, s. 96-107.

2. Wartość militarna

Wysoki i gruby mur miejski, masywne wieże i okute żelazem wrota bram dawały mieszkańcom miasta poczucie bezpieczeństwa. Spali spokojnie z myślą, że w razie ataku mogą opuścić brony, że przez szczelny mur nie przedrze się wróg ani złodziej. Jednak czy już sam fakt istnienia muru miejskiego zapewniał miastu bezpieczeństwo, czy zaledwie jego iluzję⁵⁰²? Poszczególne obwody obronne różniły się między sobą skalą i rozwiązaniami, a więc i realnymi walorami obronnymi. Istotnym wydaje mi się rozpoznanie problemu relacji pomiędzy bezpieczeństwem zapewnianym przez mury symbolicznie i psychologicznie, a ich realną wartością w przypadku ataku.

Sam mur, podobnie jak nawet najlepsza broń, bez obrońcy pozostaje tylko bezużytecznym przedmiotem. Oczywiście armia atakująca umocnione miasto, nawet pozbawione obrony aktywnej, poświęciłaby odpowiednio więcej czasu na sforsowanie fortyfikacji niż na wkroczenie do całkowicie otwartego osiedla. Czas ten byłby jednak wyłącznie grą na zwłokę. Stąd w pierwszej kolejności warto poszukać informacji źródłowych dotyczących obrońców miast na Górnym Śląsku.

Pierwsza wzmianka o nich zawarta została w dokumencie Władysława opolskiego⁵⁰³ z 1280 r., w którym odnotowano ofiarą obronę raciborzan⁵⁰⁴. Źródła nie informują nas, czy obrona została zawiązana na umocnieniach grodowych, czy miejskich. Jednak już w 1290 r. Przemysław raciborski⁵⁰⁵ wydał dokument, w którym chwali postawę obrońców murów miejskich w Raciborzu w czasie ataku Wacława II⁵⁰⁶. Z obu przypadków wynika moim zdaniem, że obronę prowadziło pospolite ruszenie (mieszczanie). Brak przesłanek, by ocenić, czy wśród nich byli także najemni żołnierze zatrudnieni przez miasto lub księcia. Równolegle służbę militarną pełnili również wójtowie. Z dokumentu miasta Bierunia w księstwie raciborskim z 1387 r. wynika, że tamtejszy wójt zobowiązany był do służby konno z kuszą⁵⁰⁷. Odwrotnie, w dokumencie księcia Bolesława cieszyńskiego⁵⁰⁸ z 1424 r. wymienieni zostali strażnicy bram miejskich w Bielsku⁵⁰⁹. Wydaje się, że mowa tu o zawodowcach, żołnierzach zatrudnionych przez miasto.

W Pszczynie, w rachunkach miejskich odnotowano strażników bram, na utrzymanie których pobierano kwartalny podatek⁵¹⁰. Ich roczne wynagrodzenie wynosiło 5 grzywien, nie znamy jednak liczby zatrudnionych osób. Dodatkowo, za zasługi otrzymywali oni nagrody, jak np. w 1466 r., gdy

za złapanie uciekiniera wypłacono strażnikowi 1 grosz⁵¹¹. Obok zawodowców, miasta pilnowała również milicja złożona z mieszczan. W pszczyńskim akcie lokacyjnym odnotowano taki obowiązek⁵¹², jednak na czas budowy własnych domów mieszczanie byli z niego zwalniani⁵¹³. W dokumentach magistratu znajduje się również wzmianka o pojedynczym przypadku dożywotniego zwolnienia ze stróży dla jednej z mieszczek⁵¹⁴. Mieszczanie pełnili również służbę w ramach ekspedycji poza miastem. W 1466 r. odnotowano przysługujące im z tego tytułu wynagrodzenie wynoszące 1 grzywnę, a także płótno za 6 groszy oraz jedzenie za 18 groszy dla każdego z nich⁵¹⁵. Na wyprawę wysłano również woźnicę z własnym wozem i 4 końmi, który otrzymał 38 groszy. Pszczyńscy żołnierze i mieszczanie mieli do dyspozycji miejski arsenał. W jego zasobach w latach 60. - 70. XV w. znajdowały się oszczepy, kusze, co najmniej 4 egzemplarze ciężkiej broni palnej: 2 lub 3 bombardy, *kolupryna* i bliżej nieokreślona puszką⁵¹⁶. Rachunki miejskie przekonują, że miasto dbało o stan broni zlecając konieczne naprawy i o stan magazynów – zamawiając bełty i kule do broni.

Niestety pszczyńskie średniowieczne rachunki są w skali regionu źródłem unikatowym. Większą liczbę danych przynoszą dopiero spisane w latach 30. XVI w. urbarze. Z pewną dozą ostrożności, odnotowaną wówczas sytuację w miastach można odnieść do lat wcześniejszych, czasów panowania Jana Dobrego († 1532)⁵¹⁷. Według tych zapisków w Białej zatrudniano wówczas 2 strażników bram, którym płacono 7 grzywien rocznie⁵¹⁸, zaś w Gliwicach 2 strażników za 8 grzywien i 2 grosze⁵¹⁹. Dwaj strażnicy miejscy w Głogówku otrzymywali rocznie 6 grzywien i 24 grosze, a strażak 5 grzywien i 20 groszy⁵²⁰. W Krapkowicach zatrudniony był tylko jeden miejski strażnik⁵²¹. Prudniccy strażnicy bram otrzymywali rocznie 7 grzywien 2 grosze, a miejski żołnierz 6,5 grzywny oraz tkaninę na suknię⁵²². W cieszyńskim urbarzu z 1577 r. odnotowano wydatki na 8 miejskich strażników, 3 stróżów i 4 sług bramnych, 2 miejskich pacholców i 4 strażników dyżurujących na wieżach kościelnych⁵²³. Rzadziej w źródłach pojawiają się informacje o służbie mieszczan. Obok wspomnianych już dokumentów pszczyńskich należy również wymienić obowiązek stróży niezależnie od płci w Czeladzi odnotowany w 1522 r.⁵²⁴.

502 J. Bogdanowski 2002, s. 62-63.

503 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

504 SUB 4, nr 388; N. Mika 2010, s. 35

505 Książęta 1995, s. 32-33; K. Jasiński 2007, s. 624-629; J. Horwat 2007, s. 70-72.

506 SUB V, nr 512.

507 R. Kubiciel 2007, s. 36.

508 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

509 ...oder wer ein wechter, torhüetter oder staddiener und botten schlüge... za: W. Kuhn 1981, s. 68; aneks VI.

510 L. Musioł 1936, s. 533; J. Wymułek 2008, s. 45.

511 J. Wymułek 2008, s. 30.

512 L. Musioł 1936, s. 547.

513 Ibidem, s. 536, 538.

514 Ibidem, s. 540.

515 L. Musioł 1936, s. 88; J. Wymułek 2008, s. 54.

516 L. Musioł 1936, s. 86-87, 535.

517 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

518 J. Chrząszcz 1917, s. 59-62; J. Chrząszcz 1926, s. 12-15; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 28-29.

519 W. Błaszczuk, J. Horwat, Z. Jedynak 1988, s. 24.

520 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 50.

521 Ibidem, s. 124.

522 Ibidem, s. 142.

523 W. Gojniczek 2010, s. 29, 33.

524 J. Łyżwiński 2000, s. 90-92.

W Strzelcach dopiero w XVIII w. zniesiono ciężar stróży 8 do 10 mieszczan przy miejskich bramach⁵²⁵. Brak jednak w źródłach informacji, jak stary był to obowiązek.

Warto również wrócić do wójta bieruńskiego, którego obowiązek służby zbrojnej ponownie odnotowano w 1536 r. W przeciwieństwie do wspomnianego dokumentu z 1387 r., w początku XVI w. jego powinnością była służba *mit einer buxen und schwerte*⁵²⁶. Nie zgadzam się z twierdzeniem, że jego wyposażeniem była tarcza⁵²⁷, lecz puszką, czyli broń palna⁵²⁸. Uważam, że jest to dobry przykład zjawiska profesjonalizacji ówczesnych armii oraz zmiany ich charakteru – wszak to czasy, gdy strzelcza piechota wygrywała z rycerską konnicą⁵²⁹.

Oczywiście, obok mieszczan i służb miejskich w obronie mogły brać udział siły zgromadzone w miejskim zamku. W 1475 r. książę Henryk I Starszy nakazał mieszczanom zaopatrzyć zaciągnięte przez niego zaciężne wojska stacjonujące na zamkach w Bytomiu i Gliwicach w żywność i paszę dla koni⁵³⁰.

Na obronność miast wpływ miał również stan, w jakim utrzymano miejskie umocnienia. Zardzewiałe zawiasy wrót, wyrwy w murze lub wyschnięta fosa mogły w drastyczny sposób zmienić przebieg obrony. Liczne, zwłaszcza nowożytnie dokumenty informują nas o złym stanie umocnień lub też działaniach mających na celu zmianę tej niebezpiecznej sytuacji. Najpełniejszy obraz ponownie przybliżają rachunki Pszczyny. W latach 1466 – 1480, dla utrzymania umocnień w należytym stanie, miasto zakupiło dyle do mostów, gwoździe, blachy, powrozy i sznury do bram⁵³¹. Zatrudniono również mieszczan, których zadaniem było zalepianie dziur gliną, uzupełnianie gontów lub bliżej nieokreślone prace ciesielskie przy wieży. W 1502 r. odnotowano, że biały mur nie nadaje się już do użytku i należy podjąć jego odbudowę⁵³². W 1509 r. żorski magistrat miał przekazać nadwyżki dochodów na remonty umocnień⁵³³. Wieśniacy spod Prudnika mieli zaś obowiązek czyszczenia miejskiej fosy, co odnotowano w dokumencie z 1558 r.⁵³⁴. Najdokładniej możemy prześledzić stan fortyfikacji Opola w XVI i na początku wieku XVII⁵³⁵. Wręcz notorycznie informowano wówczas magistrat o dziurach w murze i dachach oraz rozpadających się kurtynach. Brak starszych informacji uniemożliwia ocenę, czy również w XIV i XV w. mury pozostawiono w podobnie złym stanie. Wydaje się, że XIV w., w ogólnej

charakterystyce korzystny dla miast i gospodarki górnośląskiej, był czasem budowania i troski o miejskie umocnienia, a nie ich degeneracji. Dopiero wieki XV i XVI – czas upadku gospodarczego wielu ośrodków, wojen, atomizacji księstw i ostatecznie sprzedaży miast w ręce prywatne – przyniósł zaniedbania fortyfikacji. Nie wolno również zapomnieć o licznych konfliktach, które zapewne przyczyniły się do zniszczeń umocnień miejskich. Dobrze świadczą o tym wedyuty autorstwa Gernuga z lat 1536 – 1537, gdzie wśród 9 panoram miast górnośląskich mury aż czterech ukazane są jako silnie uszkodzone⁵³⁶.

Powyższe zestawienie wyraźnie wskazuje na militarną słabość miast górnośląskich w stosunku do zachodniej części prowincji. Porównując arsenał niewielkiej Pszczyny z uzbrojeniem mieszczan Brzegu, Jawora, a tym bardziej Głogowa lub Wrocławia⁵³⁷ bezsprzecznie można wysnuć wniosek o niewielkiej w przypadku tego miasta skali możliwości prowadzenia działań wojennych. Było ono jednak jednym z najmniejszych umocnionych miast w regionie. Brak danych dla najsilniejszych z kolei lokalnych ośrodków: Opola, Cieszyna, Raciborza, może również Bytomia, uniemożliwia konfrontację potencjału militarnego z przodującymi ośrodkami dolnośląskimi lub małopolskimi. Pozostaje jedynie sprawdzić, czy górnośląskie fortyfikacje oraz ich obrońcy byli dostatecznie silni, by obronić miasto przed najazdem.

Wiek XIII to przede wszystkim tragiczne w skutkach, nieudane kampanie obronne przed najazdami mongolskimi w latach 1241 i 1260⁵³⁸. Brak jednak przesłanek, by uznać, że w okresie tym którekolwiek miasto górnośląskie było ufortyfikowane, a tym bardziej posiadało mur miejski. Stąd za najstarsze akty obrony miejskich murów można chyba uznać nieudane oblężenia Raciborza przez wojska morawskie w 1280 r.⁵³⁹ i przez Wacława II w 1290 r.⁵⁴⁰. Tradycyjne metody zdobywania miast z udziałem prostych machin oblężniczych nie zmieniły się zasadniczo aż do schyłku wieku XIV⁵⁴¹. Wśród ówczesnych starć należy wymienić oblężenie Żor przez Kazimierza Wielkiego prowadzone w 1345 r., a zakończone odwrotem króla na wieść o nadciągającej odsieczy⁵⁴². Mniejszą skalę miała zapewne kampania Bartosza Wezemborga przeciwko Władysławowi Opolczykowi⁵⁴³, zakończona zdobyciem Olesna w 1378 r.⁵⁴⁴. W wyniku polityki tego księcia, w roku 1390 książę opawski Mikołaj zaatakował Opole, jednak źródła milczą o wyniku owych działań⁵⁴⁵. Ponownie stolica Opolczyka została oblężona w 1396 r. przez

525 A. Nowack 1929, s. 34.

526 Urbarz 1973, s. 4.

527 R. Kubiciel 2007, s. 36.

528 M. Goliński 1990, s. 30-35.

529 T. Grabarczyk 2000, s. 142-156; A. Bóldyrew 2011.

530 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 252.

531 L. Musiol 1936, s. 86, 535-536.

532 J. Chrzęszcz 1917, s. 58.

533 A. Sieklicka-Wilamowska 2007, s. 20.

534 J. Chrzęszcz 1912, s. 90.

535 T. Idzikowski 2002, s. 105, 108-109, 115, 118-119.

536 Die Reisebilder 2001, il. 20, 23, 27, 28.

537 M. Goliński 1990, s. 35-49.

538 N. Mika 2002, s. 16-64.

539 CDS VII, cz. 2, s. 258; SUB 4, nr 388; N. Mika 2010, s. 35.

540 SUB 5, nr 512; N. Mika 2010, s. 46-47.

541 M. Howard 1990, s. 35-70; J. Szymczak 1994, s. 257-270.

542 Ratiborer Chronik 1862, s. 115; A. Weltzel 1997, s. 34; B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoł 1994, s. 35.

543 Książęta 1995, s. 124-126; K. Jasiński 2007, s. 558-559; J. Sperka 2012.

544 J. Sperka 2012, s. 121.

545 W. Dziewulski 1975, s. 58; T. Idzikowski 2002, s. 66; J. Sperka 2012, s. 182-185.

Władysława Jagiełłę⁵⁴⁶. Jednak pod nieobecność księcia Władysława doszło do rokowań między jego bratankami a królem Polski, które to najwyraźniej powstrzymały atak na miasto. W roku 1400 doszło jeszcze do konfliktu pomiędzy księciem raciborskim Janem II Żelaznym⁵⁴⁷ a Zygmuntem Luksemburskim⁵⁴⁸. Pomimo prób, wojska luksemburskie nie zdołały jednak zdobyć miasta.

Choć już pod koniec XIV w. stosowano broń palną w walkach o miasta i zamki, to prawdziwą rewolucję przyniosły dopiero wojny husyckie. W latach 1428 – 1433 miasta górnośląskie wielokrotnie były zagrożone przez siły Sierotek. Zdobyte wówczas zostały Bytom⁵⁴⁹, Gliwice (chyba jeszcze nie otoczone murami)⁵⁵⁰, Krapkowice⁵⁵¹, Niemodlin⁵⁵², Toszek⁵⁵³ i prawdopodobnie również Pyskowice. Obronną ręką z konfrontacji z Czechami wyszły jedynie Pszczyna⁵⁵⁴ oraz Koźle⁵⁵⁵, gdzie źródła mówią wyłącznie o spalonym przedmieściu nad Odrą. W 1433 r. wojska husyckie rozbiły również obóz pod Żorami⁵⁵⁶, nie wiadomo jednak, czy był to pokaz sił, przygotowanie do ataku, czy może czescy dowódcy w ogóle nie byli zainteresowani zdobyciem tego ośrodka. Pozostałe miasta – jak Głogówek⁵⁵⁷ czy Opole⁵⁵⁸ - ratunek zawdzięczają wyłącznie działaniom politycznym, a nie militarnym.

W roku 1438 podążające na Pragę wojska jagiellońskie zdobyły Krapkowice⁵⁵⁹ i Niemodlin⁵⁶⁰. W tym samym roku, w trakcie nadgranicznego konfliktu pomiędzy Krakowem a książętami oświęcimskimi, szturmem zdobyty został Zator⁵⁶¹. W latach 1452 – 53 doszło do walk o Oświęcim, w wyniku których miasto i zamek zostały zajęte przez wojska (w tym zaciężne) pod wodzą Piotra Szafranca⁵⁶². Okres panowania w Pszczynie Barbary Rokemberg⁵⁶³, wdowy po Mikołaju V karnowskim⁵⁶⁴, to czas konfliktów z książętami Raciborza. Pierwszy atak wojsk raciborskich na Pszczynę w 1454 r. nie powiódł się⁵⁶⁵. Miasto jednak zostało zdobyte podstępem

w 1462 r.⁵⁶⁶. W roku 1460, w wyniku konfliktu Jana IV⁵⁶⁷ z panem miasta Mikołajem opolskim⁵⁶⁸, doszło do zajęcia Leśnicy przez wojska oświęcimskie⁵⁶⁹.

Wspominani już zorscy mieszczenie stawili opór wrogiej armii po raz kolejny w 1473 r., gdy wojska Macieja Korwina obległy miasto⁵⁷⁰. Żory nie zostały wówczas zdobyte dzięki ugodzie pomiędzy walczącymi stronami. Równocześnie wojska węgierskie nie zdołały zająć Pszczyny⁵⁷¹. Rok później ponownie zaatakowano pszczyńskie umocnienia⁵⁷². Pierwsza próba zdobycia miasta nie powiodła się, dopiero za drugim razem opuszczeni przez księcia mieszczenie poddali się. W tym samym roku zagrożone zostało również Opole, jednak oblegające je wojska Kazimierza Jagiellończyka po dwóch tygodniach odstąpiły i odjechały⁵⁷³.

Pomimo powszechnej paniki spowodowanej widmem najazdu tureckiego, XVI w. jawi się jako okres względnego spokoju i stabilizacji. Jak już wspomniałem, stan murów miejskich pozostawiał wówczas wiele do życzenia. Jednocześnie technika prowadzenia oblężeń zmieniała się diametralnie i stare, wysokie mury kurtynowe stały się w dużej mierze przeżytkiem. Symboliczny kres anachronicznych fortyfikacji przyniosła ostatecznie wojna trzydziestolenna. W czasie jej trwania prawie wszystkie miasta górnośląskie zostały zdobyte i spalone⁵⁷⁴. Wyjątkiem są tu pojedyncze udane obrony Gliwic, co też uznano za boską interwencję⁵⁷⁵, obrona zmodernizowanych umocnień Opola⁵⁷⁶ lub walki z oddziałami wołoskimi pod Raciborzem⁵⁷⁷. W przypadku raciborzan należy jednak zwrócić uwagę, że obrońcy nie mieli do czynienia z regularnym wojskiem, a zagonami górali posługujących się prymitywną bronią i taktyką.

Do okresu wojen husyckich, a więc wprowadzenia artylerii ogniowej na dużą skalę, mury miejskie wg powyższego zestawienia stanowiły skuteczną przeszkodę co najmniej w 5 przypadkach (Racibórz 1280, 1290, 1400; Opole 1396; Żory 1345). Przynajmniej dwukrotnie istotną rolę zagrały czynniki zewnętrzny (odsiecz) lub polityczny. Tylko raz, w przypadku niedużego Olesna (1378 r.), umocnienia nie zdołały zatrzymać ataku. Sytuacja diametralnie zmieniła się w czasie wojen husyckich, kiedy to upadło co najmniej 5 lub 6 z badanych przeze mnie miast (Bytom, Gliwice, Krapkowice, Niemodlin, Toszek, Pyskowice), a tylko 2 zostały obronione (Koźle, Pszczyna). Dalsze lata XV w. pokazują równie pesymistyczną statystykę. Siedmiokrotnie miasta górnośląskie

546 J. Sperka 2003, s. 69; J. Sperka 2012, s. 222, 238.

547 Książęta 1995, s. 58-59.

548 Ratiborer Chronik 1862, s. 116; N. Mika 2010, s. 48.

549 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321.; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynek 1985, s. 196.

550 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321.

551 SRS VI, s. 155; J. Chrzęszcz 1932, s. 19.

552 Ruch husycki 1953, s. 112-113; R. Sękowski 1957, s. 6, 10; J. Domska 1998, s. 16.

553 E. Lipowicz 1972, s. 180.

554 SRS VI, s. 124, 126; L. Musioł 1936, s. 40; J. Polak 2000, s. 7.

555 SRS VI, s. 95, 108; J. Rajman 2001, s. 43.

556 I. Panic 2002, s. 88.

557 Z. Theobald 1621, s. 253; Ruch husycki 1953, s. 112-113, 116; E. Wólkiewicz 2005, s. 22-23.

558 J. Wyszniński 2010, s. 254.

559 H. Głowacki 1977, s. 30.

560 J. Domska 1998, s. 16.

561 J. Długosz 2001, s. 177-178; K. Prokop 2002, s. 48-49.

562 K. Prokop 2002, s. 95, 97-99, 101-105.

563 J. Polak 2000, s. 14-17.

564 Książęta 1995, s. 95.

565 L. Musioł 1936, s. 41; J. Polak 2000, s. 15.

566 L. Musioł 1936, s. 41; J. Polak 2000, s. 16-17.

567 Książęta 1995, s. 60-61; K. Jasiński 2007, s. 648-650; J. Horwat 2007, s. 68.

568 K. Jasiński 2007, s. 582; J. Horwat 2007, s. 127-130.

569 H. Głowacki 1977, s. 30; J. Horwat 2002a, s. 29; P. Mostowik 2005, s. 124.

570 J. Długosz 1878, s. 579-580; A. Weltzel 1997, s. 49; I. Panic 2002, s. 94-95.

571 J. Polak 2000, s. 20.

572 L. Musioł 1936, s. 43; J. Polak 2000, s. 21.

573 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 47.

574 J. Moroń 2008, s. 83-140.

575 J. Kwak 1995, s. 98-101.

576 J. Kwak 1975, s. 131; T. Idzikowski 2002., s. 127; D. Schreiber – Kurpiers, A. Szymański 2011, s. 61.

577 N. Mika 2010, s. 81-86..

były zdobyte (Krapkowice 1438; Leśnica 1460; Niemodlin 1438; Oświęcim 1452 – 3; Pszczyna 1462, 1474; Zator 1438), a 5 razy obronione (Opole 1473; Pszczyna 1454, 1473, 1474; Żory 1473). Warto zauważyć, że aż trzykrotnie broniona była Pszczyna, miasto otoczone jedynie umocnieniami drewniano – ziemnymi, a raz było to Opole, gdzie źródła również wspominają o takim systemie fortyfikacji. Wydaje się, że jest to znak nowych czasów.

Wobec powyższych statystyk odpowiedź na pytanie o skuteczność murów miejskich na Górnym Śląsku nie będzie jednoznaczna, gdyż i okruchy źródeł nie tworzą bazy do jakichkolwiek pewnych sądów. W niepełnym, zachowanym szczątkowo materiale źródłowym brak przede wszystkim informacji o najazdach rabusiów, którzy niepokoiili wsie i miasta choćby u schyłku XIV w., gdy miasta śląskie zawiązały przeciwko nim federację⁵⁷⁸. To „codzienne” zagrożenie zapewne było skutecznie powstrzymywane przez fortyfikacje miast. Warto zauważyć, że najsilniejsze miasta regionu – jak Opole i Racibórz – skutecznie stawiały opór nawet armiom królów Polski lub Czech. Mniejsze ośrodki zapewne nawet nie miały ambicji, a przede wszystkim możliwości wznoszenia tak potężnych murów. Nie prowadząc wielkiej polityki mogły też mieć nadzieję, że wielka polityka nie zainteresuje się nimi.

VI. Podsumowanie

Podsumowując wyniki mojej pracy wypada mi odnieść się do zadanego w jednym z pierwszych akapitów pytania. Przywołane przeze mnie słowa Bartholomäusa Steina przekonują, że tylko nieliczne miasta górnośląskie otoczone były umocnieniami⁵⁷⁹. W rzeczywistości, pośród 54 średniowiecznych miast górnośląskich⁵⁸⁰ fortyfikacje murowane dowodnie posiadało 20, a więc 37%. Czternaście z nich (26%) posiadało umocnienia wzniesione do schyłku XIV w., a więc przed rewolucyjnymi czasami wojen husyckich. Relatywizacja tych liczb nie będzie łatwa, gdyż, jak już podkreślałem, wciąż nie powstały opracowania dla większości sąsiednich regionów. Dla terenu całego Królestwa Polskiego około 1400 r. J. Widawski obliczył, że umocnienia murowane posiadało około 14% miast, a w samej tylko sąsiedniej Małopolsce – około 13%⁵⁸¹. Zdecydowana większość tych umocnień powstała dopiero w wyniku szeroko zakrojonej akcji budowlanej rozpoczętej przez Kazimierza Wielkiego. Na terenie Dolnego Śląska umocnienia murowane (jednak nie zawsze pełen obwód) posiadało zaś nawet około 50% miast⁵⁸². Brak pełnych badań dla tej imponującej liczby ośrodków utrudnia mi dokładniejsze porównania. Lecz już po pobieżnej analizie warto zauważyć, że umocnienia te w większości powstały stosunkowo wcześniej w XIII lub na początku XIV w. Imponująca jest także liczba ponad 300 umocnionych miast na terenie dzisiejszych Czech, w tym około 90 na terenie Moraw⁵⁸³.

O ile w wartościach bezwzględnych trudno opisać ufortyfikowane miasta górnośląskie jako „nieliczne”, to już biorąc pod uwagę punkt widzenia urodzonego w Brzegu i żyjącego we Wrocławiu B. Steina, trzeba mu przyznać prawo do użycia takiego określenia⁵⁸⁴. Obszar Dolnego Śląska, Czech i Moraw zdecydowanie górował nad Górnym Śląskiem liczebnością, ale także potęgą miejskich umocnień. Zdecydowanie mniej okazałe prezentowała się zaś sieć miast ufortyfikowanych na terenie Królestwa Polskiego. Na podkreślenie zasługuje tu niewielka liczba inwestycji w tym zakresie w okresie rozbicia dzielnicowego i czasów scalania państwa, a więc sprzed okresu panowania Kazimierza Wielkiego.

Górny Śląsk w średniowieczu nie był regionem jednolitym lecz silnie podzielonym pomiędzy mniejsze księstwa. Wydaje się, że ta „atomizacja” była jedną z przyczyn osłabienia

578 M. Čápský 2011, s. 125-127; J. Sperka 2012, s. 304.

579 B. Stein 1968, s. 29, 41.

580 Liczba miast w oparciu o M. Bogucka, H. Samsonowicz 1986, s. 85-86, uzupełniona o pracę J. Horwata 1996, s. 83-119.

581 J. Widawski 1973, s. 31.

582 Ibidem, s. 33; M. Bogucka, H. Samsonowicz 1986, s. 85-86; R. Eysymontt 2009, s. 243-616/

583 Z. Fišera 2007.

584 Należy pamiętać, że część z miast posiadała umocnienia drewniano – ziemne. W mojej pracy uwzględniłem tylko trzy takie ośrodki, przypuszczam, że było ich znacznie więcej. Słaby stan badań nad tego typu konstrukcjami uniemożliwia mi porównanie danych procentowych z sąsiednimi regionami.

możliwości fundacyjnych książąt. Jednocześnie rolniczy charakter obszaru, liczne tereny podmokłe i niewielki zasięg występowania surowców naturalnych (chyba jedynie ołów, srebro i dolomit) również ograniczały dochody władców i miast.

Ufortyfikowane w średniowieczu miasta górnośląskie mogą podzielić na dwie grupy: silne ośrodki pełniące zazwyczaj funkcje stołeczne położone wzdłuż głównych szlaków handlowych łączących Wrocław, Kraków oraz Nysę, oraz mniejsze – położone na szlakach o znaczeniu lokalnych. W obu przypadkach funkcjonowanie pomnażającej zyski komory celnej lub przeprawy rzecznej zwiększało potencjalne zagrożenie, ale i dawało możliwość finansową na wzniesienie umocnień.

Zachowane, nieliczne dokumenty związane z budową umocnień miejskich wskazują, że w zdecydowanej większości wypadków inicjatywa budowlana należała do panujących w danym mieście książąt. Liczne dokumenty nadań książęcych mających wesprzeć budowę murów miejskich przekonują zaś, że ciężar ponoszonych w związku z tym wydatków w dużej mierze spoczywał na mieszczanach. Pojedyncze zachowane rachunki informują, że bieżące koszty utrzymania fortyfikacji w dobrym stanie pokrywane były z miejskiej kasy. Jedynie w wyjątkowych sytuacjach (jak daleko posunięta destrukcja muru w Białej) miasto mogło liczyć na wsparcie z książęcej sakiewki. Wyrwykowe dane pozwalają tylko w niewielkim stopniu przybliżyć skalę wydatków poczynionych na rzecz bezpieczeństwa w miastach. Najlepiej zachowane rachunki Pszczyny przekonują, że miasto w II poł. XV w. wydawało na bieżące cele związane z obronnością około 2 – 5%, a na inwestycje fortyfikacyjne nawet 32% budżetu. Niestety brak danych do porównań pochodzących z większych miast regionu.

Wśród książąt górnośląskich trudno odnaleźć fundatora równie wybitnego, co Kazimierz Wielki dla Królestwa Polskiego⁵⁸⁵. Fundacje murów należy rozpatrywać w kilku horyzontach czasowych. Prawdopodobnym pierwszym fundatorem umocnień miejskich w omawianym regionie był Władysław opolski⁵⁸⁶, a jego dzieło kontynuowali i rozwinęli synowie⁵⁸⁷. Włącznie Śląska w terytorium Czeskie było prawdopodobnie impulsem (finansowym) do działalności fundacyjnej. Następnie po stagnacji przełomu końca XIV i I poł. XV w. ponowny rozkwit akcji budowlanej nastąpił prawdopodobnie w 2 poł. XV w. i na początku XVI w. Przyczyną chęci ponoszenia kosztów budowy umocnień były zapewne wspomnienia niepokojów wojen husyckich, wojen Macieja Korwina o Śląsk oraz widmo zagrożenia tureckiego. Dokumenty wskazują tu na szczególną rolę Jana Dobrego⁵⁸⁸ i Kazimierza II cieszyńskiego⁵⁸⁹. Jednocześnie wymagająca

585 J. Widawski 1973, s. 20-21.

586 Książęta 1995, s. 31-32; K. Jasiński 2007, s. 560; J. Horwat 2007, s. 106-108.

587 Książęta 1995, s. 26-29, 70-72, 91-92; K. Jasiński 2007, s. 515-521, J. Horwat 2007, s. 33-43.

588 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

589 Książęta 1995, s. 74; K. Jasiński 2007, s. 652-653; J. Horwat 2007, s. 78-79.

dalszych badań historycznych jest rola władców takich jak książę Przemysław Noszak⁵⁹⁰ lub król Maciej Korwin.

Pomijając drugorzędne różnice, na terenie całego Górnego Śląska w średniowieczu realizowano jeden model fortyfikacji. Miasta otaczano, najczęściej zbliżonym w narysie do owalnego lub prostokątnego, obwodem murowanym. Przebieg linii umocnień dostosowano do lokalnych warunków naturalnych i zastanej starszej zabudowy, przez co zazwyczaj odbiegał on od geometrycznego ideału. Mury, zależnie od dostępu do surowca, wznoszono w technice *opus emplectum* z ceglanymi licami lub z łamanego kamienia pochodzącego z lokalnych wychodni. Grubość muru mogła wynosić od około 0,8 – 0,9 m do nawet 3,1 m. Dostosowywano ją do lokalnych zagrożeń i zapewne stabilności gruntu, stąd nawet w jednym mieście (przykładowo Opolu, Prudniku i Raciborzu) była zmienna. Wysokość muru sięgała od około 6 do nawet 9 m. Obronę aktywną zapewniał ganek obrońców chroniony przez przedpiersie z krenelażem lub strzelnicami. W ponad połowie ośrodków mur wzmocniony był basztami, rzadziej bartyzanami i wieżami znajdującymi się w linii kurtyny. Przeważająca liczba miast posiadała tylko dwie bramy. Wyjątkiem są miasta największe, zwłaszcza Opole z 5 wjazdami. Brama przybierała trzy formy: niskiego budynku bramnego, wieży z przejazdem lub budynku z flankującą go wieżą.

Zarejestrowane na Górnym Śląsku formy architektoniczne nie wykazują wyraźnych odmienności od znanych z terytoriów ościennych. Liczne analogie przytoczone przeze mnie w części narracyjnej pozwalają mi wręcz pokusić się o stwierdzenie, że są to rozwiązania podstawowe, najbardziej typowe, czy w wielu wypadkach wręcz najmniej wyszukane. W zdecydowanej większości do obrony miast zastosowano wyłącznie system ścianowy oraz basztowy, pozwalające na obronę pionową i w – ograniczonym stopniu – flankowy. Na badanym obszarze nie występują rozbudowane formy bram, przykładowo z dwiema flankującymi wieżami, lub wielokondygnacyjne baszty. Z drugiej strony nie należy zapominać, że zastosowane rozwiązania były nad wyraz praktyczne oraz sprawdzone w wielu innych ośrodkach, i nie wystąpiła zapewne konieczność (a może możliwość) ich komplikowania. Rozwiązania przestrzenne i techniczne występujące na Górnym Śląsku są typowymi dla obszaru całej Europy Centralnej. Wydaje się, że jest to lokalna kreacja ogólnoeuropejskiej myśli fortyfikacyjnej.

Obok elementów o szerokim zasięgu występowania, jak proste kurtynowe mury z gankiem osłoniętym krenelażem, łupinowe baszty o narysie prostokątnym i bramy miejskie o wieżowej formie, możemy zaobserwować pojedyncze elementy łączone przez J. Widawskiego za D. Menclovą z terytorium Czech i Moraw. Wśród nich należy wymienić (stosunkowo rzadkie na terenie Królestwa Polskiego) wieże przybramne, bartyzany i baszty otwarte o narysie

590 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 510-512.

półokrągłym. Można stąd zasugerować, niestety bez poparcia twardymi dowodami w postaci imion architektów i budowniczych, że obok zapewne lokalnych ekip murarzy korzystano z doświadczenia warsztatów zdobywających je przy inwestycjach na terenie Czech i Moraw. Pewnym pośrednikiem były być może miasta dolnośląskie, szczególnie księstwo nyskie oraz terytorium opawskie. Dalszych badań, szczególnie ze strony historyków i historyków architektury wymaga rozpoznanie wpływu architektury górnośląskiej na tereny ościenne, zwłaszcza zachodnią część Małopolski. Tamtejsze miasta w dużym stopniu umacniane były z pewnym opóźnieniem w stosunku do terytorium opolskiego.

Rozpoznane formy architektoniczne trwały przez cały badany przeze mnie okres ulegając tylko niewielkim przemianom. Można zauważyć, że najpóźniejsze działania budowlane (XV – XVI w.) wykazują wyraźnie mniejszą staranność, a mury są relatywnie cieńsze. Wraz z pierwszymi próbami wykorzystania broni palnej na polu bitwy, w systemach umocnień pojawiły się zadaszone ganki oraz baszty artyleryjskie i basteje, a w miejsce krenelażu – strzelnice. Istotnym wydaje się fakt relatywnie późnego (względem Dolnego Śląska) i mającego miejsce tylko w kilku ośrodkach wznoszenia przedbramii.

Górny Śląsk w późnym średniowieczu był „biedniejszym bratem” Śląska Dolnego, „wciśniętym” pomiędzy Wrocław, Kraków i Pragę, w wyniku czego stale narażony był na przemarsz wrogich wojsk. Tutejsze miasta czerpały wzorce z zachodu i południa, być może przekazując je z czasem dalej na wschód, ku Małopolsce.

Stan badań archeologicznych i archiwalnych nad umocnieniami poszczególnych ośrodków jest niestety wciąż niezadowalający. W wielu miastach nie przeprowadzono badań terenowych, a znane źródła pisane są niewystarczające, by odpowiedzieć na najbardziej podstawowe pytania, jak choćby czas i powód budowy fortyfikacji. Stąd wydaje się konieczne przeprowadzenie w pierwszej kolejności badań rozpoznawczych, które powinny umożliwić – choć w zarysie – określenie ram chronologicznych i najważniejszych momentów w dziejach danego systemu umocnień. Niezbędne wydają się również analizy interdyscyplinarne fundacji książęcych. Ich zadaniem powinno być rozpoznanie przemian na Górnym Śląsku w tych jakże interesujących i zarazem trudnych (także badawczo) czasach zmiany państwowości w I poł. XVI w. Są to jednakże problemy o charakterze zbiorczym, podczas gdy każde z omówionych w katalogu miast wymaga osobnego potraktowania oraz wyznaczenia oddzielnej listy celów badawczych.

VII. Bibliografia

Skróty:

- AHP – Archaeologia Historica Polona
- AMM – Acta Militaria Mediaevalia
- BBSM – Bielsko-Bialskie Studia Muzealne
- CDS – Codex Diplomaticus Silesiae
- DAMBB – Dział Archeologii Muzeum w Bielsku Białej
- DAMG – Dział Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu
- DAMGliwice – Dział Archeologii Muzeum w Gliwicach
- DAMR – Dział Archeologii Muzeum w Raciborzu
- DAMŚC – Dział Archeologii Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie
- KAiU – Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
- KDŚ – Kodeks Dyplomatyczny Śląska
- KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
- KZSwP – Katalog Zabytków Sztuki w Polsce
- LuBS – Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter,
- MB – Magazyn Bytomski
- MPH – Monumenta Poloniae Historica
- MPV – Monumenta Poloniae Vaticana
- MŚO – Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu.
- MZO – Muzeum Zamek w Oświęcimiu.
- MZP – Muzeum Ziemi Prudnickiej
- PNIHASTPW – Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
- RMGB – Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu
- SRS – Scriptores rerum Silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber
- SUB – Schlesischer Urkundenbuch
- ŚSA – Śląskie Sprawozdania Archeologiczne
- ŚWKZK – Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach
- WKZBB – Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków; delegatura w Bielsku Białej
- WKZK – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Krakowie
- WKZO – Wojewódzki Konserwator Zabytków w Opolu
- ZNAPŚA – Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura.

500 lat ratusza

1996 *500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496-1996*, red. I. Panic, M. Makowski, Cieszyn.

D. Ablamowicz

1997 *Sprawozdanie z archeologicznych badań interwencyjnych. Bytom, woj. katowickie, st. 2, Stare Miasto, ul. W. Korfanteo 25 (w związku z odsłanianiem ściany NW i fundamentów posesji)*, Katowice, mps. ŚWKZK.

J. Adamczewski

1966 *Kraków osobliwy*, Kraków.

A. Andrzejewska

2004 *Początki miasta lokacyjnego Bytomia w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, red. D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice, s. 215-234.

A. Andrzejewski

2005 *Sprawozdanie z badań archeologiczno – architektonicznych w Czeladzi, gm. loco, pow. Będzin przeprowadzonych w 2005*, Łódź, mps. ŚWKZK.

A. Andrzejewski, J. Grabarczyk, M. Lewandowski,

1998 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czeladzi w woj. katowickim, prowadzonych w 1997 i 1998 r.*, Łódź, mps. ŚWKZK.

A. Andrzejewski, M. Rychter

2007 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czeladzi, woj. śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 267-272.

T. Andrzejewski, Z. Szukielowicz

2008 *Mury obronne Kozuchowa*, Kozuchów.

Anonim tzw. Gall,

1982 *Kronika polska*, wyd. R. Grodecki, Wrocław.

W. Antosiewicz, W. Nawrocki, J. Pieczonka,

1996 *Oświęcim – Stare Miasto. Opracowanie wyników badań radarowych SIR dla rejonów ulic: Jagielly i Berka Joselewicza, Jagielly i Zabrowska, Kościelna i Dąbrowskiego*, Kraków 1996, mps. WKZK.

W. Antosiewicz, J. Pieczonka, K. Pięglowski

2000 *Odwierty geologiczne dla potrzeb badań archeologicznych- określenie zasięgu fosy w rejonie ul. Piwowskiej w Bielsku-Białej*, Kraków, mps. WKZBB.

Archeologia w mieście

2012 *Archeologia w mieście, miasto w archeologii*, red. S. Kadrow, D. Wojakowski, Rzeszów.

K. Baczkowski

2000 *Maciej Korwin, król Węgier w opinii historiografii staropolskiej* [w:] *Aetas media, aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. Halina Manikowska, Agnieszka Bartoszewicz, Wojciech Fałkowski, Warszawa, s. 363-374.

2006 *Stosunki księstwa oświęcimskiego i zatorskiego z Koroną Czeską w późnym średniowieczu*, [w:] *Osiem wieków historii i kultury miasta Zatora i regionu*, red. T. Gąsowski, Kraków, s. 27-44.

J. Badura, T. Kastek, R. Mruczek, M. Stefanowicz

2010 *Z najnowszych badań obwarowań i fortyfikacji Wrocławia. Część 1. Pas południowy w rejonie obecnego Placu Wolności*, ŚSA, t. 52, s. 365-425.

R. Banduch, P. Greiner

1984 *Źródła kartograficzne do dziejów Bytomia do 1945 roku*, MB, t. VI, *Szkice z dziejów Bytomia*, s. 73-87.

A. Barciak,

1986 *Funkcjonowanie pojęcia Śląsk w czeskich i rocznikach i kronikach*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 753, s. 7-17.

1995 *Gliwice do 1355 r.*, [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice, s. 25-43.

2001 *Początki Gliwic*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XVI, s. 255-273.

2002 *Stan badań nad starszym okresem w dziejach ziemi pszczyńskiej*, [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec, s.38-46.

2008 *Itineraria władców górnośląskich z dynastii Piastów w średniowieczu*, [w:] *Rola komunikacji i przestrzeni w średniowiecznych i wczesnonowożytnych dziejach Czech i Polski*, red. A. Paner, W. Iwańczak, Gdańsk, s. 81-98.

2012 *Między Polską a Czechami. Śląsk i jego mieszkańcy w źródłach czeskich doby średniowiecza*, Wrocław.

A. Barciak, M. Sepiał

2011 *Ulice, place i cmentarze w przestrzeni miasta Raciborza w średniowieczu i w początkach nowożytności*, Wratislavia Antiqua 13, Wrocław, s. 51-62.

R. Bartlett

2006 *Panorama średniowiecza*, Warszawa.

F. Bauer

- 2007 *Die Belagerung der Festung Cosel 1807*, [w:] *Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 78-102.
- T. Baum, S. Herbst, Cz. Thullie, S. Trawkowski
- 1954 *Zabytkowe śródmieście Gliwic w układzie przestrzennym Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego*, Ochrona Zabytków, t. VII, z. 2, s. 94-112.
- Z. Beiersdorf, A. Leo
- 1975 *Bielsko-Biała. Stare miasto Bielsko. Kwartał „F”*, Kraków, mps. DAMBB.
- E. Bergman
- 1989 *Gliwickie mury obronne – Analiza przekształceń i możliwości ekspozycji*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. V, s. 21-33.
- E. Bergman, A. Jankiewicz,
- 1987 *Gliwice. Mury obronne. Studium historyczno- architektoniczne wstępna koncepcja rewaloryzacji*, Warszawa, mps. DAMGliwice.
- Biała
- 1969 *Biała Prudnicka-inwentaryzacja odcinka murów przy baszcie (ul. Prudnicka)*, Opole, mps. WKZO.
- Z. Białkiewicz
- 1973 *Z badań nad urbanistyką i architekturą miasta Czeladzi*, Czasopismo Techniczne Politechniki Krakowskiej, z. 3, s. 25-37.
- M. Bicz- Suknarowska
- 1985 *Zamek Sułkowskich Bielsko-Biała. Rejestracja wyników badań architektonicznych*, mps. DAMBB.
- M. Bicz- Suknarowska, W. Komorowski
- 1986 *Zamek Sułkowskich Bielsko-Biała. Studium historyczne*, Kraków, mps. DAMBB.
- 1993 *Zamek w Bielsku*, [w:] *O sztuce Górnego Śląska i przyległych ziem małopolskich*, red. E. Chojcka, Katowice, s. 91-136.
- Bielsko-Biała
- 1971 *Bielsko-Biała. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, red. H. Rechowicz, Katowice.
- 2001 *Fortyfikacje miasta Bielska*, tzw Biała Karta WKZBB.
- 2010 *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała.
- G. Biermann,
- 1863 *Zur Geschichte der Herzogthümer Zator und Auschwitz.*
- 1864 *Geschichte des Herzogthums Teschen*, Teschen.

- K. Bimler
- 1942 *Die Schlesischen Massiven Wehrbauten*, Bd. 3, *Fürstentum Oels- Wohlau. Kreise Oels, Gross Wartenberg, Trebnitz, Militsch, Wohlau*, Breslau 1942.
- 1943 *Planung und Befestigung der mittelalterlichen Stadt Beuthen OS.*, Beuthen 1943.
- W. Błaszczuk, J. Horwat, Z. Jedynak
- 1988 *Urbarze gliwickie 1534 i 1580/96*, Gliwice.
- L. Bobková
- 2007 *Slezští Piastovici na dvoře Karla IV*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice, s. 168- 180.
- P. Boda
- 1998 *Opinia geologiczno – inżynierska. Głogówek – zamek*, Opole, mps. WKZO.
- J. Bogdanowski
- 1966 *Średniowieczne dzieła obronne w Karpatach Polskich*, Acta Archaeologica Carpathica, t. VIII, fasc. 1 – 2, s. 123-151.
- 1971 *Fortyfikacje ziemne na terenie powiatu lubaczowskiego*, Rocznik Ziemi Lubaczowskiej, t. 2, s. 15-27.
- 1974 *Okopy miejskie Rzeszowa i problemy ich konserwacji*, Rzeszowska teka konserwatorska, t.1, s. 15-89.
- 1975 *Basteje ziemne Małopolski w świetle traktatu Rei tormentariae... (XV – XVI w.)*, PNIHASTPW, nr9, Studia i Materiały, t. 3, s. 25-33.
- 1976 *Fortyfikacje łańcuckie na tle małopolskiej sztuki obronnej*, Łańcut.
- 2002 *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa – Kraków.
- M. Bogucka, H. Samsonowicz
- 1986 *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Warszawa.
- A. Bołdyrew
- 2011 *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa.
- Z. Bomersbach
- 1998 *Dokumentacja budowlana zabezpieczeń. Zamek w Głogówku – kaplica, baszta pn – zach*, Opole, mps. WKZO.
- 1998a *Inwentaryzacja architektoniczna (dla potrzeb proj.) Baszta pn – zach – Zamek w Głogówku*, Opole, mps. WKZO.
- M. Borkowski
- 2008 *Stan badań nad historią Opola lat 1816-1918*, [w:] *Opole na przestrzeni wieków*,

- red. B. Linek, K. Tarka, Opole, s. 49-55.
- M. Borkowski, M. Czapliński
- 2011 *Biała- historia i współczesność*, Opole – Biała.
- T. Borkowski
- 2010 *Miasta, zamki i klasztory państwa krzyżackiego Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie nad Bałtykiem*, Warszawa.
- P. Boroń
- 2013 *Brama Biała (Bytomska) w Gliwicach – nowe źródło ikonograficzne*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXIV, s. 387-401.
- P. Böttcher
- 2011 *Gospodarka i mieszkańcy Bielska w XIV i XV wieku*, BBSM, t. V, s. 43-57.
- Z. Bradke
- 2005 *Prudnik wieża bramna XV wiek ulica Damrota projekt konserwatorski prac konserwatorsko renowacyjnych*, Wrocław, mps. MZP.
- Breslauer Urkundenbuch
- 1870 *Breslauer Urkundenbuch*, ed. G. Korn, Breslau.
- M. Burak
- 2012 *Arsenal Wrocławski*, Wrocław.
- J. Burek
- 1981 *Dzieje Raciborza od czasów piastowskich do 1741 roku*, [w:] *Racibórz. Zarys rozwoju miasta*, red. J. Kantyka, Katowice, s. 39-85.
- A. Buszek
- 2012 *Oświęcim, ul. Jagielly 27*, Kraków, mps. WKZK.
- K. Buszydlík
- 1975 *Bielsko-Biała- Podzamcze. Dziennik prac wykopaliskowych*, Kraków, mps. WKZBB.
- 1975a *Bielsko-Biała- Podzamcze. Dokumentacja fotograficzna z badań archeologicznych w 1974 roku*, Kraków, mps. DAMBB.
- 1976 *Bielsko-Biała- Zamek. Dziennik prac wykopaliskowych wykonanych w 1976 roku*, Kraków, mps. WKZBB.
- 1976a *Bielsko-Biała- Zamek. Inwentarz materiału zabytkowego z badań przeprowadzonych w 1976*, Kraków, mps. WKZBB.
- 1976b *Bielsko-Biała- Zamek. Dokumentacja fotograficzna z badań archeologicznych w latach 1976*, Kraków 1976, mps. WKZBB.
- 1977 *Bielsko-Biała- Zamek. Wstępne wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych*

- w piwnicach zamku w 1976 roku*, Kraków, mps. WKZBB.
- K. Buszydlík E. Kwaśniewska
- 1975 *Sprawozdanie z wyników badań architektonicznych kwartału „Podcienie” Starego Miasta w Bielsku, przeprowadzonych w 1974 r.*, Kraków, mps. WKZBB.
- C. Buśko, P. Janczewski, J. Niegoda
- 2002 *Badania archeologiczno-architektoniczne zaplecza parcel mieszczańskich przy ulicy Szpitalnej 13/15 w Opolu*, Wrocław, mps. WKZO.
- C. Buśko, J. Piekalski,
- 1998 *Możliwości poznawcze archeologii w badaniach życia codziennego w średniowiecznym mieście, na przykładzie parceli przy ul. Więzienniej 10-11 we Wrocławiu*, AHP, t. 7, Toruń, s.11-32
- B. Butent- Stefaniak
- 2006 *Wstępne wyniki badań nad wczesnośredniowiecznymi znaleziskami monet na Śląsku (X – XII w.)*, ŚSA, t. 48, s. 287-295.
- Bytom
- 1934 *Fundakten: Beuthen Margareth-hugel Kr. Beuthen*, Bytom, mps. DAMG.
- 1956 *Dziewięć wieków Bytomia*, red. F. Ryszka, Stalinogród.
- 1979 *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa- Kraków 1979.
- Teczka 1 mps. DAMG.
- M. Čapský
- 2011 *Górny Śląsk w okresie późnego średniowiecza (1327 - 1526)*, [w:] *Historia Górnego Śląska*, red. J. Bahlke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek, Gliwice, s. 117-136.
- M. Cetwiński
- 2001 *Śląski tygiel*, Częstochowa.
- 2008 *Historia i polityka. Teoria i praktyka mediewistyki na przykładzie badań dziejów Śląska*, Kraków.
- CDS
- Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 1-36, Breslau 1857-1933.
- A. Chebałowski
- 1969 *Orzeczenie mykologiczne budynku Muzeum w Prudniku*, Opole, mps. WKZO.
- B. Chmielewski
- 2012 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłącza sieci ciepłej i przyłączy c.o. w rejonie ul. Plebańskiej i Piłsudskiego w Oświęcimiu – na działkach nr 2176, 1743, 181/1, 2182, 1736/6,*

- 1233/39, 2786, 1233/21, Kraków, mps. WKZK
- 2013 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych przy wykopach związanych z budową przyłącza sieci ciepłej i przyłączy c.o. w rejonie ul. Dąbrowskiego i Piłsudskiego w Oświęcimiu – na działkach nr 122/18, 122/20, 122/21, 122/40, 1233/21, 1769/2, 2650, Kraków, mps. WKZK.*
- E. Chojcka
- 1957 *Bielsko-Biała (woj. katowickie). Zamek*, Warszawa, mps, archiwum WKZBB.
- 1994 *Architektura i urbanistyka Bielska-Białej do 1939 roku*, Bielsko-Biała.
- B. Chorąży
- 1997 *Działalność Działu Archeologii Muzeum Okręgowego w Bielsku-Białej*, BBSM, t. III, s. 73-80.
- B. Chorąży, B. Chorąży
- 2010 *Bielsko nowożytne w świetle badań archeologicznych i architektonicznych*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 321-340.
- 2010a *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w trakcie remontu elewacji Zamku Sulkowskich w Bielsku-Białej w 2008 roku (taras wieży zamkowej)*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 2010b *Założenie przestrzenne średniowiecznego Bielska*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 181-204.
- B. Chorąży, B. Chorąży, W. Kuś
- 2002 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w rejonie ul. Piwowskiej (Górna Brama Miejska) w Bielsku-Białej, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999-2000*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 349-361.
- 2005 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w rejonie ulicy Piwowskiej w Bielsku-Białej w 2000 roku (Górna Brama Miejska)*, BBSM, t. IV, s. 31-49.
- B. Chorąży, B. Chorąży, I. Panic
- 2010 *Początki Bielska*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 141-159.
- B. Chorąży, P. Kenig
- 2006 *Zamek w Bielsku. Zarys historyczny*, Bielsko-Biała.

- B. Chorąży, W. Kuś
- 2005 *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w obrębie kamienicy Piwowskiej 1 w Bielsku-Białej w 2000 roku*, BBSM, t. IV, s. 50-57.
- M. Choroś, Ł. Jarczak
- 2008 *Krakowska. Ulica... „gdzie zatrzymał się czas”*, [w:] *Opole na przestrzeni wieków*, red. B. Linek, K. Tarka, Opole, s. 74-83.
- T. Chrzanowski
- 1977 *Głogówek*, Wrocław.
- T. Chrzanowski, M. Kornecki
- 1963 *Powiat nyski*, KZSwP, t. VII, z. 9, Warszawa.
- 1964 *Powiat grodzki*, KZSwP, t. VII, z. 3, Warszawa.
- 1968 *Miasto i powiat Opole*, KZSwP, t. VII, z. 11, Warszawa.
- J. Chrzyszcz
- 1900 *Geschichte der Städte Peiskretscham und Tost sowie des Tost Kreises in Oberschlesien*, Peiskretscham.
- 1912 *Geschichte der Stadt Neustadt in Oberschlesien*, Neustadt 1912.
- 1912a *Das Stadtbuch der Stadt Neustadt O.S.*, nadbitka Oberschlesien, Bd. 10, H. 12.
- 1917 *Geschichte von Zülz*, Oberschlesische Heimat, Bd. 13, nr.2/3, s. 49-79.
- 1926 *Geschichte der Stadt Zülz in Oberschlesien*, Neustadt 1926.
- 1927 *Das Schwarze Buch von Gleiwitz*, Gleiwitz.
- 1932 *Geschichte der Stadt Krappitz in Oberschlesien*, Breslau 1932.
- 2004 *Historia miast Pyskowice i Toszek*, Gliwice.
- 2011 *Historia miasta Krapkowice na Górnym Śląsku AD 1914*, Krapkowice.
- G. Ciara, P. Konczewski, R. Mruczek, M. Stefanowicz
- 2002 *Brama Ziębicka w Strzelinie*, ŚSA, t. 44, s. 375-392.
- E. Cichoń
- 2009 *Jubileusz VIII wieków Olesna*, Olesno.
- T. Ciesielski, R. Słota
- 2010 *Znaczenie militarne nadodrzańskich miast Śląska w XVI-XVIII wieku na przykładzie Opola i Koźla*, [w:] *Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*, red. T. Ciesielski, Zabrze, s. 50-82.
- Cieszyn
- 1973 *Cieszyn. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, red. J. Chlebowczyk, Katowice.
- 2000 *Stan i potrzeby badań nad dziejami Śląska Cieszyńskiego*, red. I. Panic, Cieszyn.

- 2010 *Dzieje Cieszyńska. t.1, Dzieje Cieszyńska od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, red. I. Panic, Cieszyń.
- B. Cimała
- 1976 *Zarys dziejów Ziemi Prudnickiej*, [w:] *Wypisy do dziejów Ziemi Prudnickiej*, red. W. Lesiuk, Opole, s. 87-112.
- 1997 *Żory. Zarys dziejów*, Żory.
- 2002 *Rozwój Kędzierzyna – Koźla na tle innych ośrodków miejskich Śląska Opolskiego*, [w:] *Dziedzictwo i perspektywy miasta i jego mieszkańców*, red. E. Nycz, Z. Wiertelorz, Opole, s. 29-37.
- B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoł
- 1994 *Żory. Zarys dziejów. Wypisy*, Żory.
- A. Ciupińska
- 2010 *Zamki Opola w średniowieczu*, [w:] *Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*, red. T. Ciesielski, Zabrze, s. 39-49.
- Codex Diplomaticus Poloniae
- 1958 *Codex Diplomaticus Poloniae*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa.
- B. Czechowicz
- 2004 *Historia kartografii Śląska XIII – XIX wieku*, Wrocław.
- 2005 *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa.
- 2008 *Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI-XVIII wieku*, Wrocław.
- 2008a *Zimorodek i gwiazdy zwichrowane, czyli głogowiecka fundacja księcia głogowieckiego oraz jej nyskie i paczkowskie koneksje artystyczne*, [w:] *W blasku Luksemburgów, Habsburgów i Wazów. Studia nad mecenatem artystycznym panów Głogówka w XIV – XVIII wieku*, red. P. Oszczanowski, Głogówek – Wrocław, s. 21-59.
- Czeladź
- 1994 *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice.
- 1997 *Czeladź poprzez wieki*, red. J. Walczak, Czeladź 1997.
- 2012 *Historia Czeladzi*, red. J. Drabina, Czeladź.
- K. Czerechowska
- 1966 *Inwentaryzacja /odprowadzenie wód deszczowych/ Mur obronny Głogówek*, Wrocław, mps. WKZO.
- R. Czerniak
- 2009 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w trakcie inwestycji:*

- „Rewaloryzacja fragmentu muru obronnego wraz z zagospodarowaniem terenu przy murze w narożniku posesji Wzgórze 11/Orkana 3 (działka nr 300) w Bielsku-Białej*, Kraków, mps. WKZBB.
- L. Czubiubieli, T. Domagała
- 1969 *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- B. Ćwieczkowska
- 1984 *Opis techniczny do programu zabezpieczenia przed dalszym zniszczeniem oraz przystosowanie Zabytkowej Wieży Obronnej w Białej, ul. Prudnicka- jako wieży widokowej*, Biała, mps. WKZO.
- L. Danilczyk, L. Sulerzyńska, B. Wojnar
- 1990 *Oświęcim. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków, mps. WKZK.
- J. Dąbrowski
- 1933 *Dzieje polityczne Śląska w latach 1290-1402*, [w:] *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków, s. 327-562.
- W. Dembicki
- 2013 *Zastosowanie georadaru w archeologii*, Opole, mps. pracy licencjackiej napisanej w Instytucie Historii Uniwersytetu Opolskiego, mps WZP.
- A. Devesges Cuber
- 2008 *400 lat ratusza w Głogówku: 1608-2008*, Głogówek.
- L. Dębowska, T. Dębowski
- 2000 *Oświęcim- zamek. Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1999-2000*, t. 1-2, Kraków, mps. MZO.
- T. Dębowski
- 1981 *Cieszyn – Stare Miasto. Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w 1980 roku*, t. I-II, Kraków, mps, DAMŚC.
- J. Długosz
- 1877 *Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, wyd. A. Przeździecki, t. IV, ks. XI-XII, Kraków.
- 1878 *Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, wyd. A. Przeździecki, t. V, ks. XII, Kraków.
- 1975 *Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, wyd. Z. Kozłowska – Budkowska, D. Turkowska, ks. VII-VIII, Warszawa.
- 2000 *Joannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, wyd. J. Wyrozumski, D. Turkowska, ks. XI, Warszawa.

- 2001 *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, wyd. J. Wyrozumski, Cz. Pirożyńska, L. Korczak, ks. XI-XI, Warszawa.
- 2003 *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, wyd. K. Baczkowski, D. Turkowska, K. Ożóg, ks. XII, 1445 – 1461, Warszawa.
- M. Długosz
- 2011 *Podatność stoków na osuwanie w polskich Karpatach fliszowych*, Polska Akademia Nauk. Instytut geografii i przestrzennego zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego. Prace geograficzne, t. 230.
- J. Domasławski, A. Karłowska-Kamzowa, M. Kornecki, H. Małkiewiczówna
- 1984 *Gotyckie malarstwo ściennie w Polsce*, Poznań.
- J. Dominiak
- 2008 *Średniowieczne lokacje Opola*, [w:] *Miasto czyni wolnym. 790 lat lokacji Opola (ok. 1217-2007)*, red. A. Pobóg – Lenartowicz, Opole, s. 75-84.
- J. Domska
- 1998 *Niemodlin i ziemia niemodlińska od 1224 roku do początków XX wieku*, Opole – Niemodlin.
- J. Dostál
- 2001 *Hradby a brány. Kde u Chotěboři býval, bývala, bývalo*, [w:] *Chotěboř*, red. K. Anderle, Chotěboř, s. 61-72.
- J. Drabina
- 1984 *Najstarsze przekazy źródłowe o początkach miasta Bytomia*, MB, t. VI, *Szkice z dziejów Bytomia*, s. 7- 15.
- 2000 *Historia Bytomia 1254-2000*, Bytom.
- J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynek
- 1985 *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123-1492*, Opole.
- Dreistädteeinheit Beuthen
- 1929 *Dreistädteeinheit Beuthen, Gleiwitz, Hindenburg, Landkreis Beuthen*, red. S. Schabik, Berlin.
- W. Drobek
- 2001 *Położenie oraz środowisko geograficzne Kędzierzyna-Koźła*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 12-20.
- J. Drózd
- 2007 *Projekt budowlany rekonstrukcji fragmentu zabytkowego muru obronnego w Głogówku, ul. Dąbrowskiego*, Głogówek, mps. WKZO.

- 2008 *Projekt budowlany remontu /renowacji/ budynku Baszty Więziennej w Głogówku*, Głogówek, mps. WKZO.
- E. Drużyłowski
- 2009 *Sprawozdanie ze stałego nadzoru archeologicznego i ratowniczych badań archeologiczno – architektonicznych w związku z dobudową hali sportowej wraz z łącznikiem oraz przebudową części parteru budynku zamku położonego na działce 269/1 k.m. 8 przy Zamkowej 5 w m. Krapkowice /XI – XII 2008/*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2010 *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań wykopaliskowych w związku z zagospodarowaniem działki gruntowej nr 1867/91 przy wieży zamkowej w Prudniku /IX-X 2010/*, Wrocław-Prudnik, mps. WKZO.
- S. Dryja
- 1996 *Podsumowanie nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w miejscowości Zator na stanowisku nr 4 w 1996 roku*, Kraków, mps. WKZK.
- 1997 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przy budowie domu jednorodzinnego w Zatorze (ul. Kongresowa, nr działki 136.13)*, Bielsko-Biała, mps WKZK.
- 1997a *Sprawozdanie z badań archeologicznych wału obronnego – II etap prac w Zatorze (ul. Kongresowa, nr działki 136.13)*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.
- 1998 *Sprawozdanie z badań archeologicznych wewnętrznego muru obronnego oraz baszty w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej). Tekst*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 1998a *Sprawozdanie z badań archeologicznych wewnętrznego muru obronnego oraz baszty w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej). Fotografie*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 1998b *Sprawozdanie z badań archeologicznych wewnętrznego muru obronnego oraz baszty w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej). Karty. Inwentarz Polowy. Dziennik prac. Operat Geodezyjny*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 1998c *Sprawozdanie z badań archeologicznych wewnętrznego muru obronnego oraz baszty w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej). Rysunki*, Bielsko-Biała 1998, mps. WKZBB.
- 2000 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych północnej części obwodu obronnego w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej)*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 2001 *Sprawozdanie z badań archeologicznych wału obronnego w Zatorze (Plac Wolności, dz. nr 197)*, Bielsko-Biała 2001, mps. WKZK.

- S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński
- 2000 *Fragment fortyfikacji Bielska w rejonie ulicy Krętej w świetle dotychczasowych badań nad systemem obronnym, miasta w średniowieczu* [w:] *Krajobrazy, księga pamiątkowa w 70 rocznicę urodzin profesora Janusza Bogdanowskiego*, red. S. Kołodziejki, J. Marcinek, R. Marcinek, Kraków, s. 100-121.
- S. Dryja, J. Niegoda, S. Sławiński
- 2009 *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych w rejonie dzieł obronnych ul. Kręta, ul. Pankiewicza w Bielsku-Białej*, Kraków, mps. WKZBB.
- S. Dryja, S. Sławiński
- 2003 *Sprawozdanie z badań archeologiczno- architektonicznych zewnętrznego muru obronnego w Bielsku-Białej (stanowisko nr 32, rejon ulicy Krętej)*, Kraków, mps. WKZBB.
- J. Durdik
- 1955 *Sztuka wojenna husytów*, Warszawa.
- A. Dürer
- 1527 *Etliche vnderricht, zu befestigung der Stett, Schlosz, vnd flecken*, Nürnberg.
- A. Dwilewicz
- 1985 *Badania archeologiczne w rejonie dawnego ratusza w Krapkowicach, woj. opolskie*, Wrocław, mps. WKZO.
- E. Dwornik – Gutowska, M. Gutowski
- 1961 *Powiat będziński i miasta wydzielone Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec*, KZSwP, t. VI, z. 1, Warszawa.
- E. Dwornik – Gutowska, E. Symbratowicz
- 1961 *Powiat strzelecki*, KZSwP, t. VII, z. 14, Warszawa.
- M. Dworska, A. Kamiński
- 1994 *Inwentaryzacja architektoniczno – konserwatorska. Wieża zamkowa Strzelce Opolskie*, Wrocław, mps. WKZO.
- D. Dyda
- 2012 *Rýchtych gryfno godka. Ślůnsko – polski dýkcjonorz*, Łędziny.
- W. Dziewulski
- 1956 *Bytom średniowieczny do końca XV wieku*, [w:] *Dziewięć wieków Bytomia*, red. F. Ryszka, Stalinogród, s. 15- 47.
- 1967 *Dzieje Raciborza od najdawniejszych czasów do zaboru Śląska przez Prusy*, [w:] *Szkice z dziejów Raciborza*, Katowice, s. 63-110.

- 1975 *Za Piastów Opolskich*, [w:] *Opole. Monografia miasta*, red. W. Dziewulski, F. Hawranek, Opole, s. 56-105.
- 1978 *Ziemia prudnicka w epoce feudalnej*, [w:] *Ziemia prudnicka. Dzieje, gospodarka i kultura*, red. W. Lesiuk, Opole, s. 52-99.
- 1979 *Bytom pod zwierzchnością niemieckich feudalów*, [w:] *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa- Kraków, s. 89-107..
- 1979a *Bytom przedlokacyjny*, [w:] *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa- Kraków, s. 43- 55.
- 1979b *Rozwój miasta w średniowieczu*, [w:] *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa- Kraków, s. 56- 74.
- W. Dziewulski, M. Lis
- 1974 *Zarys dziejów powiatu niemodlińskiego*, [w:] *Wypisy do dziejów powiatu niemodlińskiego*, red. F. Hawranek, Opole, s. 85-110.
- W. Dziewulski, K. Zalewski
- 1980 *Zarys dziejów ziemi nyskiej*, [w:] *Wypisy do dziejów ziemi nyskiej*, red. S. Gruszecki, Opole, s. 91-122.
- H. Dziurła
- 1965 *Studium historyczno – urbanistyczne miasta Czeladzi*, Wrocław, mps. Archiwum miasta Czeladź.
- K. Dzużyńska, T. Żurkowska
- 1965 *Powiat Kozielski*, KZSwP, t. VII, z. 5, Warszawa.
- D. Eberlein
- 1906 *Aus der Vergangenheit von Gross Strehlitz*, Gross Strehlitz.
- W. Eckert
- 2003 *Fortyfikacje Zielonej Góry*, Zielona Góra.
- Ch. F. Emanuel, S.F. Stuckart
- 1819 *Zeitgeschichte der Städte Schlesiens, mit Abbildungen herausgegeben*, Schweidnitz.
- J. Eysymontt,
- 1962 *Studium historyczno – urbanistyczne miasta Olesno*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1974 *Studium historyczno – architektoniczne murów miejskich w Białej Prudnickiej*, Wrocław, mps. WKZO.
- R. Eysymontt
- 2009 *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław.

- 2010 *Rys historyczny klasztoru zakonu franciszkanów w Głogówku i ganku łącznikowego łączącego zamek Oppersdorffów z klasztorem*, [w:] R. Eysymontt, Cz. Lasota, A. Witkowska, M. Krzywka, *Wyniki badań architektoniczno – konserwatorskich łącznika pomiędzy Klasztorem Franciszkanów a Zamkiem Oppersdorffów w Głogówku*, Wrocław, mps. WKZO, s. 2-8.
- R. Eysymontt, Cz. Lasota, A. Witkowska, M. Krzywka
- 2010 *Wyniki badań architektoniczno – konserwatorskich łącznika pomiędzy Klasztorem Franciszkanów a Zamkiem Oppersdorffów w Głogówku*, Wrocław, mps. WKZO.
- Ch. Felskau
- 2011 *Od panowania Ferdynanda I do wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Historia Górnego Śląska*, red. J. Bahlke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek, Gliwice, s. 137-149.
- S. Fertacz
- 2002 *Stan badań nad dziejami ziemi pszczyńskiej w czasach nowożytnych i najnowszych* [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec, s. 47-69.
- J. Fila
- 1939 *Brány a branky v Kutné Hoře*, Kutnohorské příspěvky ke vzdělanosti české, t. 10, s. 3-88.
- M. Filipowicz
- 2004 *Program badań konserwatorskich domu przy pl. Księdza Skarbka 2 w Oświęcimiu („Dom Kliegerów”)*, Kraków, mps. WKZK.
- Z. Fišera
- 2006 *Encyklopedie městských věží v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha.
- 2007 *Encyklopedie městských bran v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha.
- M. Florek
- 2003 *Najstarsze fortyfikacje miejskie Sandomierza*, Zeszyty Sandomierskie, t. 33, s. 19-24.
- E. Foltyn
- 2006 *Problem „górnos Śląskiego obszaru osadniczego” w starszych wiekach średnich. Przyczynek do badań regionalnych Górnego Śląska*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, red. M. Dworaczyk, A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski, Szczecin – Wrocław, s. 149-160.
- J. T. Frazik, M. Kornecki
- 1963 *Powiat krapkowicki*, KZSwP, t. VII, z. 6, Warszawa.
- M. Furmanek, S. Kulpa
- 1998 *Pszczyna, Stare Miasto, plac Bankowy – ul. Piwowska. Sprawozdanie*

- z archeologicznych badań ratowniczych*, Pszczyna, mps. ŚWKZK.
- 2000 *Pszczyna, Stare Miasto, Rynek. Budowa instalacji gazowej. Sprawozdanie z badań archeologicznych*, Pszczyna – Katowice, mps. ŚWKZK.
- 2000a *Z badań ratowniczych nad systemem umocnień Starego Miasta w Żorach, przy ulicy Murarskiej 25, ŚSA, t. 42, s. 399-418.*
- 2004 *Żory ul. Szeroka 13. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego. Rok 2004.* mps. ŚWKZK.
- 2005 *Pszczyna, ul. Kopernika. Sprawozdanie z prac archeologicznych.*, Pszczyna – Katowice, mps. ŚWKZK.
- M. Furmanek, S. Kulpa, K. Kulpa
- 2000 *Wyniki badań archeologicznych na terenie Rynku w Pszczynie w roku 2000*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999 – 2000*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 391-400.
- M. Furmanek, M. Michnik, J. Nastaszyc, J. Piekalski, R. Zdaniewicz
- 2012 *Changes in the Market Square and the Town Hall, the 13th to the 18th century. A reconstruction based on analyses of the cultural deposits and remains of buildings*, *Wratislavia Antiqua*, t. 16, s. 23-48.
- W. Gabzdyl, M. Gorol
- 2008 *Geologia i bogactwa mineralne Górnego Śląska i obszarów przyległych*, Gliwice.
- W. Galasińska – Hrebenda
- 1996 *Stan badań archeologicznych nad pradziejami Toszka*, Zeszyty Gliwickie, t. IV, 1966, s. 9-18.
- I. Galicka
- 1994 *Architektura*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa.
- E. Gąsiorowski
- 2007 *Średniowieczne obwarowania Torunia*, Toruń.
- J. N. Gątkowski
- 1867 *Rys dziejów księstwa oświęcimskiego i zatorskiego*, Lwów.
- H. Gawarecki
- 1954 *Mury obronne miasta Lublina*, *Ochrona Zabytków*, R. VII, z.3, s. 170-177.
- M. Gaworski
- 2004 *Zamek w Strzelcach Opolskich*, Opole.
- B. Gediga

- 1966 *Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w latach 1959-1963, Sprawozdania Archeologiczne*, t. XVIII, s. 219-245.
- 1972 *Badania wykopaliskowe na Ostrówku w Opolu w 1968 i 1969 roku oraz omówienie najważniejszych wyników zakończonych prac*, Sprawozdania Archeologiczne, t. XXIV, s. 175-215.
- B. Geremek
- 2003 *Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu XIV – XV wiek*, Poznań.
- A. Ginter, J. Pietrzajk, A. Rok
- 2010 *Badania archeologiczne na zamku w Siewierzu, woj. śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*, red. E. Tomczak, Katowice, s.163-177.
- Gliwice
- 1988 *Inwentarz rysunków dokumentacji polowej wykonanych podczas badań wykopaliskowych w Gliwicach w latach 1987-1988*, Gliwice, mps. DAMGliwice.
- 1995 *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice.
- 2011 *Archeologia gliwickiego Rynku*, red. M. Michnik, J. Piekalski, Gliwice – Wrocław.
- Głogówek
- 1925 *Festschrift zur 700-Jahrfeier der Stadt Oberglogau: 1275-1925*, red. A. Strecke, Oberglogau.
- 1978 *Zespół zamkowy – klasztorny. Głogówek woj. opolskie*, Lublin, mps. WKZO.
- 2008 *W blasku Luksemburgów, Habsburgów i Wazów. Studia nad mecenatem artystycznym panów Głogówka w XIV – XVIII wieku*, red. P. Oszczanowski, Głogówek – Wrocław.
- M. Głosek
- 1990 *Broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450*, red. A. Nadolski, Łódź, s.155-164.
- H. Głowacki
- 1965 *Z dziejów miasta Leśnicy (od najdawniejszych czasów do 1763 roku)*, Opole, mps. Państwowy Instytut Naukowy. Instytut Śląski w Opolu.
- 1977 *Dzieje Leśnicy w epoce feudalnej (1217 – 1763)*, [w:] *Szkice z dziejów Leśnicy*, red. F. Hawranek, Opole, s. 21-42.
- W. Gojniczek
- 2010 *U schyłku panowania dynastii Piastów (1528-1653)*, [w:] *Dzieje Cieszyna od pradziejów do czasów współczesnych*, red. I. Panic, t. 2. *Cieszyn w czasach nowożytnych 1528-1848*, Cieszyn, s. 7-136.

- W. Gojniczek, J. Szczepańczyk
- 2002 *Archiwalia pszczyńskie w Archiwum Państwowym w Katowicach i jego oddziałach* [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec, s.84-99.
- M. Goliński
- 1990 *Uzbrojenie mieszczańskie na Śląsku od połowy XIV do końca XV w.*, Studia i materiały do historii wojskowości, t. XXXIII, s. 3-64.
- 1995 *Działania wojenne a modernizacja systemów obronnych na Śląsku w drugiej połowie XV w.*, KAiU, t. XL, z.1, s. 51-58.
- 1997 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia (przestrzeń – podatnicy – rzemiosło)*, Wrocław.
- A. Gołębniak
- 2013 *Problemy i perspektywy współczesnej archeologii (przyczynek do dyskusji o metodyce badań stanowisk w obrębie miast zabytkowych)*, [w:] *Archeologia w obliczu wyzwań współczesności*, red. A. Buko, D. Głowska, M. Trzeciński, Warszawa, s. 73-106.
- W. Gostyński, Z. Pilarczyk
- 2004 *Poznań. Fortyfikacje miejskie*. Poznań.
- K. Górski
- 1902 *Historia Artylerii Polskiej*, Warszawa.
- T. Grabarczyk
- 2000 *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź.
- 2008 *Na gardle karane. Kara śmierci w średniowiecznej Polsce*, Warszawa.
- A. Grabowski
- 2007 *Fortyfikacje dawnego Krakowa*, Kraków.
- F. Gramer
- 1863 *Chronik. der Stadt Beuthen in Ober- Schlesien*, Beuthen.
- P. Greiner
- 2000 *Mapa gospodarcza Andreasa Hindenberga z 1636 r.* [w:] J. Polak, *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów*, Pszczyna, s. 55-65.
- P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty
- 2002 *Zaczarowany świat kartografii. Dynastia Plessensis*, Pszczyna.
- R. Grochowski
- 2003 *Mur obronny miasta Bydgoszczy - przyczynek archeologa*, Kronika Bydgoska XXIV, s. 265-310.
- M. Grupa

- 2004 *Sprawozdanie z badań archeologiczno – architektonicznych przeprowadzonych na terenie Wielkiej Synagogi w Oświęcimiu w 2004 r.*, Toruń, mps. WKZK.
- A. Gruszecki, J. Widawski
- 1969 *Mury obronne w Bielsku w świetle badań architektonicznych*, KAiU, t. XIV, z. 3-4, s. 299-304.
- A. Grzybkowski,
- 1994 *Kaplica zamkowa w Raciborzu*, KAiU, 1994, t. XXXIX, z. 4, s. 244-263.
- 2014 *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa.
- B. Guérquin
- 1957 *Zamki śląskie*, Warszawa.
- 1961 *Próba ustalenia kierunków w studiach nad średniowiecznymi fortyfikacjami miejskimi w Polsce*, KAiU, t. VI, z. 1, s. 81-84.
- M. Gumowski
- 1933 *Pieczęcie śląskie do końca XIV w.*, [w:] *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków, s. 247-440.
- 1960 *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń.
- A. Hamada
- 1961 *Opis techniczny do inwentaryzacji wieży Wilczej w Opolu*, Opole, mps. WKZO.
- H. Hatańska – Rygorowicz
- 2001 *Księstwo opolsko – raciborskie pod rządami Habsburgów (1532 – 1742)*, [w:] *Śląsk za panowania Habsburgów*, red. W. Lesiuk, M. Lis, Opole, s. 109-118.
- G. Hauptstock
- 2009 *Z dziejów Głogówka*, Opole.
- F. Hawranek,
- 1967 *Wypisy do dziejów Opolszczyzny*, Katowice.
- K. Heffner
- 1992 *Ujazd. Historia i współczesność*, Opole.
- W. Hensel
- 1962 *Budownictwo obronne za czasów pierwszych Piastów*, [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, Poznań, s. 163-185.
- E. Holc
- 2001 *Wyniki nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z budową siedziby Oddziału Regionalnego Banku Śląskiego przy ul. Zwierzynieckiej w Opolu*, Opole, mps. WKZO.

- 2003 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z budową sieci oświetleniowej ulic: Rynek, Złotnicza, Planetorza, Anny, Sądowej, Czerwińskiego, Limanowskiego, Czechowa, M. Curie Skłodowskiej w Kędzierzynie-Koźlu*, Opole, mps. WKZO.
- 2004 *Sprawozdanie z prac archeologicznych – nadzór archeologiczny związany z przebudową budynku usługowego na budynek usługowo – mieszkalny w Oleśnie przy ulicy Małe Przedmieście 5*, Opole, mps. WKZO.
- 2007 *Sprawozdanie z badań archeologicznych związanych z budową budynku mieszkalno – usługowego w Głogówku przy ul. Mickiewicza 7 (dz. gr. 643/4, 643/5)*, Opole, mps. WKZO
- 2007a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z budową kanalizacji sanitarnej w Kędzierzynie-Koźlu*, Opole, mps. WKZO.
- 2008 *Wyniki nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z budową kolektora K w Opolu*, Opole, mps. WKZO.
- 2010 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z zagospodarowaniem Placu Narutowicza i Placu Miarki w Leśnicy*, Opole, mps. WKZO.
- 2011 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z budową przyłącza kanalizacji deszczowej do posesji Komisariatu Policji w Kędzierzynie- Koźlu przy ul. Raclawickiej 3*, Opole, mps. WKZO.
- 2011a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prac ziemnych związanych z przebudową przyłącza ciepłego w pasie drogowym skrzyżowania ul. Sienkiewicza z ul. Curie Skłodowską oraz skrzyżowania ul. Żeromskiego z ul. Piramowicza*, Opole, mps. WKZO.
- W. Hołubowicz
- 1956 *Opole w wiekach X – XII*, Katowice.
- 1957 *Z badań na Ostrówku w Opolu w roku 1955*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. III, s. 204-233.
- 1960 *Prace wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym Ostrówku, w Opolu w 1960 r.*, ŚSA, t. III, s. 48-54.
- 1962 *Badania wykopaliskowe w Opolu w 1958 roku*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. XIV, s. 270-294.
- J. Horwat
- 1984 *Podział księstwa bytomsko – kozielskiego po śmierci Bolesława – ostatniego Piasta z linii bytomskiej*, MB, t. VI, *Szkice z dziejów Bytomia*, s. 129-140.

- 1987 *Dzieje Toszka do końca XV wieku*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. III, s. 17-31.
- 1987a *Kilka uwag na temat dokumentu Henryka I Starszego z dn. 22 stycznia 1475 r.*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. III, s. 81-83.
- 1988 *Dawne fortyfikacje miejskie*, MB, t. VII, *Zabytki Bytomia*, s. 43-48.
- 1989 *Problem zamku w Gliwicach*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. V, s. 159-166.
- 1989a *Wstęp*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, tom V, 1989, s. 5-6.
- 1990 *Jeszcze raz o holdzie praskim w 1289 roku*, RMGB. Historia, t. 5, s. 13-26.
- 1993 *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV wieku*, Gliwice.
- 1996 *Formowanie się miast księstwa opolsko – raciborskiego do połowy XIV w.*, Gliwice.
- 1998 *Jeszcze raz o zamku w Bytomiu*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. XIII, s. 9-16.
- 1998a *Uposażenie szpitala Świętej Trójcy w Gliwicach*, *Rocznik Muzeum w Gliwicach*, t. XIII, s. 297-298.
- 2002 *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.*, Rzeszów.
- 2002a *Lokacja Leśnicy na prawie niemieckim i dalsze dzieje miasta do końca XV w.*, [w:] *Osiem wieków ziemi leśnickiej*, red. A. Lipnicki, Wrocław, s. 17-32.
- 2007 *Piastowie Górnoląscy*, RMGB, Historia 8, Bytom.
- 2007a *Piastowie Górnoląscy wobec Czech i Węgier*, [w:] *Piastowie śląscy w kulturze i europejskich dziejach*, red. A. Barciak, Katowice, s. 245-260.
- M. Howard
- 1990 *Wojna w dziejach Europy*, Wrocław.
- F. Idzikowski
- 1863 *Geschichte der Stadt Oppeln*, Oppeln.
- 2002 *Opole. Dzieje miasta do 1863 roku*, Opole.
- I. Igálfy- Igály
- 1990 *Jeszcze raz o dokumencie z 1369 roku*, RMGB Historia, t. 5, s. 47-54.
- J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz
- 1990 *Studium urbanistyczne miasta Opola*, t. I-II, Wrocław, mps, WKZO.
- Inwentarz lustracyjny
- 1997 *Inwentarz lustracyjny z r. 1668 (S. 182-186) Archiwum Kapituły Metropolitalnej Krakowskiej, Zeszyty Czeladzkie*, t. 4, s. 3-6.
- Z. Jagosz- Zarzycka
- 2005 *Średniowieczne i nowożytne zabytki archeologiczne wydobyte ze studni na Starym Mieście w Cieszynie*, *Cieszyńskie Studia Muzealne*, t. 2, s. 32-50.
- Jan z Czarnkowa

- 2006 *Kronika*, opr. M. D. Kowalski, Kraków.
- B. Jarosz
- 2002 *Sprawozdanie z nadzoru i badań ratowniczych w Kędzierzynie- Koźlu przy ulicy Targowej*, Opole, mps. WKZO.
- K. Jasiński
- 2007 *Rodowód Piastów śląskich*, Kraków.
- Z. Jedynak
- 1984 *Niektóre legendy dotyczące Bytomia i jego okolic*, MB, t. VI, *Szkice z dziejów Bytomia*, s. 43-55.
- 1997 *Nowe dane do rozwikłania tajemnicy położenia zamku bytomskiego*, RMGB Historia, t. 7, *Wykopaliska- Zabytki- Dokumenty- Wspomnienia*, Bytom, s. 47-54.
- 1998 *Rozwój przestrzenny miasta do końca XVIII w.*, MB, t. VII, *Zabytki Bytomia*, s. 9-22.
- 2000 *Dzieje założeń obronnych Bytomia ze szczególnym uwzględnieniem północnego odcinka w rejonie obecnego kwartału miejskiego pomiędzy ul. Kwietniewskiego, Browarnianą i Jainty z historią jego zabudowy*, [w:] T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki, *Wyniki archeologicznych badań przeprowadzonych w roku 2000 w obrębie kwartału- Kwietniewskiego, Webera, Browarniana, Jainty w Bytomiu*, t. 1, *Opracowania*, Czeladź 2000, mps. DAMG.
- 2001 *Nieistniejący zamek*, [w:] *Bytomskie zabytki*, red. J. Drabina, Bytom, s. 46-51.
- 2004 *Lokalizacja średniowiecznego zamku bytomskiego w świetle źródeł archiwalnych i badań archeologicznych*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo. W 750- lecie nadania praw miejskich*, red. G. Bożek, Katowice, s. 77-90.
- Z. Jedynak, B. Szczech
- 1990 *Zamek Piastów w Bytomiu*, RMGB Historia, t. 5, *Ze studiów nad średniowiecznym Bytomiem*, Bytom, s. 59-64.
- K. Jonca
- 1963 *Zarys dziejów społecznych i gospodarczych Koźla i okolicy do 1939 roku*, [w:] *Ziemia kozielska*, red. S. Popiołek, Koźle, s. 35-74.
- 1970 *Zarys dziejów Strzelec Opolskich (do roku 1945)*, [w:] *Ziemia strzelecka. Szkice monograficzne*, red. W. Dziewulski, J. Kroszel, Wrocław, s. 51-86.
- R. Juraszow, T. Juraszow
- 1960 *Powiat Prudnicki*, KZSwP, t. VII, z. 12, Warszawa.
- T. Jurek

- 2005 *Plany koronacyjne Henryka Probusa*, *Wrocławia Antiqua* 8, *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław, s. 13-29.
- R. Kaczmarek
- 2012 *Wrocław w sieci. Uwagi na temat artystycznych powiązań miasta od początku panowania Luksemburgów do końca epoki Jagiellonów*, *Quart. Kwartalnik Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego*, nr 26, s. 19-34
- K. Kaczmarek – Patrańska
- 2003 *Śląskie i łżyckie kontakty artystyczne z ośrodkami kulturalnymi Czech i Moraw w pierwszej połowie XVI w.*, [w:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Język – literatura – kultura*, red. Z. Tarajło – Lipowska, J. Malicki, Wrocław 2003, s. 252-264.
- 2004 *Rysunki Friedricha Bernharda Wernera jako źródło do badań nad początkami renesansu na Śląsku*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner (1690 – 1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica, s. 215-232.
- B. Kaczorowski
- 1990 *Zabytki starego Lwowa*, Warszawa.
- W. Kaczorowski
- 2001 *Koźle pod panowaniem habsburskim*, [w:] *Kędzierzyn – Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 40-62.
- W. Kaczorowski, S. Sneft,
- 2001 *Wybrana bibliografia polska i niemiecka dotycząca Kędzierzyna- Koźla*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 442-460.
- S. Kaiser
- 2004 *Von Friedrich Bernhard Werner über Theodor Blätterbauer bis zur Fotografie. Zum Quellenwert der Schlossansichten F. B. Werner*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner (1690 – 1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica, s. 119-124.
- L. Kajzer
- 1993 *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, Łódź.
- 1996 *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce*, Łódź.
- L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm
- 2012 *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
- E. Kalbarczyk – Klak, K. Czartoryski
- 2011 *Materiały uzyskane w wyniku kwerendy dla pozostałości niezidentyfikowanego obiektu (fundamentów i piwnic), ujawnionych podczas prac niwelacyjnych przy*

- ul. Raclawickiej 5 w Kędzierzynie - Koźlu*, Opole, mps. WKZO.
- A. Kamiński
- 1976 *Zamek. Głógówek, ul. Świerczewskiego*, Wrocław, mps. WKZO.
- A. Kamiński, A. Nestter
- 1980 *Głógówek – zamek. Szkice, rzuty*, Wrocław, mps. WKZO.
- A. Karasulas
- 2004 *Mounted Archers of the Steppe 600 BC-AD 1300*, Oxford.
- T. Kastek
- 2012 *Brama Świdnicka II w zewnętrznym pasie średniowiecznych umocnień Wrocławia*, [w:] *Nie tylko trony. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Ernestowi Niemczykowski*, red. J. Dobesz, A. Gryglewska, M. Rudnicka – Bogusz, Wrocław, s. 177-193
- A. Kaufmann
- 2007 *Gedenkbuch der Stad Teschen*, Cieszyn.
- J. Kaźmierczyk
- 1958 *Sprawozdanie z wstępnych badań wykopaliskowych na terenie zamku w Bielsku Białej* [w:] *Studium konserwatorskie do zamku w Bielsku woj. katowickie*, Wrocław 1958, s. 1-3, mps, WKZBB.
- 1964 *Badania archeologiczne na zamku w Koźlu w 1964*, Wrocław 1964, mps. WKZO.
- 1978 *Podkowy na Śląsku w X – XIV wieku*, Wrocław
- J. Kaźmierczyk, A. Grodzicki
- 1976 *Górnictwo złota koło Złotoryi na Dolnym Śląsku w XI – XIV wieku w świetle badań archeologicznych i geologicznych*, *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Archeologiczne*, t. VII, s. 205-248.
- I. Kęder, W. Komorowski
- 2008 *Z ikonografii starego Krakowa*, [w:] *Urbs celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, Kraków, s. 235-280.
- B. Kitliński
- 2001 *Rekonstrukcja przebiegu Fosy Jeleniej we Wrocławiu w świetle prac wykopaliskowych przy ul. Mieszka I nr 6 i 8, ŚSA*, t. 43, s. 571-575.
- P. Knötel
- 1925 *Geschichte der Stadt Oberglogau von der Urzeit bis 1400*, [w:] *Festschrift zur 700-Jahrfeier der Stadt Oberglogau: 1275-1925*, red. A. Strecke, Oberglogau, s. 4-24.
- KDS
- Kodeks dyplomatyczny Śląska. Zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska*,

wyd. K. Maleczyński, t. 1-3, Wrocław 1956-64.

J. Kolenda

1979 *Die Ichnoorthographia Plesniaca des Andreas Hindenberg aus dem Jahre 1636*, Dortmund.

W. Komorowski, H. Rojewska,

1985 *Zamek Sulkowskich Bielsko – Biała. Zestawienie elementów zabytkowych oraz wytyczne konserwatorskie*, tom I – V, Kraków, mps. WKZBB.

S. Korusiewicz

1990 *Dzieje księstwa siewierskiego i Siewierza do 1990 r.*, Piekary Śląskie.

W. Korcz

1980 *Zarys dziejów Bytomia Odrzańskiego*, Zeszyty Lubuskie, t. 17, Bytom Odrzański z dziejów i współczesności, s. 25-45.

T. Kosmala

1999 *Sprawozdanie z badań archeologicznych, Czeladź, ul. Podwalna 11. Badania ratownicze – sondażowe i nadzór archeologiczny*, Czeladź, mps. ŚWKZK.

2003 *Sprawozdanie z prac archeologicznych w formie nadzoru na obszarze inwestycji: Modernizacja wodociągu wraz z przyłączami w ul. Modrzejowskiej i Mysłowickiej w Czeladzi*, Czeladź, mps. ŚWKZ.

T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki

2000 *Wyniki archeologicznych badań przeprowadzonych w roku 2000 w obrębie kwartału-Kwietniewskiego, Webera, Browarniana, Jainty w Bytomiu*, t. 1, *Opracowania*, Czeladź, mps. DAMG.

J. Kościuk, S. Medeksza

1977 *Inwentaryzacja ruin zamku w Strzelcach Opolskich*, Wrocław, mps. WKZO.

J. Kozak

1973 *Żory, pow. Rybnik. Mury obronne. Opracowanie wyników badań archeologicznych przeprowadzonych w 1972 roku*, Kraków, mps. ŚWKZK.

K. Kozłowska

1999 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy zakładaniu sieci telekomunikacyjnej „Netia” na terenie Starego Miasta w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.

2003 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z wymianą przyłączy i węzłów wodociągowych w ul. Solnej w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.

K. Kozłowska, J. Ćwikła

1995 *Dziennik badań*, Racibórz, rps, DAMR.

K. Kozłowska, R. Turakiewicz

1999 *Dziennik badań*, Racibórz, rps, DAMR.

1999a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową sieci ciepłowniczej relacji SP nr 4 przy ul. Wojska Polskiego – wymiennikowa W4 przy ul. Solnej oraz przejście przez ul. Bankową i Solną*, Racibórz, mps. DAMR.

2002 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z wykonaniem przyłącza wodociągowego przy ul. 36 w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.

2004 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z remontem sieci c.o. w rejonie ul. Odrzańskiej i Zborowej w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.

K. Koźbial

2000 *Starostwo zatorskie. Zarys dziejów do 1772 roku*, Kraków.

Koźle

1963 *Ziemia kozielska*, red. S. Popiołek, Koźle.

1971 – 1974 *Ziemia kozielska. Studia i materiały*, red. J. Kroszela, t. I – III, Opole.

2001 *Kędzierzyn – Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Szeft, Opole.

R. Kubik

1991 *Opinia techniczna dot. stanu zabytkowej wieży obronnej w Białej, Głucholazy*, mps. WKZO.

M. Krakowski

1995 *Dokumentacja fotograficzna*, Racibórz,teczka DAMR.

S. Kramarczyk

1956 *Opis techniczny projektu zabezpieczenia i rekonstrukcji „Arsenału w Prudniku*, Nysa, mps. WKZO.

B. Krasnowolski

1995 *Lokacyjne układy osadnicze w okolicy Bielska-próba rekonstrukcji*, BBSM, t. II, s. 34 - 53.

M. Krawczyk

1995 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy wykonywaniu wykopów pod linię kabla energetycznego w centrum Niemodlina*, Nysa, mps. WKZO.

2001 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w centrum Niemodlina*, Nysa, mps. WKZO.

- 2002 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Zamkowej w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.
- 2002a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w rejonie ul. Kilińskiego i Krótkiej w Niemodlinie*, Nysa, mps. WKZO.
- 2004 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Podwale 9 w Niemodlinie*, Nysa, mps. WKZO.
- 2005 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w rejonie ulic Drzymały i Podwale w Niemodlinie*, Nysa, mps. WKZO.
- 2009 *Protokół z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w Głogówku w obrębie ulic: Powstańców Śl., Olszynka, Urbana, Fabrycznej*, Nysa, mps. WKZO.
- 2009a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy budowie budynku wielofunkcyjnego przy ul. Staszica w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.
- 2009b *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy budowie Laboratorium Biotechnologii Uniwersytetu Opolskiego*, Nysa, mps. WKZO.
- 2009c *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy budowie przyłącza telekomunikacyjnego przy ul. Zamkowej w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.
- 2009d *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy kościele o.o. Franciszkanów w Głogówku, ul. Klasztorna 19*, Nysa, mps. WKZO.
- 2010 *Relikty fosy miejskiej w Opolu przy ul. B. Kominka*, Opolski Informator Konserwatorski, t. I, s. 99-102.
- 2010a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy przebudowie sieci gazowej – ul. Mickiewicza w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.
- 2010b *Sprawozdanie z nadzoru przeprowadzonego w rejonie ul. 24 kwietnia w Kędzierzynie-Koźlu*, Nysa, mps. WKZO.
- 2011 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego prowadzonego przy przebudowie i modernizacji dawnego palacu Frankla w Prudniku przy ul. Kościuszki 1a – II etap*, Nysa, mps. WKZO.
- 2011a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego pomiędzy Klasztorem Franciszkanów a zamkiem w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.
- 2011b *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy budowie podświetlenia wieży kościoła w m. Biała*, Nysa, mps. WKZO.
- 2013 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w okresie od 07.05 do 08.08. 2012 r. przy przebudowie ul. Zamkowej w Głogówku*, Nysa, mps. WKZO.

K. Kruczek

- 1984 *Opracowanie wyników badań nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w latach 1982-83*, Kraków, mps. WKZBB.
- 1984a *Opracowanie wyników badań nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w latach 1982-83. Dokumentacja fotograficzna*, Kraków, mps. DAMBB.
- Książęta
- 1995 *Książęta i książęne Górnego Śląska*, red. A. Barciak, Katowice.
- Księgi ławnicze
- 1904 *Księgi ławnicze krakowskie 1365 – 1376 i 1390 – 1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków.
- R. Kubiciel
- 2002 *Ziemia pszczyńska i jej właściciele do połowy XVI wieku. Przyczynek do genezy wolnego państwa stanowego pszczyńskiego* [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec, s. 122-210.
- 2007 *Miasto Bieruń do 1525 roku*, [w:] *Bieruń monografia historyczna*, red. R. Kaczmarek, J. Myszor, Bieruń, s. 35-42.
- W. Kucharczyk,
- 1962 *Projekt techniczno – roboczy Zasadnicza Szkoła Zawodowa Krapkowice*, Opole, mps. WKZO.
- W. Kuhn
- 1928 *Die innere Entwicklung von Bielitz im Mittelalter*, Posen.
- 1981 *Geschichte der deutschen Sprachinsel Bielitz (Schlesien)*, Würzburg.
- I. Kühnel, D. Podyma, M. Pawiński
- 2005 *Dokumentacja z badań archeologicznych prowadzonych na Placu Grunwaldzkim w Bytomiu*, cz. 1-2, Bytom, mps DAMG.
- M. Kunt, Ch. Woodhead
- 1998 *Sulejman Wspaniały i jego czasy. Imperium osmańskie we wczesnej epoce nowożytnej*, Wrocław – Warszawa.
- J. Kurtyka
- 2001 *Odrodzone królestwo. Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań*, Kraków.
- H. Kurtz,
- 1929 *Frühgeschichtlicher Burgwall*, Beuthen, mps. DAMG.
- W. Kuś
- 1983 *Sondażowe badania archeologiczne w rejonie Wzgórza Zamkowego w Oświęcimiu*,

- Cieszyn, mps. WKZK.
- 1993 *Stan badań archeologicznych Cieszyna*, Pamiętnik Cieszyński, t. 6, s. 7-15.
- 1996 *Wyniki sondażu archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Wadowickiej 11 w Zatorze, w rejonie domniemanych obwałowań obronnych starego miasta*, Cieszyn, mps. WKZK.
- 1997 *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac ziemnych związanych z przebudową oraz modernizacją placu oraz otoczenia kościoła pw. św. Mikołaja w Bielsku-Białej, Pierścieniec*, mps. WKZBB.
- 1998 *Wyniki nadzorów archeologicznych prowadzonych podczas prac ziemnych związanych z modernizacją sieci ciepłej w rejonie ul. Zamkowej w Cieszynie, Pierściec*, mps. DAMŚC.
- 1999 *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac ziemnych związanych z budową Książnicy Cieszyńskiej przy ul. Menniczej 46 w Cieszynie, woj. śląskie, Pierściec*, mps. DAMŚC.
- 1999a *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w trakcie prowadzenia prac ziemnych związanych z remontem gazociągu wraz z przyłączami domowymi w rejonie ul. Olszaka w Cieszynie, Cieszyn*, mps. DAMŚC.
- 2000 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w rejonie placu św. Mikołaja w Bielsku-Białej (etap I)*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1997 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 161-163.
- 2000a *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac ziemnych związanych z wykonywaniem sieci energetycznej w rejonie Starego Miasta w Cieszynie-ul. Sejmowa, Głęboka, Stary Targ, ul. Fredry, Pierściec*, mps. DAMŚC.
- 2000b *Wyniki sondażu archeologicznego średniowiecznego muru obronnego w rejonie skrzyżowania ul. Pankiewicza oraz ul. Słowackiego w Bielsku-Białej*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 128-130.
- W. Kuś, B. Chorąży,
- 1998 *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac ziemnych związanych z przebudową oraz modernizacją placu oraz otoczenia kościoła pw. św. Mikołaja w Bielsku-Białej etap II. Część I- dokumentacja opisowo-rysunkowa, Pierścieniec*, mps. WKZBB.
- 1998a *Wyniki nadzoru archeologicznego prowadzonego podczas prac ziemnych związanych z przebudową oraz modernizacją placu oraz otoczenia kościoła pw. św. Mikołaja*

- w Bielsku-Białej etap II. Część II- dokumentacja fotograficzna, Pierścieniec*, mps. WKZBB.
- 1998b *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego podczas budowy sieci ciepłowniczej w rejonie Pl. św. Mikołaja w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 1998c *Wyniki nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w trakcie budowy nitki ciepłowniczej na placu św. Mikołaja w 1998 r.*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 2000 *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych na ul. Piwowskiej w Bielsku-Białej w rejonie odkrytej miejskiej bramy średniowiecznej /tzw. Bramy Górnej/ w roku 1998, w trakcie przeprowadzonego nadzoru archeologicznego oraz wstępnego sondażu prac ziemnych związanych z budową ciepłociągu*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.
- 2001 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w rejonie ul. Piwowskiej na terenie starego miasta w Bielsku-Białej*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1998*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 218-225.
- M. Kutzner
- 1965 *Racibórz*, Wrocław.
- 1967 *Studium nad kulturą artystyczną Raciborza*, [w:] *Szkice z dziejów Raciborza*, red. M. Suboczowa, Katowice, s. 365-442.
- J. Kwak
- 1975 *Pod panowaniem Habsburgów*, [w:] *Opole. Monografia miasta*, red. W. Dziewulski, F. Hawranek, Opole, s. 127-178.
- 1977 *Miasta księstwa opolsko-raciborskiego w XVI-XVIII wieku*, Opole.
- 1995 *Stosunki polityczne*, [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice, s. 95-101.
- 1996 *Ustrój i rola cywilizacyjna miast górnośląskich w czasach nowożytnych (XVI-XVII wiek)*, [w:] *500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496-1996*, red. I. Panic, M. Makowski, Cieszyn, s. 57-66.
- 2000 *Życie gospodarczo-społeczne*, [w:] *Historia Tarnowskich Gór*, red. J. Drabina, Tarnowskie Góry, s. 81-109.
- A. Labuda
- 1979 *Malarstwo tablicowe w Gdańsku w 2 poł. XV w.*, Warszawa.
- Z. Laskowski
- 1972 *700 – lecie miasta Żory 1272 – 1972*, Żory.
- A. Legandziewicz, A. Partyka
- 2005 *Wieża Bramy Dolnej w Prudniku*, Wrocław, mps. MZP.
- K. Lenart – Juszczewska,

- 2002 *Zawiadomienie o pracach ziemnych na ul. Powstańców Śląskich w Niemodlinie*, Opole, mps. WKZO.
- E. Lesik
- 1975 *Zarys dziejów Oleskiego*, [w:] *Wypisy do dziejów Oleskiego*, red. F. Hawranek, Opole, s. 85-110.
- B. Leszczyńska
- 1966 *Dzieje Olesna do wybuchu wojny trzydziestoletniej*, [w:] *Szkice i materiały z ziemi oleskiej*, red. W. Dziewulski, Opole, s. 54-94.
- J. Leszczyński
- 1955 *Opole w świetle urbanistyki z XVI w.*, Kwartalnik Opolski, R. 1, nr 4., s. 61-75.
- Leśnica
- 2002 *Osiem wieków ziemi leśnickiej*, red. A. Lipnicki, Wrocław.
- E. Lipowicz
- 1972 *Echa ruchu husyckie w Gliwicach*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, s. 173-182.
- M. Lipowiczowa
- 1966 *Przegląd źródeł historycznych i problematyki dotyczącej początków Toszka*, Zeszyty Gliwickie, t. IV, s. 19-28.
- Listinář Těšínska
- 1955 *Listinář Těšínska Codex diplomaticus Ducatus Tessienis*, wyd. E. Némec, Český Těšín.
- V. Loewe
- 1923 *Geschichte der Stadt Ujest: Festschrift zum 700 – jährigen Jubiläum*, Oppeln.
- J. Lompa
- 1832 *Beschreibung der Stadt Rosenberg*, Der Oberschlesischer Wanderer, Bd IV.
- 1856 *Geschichtliche Ereignisse in der Stadt Rosenberg OS. 1208-1855*, Rosenberg.
- 2008 *Historyczne zdarzenia w mieście Oleśnie Śl.*, Opole.
- Lübecker Kolloquium
- 2008 *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*, Bd. VII, *Die Befestigungen*, red. M. Gläser, Lübeck.
- LuBS
- Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 1-2, Leipzig 1883.
- E. Lukas
- 1975 *Średniowieczne mury miejskie na Pomorzu Zachodnim*, Poznań.
- Lustracja dróg

- 1971 *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, wyd. B. Wyrozumski, Wrocław.
- H. Schedel
- 1493 *Lieber Chronicarum*, Nürnberg, starodruk University of Cambridge.
- T. Ładogórski
- 1958 *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław.
- W. Łonak
- 2000 *Nadzory archeologiczne nad pracami ziemnymi związanymi z budową przy ul. J. Lompy 9 w Oleśnie, działki gr. 3821/363, 3823/363, 3825/364, mapa 2 i 3*, Olesno, mps. WKZO.
- 2002 *Przylączy gazu do budynków w strefie ochrony konserwatorskiej w Oleśnie Śródmieściu: ul. Armii Krajowej 5;-7;-16;-22, oraz ul. Wolności 4;-6; i-14*, Olesno, mps. WKZO.
- 2002a *Przylączy gazu do budynku przy ul. L. Labora w Oleśnie*, Olesno, mps. WKZO.
- 2006 *Sprawozdanie z nadzorów nad pracami ziemnymi związanymi z budową fontanny na skwerze obok amfiteatru w Oleśnie, ul. Kościelnej w 2005 r.*, Olesno, mps. WKZO.
- 2006a *Sprawozdanie z nadzorów nad pracami ziemnymi związanymi z rozbudową piekarni w Oleśnie, ul. T. Kościuszki nr 5 w 2006 r.*, Olesno, mps. WKZO.
- H. Lutsch
- 1894 *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. IV, *Der Reg.-bezirk Oppeln*, Breslau.
- J. Łyżwiński
- 2000 *Czeladź w świetle dokumentów z lat 1179-1789*, cz. I, Czeladź.
- 2000a *Czeladź w świetle dokumentów z lat 1179-1789*, cz. II, *Czeladzkie kalendarium*, Czeladź.
- K. Macewicz
- 1975 *Głogówek. Pierwszy sezon badań. Nawarstwienia średniowieczne i drewniane rury kanalizacji miejskiej z XVII – XVIII w.*, Opole, mps. WKZO.
- 1976 *Głogówek ul. Mickiewicza*, Głogówek, mps. WKZO.
- 1977 *Leśnica, gm. loco, Rynek*, Opole 1977, mps. WKZO.
- 1977a *Leśnica, gm. loco, ul. Szpitalna i 1-go Maja*, Opole, mps. WKZO.
- 1981 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego, inwentaryzacji zjawisk kulturowych i badań rozpoznawczych na terenie wykopu budowlanego pomiędzy ul. Mickiewicza, Spółdzielczą i Szkolną w Głogówku*, Opole, mps. WKZO.

- 1983 *Inspekcja robót ziemnych w Niemodlinie*, Niemodlin, mps. WKZO.
- K. Macewicz, W. Wojciechowski, A. Szyndzielorz,
1983 *Głogówek ul. Staszica i Szkolna*, Opole, mps. WKZO.
- N. Machiavelli
2008 *O sztuce wojny*, tłum. A. Szopińska, Warszawa.
- M. Magda – Nawrocka
1995 *Mur obronny i fosa w Przewozie*, ŚSA, t. 36, s. 207-215.
- J. Malczewski
2006 *Miasta między Wisłoką a Sanem do początku XVI wieku*, Rzeszów.
- K. Maler
2001 *Głubczycki mur obronny*, Kalendarz Głubczycki, t. VIII, s. 159-167.
- J. Maleta
1993 *Krapkowice i okolice*, Krapkowice.
- H. Malinowska – Łazarczyk
1979 *Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych w okresie od 13 do 23 czerwca przy ulicy Oswobodzenia w Bytomiu*, Bytom, mps. DAMG.
- M. Małachowicz
1974 *Wrocławskie Nowe Miasto*, Wrocław.
2000 *Katedra wrocławska. Dzieje i architektura*, Wrocław.
2005 *Projekt budowlany rewaloryzacji odcinka murów obronnych z basztą wieloboczną przy ul. ks. Stefana Baldego (dawniej Nadbrzeżnej) w Opolu*, Wrocław, mps. WKZO.
- M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz
2009 *Wyniki badań architektonicznych odcinka murów obronnych przy ul. Szkolnej w Białej (wraz z inwentaryzacją)*, Wrocław – Biała, mps. WKZO.
- T. Małkowska – Holcerowa, J. Mańkowska – Juraczewska
1974 *Miasto Cieszyn i powiat cieszyński*, KZSWP, t. VI, z. 3, Warszawa.
- S. Marchwicki, J. Zachodny
1967 *Prudnik- wieża Bramy Dolnej*, Wrocław, mps. WKZO.
- J. Maroń
2008 *Wojna trzydziestoletnia na Śląsku. Aspekty militarne*, Wrocław – Racibórz.
- A. Marsch
1995 *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz. Historische Ansichten aus vier Jahrhunderten*, Würzburg.
- Martial d'Auvergne

- 1490 *Vigiles de Charles VII*, Paryż, rkps. Bibliothèque nationale de France, département des Manuscrits, syg. Français 5054.
- Matricularum Regni Poloniae
1908 *Matricularum Regni Poloniae summaria...*, P. 3, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1908.
- M. Mattich
1984 *Orzeczenie techniczne dotyczące zabytkowej wieży położonej przy ulicy Prudnickiej w Białej, woj. Opolskie*, Prudnik, mps. WKZO.
- E. Matuszczyk
2007 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy pracach ziemnych związanych z rozbudową Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu*, Opole, mps. WKZO.
- F. Maurer
1965 *Problem odbudowy Starówki Gliwickiej*, Zeszyty Gliwickie, t. III, s. 53-35.
1990 *Średniowieczne obwarowania Gliwic*, ZNPŚA, t. 10, s. 7-54.
1995 *Średniowieczny układ urbanistyczny*, [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice, s. 65-70.
- M. Merz
1473 *Feuerwerksbuch*, Bawaria, rkps., Bayerische Staatsbibliothek, syg. BSB Cgm 599.
- G. Mędrzycki, I. Smajek
2011 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Krakowskiej w Zatorze, Oświęcim*, mps. WKZK.
- M. Michnik
2005 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego na ul. Pod Murami w Gliwicach*, Gliwice, mps. DAMGliwice.
- M. Michnik, R. Zdaniewicz
2009 *Gliwice, ul. Basztowa. Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych podczas remontu muru miejskiego*, Gliwice, mps. DAMGliwice.
- N. Mika
2002 *Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*, Racibórz.
2003 *Ustrój miejski Raciborza na przestrzeni wieków*, [w:] *Z dziejów ziemi raciborskiej. Miejsca- Ludzie- Problemy*, Racibórz, s. 123-137.
2003a *Wielki pożar Raciborza 23 kwietnia 1574 roku*, [w:] *Z dziejów ziemi raciborskiej. Miejsca – Ludzie – Problemy*, Racibórz, s. 139 – 142.
2010 *Dzieje ziemi raciborskiej*, Kraków.
- S. Mitręga

- 2004 *Zabezpieczenie techniczne murów obronnych miejskich na południowym stoku starego miasta w Cieszynie*, Gliwice, mps. DAMŚC.
- I. Młodkowska – Przepiórkowska
- 1998 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego Olesno, ul. Małe Przedmieście*, Częstochowa, mps. WKZO.
- M. Molga
- 1983 *Meteorologia rolnicza*, Warszawa.
- P. Mönch
- 1496 *Kriegsbuch*, Heidelberg, rkps., Biblioteka Uniwersytecka w Heidelbergu, sygn. Cod. Pal. Germ. 126.
- R. Morawiec
- 1997 *Ziemia ujazdowska. Jej dzieje i współczesność*, Opole.
- 2011 *Strzelce Opolskie – dawniej i dziś*, Opole.
- K. Morawski
- 1892 *Andrzej Patrycy Nidecki jego życie i dzieła*, Kraków.
- M. Morelowski
- 1950 *Ocalone rękopisy F.B. Wernhera i ich znaczenie dla historii sztuki i kultury Śląska*, Wrocław.
- 1953 *Fryderyk Bernard Wernher i jego ilustrowana Topografia Śląska z lat 1744 – 1768*, Warszawa.
- P. Mostowik
- 2005 *Z dziejów księstwa oświęcimskiego i zatorskiego XII-XVI w.*, Toruń.
- S. Moździoch, M. Przysiężna – Pizarska
- 2008 *Opole przedmiejskie*, [w:] *Opole na przestrzeni wieków*, red. B. Linek, K. Tarka, Opole, s. 65-73.
- MPH
- Monumenta Poloniae Historica*, t. 4, wyd. A. Malecki, Lwów 1884.
- MPV
- Monumenta Poloniae Vaticana*, t.1, Acta Camerae Apostolicae. Vol. 1, 1207-1344, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913.
- A. Mrowiec
- 1970 *Zarys dziejów*, [w:] *Ziemia rybnicko – wodzisławska*, red. J. Ligęza, Katowice, s. 131-308.
- M. Mrozowska, M. Mrozowski

- 2002 *Stare miasto w Czeladzi*, cz. I, *Rozwój urbanistyczny miasta*, Czeladź.
- M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec
- 2002 *Czeladź*, Czeladź.
- L. Musioł
- 1936 *Pszczyna. Monografia historyczna*, Katowice.
- O. Mycak, Ł. Urbanowicz
- 1977 *Inwentaryzacja architektoniczna. Mury obronne. Biała Prudnicka – woj. opolskie*, Wrocław, mps. WKZO.
- M. Myga, K. Spychała
- 1981 *Notatka służbowa*, Opole 1981, mps. WKZO.
- M. Myszk
- 1980 *Cieszyn, woj. bielskobialskie. Stare Miasto. Dziennik prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1980 roku*, Kraków, mps. DAMŚC.
- 1996 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego na terenie Oświęcimia przeprowadzonego w 1996 r.*, Kraków, mps. WKZK.
- 1997 *Oświęcim ul. Zamkowa 12. Wyniki nadzoru archeologicznego wykopów wykonanych w 1997 r.*, Kraków, mps. WKZK.
- 1997a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w 1997 r. przy ul. Zamkowej 12 w Oświęcimiu*, Kraków, mps. WKZK.
- 1998 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w 1998 r. przy ul. Królowej Jadwigi 12 w Oświęcimiu*, Kraków, mps. WKZK.
- 1998a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego wykopów ciepłowniczych wykonanych w 1998 r. w rejonie Starego Miasta w Oświęcimiu*, Kraków, mps. WKZK.
- 2003 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego wykopów ciepłowniczych na pl. ks. J. Skarbka i ul. Kościelnej w Oświęcimiu*, Kraków, mps. WKZK.
- 2003a *Wyniki nadzoru archeologicznego wykopów ciepłowniczych na pl. ks. J. Skarbka i ul. Kościelnej w Oświęcimiu*, Kraków, mps. MZO.
- 2003b *Wyniki nadzoru archeologicznego wykopów związanych z przebudową ul. św. J. Bosko, Berka Joselewicza i ks. A. Knycza w Oświęcimiu*, Kraków, mps. MZO.
- 2004 *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych przeprowadzonych w 2004 r. przy pl. ks. J. Skarbka 2 w Oświęcimiu*, Kraków, mps. WKZK.
- 2006 *Wyniki nadzoru archeologicznego wykopów ciepłowniczych na ul. Mayzla i Rynku Głównym w Oświęcimiu*, Kraków, mps. MZO.
- 2006a *Wyniki nadzoru archeologicznego wykopów kanalizacyjnych w ul. Jagielly*

- w Oświęcimiu, Kraków, mps. MZO.
- 2010 *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologiczno- architektonicznych Oświęcim – Rynek Główny*, Oświęcim, mps. WKZK.
- G. Myśliwski
- 2009 *Wrocław w przestrzeni gospodarczej Europy (XIII – XV wiek). Centrum czy peryferie*, Wrocław.
- P. Nadolski
- 1999 *Nieistniejący cmentarz przy kaplicy św. Trójcy*, [w:] *Cmentarze bytomskie. Od średniowiecza do współczesności*, red. J. Drabina, Bytom, s. 19-23.
- R. Naglik
- 1988 *Oświęcim- zamek. Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego prowadzonego w latach 1984-1986*, t. I-III, Kraków, mps. MZO.
- I. Nalepa-Orłowska
- 1973 *Na marginesie zagadnienia kolonizacji na prawie zachodnim na ziemi Gliwickiej (1254? 1276-1532)*, Zeszyty Gliwickie, t. X, s. 9-16.
- 1976 *W epoce feudalnej*, [w:] *Gliwice. Zarys rozwoju miasta i okolicy*, red. A. Szefer, Warszawa, s. 78-122.
- J. Naronowicz – Naroński
- 1957 *Budownictwo wojenne*, wyd. J. Nowakowa, Warszawa.
- W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka
- 2000 *Badania radarowe w rejonie ul. Browarnianej, Webera i Kwietniewskiego w Bytomiu*, [w:] T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki, *Wyniki archeologicznych badań przeprowadzonych w roku 2000 w obrębie kwartalu- Kwietniewskiego, Webera, Browarniana, Jainty w Bytomiu*, t. 1, *Opracowania*, Czeladź, mps. DAMG.
- 2009 *Badania georadarowe w kościele pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Czeladzi i jego otoczeniu*, Kraków, mps. ŚWKZ.
- W. Nawrocki, W. Antoniewicz, J. Pieczonka, K. Pigłowski
- 1996 *Opracowanie wyników badań radarowych SIR dotyczących poszukiwania budowli obronnych starego miasta w Bielsku*, Kraków, mps. WKZBB.
- 1998 *Badania radarowe podłoża terenu przy ul. Korfantego 22, 24 w Bytomiu*, Kraków, mps. ŚWKZK.
- W. Neugebauer
- 1999 *Najstarsza historia miasta Olesna*, Wrocław.
- H. Neuling

- 1902 *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stifungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau.
- P. Newerla
- 1996 *Opowieści o dawnym Raciborzu*, Racibórz.
- 2008 *Dzieje Raciborza i jego dzielnic*, Racibórz.
- Nicolai Henelii ab Hennenfeld,
- 1703 *...Silesiographia renovata, necessariis scholiis, observationibus et indice avcta*; P. 1, Wratislaviae – Lipsiae.
- Niemodlin
- 1929 *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*, red. H. Praschma, Falkenberg OS..
- 1957 *Niemodlin. Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlec. W.Z.A.B. – Opole*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1974 *Wypisy do dziejów powiatu niemodlińskiego*, red. F. Hawranek, Opole 1974.
- B. Nietsche
- 1886 *Geschichte der Stadt Gleiwitz*, Gleiwitz.
- A. Nowack
- 1902 *Die Reichsgrafen Collona, Freiherr von Fels, Gross Strehlitz und Tworog*, Gross Strehlitz.
- 1924 *Geschichte der Pfarrei Gross Strehlitz O/S*, Gross Strehlitz.
- M. Nowak – Kreyer
- 2003 *Crécy 1346*, Warszawa.
- J. Nowakowa
- 1951 *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV w.*, Wrocław.
- A. Nowakowski
- 1985 *Oświęcim i Zator lennem czeskim (1327-1462)*, Przegląd Historyczny, R. LXXVI, z. 3, s. 533-545.
- J. Nowiński
- 1995 *Interwencyjne badania wykopaliskowe w obrębie fosy miejskiej w Żarach na Placu Łużyckim stan. 50 (AZP 68-10/31)*, ŚSA, t. 36, s. 197-205.
- Obwarowania miast
- 2010 *Obwarowania miast. Problematyka ochrony, konserwacji, adaptacji i ekspozycji*, red. A. Górski, Koźuchów.

Olesno

1966 *Szkice i materiały z ziemi oleskiej*, red. W. Dziewulski, Opole.

Opole

1865 Rysunki techniczne Bramy Odrzańskiej, rps. MŚO.

1975 *Opole. Monografia miasta*, red. W. Dziewulski, F. Hawranek, Opole.

2008 *Opole na przestrzeni wieków*, red. B. Linek, K. Tarka, Opole.

2011 *Opole dzieje i tradycje*, red. B. Linek, K. Tarka, U. Zajączkowska, Opole.

Z. Pacult

1975 *Zarys dziejów powiatu kozielskiego*, [w:] *Wypisy do dziejów powiatu kozielskiego*, red. F. Hawranek, Opole, s. 87-101.

I. Panic

1990 *Spór o Bytom i Księstwo Bytomskie na początku drugiej połowy XIV wieku*, RMGB Historia, t. 5, s. 27-45.

1995 *Jeszcze o dacie lokacji Bielska w początkach XIV wieku*, BBSM, t. II, s. 79-82

1996 *Książę cieszyński Przemysław Noszak. Biografia polityczna*, Cieszyn.

1996a *Z dziejów ratusza i Rynku w Cieszynie*, [w:] *500 lat ratusza i rynku w Cieszynie 1496-1996*, red. I. Panic, M. Makowski, Cieszyn, s. 9-22.

1997 *Tytułatura książąt opolskich w XIII wieku. (Uwagi w związku z dyskusją na temat początków Skoczowa)*, Pamiętnik Cieszyński, t. 12, s. 5-13.

2000 *Żory we wczesnym średniowieczu*, Żory 2000.

2001 *Rozwój przestrzenny Cieszyna w dobie piastowskiej*, Cieszyn.

2002 *Zamek książęcy - miasto na Górnym Śląsku w średniowieczu. Próba modelu przestrzeni fizycznej na przykładzie księstwa cieszyńskiego*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa, s. 182-208.

2002a *Żory pod rządami Przemysławów i Habsburgów*, Żory 2002.

2005 *Jeszcze w sprawie daty powstania księstwa cieszyńskiego*, Pamiętnik Cieszyński, t.20, s. 6-10.

2010 *Dzieje Cieszyna w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Cieszyna*. t.1, *Dzieje Cieszyna od zarania do schyłku średniowiecza (1528)*, red. I. Panic, Cieszyn, s. 137-316.

2010a *Dzieje polityczne miasta w średniowieczu*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 123-140.

2010b *Kształtowanie się pojęcia i terytorium Górnego Śląska w średniowieczu*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, red. D. Ablamowicz,

M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice, s. 17-32.

2010c *Położenie polityczne miasta i regionu na tle wydarzeń w Europie Środkowej (1528-1742). Panowie Bielska*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 266-298.

A. Paszkowska

2007 *Zamek w Niemodlinie dzieje i architektura*, Niemodlin.

M. Paternoga, A. Przybyłok, B. Targaczewski

2012 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy średniowiecznym murze obronnym miasta Bytomia na ul. Wojciecha Korfantego 1a*, Piekary Śląskie, mps. ŚWKZK.

M. Pawliński

1999 *Nadzór archeologiczny przy budowie przyłącza gazowego do budynku przy ul. Strażackiej 8 w Bytomiu*, Bytom, ŚWKZ, mps.

2007 *Badania archeologiczne na placu Kościuszki w Bytomiu*, Bytom 2007, mps. DAMG.

S. Pawłowski

1992 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na dziedzińcu zamku w Bielsku-Białej w 1992 r.*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.

1993 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na zamku w Bielsku w 1992 roku*, BBSM, t. I, s. 13-36.

1995 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na zamku w Bielsku w 1993 roku*, BBSM, t. II, s. 54-72.

S. Pawłowski, B. Chorąży, B. Chorąży

1993 *Sprawozdanie z badań archeologicznych na dziedzińcu zamku w Bielsku-Białej w 1993 r.*, Bielsko-Biała, mps. WKZBB.

W. Pela

2008 *Mury obronne Starej Warszawy*, Warszawa.

Z. Perzanowski

1958 *Bielsko-Biała. Zarys dziejów rozwoju przestrzennego miasta*, Kraków.

1971 *Dzieje miast i wsi dzisiejszego powiatu*, [w:] *Bielsko-Biała. Zarys rozwoju miasta i powiatu*, red. H. Rechowicz, Katowice, s. 67-108.

A. Peter

1888 *Geschichte der Stadt Teschen*, Teschen.

F. Pfutzenreiter

1934 *Bericht, Fundplatz: Ringwall ST. Margarethen-Berg*, Beuthen, mps, DAMG.

B. Piechaczek

- 2006 *Średniowieczne kamienne obwarowania miast Opolszczyzny do końca XV w.*, Lublin, mps. pracy doktorskiej napisanej w Instytucie Historii Sztuki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

H. Piechota

- 1969 *Baszta w Krapkowicach*, Krapkowice, mps. WKZO.

J. Piekalski,

- 1999 *Współczesna archeologia miast – metody badawcze, problematyka i zagrożenia*, Acta Archaeologica Pomorania, t. 2, s. 171-184
- 1999a *Wstęp*, [w:] *Ze studiów nad życiem codziennym w średniowiecznym mieście. Parcele przy ulicy więziennej 10-11 we Wrocławiu*, red. C. Buško, J. Piekalski, Wratislavia Antiqua, t.1, Wrocław, s. 5-14.
- 2011 *Próba charakterystyki gliwickiego Rynku w XIII – XVIII w.*, [w:] *Archeologia gliwickiego Rynku*, red. M. Michnik, J. Piekalski, Gliwice – Wrocław, s. 113-114.
- 2012 *The Market Square in Gliwice, the 13th to the 18th century - Closing remarks*, Wratislavia Antiqua, t.16, s. 101-102

J. Piekalski, T. Płonka, A. Wiśniewski

- 1991 *Badania średniowiecznej posesji przy ul. Nożowniczej 13 we Wrocławiu*, ŚSA, t. 32, s. 207-238.

J. Pierzak

- 1982 *Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Konserwatora ds. zabytków archeologicznych na woj. katowickie za rok 1980*, Silesia Antiqua, t. XXIV, s. 151.
- 1993 *Wyniki nadzoru archeologicznego na terenie posesji Podcienie 5 (zewnątrzny mur miejski)*, Katowice, mps. WKZBB.
- 1994 *Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych na terenie Podcienie 5 w Bielsku-Białej (wewnętrzny mur miejski)*, Katowice, mps. WKZBB.
- 1996 *Wyniki badań archeologicznych, przeprowadzonych na stanowisku 32- rejon kościoła św. Mikołaja w Bielsku-Białej w roku 1996*, Katowice, mps. WKZBB.
- 1996a *Dokumentacja fotograficzna badań wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 32 w Bielsku-Białej w roku 1996*, Katowice, mps. WKZBB.
- 1996b *Dokumentacja rysunkowa. Bielsko-Biała. Stan. 32- rejon kość. św. Mikołaja. Badania 1996*, Katowice, mps. WKZBB.
- 1997 *Średniowieczne mury obronne w Żorach w świetle wykopalisk*, Kalendarz Żorski, s. 66-70.

- 1997a *Wyniki archeologicznych badań wykopaliskowych w rejonie kościoła św. Mikołaja w Bielsku-Białej w roku 1996*, BBSM, t. III, s. 127-154.

- 1997b *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w 1994 roku na terenie posesji Podcienie 5 w Bielsku-Białej. Średniowieczny mur miejski*, Ziemia Śląska, t. 4, s. 179-190.

- 1997c *Wyniki badań archeologicznych średniowiecznego muru miejskiego na posesji Podcienie 5 w Bielsku-Białej*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 182-191.

- 1998 *Mury obronne w Żorach odcinek pomiędzy Bramkową a Ogrodową. Dokumentacja prac konserwatorskich*, Katowice 1998, mps. ŚWKZK.

- 2002 *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, RMGB, Archeologia, t. 8.

- 2004 *Miejskie mury obronne na Górnym Śląsku na przykładzie Bytomia, Bielska-Białej, Żor i Gliwic*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska*, red. D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik, Gliwice, s. 187-212.

- 2004a *Miejskie mury obronne w Bytomiu w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Bytom i jego dziedzictwo. W 750- lecie nadania praw miejskich*, red. G. Bożek, Katowice, s. 63-76.

- 2012 *Badania archeologiczne w Czeladzi*, [w:] *Historia Czeladzi*, red. J. Drabina, Czeladź, s. 19-38.

J. Pietrzak

- 2002 *Umocnienia miast monarszych w dawnych województwach łęczyckim i sieradzkim w średniowieczu i początkach czasów nowożytnych*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie środkowo-wschodniej*, red. C. Buško, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław, s. 19-47

J. Piskorski

- 1987 *Średniowieczne umocnienia miast zachodniopomorskich. W związku z pracami Ewy Lukas*, Studia Źródłoznawcze = Commentationes, t. XXX, s. 173-179.

K. Plich

- 1963 *Tympanon romański z Olbina*, Biuletyn Historii Sztuki, R. XXV, nr 1, s.53-56.

Płock

- 1975 *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. I, 1065 – 1495, wyd. M. Szacherska, Warszawa.

A. Pobóg – Lenartowicz

- 2008 *Stan badań nad dziejami średniowiecznego Opola*, [w:] *Opole na przestrzeni wieków*, red. B. Linek, K. Tarka, Opole, s. 27-35.

- 2011 *Pod panowaniem Piastów (ok. 985 – 1532)*, [w:] *Opole dzieje i tradycje*, red. B. Linek, K. Tarka, U. Zajączkowska, Opole, s. 29-56.
- D. Podyma
- 1992 *Bytom ul Browarniana, Webera*, Bytom, mps. ŚWKZK.
- 1994 *Nadzór archeologiczny prac ziemnych związanych z zakładaniem sieci gazowej przy ul. Dzieci lwowskich i pl. Kościuszki w Bytomiu*, Bytom, mps. DAMG.
- 1997 *Bytom st. 2, ul Rycerska- pl. Grunwaldzki. Dokumentacja z interwencyjnych badań archeologicznych prowadzonych przy wymianie wodociągu*, Bytom, mps. ŚWKZK.
- 2001 *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego prac ziemnych prowadzonych przy remoncie ściany kamienicy nr 25 na ul. Korfantego w Bytomiu*, Bytom, mps. ŚWKZK.
- 2006 *Wstępne wyniki badań archeologicznych średniowiecznych relikwów miejskich na Placu Grunwaldzkim w Bytomiu, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2003 – 2004*, red. E. Tomczak, Katowice, s.192-95.
- G. Podruczny
- 2001 *Znaczenie twórczości F. B. Wernera dla badań nad śląską architekturą wojskową w XVIII w.*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner (1690 – 1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica, s. 289-296.
- 2007 *Twierdza Koźle w latach 1743-1806*, [w:] *Wojna i pokój w dziejach twierdzy i miasta Koźle*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 64-77.
- R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel,
- 2007 *Der Kreis Neustadt O/S im alten Oppelner Urbarium von 1534*, Görlitz.
- J. Polak
- 1988 *Bielsko-Biała i okolice*, Bielsko-Biała.
- 2000 *Ziemia pszczyńska. Rozwój gospodarczy od Piastów do Hochbergów*, Pszczyna.
- F. Popiołek
- 1916 *Dzieje Cieszyna z ilustracjami*, Cieszyn.
- 1954 *Szkice z dziejów Cieszyna*, Katowice .
- 1961 *Z przeszłości miasta Bielska*, [w:] *Pamiętnik Cieszyński*, Katowice, s. 56-64.
- 1972 *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*, Katowice.
- U. Popłonyk
- 1970 *Opole*, Wrocław
- H. Probe
- 2000 *Zarys dziejów zamku w Koźlu w świetle literatury niemieckojęzycznej*, Szkice

- Kędzierzyńsko – Kozielskie, t. VII, red. S. Sneft, Opole, s. 7-17.
- M. Procek
- 1965 *Konserwacja i ochrona zabytków w Gliwickiem w okresie XX-lecia PRL*, Zeszyty Gliwickie, t. III, s. 169-176.
- 1973 *Z dziejów zabytkowej architektury świeckiej Gliwic*, Zeszyty Gliwickie, t. X, s. 95-112.
- K. Prokop
- 2002 *Księstwa oświęcimskie i zatorskie wobec Korony Polskiej w latach 1438-1513. Dzieje polityczne*, Kraków.
- Prudnik
- 1976 *Wypisy do dziejów ziemi prudnickiej*, red. W. Lesiuk, Opole.
- 1978 *Ziemia Prudnicka*, red. W. Lesiuk, Opole.
- A. Przybyłok,
- 2011 *Młodego archeologa rozterki nad biedą*, [w:] „*Nic co ludzkie nie jest mi obce*” - środowisko biologiczne i kulturowe człowieka na przestrzeni wieków, red. B. Borowska – Strugińska, M. Kurek, A. Spinek, Łódź, s. 100- 105.
- w druku *Czy husyci szturmowali gliwickie mury? O chronologii obwarowań miejskich*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXV.
- M. Przyłęcki
- 1966 *Mury obronne miast Dolnego Śląska*, Wrocław.
- 1987 *Miejskie fortyfikacje średniowieczne na Dolnym Śląsku: ochrona, konserwacja i ekspozycja 1850 – 1980*, Warszawa.
- Z. Pryciuk, K. Majchrzak
- 1997 *Badania elektromagnetyczne *archeologia* dla Urzędu Miasta Bielsko Biała*, Sosnowiec, mps. WKZBB.
- Pszczyna
- 2002 *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec.
- D. Ptaszyńska
- 1974 *Miejskie mury obronne w województwie koszalińskim*, Koszalin.
- A. Pustelnik
- 1996 *Dokumentacja fotograficzna*, Racibórz,teczka DAMR.
- Racibórz
- 1981 *Racibórz. Zarys rozwoju miasta*, red. J. Kantyka, Katowice.
- 2009 *Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa. Racibórz. Mury obramowań miejskich*, mps. ŚWKZK.

J. Radziejewicz – Winnicki

- 1989 *Średniowieczne mury obronne wokół Starego Miasta w Gliwicach – badania architektoniczne i wnioski konserwatorskie*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. V, s. 37-95.
- 1990 *Badania architektoniczne średniowiecznych murów obronnych w Gliwicach*, ZNPŚA, t. 10, s. 63-76.

K. Rainczak

- 1963 *Studium historyczno – architektoniczne zamku w Strzelcach Opolskich*, Wrocław, mps. WKZO.

J. Rajman

- 1998 *Terytorium opolsko – raciborskie prowincji wrocławskiej i kształtowanie się pojęcia Górny Śląsk w średniowieczu*, Roczniki Historyczne, R. LXIV, s. 13-34.
- 2000 *Koźle w średniowieczu*, Studia Śląskie, t. LIX, s. 27-53.
- 2001 *Dzieje Koźla na tle okolicznych osad w okresie średniowiecza*, [w:] *Kędzierzyn-Koźle. Monografia miasta*, red. E. Nycz, S. Sneft, Opole, s. 21-39.
- 2012 *Czeladź do końca XVI wieku*, [w:] *Historia Czeladzi*, red. J. Drabina, Czeladź, s. 75-200.

Ratiborer Chronik

- 1862 *Ratiborer Chronik*, wyd. A. Weltzel, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, Bd 4, s. 112-126.

L. Razowska – Jaworek, I. Brodziński

- 2009 *Bytom*, [w:] *Wody podziemne miast Polski*, red. Z. Nowicki, Warszawa, s. 40-55.

Die Reisebilder

- 2001 *Die Reisebilder Pfalzgraf Ottheinrichs aus den Jahr 1536/37 von seinem Ritt von Neuburg a.d. Donau über Prag nach Krakau und zurück über Breslau, Berlin, Wittenberg um Leipzig nach Neuburg*, wyd. A. Marsch, Weissenhorm.

J. Reichel

- 1929 *Geschichte der Stad und Herreschaft Gross Strehlitz*, Aus der Chelmer Lande, Jg. 5, nr 7.

I. Rejduch – Samkowa, J. Samek

- 1961 *Powiat Pszczyński*, KZSwP, t.VI, z. 10, Warszawa.

G. Rendchen

- 1990 *Koncepcja rozwoju bryły budynku muzeum miejskiego „Zamek” w Gliwicach w świetle badań architektonicznych*, ZNPŚA, t. 10, s. 77-86.

J. Rejniak

- 1993 *Wyniki nadzoru archeologicznego zabudowy działki – Oświęcim Rynek Gł nr 17*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.
- 1994 *Zator- Rynek 10, stanowisko 2. Wyniki archeologicznych badań sondażowych*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.
- 1994a *Zator ul. Piastowska. Wyniki archeologicznych badań sondażowych*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.
- 1995 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych zabudowy dz. 75/1 w Oświęcimiu u zbiegu ulic Górnickiego i Fika*, Kraków, mps. WKZK.
- 2006 *Wyniki archeologicznego nadzoru prac ziemnych przy sądzie rejonowym Oświęcim, Rynek 14*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.
- 2008 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego wykopów ciepłowniczych w Oświęcimiu, Rynek 12*, Bielsko-Biała, mps. WKZK.

A. Rogaczewska,

- 1999 *Dokumentacja nadzoru archeologicznego nad budowę sieci teletechnicznej w Czeladzi na Starym Mieście w miesiącach styczniu – kwietniu 1999r.*, Będzin, mps. ŚWKZ.
- 2003 *Sprawozdanie z nadzoru nad wymianą odcinka sieci kanalizacyjnej przy ul. Bytomskiej w Czeladzi*, Katowice 2003, mps. ŚWKZ.
- 2008 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Czeladzi na skarpie kościoła pw. św. Stanisława BM w lipcu – sierpniu 2008 r.*, Katowice, mps. ŚWKZ.
- 2008a *Wyniki badań archeologicznych przy budowie kanalizacji sanitarnej i przebudowie wodociągu w Czeladzi w latach 2006, 2007*, Katowice 2008, mps. ŚWKZ.
- 2010 *Wyniki badań wykopaliskowych na skarpie przy kościele św. Stanisława w Czeladzi, woj. śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 198-207.

A. Rok

- 2012 *Najstarsza, gotycka forma architektoniczna zamku w Siewierzu. Wstępne omówienie problematyki*, Wiadomości konserwatorskie województwa śląskiego, t. 4, s. 247-260.

J. Romanow

- 1981 *Zamek w Koźlu woj. opolskie. Wyniki archeologicznych badań sondażowych*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1985 *Głogówek, woj. opolskie. Wyniki archeologicznych badań sondażowo – ratowniczych na pl. K. Miarki w 1985 r.*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2005 *Budynek pałacowy podzamcza w Kędzierzynie- Koźlu ul. Pamięci Sybiraków 11. Wyniki*

- analizy archeologiczno- architektonicznej profili wykopów i odwiertów geologicznych wykonanych w roku 2005, Wrocław, mps. WKZO.
- 2005a *Mury obronne w Opolu. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych, realizowanych w rejonie ulicy Nadbrzeżnej i ulicy Księcia Władysława Opolczyka w czerwcu 2005 roku*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2005b *Zamek księżęcy w Koźlu, Szkice Kędzierzyńsko – Kozielskie*, t. X, s. 17-31.
- 2005c *Zamek w Koźlu. Podzamcze wschodnie. Wyniki nadzorów i ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych w latach 2003-2004- 2005*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2006 *Zamek Górny w Opolu. Archeologiczne badania sondażowe w obrębie fosy w roku 2006*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2006a *Zamek w Koźlu. Podzamcze wschodnie. Wyniki nadzorów i ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych w roku 2006*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2007 *Architektoniczny zespół funkcjonalno-przestrzenny zamku i podzamcza w Koźlu. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych w obrębie budynku podzamcza i terenie przyległym w roku 2007*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2007a *Opole – Stare Miasto, ul. Minorytów, dz. nr 109/1a. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych w roku 2007*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2007b *Wyniki badań archeologicznych miejskiego muru obronnego w Opolu [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 158-173.
- 2007c *Wyniki badań sondażowych w zespole zamkowo – pałacowym w Strzelcach Opolskich, województwo opolskie, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 112-125.
- 2007d *Zamek Górny w Opolu. Archeologiczne badania sondażowe w obrębie fosy zamkowej, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 174-180.
- 2008 *Raport z archeologicznego rozpoznania na terenie dawnego podzamcza w Niemodlinie*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2009 *Zamek w Koźlu. Wyniki badań archeologiczno-architektonicznych w roku 2009. Poszukiwanie wjazdu na dziedziniec średniowiecznego zamku*, Wrocław, mps. WKZO.
- 2010 *Wyniki badań archeologicznych miejskiego muru obronnego przy ulicy Minorytów 4 w Opolu, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2007-2008*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 157-162.

J. Romanow, W. Piszczałkowski

- 1979 *Zamek w Strzelcach Opolskich. Wyniki archeologicznych badań rozpoznawczych*, Wrocław, mps. WKZO.
- J. Romanow, M. Romanow
- 2006 *Średniowieczna studnia przy baszcie Bramy Piaskowej we Wrocławiu, Silesia Antiqua*, t. 43, s. 121-127.
- J. Romanow, L. Stanisław
- 1976 *Ujazd Śląski woj. opolskie. Zamek*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1978 *Głogówek, woj. opolskie. Zamek*, Wrocław, mps. WKZO.
- J. Rozpędowski
- bdw *Projekt wstępny /szkicowy/ odbudowy baszty zamkowej w Koźlu*, bdw, mps. WKZO.
- 1958 *Sprawozdanie z badań architektonicznych zamku w Bielsku [w:] Studium konserwatorskie do zamku w Bielsku woj. katowickie*, Wrocław, s. 4-16, mps, archiwum WKZBB.
- 1975 *Bastejowe fortyfikacje na Śląsku*, PNIHASTPW, nr 9, Studia i Materiały, nr 3, s. 137-146.
- Ruch husycki
- 1953 *Ruch husycki w Polsce. Wybór tekstów źródłowych*, opr. R. Heck, E. Maleczyńska, Wrocław.
- I. Rybka – Ceglecka
- 2004 *Topografia Śląska F. B. Wernera, koncepcja dzieła i jego realizacja, [w:] Friedrich Bernhard Werner (1690 – 1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica, s. 91-110.
- Rybnik
- 1970 *Ziemia rybnicko- wodzisławska*, red. J. Ligęza, Katowice.
- K. Sarna
- 1977 *Czeladź. Zarys rozwoju miasta*, Katowice.
- H. Saurma
- 1870 *Wappenbuch der Schlesischen Städte und Städtel*, Berlin.
- W. Semkowicz
- 1933 *Historyczno – geograficzne podstawy Śląska, [w:] Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 1, red. S. Kutrzeba, Kraków, s. 1-71.
- J. Schickfusius
- 1625 *New Vermehrte Schlesische Chronica unnd Landes Beschreibung...*, Bd. 3, Jehna.
- D. Schilling

- 1478-1483 *Amtliche Berner Chronik*, Bd. 2, Bern, rkps, Burgerbibliothek Bern, syg. Mss. h. h. I. 2.
- SUB
- Schlesischer Urkundenbuch*, wyd. H. Appelt, W. Irgang, Bd. 1 – 6, Graz – Wien – Köln 1963-1998.
- H. Schnurpfeil
- 1860 *Geschichte und Beschreibung der Stad Ober – Glogau in Oberschlesien*, Oberglogau.
- R. Schnurpfeil, B. Spalek, A. Szuba, J. Wójcik
- 2004 *Projekt restauracji i modernizacji attyki Baszty Bramy Górnej w Krapkowicach*, Krapkowice, mps. WKZO.
- W. Schwedowitz
- 1952 *Geschichte der Pfarerei Riegersdorf*, Neustadt.
- D. Schreiber – Kurpiers
- 2008 *Opole pod rządami Habsburgów i Hohenzollernów. Bibliografia rozmowna i jej brak*, [w:] *Opole na przestrzeni wieków*, red. B. Linek, K. Tarka, Opole, s. 36-48.
- D. Schreiber – Kurpiers, A. Szymański
- 2011 *Czas burz i zamętu (1532 – 1815)*, [w:] *Opole dzieje i tradycje*, red. B. Linek, K. Tarka, U. Zajączkowska, Opole, s. 57-82.
- W. Schulte
- 1908 *Kleine Beiträge zur Geschichte Oberschlesiens*, Oberschlesische Heimat, Bd. IV, H. 3, s. 194-195.
- R. Sękowski
- 1957 *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Niemodlin. Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlec. W.Z.A.B.* – Opole, Wrocław, mps. WKZO.
- U. Sibińska, W. Wiśniewski
- 1971 *Badania architektoniczne miejskich murów obronnych w Żorach*, Kraków, mps. ŚWKZK.
- A. Sieklicka- Wilamowska
- 2007 *Dokumenty magistratu żorskiego 1308-1746*, Żory.
- P. Siemko
- 2004 *Uwagi do ikonografii górnośląskiej F.B. Wernera (część 1)*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XIX, s. 27-51.
- 2006 *Uwagi do ikonografii górnośląskiej F.B. Wernera (część 2)*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XX,

- s. 61-96.
- 2008 *Ostatni Piast Kozielsko- bytomski i jego nagrobek*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, R. LXIII, nr 4, s. 501- 508.
- 2010 *Uwagi do ikonografii górnośląskiej F.B. Wernera (część 3)*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXII, s. 61-96.
- 2011 *Najstarsza panorama Toszka*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. XXIII, s. 407-419.
- M. Sikorski
- 2011 *Skarby ziemi krapkowickiej zabytki i historia*, Krapkowice.
- 2011a *Ziemia krapkowicka w kręgu zabytków i historii*, Stradunia.
- B. Skoczyłoda
- 1976 *Orzeczenie konstrukcyjno – budowlane o stanie technicznym stropów w skrzydle północno wschodnim Zasadniczej Szkoły Zawodowej w Krapkowicach przy ul. R. Luksemburg 5*, Strzelce Opolskie, mps. WKZO.
- P. Skotnik
- 1925 *Die Minoriten in Oberglogau*, [w:] *Festschrift zur 700-Jahrfeier der Stadt Oberglogau: 1275-1925*, red. A. Strecke, Oberglogau, s. 1-4.
- I. Smajek
- 2011 *Opracowanie wyników nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Krasickiego 4 i 6 w Oświęcimiu*, Oświęcim, mps. WKZK.
- I. Smajek, G. Mędrzycki
- 2009 *Wstępne sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego na placu ks. J. Skarbka oraz ul. Kościelnej w Oświęcimiu (st., 13)*, Oświęcim, mps. WKZK.
- 2010 *Wstępne sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych przy północnej ścianie kościoła pw. MB Wspomożenia Wiernych w Oświęcimiu (stan. 13) przeprowadzonych w 2009 r.*, Oświęcim, mps. WKZK.
- 2011 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy ul. Słowackiego w Zatorze*, Oświęcim, mps. WKZK.
- 2012 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego podczas budowy przyłącza sieci ciepłej do budynku przy ul. Kościelnej 7 w Oświęcimiu (stan. 13)*, Oświęcim, mps. WKZK.
- 2012a *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego podczas budowy sieci ciepłej wraz z przyłączami do budynków przy ul. Królowej Jadwigi, ul. Mikołajskiej i ul. Zaborskiej w Oświęcimiu (stan 18)*, Oświęcim, mps. WKZK.
- 2012b *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego podczas budowy sieci*

- ciepłej wraz z przyłączami do budynków przy ul. Rynek Gl. 4 i 8 w Oświęcimiu (stan. 13), Oświęcim, mps. WKZK.
- 2012c *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego podczas budowy sieci ciepłowniczej wraz z przyłączem do budynku przy ul. Stolarskiej 5 w Oświęcimiu (stan. 13), Oświęcim, mps. WKZK.*
- 2012d *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych przy północnej ścianie kościoła pw. Matki Bożej Wspomożenia Wiernych (stanowisko 13) w Oświęcimiu, województwo małopolskie, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2009-2010, red. E. Tomczak, Katowice, s. 133-142.*
- S. Sneft
- 2002 *Mieszkańcy miasta na przestrzeni wieków, [w:] Dziedzictwo i perspektywy miasta i jego mieszkańców (Materiały z VI Kędzierzyńsko-Kozielskiego Seminarium Naukowego 11-12.04.2002 r.), red. E. Nycz, Z. Wiertelorz, Opole, s. 19-28.*
- B. Snoch
- 1997 *Ważniejsze zmiany terytorialne Górnego Śląska w okresie od XI do połowy XVII wieku, Ziemia Śląska, t.4, s. 163-177.*
- Soudní knihy
- 1931 *Soudní knihy osvětinské a zátorské z r. 1440 – 1562, wyd. R. Rauscher, Praha.*
- U. Sowina
- 2009 *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle, Warszawa.*
- J. Sperka
- 2003 *Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391-1396), Cieszyn.*
- 2012 *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 maja 1401), Kraków.*
- K. Spychała
- 1992 *Notatka służbowa z kontroli wykopu w Głogówku, Rynek 24 (33) – Dom „Pod Czarnym Niedźwiedziem”, Opole, mps. WKZO.*
- 1989 *Wykop budowlany na placu K. Miarki w Głogówku, Opole, mps. WKZO.*
- 2003 *Osadnictwo pradziejowe i średniowieczne na obszarze Ziemi Strzeleckiej. Stan badań archeologicznych, [w:] Moja mała ojczyzna. Historia lokalna powiatu strzeleckiego, red. W. Gaida, M. Stańczyk, B. Kasieleska, Strzelce Opolskie, s. 45-74.*
- J. Spyra
- 2010 *Dzieje Cieszyna od 1653 do 1848, t.2, Cieszyn w czasach nowożytnych 1528-1848, red.*

- I. Panic, Cieszyn, s. 137-358.
- SRC
- Scriptores rerum silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber, Bd. 1-17, wyd. J. Max, Breslau 1835-1902.*
- P. Stabrava
- 1998 *Fortifikační prvky města nového Jičína ve světle archeologického zjišťovacího výzkumu v prostoru zaniklé ztracené ulice, [w:] Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku, red. E. Tomczak, Katowice, s. 137-145.*
- L. Stachowski
- 1974 *Zamek w Bielsku-Białej. Badania architektoniczne piwnic i przyziemia baszty pln.zach. Kraków, mps. DAMBB.*
- J. Stanek
- 1959 *Z dziejów Ziemi Oświęcimskiej, Kraków.*
- A. Stanisławski
- 2012 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w miejscowości Krapkowice, powiat krapkowicki, w związku z odbudową części muru obronnego, Gogolin, mps. WKZO.*
- L. Stanisławski
- 1986 *Badania archeologiczno-sondazowe odcinków murów w rejonie ul. Rzemieślniczej w Opolu, Wrocław, mps. WKZO.*
- A. Stankiewicz
- 1956 *Wyniki badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Gliwicach, Gliwice, mps. DAMGliwice.*
- A. Stankiewicz – Węgrzykowa
- 1959 *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie piwnic zamku „Cetricza” w 1958 r., Gliwice, mps. DAMGliwice.*
- P. Stanko
- 2006 *Dzieje parafii i szkoły parafialnej w Zatorze do końca XVI wieku, [w:] Osiem wieków historii i kultury miasta Zatora i regionu, red. T. Gąsowski, Kraków, s. 45-81.*
- D. Stabrowska,
- 1987 *Komunikat o badaniach archeologicznych prowadzonych w Gliwicach w dn. 1.07-29.08.1986 r., Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. III, s. 249-253*
- 1988 *Inwentarz rysunków dokumentacji polowej wykonanych podczas badań wykopaliskowych w Gliwicach w latach 1985 – 1988. Skala 1:20, Gliwice, mps.*

- DAMGliwice
- 1989 *Most przy Bramie Raciborskiej na Pl. Rzeźniczym w Gliwicach w świetle badań archeologicznych*, Rocznik Muzeum w Gliwicach, t. V, s. 97-105.
- B. Stein
- 1968 *Zwięzły opis ziemi śląskiej (Silesitane terre succincta descriptio)*, tłum. F. Ilków, Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego, t. 1, s. 11-60.
- B. Steinborn
- 1982 *Otmuchów Paczków*, Wrocław – Warszawa.
- J. Stock
- 1805 *Notiziren von Oppeln über verschiedene Gegenstände*, Oppeln.
- 1996 *Notatki z Opola*, Opole.
- J. Strede
- 1925 *Kampf um Heim und Herd*, [w:] *Festschrift zur 700-Jahrfeier der Stadt Oberglogau: 1275-1925*, red. A. Strecke, Oberglogau, s. 14-24.
- Strzelce
- 1970 *Ziemia strzelecka. Szkice monograficzne*, red. W. Dziewulski, J. Kroszel, Wrocław.
- 1974 *Wypisy do dziejów ziemi strzeleckiej*, red. F. Hawranek, Opole.
- P. Strzyż
- 2007 *Artyleria Władysława Jagiełły w wojnie z Władysławem Opolczykiem (1391 – 1401)*, AMM III, s. 85-98.
- 2011 *Średniowieczna broń palna w Polsce*, Łódź.
- Z. Suwała
- 2002 *Projekt budowy sieci sanitarnej z przyłączami*, Prudnik 2, mps. WKZO.
- B. Szczech
- 1998 *Dokument górnośląski 1650–1652 ze zbiorów byłego Archiwum Miejskiego w Bytomiu*, Zabrze.
- 2000 *Srebrne miasto, czyli bytomskie legendy i podania*, Bytom.
- J. Szczepańczyk
- 1994 *Sprawozdanie z badań archeologicznych budynku „Warty” z Bramą Wybrańców w Pszczynie, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991 – 1992*, red. E. Tomczak, Katowice, s. 115-117.
- D. Szlachcic- Dudzicz
- 2000 *Założenie miasta i jego rozwój przestrzenny*, [w:] *Historia Tarnowskich Gór*, red. J. Drabina, Tarnowskie Góry, s. 51-70.
- W. Sznidt

- 1956 *Opis techniczny do inwentaryzacji „Arsenału” w Prudniku*, Nysa, mps. WKZO.
- R. Szopa,
- 1997 *Architektura kościoła franciszkanów w Bytomiu*, RMGB Historia, nr 7, Bytom.
- Wykopiska – Zabytki – Dokumenty – Wspomnienia*, red. J. Drabina, Bytom 1997, s. 74-88.
- G. Sztoler
- 2002 *Protokolarz pszczyński jako źródło do dziejów miasta i ziemi pszczyńskiej* [w:] *Ziemia pszczyńska przez wieki*, red. A. Barciak, Suszec, s. 108-116.
- M. Szwarec, R. Wąsowski
- 1998 *Ekspertyza budowlana dotycząca sposobu naprawy wraz z kosztorysem inwestorskim*, Bytom, mps. WKZO.
- J. Szydłowski,
- 1966 *Bytom. Pradzieje i początki miasta*, RMGB Archeologia, t. 4, Bytom.
- 1996 *Początki urbanizacji na Górnym Śląsku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie*, t. 2, red. Z. Kurnatowska, Wrocław, s. 103-111.
- J. Szymczak
- 1988 *Koszty murowanego budownictwa obronnego w Polsce do XVI w.*, KHKM, R. 36, z. 2, s. 233-275.
- 1994 *Sprzęt i technika oblężnicza*, [w:] *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa, s. 257-270.
- 2004 *Początki broni palnej w Polsce (1383 – 1533)*, Łódź.
- A. Szymkiewicz
- 2009 *Badania georadarowe (GPR) w rejonie prudnickiej wieży Woka w celu wykrycia w gruntach konstrukcji murów*, Wrocław, mps. WKZO.
- W. Ślęzak
- 1996 *Bytom za panowania Piastów*, Bytom.
- 2000 *Bytom za rządów Hohenzollernów i Hencklów von Donnersmarck 1532-1742. Dzieje i zabytki*, Bytom.
- S. Śreniowski
- 1948 *Historia ustroju Śląska*, Katowice.
- Z. Świechowski
- 1955 *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa.
- 1982 *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa.
- J. Świącicki

- 1998 *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad budową gazociągu spinającego sieć rozdzielczą SRP ul Staszica i ul. Grodzieckiej w Czeladzi*, Katowice, mps. ŚWKZK.
- P. Tańkowski
- 2010 *Mohacs 29 VIII 1526*, Zabrze.
- Z. Theobald
- 1621 *Hussiten Krieg*, Halbmayer.
- E. Tomczak
- 1971 *Twierdza Toruń w średniowieczu*, Rocznik Toruński, t. 5, s. 91-113.
- D. Trzepizur – Radkiewicz
- 1977 *Protokół dot. okoliczności odkrycia i zabezpieczenia skarbu monet w Leśnicy*, Opole, mps. WKZO.
- K. Tunia
- 2010 *Raport o oddziaływaniu na środowisko kulturowe dla przedsięwzięcia pn.: "Budowa obwodnicy w miejscowości Zator w ciągu DK nr 28 oraz budowa nowego odcinka drogi wojewódzkiej nr 781 z włączeniem do DK nr 28*, Kraków, mps. WKZK.
- R. Turakiewicz
- 2007 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru podczas prac ziemnych związanych z budową przyłącza gazowego do budynku przy ul. Wojska Polskiego 2a w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.
- 2007/2008 *Sprawozdanie z badań archeologicznych w formie nadzoru nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci ciepłowniczej od ul. Młyńskiej do ul. Basztowej w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.
- R. Turakiewicz, M. Rezner
- 2007 *Sprawozdanie z badań archeologicznych podczas budowy budynku handlowego na ul. Mickiewicza – Zborowej w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.
- 2007a *Sprawozdanie z badań archeologicznych podczas przebudowy targowiska w Raciborzu (etap II)*, Racibórz, mps. DAMR.
- R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret
- 2007 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych podczas budowy budynku mieszkalnego na ul. Solnej- Browarnej w Raciborzu*, t. I-II, Racibórz, mps. DAMR.
- 2008/2009 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych podczas przebudowy nawierzchni ul. Odrzańskiej w Raciborzu*, Racibórz, mps. DAMR.
- R. Turakiewicz, A. Wasilewska, K. Kozłowska, M. Rezner
- 2006 *Sprawozdanie z badań archeologicznych podczas przebudowy targowiska w Raciborzu*

- (etap I), Racibórz, mps. DAMR.
- A. Tyniec-Kępińska
- 2003 *Notatka służbowa*, Kraków, mps. WKZK.
- 2005 *Sprawozdanie z badań ratowniczych działki 136/17i 136/4 przy ul. Kongresowej w Zatorze (nr rejestru A687/93; ID 205543; AZP 104/51-2). Pozwolenie nr 125/05*, Kraków, mps. WKZK.
- Ujazd
- 1957 *Ujazd. Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlec. Woj. Zarz. Arch. Bud. - Opole*, Wrocław, mps. WKZO.
- Urbarz
- 1939 *Urbar der Stadt Cosel von 1532*, wyd. T. Enden, Oberglogau.
- 1973 *Vier oberschlesische Urbare des 16. Jahrhunderts*, ed. W. Kuhn, Würzburg.
- 2001 *Urbarz Cieszyński z 1577*, wyd. I. Panic, Cieszyn.
- Urkundensammlung
- 1832 *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte: und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, wyd. A. Tzschoppe, G. Stenzel, Hamburg.
- Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiven zu Breslau
- 1904 *Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiven zu Breslau*, Bd. 2, Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln, wyd. G. P. Aderholz, Breslau.
- A. Wanatowicz
- 2007 *Projekt budowy дренаżu opaskowego zamku górnego w Głogówku*, Katowice, mps. WKZO.
- Z. Wartolowska
- 1948-1949 *Średniowieczna warownia w Pszczynie i rekonstrukcje grodów wczesnodziejowych*, Światowit, t. XX, s. 345-357.
- G. Wawoczny
- 1998 *Katakizmy w dziejach Raciborszczyzny*, Racibórz.
- T. Wąsowicz, A. Zamorska
- 1986 *Brama Zamkowa. Głogówek ul. Świerczewskiego. Architektura*, Wrocław, mps. WKZO.
- A. Weltzel
- 1861 *Geschichte der Stadt Ratibor*, Ratibor.

- 1866 *Geschichte der Stadt, Herrschaft und ehemaligen Festung Cosel*, Berlin.
- 1870 *Geschichte der Stadt Neustadt in Oberschlesien*, Neustadt.
- 1888 *Geschichte der Stadt Sorau in Oberschlesien*, Sohrau.
- 1997 *Historia miasta Żory na Górnym Śląsku: z dokumentów i akt urzędowych*, Żory.
- 2005 *Historia miasta Prudnika na Górnym Śląsku*, Opole.
- H. Wendt
- 1929 *Das Falkenberger Land unter den Piasten*, [w:] *Geschichte der Herrschaft Falkenberg in Oberschlesien*, red. H. Praschma, Falkenberg OS, s. 1-34.
- F.B. Wernher
- 1732 – 1752 *Scenographia urbium Silesiae*, Nürnberg 1732-1752, starodruk Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 1750 *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens (...)* Pars I, IV F 113 b, cz. 1, rękopis Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 2004 *Friedrich Bernhard Werner (1690 – 1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica.
- A. Węgrzykowska
- 1959 *Badania archeologiczne na terenie Starego Miasta w Gliwicach*, Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach, t. 10, s. 8-12.
- J. Widawski
- 1973 *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa.
- P. Wierzbicki
- 2012 *Sprawozdanie z wyprzedzających archeologicznych badań ratunkowych na stanowisku nr 13 w Oświęcimiu (AZP103-49/9), powiat oświęcimski, woj. małopolskie, przeprowadzonych na działce nr 2204 przy ulicy Berka Joselewicza 5 w związku z planowaną budową szybu windowego i klatki schodowej*, Katowice, mps. WKZK.
- Z. Wiśniewski
- 1993 *Inwentarz zabytków ruchomych pozyskanych podczas eksploracji zasypiska wewnętrznej fosy miejskiej w obrębie wschodniej części Placu Dominikańskiego, Silesia Antiua, t. XXXV, s. 331-354.*
- S. Witkowski
- 2004 *Własność ziemską w kasztelani bytomskiej w średniowieczu*, Katowice.
- M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka-Witwicka
- 1998 *Studium możliwości ekspozycji murów obronnych Opola*, Opole, mps. WKZO.

- H. Wojciechowska
- 1969 *Badania archeologiczne w Gliwicach w 1968 r.*, Zeszyty Gliwickie, t. 7, s. 275-278.
- 1995 *Badania sondażowe i wykopaliska w obrębie średniowiecznych Gliwic i okolic*, [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice, s. 71-86.
- S. Wojdon
- 1966 *Głogówek – mur miejski obronny. Inwentaryzacja*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1969 *Biała Prudnicka- miejskie mury obronne. Opinia o aktualnym stanie konstrukcyjnym*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1973 *Kaplica zamkowa Głogówek. Opinia o aktualnym stanie konstrukcji*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1973a *Opinia o stanie technicznym konstrukcji wieży dzwonnicej przy kościele parafialnym w Strzelcach Opolskich*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1974 *Brama Zabytkowa. Głogówek ul. Świerczewskiego. Opinia o aktualnym stanie konstrukcji*, Wrocław, mps. WKZO.
- 1984 *Mur miejski obronny. Niemodlin, wojew. Opole. Opinia w aktualnym stanie technicznym i wytyczne dotyczące remontu i zabezpieczenia*, Wrocław, mps. WKZO.
- M. Wojenka
- 2006 *Wstępne sprawozdanie z wyprzedzających badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie działki 2275/1 przy ulicy Zaborskiej w Oświęcimiu, pow. loco, Kraków, mps. WKZK.*
- J. Wolanin
- 1972 *Gliwice w XV – XVII – wiecznych dokumentach*, Zeszyty Gliwickie, t. IX, s. 219-223.
- M. Wołański
- 1996 *Ceny we Wrocławiu w latach 1505 – 1618*, Wrocław.
- M. Woźny
- 2011 *Działalność polityczna Bolka V opolskiego w okresie wojen husyckich*, Wieki stare i nowe, t. 3, s. 89-103.
- I. Wójcik, D. Podyma
- 1992 *Sprawozdanie. Bytom Rynek- pl. Kościuszki*, Bytom, mps. ŚWKZK.
- I. Wójcik, D. Podyma, M. Pawliński
- 1993 *Bytom stanowisko 2 ul. Jajnty- plac Kościuszki. Dokumentacja z nadzoru archeologicznego przy budowie sieci wodociągowej*, Bytom, mps. ŚWKZK.
- 1993a *Nadzór archeologiczny prowadzony przy pracach ziemnych związanych z wymianą instalacji sanitarnej*, Bytom, mps. DAMG.

- M. Wójcik
- 2008 *Dokumenty prawa niemieckiego książąt opolskich do połowy XIII wieku. Czy istniał przywilej lokacyjny Opola sprzed 1217 roku?*, [w:] *Miasto czyni wolnym. 790 lat lokacji Opola (ok. 1217-2007)*, red. A. Pobóg – Lenartowicz, Opole, s. 59-74.
- M. Wójtowicz
- 2010 *Środowisko geograficzne*, [w:] *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, red. I. Panic, t. 1, *Bielsko od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, Bielsko-Biała, s. 46-62.
- E. Wólkiewicz,
- 2005 *Kapituła kolegiacka św. Bartłomieja w Głogówku (1379-1500)*, Opole 2005.
- 2008 *Testament księcia opolskiego Mikołaja II*, [w:] *Miasto czyni wolnym. 790 lat lokacji Opola (ok. 1217-2007)*, red. A. Pobóg – Lenartowicz, Opole, s. 85-104.
- R. Wrobel
- 2005 *Der Wassermann an der Hotzenplotz. Sage und Brauch im Oberglogauer Land*, Görlitz.
- I. Wrońska, M. Wroński
- 1983 *Racibórz. Rekonstrukcja osadnictwa*, Gliwice.
- M. Wroński
- 1987 *Problematyka podziału Bytomia w 1369 roku oraz wynikające z tego zmiany w obwarowaniach miasta*, Zeszyty Tamogórskie PTTK, nr 4, s. 43-67.
- 1995 *Próba rekonstrukcji nie istniejącego zamku w Bytomiu*, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych. Kraków, t. XXXVIII/I, s. 148-151.
- S. Wuszek
- 1977 *Notatka służbowa z inspekcji przeprowadzonej 31 maja 1977 r. w Koźlu, ul. Poniatowskiego*, Opole, mps. WKZO.
- J. Wysmulek
- 2008 *Pszczyna i jej społeczeństwo w późnym średniowieczu 1466-1517*, Warszawa.
- 2010 *Stos, od którego zgorzał cały kraj. Historia rewolucji husyckiej*, Kraków.
- Zator
- 1981 *Zator. Studium historyczno – urbanistyczne*, tom 1, red. T. Holcerowa, Kraków 1981, mps. WKZK.
- 2006 *Osiem wieków historii i kultury miasta Zatora i regionu*, red. T. Gąsowski, Kraków 2006.
- S. Zawada
- 1958 *Ekspertyza budowlana wieży obronnej w Białej Prudnickiej*, Nysa, mps. WKZO.
- Zbiór dokumentów małopolskich
- 1969 *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. 4, Kraków
- Wrocław.
- R. Zdaniewicz
- 2009 *Sprawozdanie. Pyskowice ul. Armii Krajowej*, Gliwice, mps. DAMGliwice.
- 2011 *Dwie oktagonalne głowice mieczy z terenu Górnego Śląska*, [w:] *Non sensistis gladios*, red. O. Ławrynowicz, J. Maik, P. Nowakowski, Łódź, s. 495-504.
- F. A. Zimmermann
- 1783 *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 2, Brieg.
- E. Zivier
- 1906 *Geschichte des Fürstentums Pleß*, Kattowitz.
- A. Złoty
- 2006 *Powiat pszczyński w dawnej kartografii*, Pszczyna.
- J. F. Zöllner
- 1793 *Briefe über Schlesien Krakau, Wieliczka, und die Grafschaft Glatz auf einer Reise im Jahr 1791*, Bd. 1, Berlin.
- J. Zolowski
- 2010 *Opis techniczny – załącznik do dokumentacji projektu architektoniczno budowanego odbudowy muru bronnego oraz rewitalizacji terenów wokół Zespołu Szkół Zawodowych im. Piastów Opolskich w Krapkowicach*, Opole, mps. WKZO.
- R. Żaček
- 2011 *Górny Śląsk u progu historii*, [w:] *Historia Górnego Śląska*, red. J. Bahlke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek, Gliwice, s. 97-116.
- R. Żerelik
- 1995 *Gliwice w latach 1355-1532*, [w:] *Historia Gliwic*, red. J. Drabina, Gliwice, s. 44-62.
- J. Żok
- 1963 *Opis techniczny odnowienia fasady przedniej od ulicy Róży Luksemburg Szkoły Zawodowej w Krapkowicach*, Krapkowice, mps. WKZO.
- Żory
- 1956 *Studium historyczno – urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Wrocław, mps. ŚWKZK.
- A. Żurek
- 1997 *Dawny zespół klasztorny Benedyktynów, następnie Norbertanów pw. św. Wincentego na Olbinie, od 1529 r. nie istnieje*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, t. 1, red. J. Harasimowicz, Wrocław.

VIII. Katalog

Katalog obejmuje opisy miast znajdujących się w granicach zakreślonych w rozdziale I.2:

Zakres terytorialny. O ich wyborze do katalogu decydowało istnienie wiarygodnych informacji

mówiących o funkcjonowaniu miejskich umocnień. Brane pod uwagę były różne kategorie źródeł:

zachowana substancja zabytkowa, źródła historyczne oraz archeologiczne.

Katalog opracowany został w ujednoliconym układzie:

1. Stan badań
2. Rys historyczny
3. Analiza obwarowań
  - 3.1. Źródła historyczne
  - 3.2. Stan zachowania
  - 3.3. Badania terenowe
4. Charakterystyka obwodu obronnego

[illegible]

Tablica I

5. powierzchnia miasta podana w hektarach
6, 8, 9, 10. wielkość podana w metrach
 7. technologia budowy: c – pełny mur ceglany; d – konstrukcje drewniano-ziemne; f – mur filarowo-łękowy; k – mur kamienny; oe – opus emplectum
 13. forma bram: B – budynek bramy; WB – wieża bramna; WP – z wieżą przybramną
 17. stosunek zamek miasto: 1 – zamek na terenie miasta przy murze; 2 – zamek i miasto połączone obok siebie; 3 – zamek obok miasta (wg B. Guerquina)

1. Biała (Biała Prudnicka)

1.1. Wśród miast omawianych w tej pracy Biała posiada jeden z najlepiej zachowanych obwodów muru miejskiego. Niestety, stan substancji zabytkowej nie był dostatecznym impulsem, by przeprowadzić jakiekolwiek badania archeologiczne. Inwentaryzacje architektoniczne oraz kwerendy historyczne także pozostawiają wiele luk, wymagających dalszych studiów.

Do tej pory powstały trzy monograficzne prace opisujące dzieje Białej. Jako pierwszy historię miasta opisał J. Chrząszcz⁵⁹¹. W swoim dziele, popartym jak się wydaje pełną kwerendą źródłową, autor opisał również pokrótce problem miejskiego muru. Warto wspomnieć, że wydanie książki J. Chrząszcza poprzedził artykuł opublikowany w *Oberschlesische Heimat*⁵⁹², w wielu punktach bardziej szczegółowy niż wydawnictwo monograficzne.

Biała została opisana również w jednym z tomów *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*⁵⁹³. Zawarte tam informacje nie rozszerzyły naszej wiedzy o nowe dane.

Mury miejskie znajdowały się na marginesie zainteresowania badaczy miasta. Jedynie w 1974 r., w ramach prac inwentaryzacyjnych J. Eysymontt przeprowadziła kwerendę źródłową i dokonała opisu obwarowań⁵⁹⁴. Maszynopis ten wydaje się być podstawowym źródłem informacji o murach oraz jego dziejach.

Ponownie trudu opracowania dziejów miasta podjęli się M. Borkowski oraz M. Czapliński w 2011 r.⁵⁹⁵. To aktualne wydawnictwo nie wnosi do tematu średniowiecznego miasta zbyt wielu informacji. W dużej mierze powtarza też ustalenia i wnioski J. Chrząszcza.

Do dnia dzisiejszego nie przeprowadzono badań archeologicznych bialskich murów⁵⁹⁶. Natomiast zachowana substancja zabytkowa poddawana była już kilkakrotnym inwentaryzaczom architektonicznym⁵⁹⁷.

1.2. Wiedza na temat dziejów Białej, a w szczególności jej obwarowań, jest niezwykle skromna. Do dziś nie udało się też ustalić czasu powstania miasta. Przypuszcza się, że miało to miejsce w końcu XIII lub na początku XIV w.⁵⁹⁸. Podejrzewać można, że bialska lokacja na prawie niemieckim była jedną z wielu dokonanych przez księcia Władysława opolskiego (1246 – 1282)⁵⁹⁹.

⁵⁹¹ J. Chrząszcz 1926.

⁵⁹² J. Chrząszcz 1917, s. 49-79.

⁵⁹³ R. Juraszow, T. Juraszow 1960, s. 1-8.

⁵⁹⁴ J. Eysymontt 1974.

⁵⁹⁵ M. Borkowski, M. Czapliński 2011.

⁵⁹⁶ Chyba najbliższe terytorialnie obwodowi murowanemu były prace przy kościele farnym, M. Krawczyk 2011b.

⁵⁹⁷ S. Zawada 1958; S. Wojdon 1969; Biała 1969; O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977; B. Ćwieczkowska 1984; M. Mattich 1984; R. Kubik 1991; M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009.

⁵⁹⁸ M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 21.

⁵⁹⁹ Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

Pierwsza wzmianka o funkcjonowaniu organów prawa niemieckiego pochodzi z 10 kwietnia 1311 r., co pozwala wyznaczyć datę *ante quem*⁶⁰⁰.

Miasto nie należało do bogatych ani ludnych. W 1379 r. lokalna parafia odprowadzała tylko jedną grzywnę dziesięciny⁶⁰¹, zaś w 1447 r. świętopietrze wynosiło zaledwie 16 skojców⁶⁰². Na tej podstawie oraz poprzez porównania z urbarzem z 1534 r., liczbę ludności Białej u schyłku średniowiecza szacuje się na nie więcej niż 750 – 800 osób⁶⁰³. U progu XVI w. miasto należało do grupy bardzo biednych. W 1502 r. odnotowano, iż w Białej panował głód⁶⁰⁴. Obwód miasta wynosił około 1050 m, co pozwoliło na zamknięcie murami 7,85 ha⁶⁰⁵.

1.3.1. Pierwsza informacja o białskich murach zawarta została w dokumencie z 1502 r. Odnotowano w nim, że stan ich był opłakany, wręcz nie pozwalający na dalsze funkcjonowanie⁶⁰⁶. Dla poprawy sytuacji książę Jan Dobry (1476 – 1532)⁶⁰⁷ przekazał magistratowi majątki mieszczańskie pozostawione po ich śmierci bez spadkobierców.

Po śmierci ostatniego Piasta opolskiego spisano w 1534 r. najstarszy znany białski urbarz⁶⁰⁸. Odnotowano w nim funkcjonowanie dwóch bram miejskich: Nyskiej od północy i Prudnickiej od południa. Zapewne do ich pilnowania wyznaczono dwóch strażników *Torhüter*, którzy otrzymywali od miasta łącznie 7 grzywien wynagrodzenia rocznie. Ponownie o dwóch stróżach bram i dwóch stróżach miejskich wspomniano w późniejszym urbarzu z 1596⁶⁰⁹.

W czasach nowożytnych mury popadały w ruinę. Osłabiały je pożary (na przykład ten z 28 października 1544 r.⁶¹⁰), jak również ataki wojsk (jeden z nich miał miejsce w 1621 r.⁶¹¹). Pomimo tego funkcjonowały jeszcze w 1635 r., gdy odnotowano przedmieścia *za obu brami*⁶¹².

Nieznane są okoliczności rozebrania bram miejskich. Miało to miejsce na pewno po 1811 r., gdy po raz ostatni umieszczono nazwę *Neiser Thor* i *Neustadter Thor* na planie miasta⁶¹³.

Z informacją o bardzo złym stanie muru miejskiego na początku XVI w. dobrze współgra

najstarszy widok miasta z 1536 r.⁶¹⁴ (ryc. VIII.1.2). Autor ukazał miasto prawdopodobnie od strony południowej. Na pierwszym planie rysuje się dominanta, którą można interpretować jako zachowaną do dziś wieżę, tzw. Więzienną⁶¹⁵ (ryc. VIII.1.2: a). Wieża posiada trzy niewielkie okna (strzelnice?) umieszczone w najniższej widocznej kondygnacji. Wyżej, na dwóch widocznych elewacjach (południowej i zachodniej), znajdują się zwieńczone łukowato blendy. Nad blendami widzimy drobne elementy, fryz lub rząd kroksztynów podtrzymujących szachulcową nadbudówkę. Autor narysował jej liczne, niewielkie okienka i czterospadowy dach z niewielką latarnią.

Obok omówionej wieży malarz zadokumentował również sam mur miejski, któremu na całej widocznej długości brak jest zachowanego zwieńczenia. Powierzchnia kurtyny została w dużej mierze pokryta liniami sugerującymi spękania konstrukcji. W partii zachodniej muru zauważyć możemy rozstawione blisko siebie cztery przypory. Grupy przypór zachowały się w Białej do dnia dzisiejszego, jednakże ich układ wyklucza, by były one tożsame z widocznymi na weducie. Niezwykle istotnymi elementami ukazanim na ilustracji są trzy nieduże szachulcowe bartyzany (ryc. VIII.1.2: b). Mają one prostokątny narys i wspierają się na parach kroksztynów. Być może jedna z nich tożsama jest z bartyzaną z ul. Szkolnej⁶¹⁶. Obraz umocnień miasta na weducie uzupełnia wijąca się od zachodu rzeka Białą.

Najstarszy plan Białej pochodzi dopiero z połowy XVIII w.⁶¹⁷ (ryc. VIII.1.3). Na schematycznym rysunku czerwonym tuszem zaznaczono bloki zabudowy oraz niewyraźne linie obwarowań miejskich. Trudno ustalić, które załamania linii muru miały być według autora basztami. Wydaje się, że zaznaczono 13 baszt, w większości półokrągłych oraz jedną o narysie prostokątnym, umiejscowioną przy południowej bramie. Tuż przy tej właśnie bramie widać także Wieżę Więzienną (ryc. VIII.1.3: a). Sama brama ma formę przerwy w murze, bez wyraźnych dodatkowych elementów. Miasto otacza fosa, uzupełniona od zachodu rzeką Białą, a od wschodu przez anonimowy ciek wodny.

Naszą wiedzę o pewne szczegóły uzupełnia plan z 1811 r.⁶¹⁸. Wokół miasta wciąż widoczna jest miejska fosa, lecz brak pełnego obwodu murowanego, widocznego wyraźnie jedynie w rejonie kościoła farnego. Tu też odnaleźć możemy narysy dwóch baszt – w tym, co istotne, jednej prostokątnej. Jednocześnie kreślarz naniósł na plan narysy bram miejskich. Południowa brama o nazwie *Neustadter* ma plan kwadratu i towarzyszy jej wolnostojąca wieża. Północna (*Neisser Thor*) z długą szyją przedbramia przylepiona jest niejako do fasady zachodniej budynku

600 CDS XVI, s.190; R. Juraszow, T. Juraszow 1960, s. 1; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 23.

601 J. Chrząszcz 1917, s. 55; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 24-25.

602 J. Chrząszcz 1917, s. 57; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 25.

603 J. Kwak 1977, s. 22-23; W. Dziewulski 1978, s. 77; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 29.

604 J. Chrząszcz 1917, s. 58

605 Pomiar za: www.geoportal.gov.pl.

606 Znane jest tłumaczenie dokumentu z archiwum miejskiego: *...die Stadtmauer zu Grunde gegangen und nicht repariren werden kann...*, za: J. Chrząszcz 1917, s. 58

607 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

608 J. Chrząszcz 1917, s. 59-62; J. Chrząszcz 1926, s. 12-15; R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 162-169.

609 J. Chrząszcz 1926, s. 14.

610 R. Juraszow, T. Juraszow 1960, s. ; M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 29.

611 M. Borkowski, M. Czapliński 2011, s. 34.

612 J. Chrząszcz 1917, s. 74.

613 J. Eysymontt 1974, ryc. I-II.

614 Die Reisebilder 2001., s. 217-219, il. 20.

615 Nie implikując przeznaczenia będę stosował dla wieży stojącej przy ul. Prudnickiej nazwy przyjętej w lokalnej tradycji.

616 M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009 s. 5.

617 Ibidem, ryc. 2.

618 J. Eysymontt 1974, ryc. I-II.

zamkowego.

1.3.2. Kilka inwentaryzacji pozwala na w miarę pełny opis zachowanej substancji zabytkowej, choć wciąż problematyczne jest rozwarstwienie chronologiczne poszczególnych elementów. Mur w Białej został wzniesiony w sposób niestaranny, co zapewne zaważyło na potrzebie licznych uzupełnień i przemurowań.

Nad miastem dominuje zachowana w pełnej wysokości wieża tzw. Więzienna znajdująca się przy ul. Prudnickiej, tuż przy skrzyżowaniu z ul. 1 Maja⁶¹⁹ (ryc. VIII.1.1: a, VIII.1.4). Wieża zbudowana została na planie kwadratu o boku 7,9 m i wznosi się na wysokość 22 m od dzisiejszego poziomu gruntu. Fundament wieży nigdy nie został dokładnie przebadany. Wiadomo jedynie, że jako budulec wykorzystano kamienie eratyczne łączone zaprawą wapienną. Do budowy muru nadziemnego użyto techniki *opus emplectum*, z ceglanym licem i luźnym jądrem kamiennym łączonym zaprawą wapienną. Grubość muru jest zmienna. Od poziomu gruntu do wysokości 9,4 wynosi 1,95 m, następnie do poziomu 13,25 - 1,65 m. Powyżej grubość ściany wynosi 1,4 lub 1,2 m⁶²⁰. Istotnym elementem lica zachodniego jest pozostałość, po jak się wydaje ganku obronnym i krenelażu.

Pragnąc opisać pozostały zachowany obwód, rozpocznę od reliktu znajdującego się najbliżej wieży, na zachód od umownej „godziny szóstej” i będę kierował się zgodnie z ruchem wskazówek zegara aż do zatoczenia pełnego obwodu,

Około 23,5 m od narożnika południowo – zachodniego opisanej wyżej wieży znajduje się pozostałość baszty o narysie kwadratowym (ryc. VIII.1.1: b). Do dnia dzisiejszego przetrwał fragment ściany frontowej oraz zachodnia ściana boczna. Ściana frontowa ma grubość 1,09 m, a więc (jak okaże się z dalszych pomiarów) więcej niż mur kurtynowy. Baszta wysunięta jest przed kurtynę o około 1,85 m. Od strony zachodniej baszcie towarzyszy mur kurtynowy o grubości 0,98 m. Jego łączna zachowana długość wynosi 22,6 m, z czego część środkowa na długości 2,8 m jest niewidoczna spod zabudowań gospodarczych. W partii zachodniej, pomiędzy budynkami, wybito współcześnie 2 – metrowej szerokości furtę komunikującą miasto z ogrodami.

Następnie, po około 25 m, natrafiamy na kolejny zachowany odcinek kurtyny⁶²¹ (ryc. VIII.1.1: c). Jego długość wynosi 42,6 m. Kurtyna w tej partii jest trzykrotnie załamana: po niespełna 17,5 m ku północy, następnie po 8 m następuje niewielkie załamanie ku zewnętrznej stronie i po kolejnych 7,8 m mur zakręca delikatnie ku północy dopasowując się do wytyczonego

619 S. Zawada, 1958; S. Wojdon 1969, s. 7-9; O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977, ryc. 1, fot 51-55; B. Ćwieczkowska 1984; M. Mattich 1984.; R. Kubik 1991.

620 W kolejnych inwentaryzacjach konserwatorskich odnotowane są różne wymiary.

621 Opis zachowanych odcinków wykonany na podstawie pomiarów własnych i inwentaryzacji: O. Mycak, Ł. Urbanowicz 1977; S. Wojdon 1969.

owalu miasta. Na całej długości odcinka rejestrowana grubość wynosi około 0,8 m.

Na zachowanej długości 26,5 m kolejnego odcinka zaobserwować możemy dwa uskoki lica (ryc. VIII.1.1: d). Od strony zewnętrznej niewielki, kilkunastocentymetrowej szerokości, umiejscowiony około 2,5 m od początku odcinka. Druga anomalia to stopniowe pogrubienie muru od strony wewnętrznej z 0,64 m do 1,27 m, a następnie nagłe załamanie wewnętrznego lica, aż do grubości około 1 metra. Kurtyna na tym odcinku zachowała się maksymalnie do wysokości 6,3 m. Istotnych obserwacji dokonano w 2009 r., gdy na wysokości ul. H. Kołłątaja zaobserwowano 3 warstwy cegieł ułożone w wątku główkowym. Kolejne warstwy ustawione są uskokowo, przez co utworzyły okap wysunięty o około 0,15 m przed lico. Zdaniem badaczy jest to pozostałość po jednej z bartyzan znanych z widoku z 1536 r.⁶²². Podstawa konstrukcji zachowała się na wysokość 5 rzędów cegieł i ma szerokość 7,5 m. Fragment ten został wymurowany za pomocą zaprawy wyraźnie różnej od pobliskich spoin kurtyny.

Kierując się dalej ku północy, natrafiamy na prosty odcinek muru długości 29 m zakończony masywną przyporą (ryc. VIII.1.1: e). W punkcie posadowienia przypory linia muru odbija o około 35° ku wschodowi. Przypora ma długość około 2,5 i szerokość 2,0 m. Pierwotne lico zachodnie zachowane jest tylko szczątkowo. Jej pierwotna wysokość wynosiła niewiele ponad 4,5 m.

Fragment muru przy kościele farnym o długości około 58 m należy do najciekawszych (ryc. VIII.1.1: f). Odcinek rozpoczyna się dobrze zachowaną półokrągłą basztą o promieniu wewnętrznym 1,45 m. Dalej ku północy, po 11,7 m, obserwujemy odchylenie przebiegu kurtyny ku wschodowi o około 45°. W punkcie załamania wzniesiono przyporę w formie i wymiarach zbliżoną do poprzednio omówionej. Kolejna półokrągła baszta znajduje się 6,7 m za załomem muru. Jest mniejsza od poprzedniej i ma promień wewnętrzny 1,15 m. Trzecia baszta na tym docinku ma kształt prostokątny. Jej szerokość wewnętrzna to 2,95 m. Ściana frontowa baszty wysunięta jest przed lico kurtyny o 1,8 m. Odcinek kończy się kolejnym załomem, tym razem odchylającym przebieg muru ku zachodowi.

Następny zachowany fragment muru znajduje się na północ od budynku plebanii (ryc. VIII.1.1: g). Rozpoczyna się relatywnie najlepiej zachowaną basztą półokrągłą o wewnętrznym promieniu około 1,2 m i grubości ścian 0,9 m. Część baszty wchłonięta została przez dostawiony od strony miasta budynek. W jego wnętrzu odnaleźć można pozostałości po wtórnej cienkiej ścianie zamykającej basztę. Baszta wzniesiona została na wysokim (wyższym niż kurtyny) fundamencie kamiennym, wystającym na około 0,6 m ponad poziom ziemi. Od odsadzki fundamentowej do korony zachowanego muru baszta ma około 5,5 m wysokości. Na wysokości 4,25 m znajduje się niewielkie, zapewne wtórnie wybite, kwadratowe okno bez

622 M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009, s. 5.

zachowanych obramień. W odległości niespełna 16 m od baszty zaobserwować możemy załamanie kurtyny o kilka stopni w kierunku wschodnim. W miejscu załamania znajduje się zachowana w całości przypora przekątniowa. Ma ona 1,2 m szerokości, 1,2 m długości i 4,3 m wysokości. Kolejna przypora znajduje się 3,5 m dalej. Jej konstrukcja i wymiary są niemal identyczne. Odsadzki fundamentowe obu znajdują się około 0,6 metra niżej niż odsadzki fundamentowe kurtyn. Kurtyna na tym odcinku ma szerokość 0,9 metra. Zachowana jest do wysokości około 4,5 m.

Przy ul. 1 Maja w północnej części miasta możemy odnaleźć pojedynczą zachowaną basztę półokrągłą wraz z 2 m odcinkiem kurtyny przylegającym do niej od strony wschodniej (ryc. VIII.1.1: h). Niezwykle interesujący jest natomiast odcinek muru równoległy do zachodniej fasady zamku (ryc. VIII.1.1: i). Znajduje się on przy wschodniej pierzei ul. Góra Wolności. Jest on ustawiony niejako prostopadłe do spodziewanego przebiegu muru miejskiego, ma zachowaną długość 8,4 i szerokość 0,95 m. Można przypuszczać, że jest to fragment szyi przejazdu bramnego.

Kolejny, najdłuższy zachowany odcinek, znajduje się wzdłuż ul. Wałowej i ul. T. Kościuszki we wschodniej części miasta. Jego łączna długość wynosi niespełna 160 metrów. Idąc wzdłuż niego od północy, natrafiamy na 11,5 – metrowy odcinek słabo zachowanej kurtyny zakończony basztą półokrągłą. Następnie, po 11,4 m, następuje załamanie kurtyny ku zachodowi i po kolejnych 11,2 m kolejne, tworząc w tym miejscu wyraźny łuk. Za załomem kurtyna ma przebieg prosty przez 43,4 m i kończy się na półokrągłej baszcie. Za basztą linia kurtyny ma przebieg falisty. Niezwykle interesujący jest szew obserwowany na tym odcinku. Wydaje się, że mur budowano równocześnie z dwóch stron i w punkcie zejścia ekip budowlanych doszło do przesunięcia linii lic muru o około 10 – 15 cm. W efekcie na obu licach widoczne jest rozwarstwienie. Kolejne przesunięcie obserwujemy w południowej partii tego odcinka muru obwodowego. Dylatacja ta widoczna jest jedynie na licu zewnętrznym. Opisana kurtyna przechodzi w kolejną basztę półokrągłą, za którą zachował się jeszcze 12,6 m odcinek muru obwodowego.

W partii południowej miasta, na wschód od tzw. wieży Więziennej, znajdują się trzy fragmenty muru obwodowego (ryc. VIII.1.1: k). Wymieniając je zgodnie z ruchem wskazówek zegara, mierzą kolejno 17,6; 3,2 oraz 9,1 m. W ich przebiegu widoczne są załamania dopasowujące przebieg do kształtu miasta.

Wszystkie odcinki zostały wzniesione w technice *opus emplectum*. Lico ceglane (uśrednione wymiary cegieł 8,0 – 8,8 x 11,8 – 12,5 x 25,8 – 26,5 cm) układano w dwóch wątkach: gotyckim i wendyjskim. Jak do tej pory, nie zaobserwowano reguły w ich występowaniu. Przykładowo, w rejonie zamku zarejestrowano rozwarstwienie horyzontalne, gdzie watek wendyjski, teoretycznie wcześniejszy, występuje ponad gotyckim. Układ ten może sugerować, że przy murze pracowało kilka ekip murarskich. Podobnie różnice w rozmiarze cegieł nie pozwalają na ocenę rozwarstwienia

chronologicznego muru. Odchylenia od średniej wydają się być bardzo nieznaczne, a ich rozrzut na poszczególnych partiach obwodu całkowicie losowy. Wnętrze pomiędzy licami wypełniano luźnymi kamieniami eratycznymi łączonymi zaprawą wapienną. Zaprawa wydaje się być niskiej jakości. Zaobserwować w niej można dużą domieszkę piasku oraz liczne bryłki niezasowanego wapna. W wielu partiach zaprawa dawno została wypłukana przez deszcz.

1.3.3. Jak do tej pory nie zainicjowano badań archeologicznych muru miejskiego w Białej. Stąd też nie posiadamy bliższych informacji na temat fundamentowania oraz dokładnej chronologii muru.

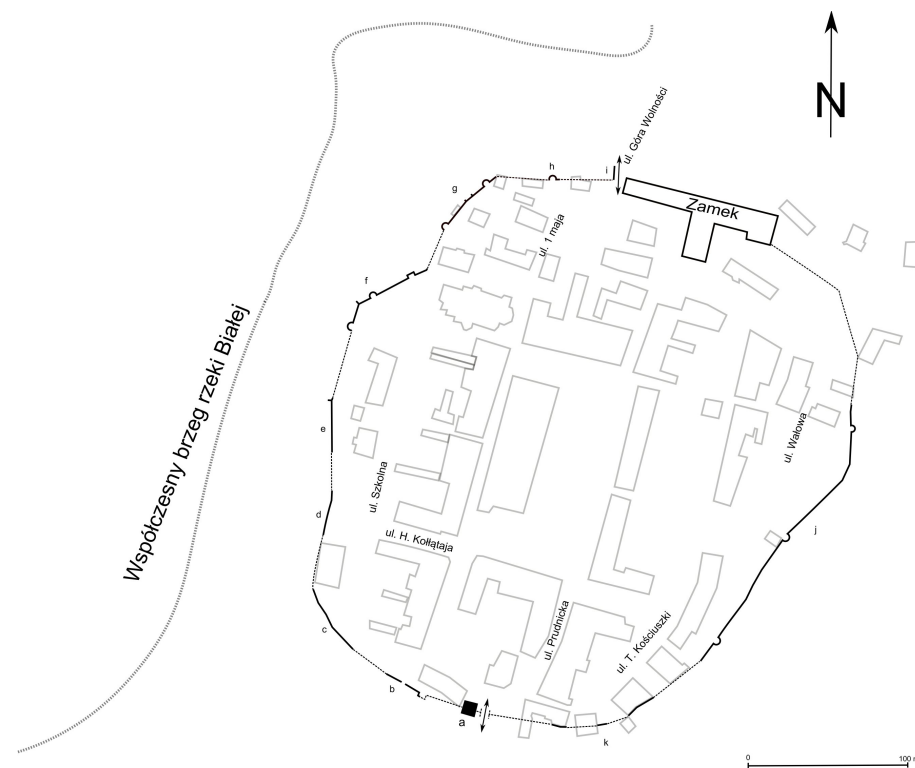
1.4. Mur pierwotnie miał jak wspomniałem długość około 1050 m. Wzniesiono go w technice *opus emplectum*. Prace wykonało prawdopodobnie kilka ekip murarskich, czego śladem są zmiany w technice murowania na odcinkach powstałych przypuszczalnie w zbliżonym czasie oraz dylatacja we wschodniej części miasta. Lico wykonano z cegieł o wymiarach 8,0 – 8,8 x 11,8 – 12,5 x 25,8 – 26,5 cm, układanych w wątkach gotyckim i wendyjskim, wewnątrz z kamieni eratycznych i łamanych. Całość zespalano słabą zaprawą wapienną. Mur miał niewielką grubość, przeciętnie wynoszącą około 0,9 – 0,95 m. Pierwotna wysokość kurtyn wynosiła prawdopodobnie niewiele ponad 7,25 m. Na kurtynie znajdował się ganek dla obrońców osłonięty przedpiersiem. W nieregularnych odstępach wzdłuż kurtyny od zewnątrz umieszczono przypory, które najczęściej znajdowały się w miejscach załamania muru.

Mur miejski wzmocniało 13 baszt, w większości półokrągłych (zachowało się 10), których wysokość nie przekraczała wysokości kurtyny. Były pierwotnie otwarte od wewnątrz. Obok baszt zbudowano pojedynczą wieżę tzw. Więzienną, ułożoną w południowej części miasta.

Do miasta prowadziły dwie bramy: Nyska od północy i Prudnicka od południa. Do dnia dzisiejszego zachował się fragment szyi Bramy Nyskiej. Brama ta pierwotnie miała zapewne formę prostokątnego budynku z przejazdem poprzedzonym szyją przedbramia o długości ponad 8,4 metra. Druga z bram być może była jedynie szeroką furtą w kurtynie, flankowaną wieżą.

Mur w Białej wydaje się być tworem późnym. Brak źródeł oraz badań archeologicznych nie pozwala na określenie chronologii z dokładnością większą niż „przed rokiem 1502”. Odnotowany wówczas fakt totalnej ruiny niekoniecznie musi sugerować, że minęło sporo czasu od momentu wzniesienia. Zwraca uwagę dysonans pomiędzy biedą ośrodka a sporą skalą umocnień. Nie jestem w stanie wskazać konkretnej przyczyny, dla której podjęto prace fortyfikacyjne. Widoczne jest jednak, że mieszczanie (bądź właściciel Białej) widzieli potrzebę wzniesienia pełnego obwodu murowanego. Niska jakość wykonanego obwodu, niewielka grubość, pewien prowincjonalizm architektury pozwala mi ostrożnie zasugerować, że wzniesiono go w 2 połowie XV w,

prawdopodobnie w horyzoncie budowy fortyfikacji Byczyny⁶²³, a więc może z inicjatywy książąt opolskich Mikołaja I⁶²⁴ lub jego synów Mikołaja II⁶²⁵ i Jana Dobrego.

Ryc. VIII.1.1: Biała. Plan. Rys. autora.

a: tzw. Wieża Więzienna, b – k: zachowane relikty murów

Ryc. VIII.1.2: Biała. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 20.

a: tzw. Wieża Więzienna, b: bartyzany

623 M. Przyłęcki 1967, s. 98-99.

624 Książęta 1995, s. 95-98; K. Jasiński 2007, s. 582; J. Horwat 2007, s. 127-130.

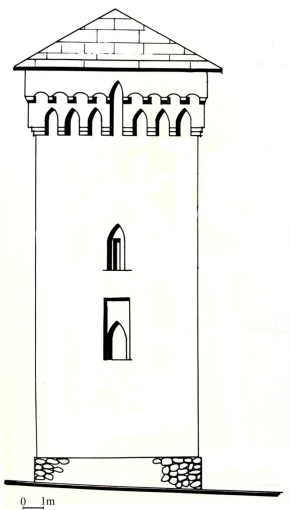
625 Książęta 1995, s. 98; K. Jasiński 2007, s. 589; J. Horwat 2007, s. 131.

Ryc. VIII.1.3: Biała. Plan z połowy XVIII wieku, za: M. Małachowicz, K. Prokopska,

A. Małachowicz 2009, ryc. 2.

a: Brama Prudnicka

Ryc. VIII.1.4: Biała. Elewacja zachodnia wieży prudnickiej, rysunek za: M. Mattich 1984, rys. 4.

2. Bielsko

2.1. Za prekursora w procesie opracowywania dziejów miasta można uznać W. Kuhna⁶²⁶. Tuż po wojnie, w ramach działalności PP PKZ, E. Chojceka⁶²⁷ jako pierwsza rozpoczęła kwerendę źródłową założenia zamkowego. W rok później powstała monografia miasta autorstwa Z. Perzanowskiego⁶²⁸. Autor poświęcił kilka akapitów obwarowaniom miejskim, jednak jego wnioski nie oparły się krytyce wynikłej z nowszych badań. Warto wspomnieć również o podsumowaniu dotychczasowej przyczynkarskiej literatury oraz wydawnictw źródłowych, które znalazło się w książce Z. Perzanowskiego⁶²⁹. Kilka lat później ukazał się popularny artykuł F. Popiołka będący próbą zarysowania – na dziewięciu stronach – historii miasta do czasów pruskich⁶³⁰. Kolejną monografią jest książka wydana pod redakcją H. Rechowicza w 1971 r.⁶³¹. Opis dziejów średniowiecznych jest w dużym stopniu kalką poprzedniej książki, bo i autorem rozdziału był Z. Perzanowski⁶³². Obok prac polskich warto wymienić wydaną w Würzburgu kolejną historię Bielska autorstwa W. Kuhna⁶³³.

W 1993 r. Muzeum Okręgowe w Bielsku – Białej wydało pierwszy tom *Bielsko – Bialskich Studiów Muzealnych*. To interesujące czasopismo doczekało się jak dotąd pięciu woluminów.

W 1994 r. opublikowano popularno – naukową pracę E. Chojcekiej o architekturze i urbanistyce miasta do czasów II wojny światowej⁶³⁴. Za szczególnie cenne należy uznać zawarte w niej archiwalne zdjęcia i widoki miasta. Rok później w czasopiśmie miejscowego muzeum opublikowano artykuł B. Krasnowolskiego, w którym autor szczegółowo zajmuje się zagadnieniem rozmierzenia miasta oraz okolicznych wiosek⁶³⁵. W tym samym tomie zamieszczono niewielką rozmiarowo, ale istotną dla dalszych ustaleń pracę I. Panica o początkach Bielska⁶³⁶.

Bielskie mury znalazły się w opracowaniu J. Pierzaka o obwarowaniach górnośląskich miast⁶³⁷.

Niedawno powstała szósta z kolei monografia miasta⁶³⁸. To czterotomowe dzieło pod redakcją I. Panica jest w tym momencie najbardziej kompletnym i aktualnym opracowaniem losów

626 W. Kuhn 1928.

627 E. Chojceka 1957.

628 Z. Perzanowski 1958.

629 Ibidem, s. 6-7.

630 F. Popiołek 1961.

631 Bielsko – Biała 1971.

632 Z. Perzanowski 1971.

633 W. Kuhn 1981.

634 E. Chojceka 1994.

635 B. Krasnowolski 1995.

636 I. Panic 1995.

637 J. Pierzak 2004.

638 Bielsko – Biała 2010.

Bielska. Dzięki współpracy z archeologami, ustalenia w sprawie jego dziejów nabrały pełniejszego charakteru.

Rozwinięciem problematyki demograficznej i ekonomicznej jest artykuł P. Böttchera⁶³⁹, który nie dotyczy bezpośrednio interesującej nas tematyki, jednakże tworzy tło dla dokonywanych inwestycji i wydarzeń politycznych. Na marginesie prac naukowych można wymienić opracowania popularne, ze względu na swój charakter nie mające większego znaczenia w próbach opracowania dziejów obronności Bielska⁶⁴⁰.

Lokacyjne Bielsko stosunkowo późno zainteresowało archeologów i architektów. Dopiero w 1957 r. J. Kaźmierczyk⁶⁴¹ wraz z J. Rozpędowskim⁶⁴² rozpoczęli badania tzw. Zamku Sułkowskich, czyli położonego w południowo – wschodniej części miasta przebudowanego zamku średniowiecznego. W trakcie tej akcji badawczej wykonano 4 wykopy, w tym 3 ulokowane na dziedzińcu zamkowym. Niestety nie znamy dokładnej ich lokalizacji – dokumentacja połowa uchodziła za zaginioną już w początku lat 80. XX w..

Istotną dla pogłębienia wiedzy o Bielsku była praca A. Gruszeckiego i J. Widawskiego z 1969 r.⁶⁴³. Zaslugą badaczy jest ugruntowanie sądów dotyczących chronologii bezwzględnej dwóch linii obwarowań miejskich oraz, jak się wydaje do dziś, poprawna interpretacja źródeł pisanych z nimi związanych.

Od lat 70. XX w. badania nad fortyfikacjami miejskimi, w szczególności zaś nad zamkiem, przybrały na intensywności. W 1974 r. K. Buszydlík wespół z architektem E. Kwaśniewską przeprowadzili badania muru wewnętrznego na zapleczu posesji Podcienie 5⁶⁴⁴ oraz nadzór nad remontem tarasu zamkowego⁶⁴⁵. Także w 1974 r. odbyły się badania architektoniczne piwnic zamkowych, przeprowadzone pod kierownictwem L. Stachowskiego⁶⁴⁶ oraz prace archeologiczne U. Skibniewskiej i W. Wiśniewskiego. W ramach rewitalizacji miasta ekipa Z. Beiersdorfa i A. Leo wykonała opis relikwów zabytkowych kwartału północno – wschodniego⁶⁴⁷. Jego granicę stanowił, również zinwentaryzowany, miejski mur. W 1976 r. przeprowadzono prace archeologiczne skupione na północno – zachodniej wieży zamku. Działaniami kierował M. Myszką, opracował je natomiast K. Buszydlík⁶⁴⁸, pomijając jednakże wykopy ulokowane poza wieżą. Badania te są szczególnie istotne, gdyż po raz pierwszy zauważono, że dzisiejsza zamkowa wieża pierwotnie pełniła funkcję

639 P. Böttcher, 2011.

640 J. Polak 1988; B. Chorąży, P. Kenig 2006.

641 J. Kaźmierczyk 1958.

642 J. Rozpędowski 1958.

643 A. Gruszecki, J. Widawski 1969.

644 K. Buszydlík, E. Kwaśniewska 1975.

645 K. Buszydlík 1975; K. Buszydlík 1975a.

646 L. Stachowski 1974.

647 Z. Beiersdorf, A. Leo 1975.

648 K. Buszydlík 1976; K. Buszydlík 1976a; K. Buszydlík 1976b; K. Buszydlík 1977.

bramy miejskiej.

W latach 1982 – 1983 K. Kruczek wykonała syntezę wszystkich dotychczasowych badań zamku oraz przeprowadziła eksplorację serii sond i rowów badawczych rozlokowanych w piwnicach założenia⁶⁴⁹. W latach 1983 – 85 przeprowadzono zakrojone na szeroką skalę badania architektoniczne zamku. Pracami kierowała M. Bicz – Suknarowska i K. Trusz⁶⁵⁰. Równocześnie wykonano pełną inwentaryzację zabytkowych detali i wyposażenia⁶⁵¹. Dzięki tym działaniom możliwe było wydzielenie kolejnych faz rozwojowych tak założenia zamkowego, jak i związanych z nim murów miejskich⁶⁵².

W 1992 r. powrócono do badań dziedzińca. S. Pawłowski założył dwa wykopy badawcze mające na celu dokładne rozpoznanie odkrytych jeszcze przez J. Kaźmierczyka relikwów fosy⁶⁵³. Prace kontynuowano w roku następnym, wespół z archeologami z lokalnego muzeum⁶⁵⁴.

W latach 1993 i 1994 J. Pierzak przebadł rejon zaplecza działki Podcienie 5⁶⁵⁵. Przeprowadzone wówczas pełne badania archeologiczne międzymurza poprzedziły planowane przystosowanie terenu pod działalność usługową.

Na zlecenie magistratu bielskiego, w latach 1996⁶⁵⁶ i 1997⁶⁵⁷ na terenie średniowiecznego miasta wykonano serię badań georadarowych i elektromagnetycznych. Ich wyniki, początkowo oceniane jako niezwykle obiecujące, w wielu przypadkach nie wytrzymały weryfikacji archeologicznej.

Również w 1996 r. rozpoczęto badania rejonu kościoła i pl. św. Mikołaja w południowej części miasta. Pracami w pierwszym roku⁶⁵⁸ kierował J. Pierzak, w kolejnych sezonach (1997⁶⁵⁹ i 1998⁶⁶⁰) W. Kuś i B. Chorąży. Oprócz tego, w 1996 r. prowadzono prace w przeciwległej części miasta na skrzyżowaniu ul. J. Pankiewicza i J. Słowackiego⁶⁶¹.

Działalność archeologiczną miejscowego muzeum do 1996 r. podsumowała B. Chorąży w niewielkim artykule opublikowanym z okazji stulecia Muzeum⁶⁶².

W 1998 r. S. Dryja rozpoczął prace badawcze w rejonie skrzyżowania ul. Krętej

649 K. Kruczek 1984; K. Kruczek 1984a.

650 M. Bicz – Suknarowska 1985.

651 W. Komorowski, H. Rojewska 1985.

652 M. Bicz – Suknarowska 1986; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993.

653 S. Pawłowski 1992; S. Pawłowski 1993.

654 S. Pawłowski, B. Chorąży, B. Chorąży 1993; S. Pawłowski 1995.

655 J. Pierzak 1993; J. Pierzak 1994; J. Pierzak 1997b; J. Pierzak 1997c.

656 W. Nawrocki, W. Antoniewicz, J. Pieczonka, K. Pigłowski 1996.

657 Z. Pryciuk, K. Majchrzak 1997.

658 J. Pierzak 1996; J. Pierzak 1996a; J. Pierzak 1996b; J. Pierzak 1997a.

659 W. Kuś 1997; W. Kuś 2000.

660 W. Kuś, B. Chorąży 1998; W. Kuś, B. Chorąży 1998a; W. Kuś, B. Chorąży 1998b; W. Kuś, B. Chorąży 1998c.

661 W. Kuś 2000b.

662 B. Chorąży 1997.

i J. Pankiewicza⁶⁶³. W ich trakcie odkryto dwie linie obwarowań oraz miejską bramę. Obiecujące wyniki pierwszego sezonu pozwoliły na kontynuację badań w latach 1999⁶⁶⁴, 2003⁶⁶⁵ i 2009⁶⁶⁶.

W latach 1998/99⁶⁶⁷ i w 2000 r.⁶⁶⁸ przeprowadzono istotne dla poznania założenia obronnego badania w rejonie ul. Piwowskiej i Celnej. Ich rezultatem było rozpoznanie relikwów zachodniej bramy miejskiej.

Wyniki prac archeologicznych wykonanych przez pracowników Muzeum w Bielsku – Białej w trakcie remontu tarasu i elewacji Zamku Sułkowskich w 2008 r. powiększyły naszą wiedzę o strefie przybramnej⁶⁶⁹. Ciekawe wyniki przyniosły również badania z 2009 r., przeprowadzone na posesji przy ul. Wzgórze 11/W. Orkana 3⁶⁷⁰. Rozbiórka tamtejszej zabudowy pozwoliła na rozpoznanie obu linii obwarowań.

2.2 Śladów początków Bielska należy poszukiwać na oddalonym o około 2 km od Rynku grodzisku w Starym Bielsku. Badania archeologiczne wskazują, iż osadnictwo pojawiło się w tym miejscu w XII – XIII w.⁶⁷¹. Wokół słabo zaludnionego grodu rozwinęła się sieć osadnicza, w tym osada przedlokacyjna⁶⁷².

W starszej literaturze utarło się twierdzenie, że pierwszą wzmianką o Bielsku jest dokument z 1284 r.⁶⁷³. Jednakże najnowsze analizy I. Panica sugerują, że w dokumencie tym mamy do czynienia ze wsią w rejonie Nysy, a nie Cieszyna⁶⁷⁴. Stąd też za pierwszą wzmiankę uznać należy dokument z 1312 r., którym książę cieszyński Mieszko (1280 – 1315)⁶⁷⁵ nadał bielszczanom las⁶⁷⁶. Według I. Panica dokument ten oraz brak informacji o Bielsku w *Liber foundationis episcopatus Vratislavenensis*, mogą świadczyć, że miasto wówczas jeszcze nie powstało⁶⁷⁷. Świadectwem lokacji miasta jest natomiast dokument wystawiony 18 lutego 1327 r., gdy książę cieszyński Kazimierz I (1315 – 1358)⁶⁷⁸ złożył w Opawie hołd lenny Janowi Luksemburskiemu⁶⁷⁹.

663 S. Dryja 1998; S. Dryja 1998a; S. Dryja 1998b; S. Dryja 1998c.

664 S. Dryja 2000; S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000.

665 S. Dryja, S. Sławiński 2003.

666 S. Dryja, J. Niegoda, S. Sławiński 2009.

667 W. Kuś, B. Chorąży 2001.

668 W. Kuś, B. Chorąży 2000; W. Antosiewicz, J. Pieczonka, K. Piękowski 2000; B. Chorąży, B. Chorąży 2002; B. Chorąży, B. Chorąży, W. Kuś 2005.

669 B. Chorąży, B. Chorąży 2010a.

670 R. Czerniak 2009.

671 B. Chorąży, B. Chorąży, I. Panic 2010, s. 145-146.

672 M. Wójtowicz 2010, s. 57 - 59.

673 Z. Perzanowski 1971, s. 74.

674 B. Chorąży, B. Chorąży, I. Panic 2010, s. 149-150.

675 Książęta 1995, s. 91-92; K. Jasiński 2007, s. 515-517; J. Horwat 2007, s. 33-36.

676 F. Popiołek 1961, s. 57.

677 I. Panic 1995, s. 79-82; B. Chorąży, B. Chorąży, I. Panic 2010, s. 151-152.

678 Książęta 1995, s. 72-73; K. Jasiński 2007, s. 595-598; J. Horwat 2007, s. 69.

679 CDS t. XXII, s. 6, nr 4617; Z. Perzanowski 1971, s. 76; I. Panic 2010a, s. 127; B. Chorąży, B. Chorąży, I. Panic, 2010, s. 154.

Pisarz wymienił wówczas Bielsko wśród miast książęcych. Można zatem przyjąć, że lokacja miasta miała miejsce w latach 1312 – 1327.

Miasto, pomimo nadgranicznego charakteru, nie czerpało z tego faktu wymiernych korzyści. Szlak przebiegający przez bród na rzece Białej przez większość średniowiecza posiadał drugorzędne znaczenie⁶⁸⁰, a w samym mieście książęta przebywali rzadko⁶⁸¹. Zmieniło się to dopiero w XV w., gdy po dalszym podziale dzielnicy Bielsko stało się siedzibą księcia Wacława⁶⁸² (1452 – 1474)⁶⁸³. Istotnym dla rozwoju miasta był 1457 r., gdy Kazimierz Jagiellończyk, kupując Księstwo Oświęcimskie, ustanowił na rzece Białej nową granicę pomiędzy Królestwem Polskim a Koroną Czeską⁶⁸⁴.

Średniowieczne losy miasta wydają się nad wyraz spokojne. Zarówno zawieruchy wojen o koronę krakowską między Piastami a Luksemburgami, jak i wojny husyckie czy walki z Maciejem Korwinem, ominęły bielszczan⁶⁸⁵.

Bielsko lokacyjne ma kształt zbliżony do owalu dopasowanego do skarp otaczających wzgórze miejskie od północy, południa i zachodu⁶⁸⁶. W rozplanowaniu tym łatwo zauważyć można teren wydzielony już przy lokacji miasta dla budowy zamku⁶⁸⁷. Miasto obejmowało około 4,7 ha powierzchni zamkniętej w obwodzie długim na niewiele ponad 800 m⁶⁸⁸. Zdaniem T. Ładogórskiego zamieszkiwało je około 400 osób⁶⁸⁹.

2.3.1. Obwarowania miejskie wspomniane zostały po raz pierwszy w dokumencie Bolesława I (1405-1431)⁶⁹⁰ z 1424 r., w którym mowa jest o murach, bramach, fosach i mostach⁶⁹¹. Poza odnotowaniem faktu ich istnienia, nie dowiadujemy się niczego na temat ich wyglądu. Odnotowano wówczas również, że miasto zatrudniało strażników bram oraz porządkowych. Zamek bielski pojawia się na kartach historii jeszcze później, bo dopiero w dokumencie Kazimierza II (1452-

680 J. Nowakowa 1951, s. 122-123.

681 I. Panic 2010a, s. 137.

682 Ibidem, s. 139.

683 Książęta 1995, s. 112-113; K. Jasiński 2007, s. 624-629; J. Horwat 2007, s. 70-72.

684 K. Prokop 2002, s. 148-155.

685 I. Panic 2010a, s. 131-133.

686 B. Krasnowolski 1995, s. 44-45.

687 B. Chorąży, B. Chorąży 2010b, s. 181, 185.

688 Pomiary za: geoportal.gov.pl

689 T. Ładogórski 1958, s. 146.

690 Książęta 1995, s. 32-33; K. Jasiński 2007, s. 636-639; J. Horwat 2007, s. 72-74.

691 ...allen unfur und missetat, zetergeschrei, die verbottener zeit des nachts geschen, messerwurf, bloschlagen und gewalt, die am tage oder an der nacht in der stadt, in heusern, in **toren**, auf dem **stadgraben**, im stadgraben, auf der **stadmauer** oder auf den **zugbrücken** geschehen, oder wer ein wechter, torhuetter oder staddiener und botten schlige, das soll ratmanne von der stad wegen, staffenm büssen und bessert nemen... za: W. Kuhn 1981, s. 68; aneks VI.

1528)⁶⁹² z 2 czerwca 1489 r.⁶⁹³.

Skąpe źródła pisane uzupełnia zapis z 1521 r., w którym to roku książę ten nadał miastu dochody z browaru, które miały być przeznaczone na otoczenie miasta murem⁶⁹⁴. Z. Perzanowski sądził, iż akt ten wyznacza datę powstania obwarowań murowanych⁶⁹⁵, jednak, jak zauważyli już A. Gruszecki i J. Widawski, mowa w nim o drugiej linii obrony⁶⁹⁶. Zapewne jeszcze z tą fazą rozbudowy należy wiązać dokument z 1578 r., gdy cesarz Rudolf II nakazał prace budowlane przy miejskim murze⁶⁹⁷.

Ikonografia i kartografia dotyczące miejskich obwarowań pochodzą dopiero z XIX w. Na najstarszym widoku miasta, opatrzonym datą 1801 r.⁶⁹⁸ (ryc. VIII.2.2), w zachodniej jego części obok kościoła św. Trójcy, widoczna jest wieża nakryta spadzistym dachem, interpretowana jako brama miejska. Pozostałe szczegóły przysłaniają jednak budynki bloku zabudowy. Mur miejski widoczny jest w partii wschodniej; w tym okresie pełnił już zapewne funkcje muru oporowego. Wizerunek pozbawiony jest szczegółów, zwłaszcza elementów takich, jak krenelaż czy hurdycje. Z pewną dozą ostrożności można uznać, że zachowana ówczesnie wysokość odpowiadała wysokości pierwszej kondygnacji towarzyszących murowi kamienic.

2.3.2. Do dnia dzisiejszego zachował się pierwotny układ urbanistyczny oraz spore pozostałości dwóch linii murów wraz z zamkiem. Brak natomiast śladów fosy. Przypuszcza się, że od strony północnej funkcję przeszkody wodnej pełniła rzeka Niper, która to w XIX w. została skanalizowana, a po linii jej koryta poprowadzono ul. W. Orkana.

Wedle badań architektonicznych Zamku Sułkowskich wieża północno – zachodnia pełniła pierwotnie funkcję bramy miejskiej pierwszego obwodu⁶⁹⁹ (ryc. VIII.2.1: a). Wzniesiono ją na planie kwadratu o boku 10 m, wysokości około 13 m i szerokości przelotu bramnego około 4 m. Budynek pobudowano z łamanego wapienia cieszyńskiego układanego w warstwach. Ostrołukowy portal wykonano z piaskowca. Po zamurowaniu wieży i włączeniu jej w obrys zamku, w bocznej ścianie wybito ostrołukowy portal, pozwalający na dalszą komunikację z wnętrzem wieży.

692 Książęta 1995, s. 74; K. Jasiński 2007, s. 652-653; J. Horwat 2007, s. 78-79.

693 *A oni znanego Naszu dobru wouly dobrowolne daly a oddaly Nam y budaczym Naszym na tiech pastwiskach Zahradu, kteruž ted nyny wymierzyly; a ta leży na Preis Warnawowu tak rzeczenho Mieszczanyna, zahradu Nam a budawczym Panom k używany, a ku Zamku Naszemu....*, za: L. Stachowski 1974, s. 3.

694 F. Popiolek 1961, s. 58; Z. Perzanowski 1971, s. 79; B. Chorąży, B. Chorąży 2010b, s. 199.

695 Z. Perzanowski 1958, s. 17-18.

696 A. Gruszecki, J. Widawski 1969, s. 303.

697 Ibidem, s. 303; Z. Perzanowski 1971, s. 79.

698 B. Chorąży, B. Chorąży, 2010, s. 326-327.

699 L. Stachowski 1974, s. 16-17; M. Bicz – Suknarowska 1985., s. 9; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1986, s. 4-5, 14; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993, s. 96-97, 102.

W budynkach Zamku Sułkowskich badania architektoniczne pozwoliły zaobserwować kurtyny północną i wschodnią wewnętrznego muru miejskiego, na których to zamek został postawiony. Kurtyna przebiega w linii północnej elewacji skrzydła północnego (ryc. VIII.2.1: b) oraz w obrębie skrzydła wschodniego, a następnie w linii fundamentów kaplicy zamkowej św. Anny (ryc. VIII.2.1: c). Dalszy jej odcinek został zrekonstruowany jako niski murek oporowy na osi północnej elewacji kaplicy.

Na zachód od kaplicy mur zachował się w elewacjach tylnych oficyn kamienic przy posesjach Zamkowa 4a (fragment długi na 10 m i na 4 m wysoki), Schodowej 5, Wzgórze 10, 12 oraz w elewacji kamienicy Wzgórze 14 (ryc. VIII.2.1: d – e). W części wschodniej miasta, na posesji przy Świętej Trójcy 4, zachowany jest niewielki fragment muru wewnętrznego (ryc. VIII.2.1: k).

Mur zewnętrzny widoczny jest na fotografiach ul. Zamkowej jeszcze w końcu XIX w. wzdłuż prawie całej długości zamku (ryc. VIII.2.1: g). Dziś odcinek ten zachował się jedynie w 18 m fragmencie o 4 m wysokości u podstawy wzgórza miejskiego, gdzie pełni funkcję muru oporowego. Wzniesiony został z kamienia łamanego układanego warstwowo. W dalszej partii relikty zachowały się w przyziemiu oficyny północnej i murze oporowym posesji Wzgórze 11 oraz zapleczech posesji Podcienie 1, 3, 5, 9, 11 i 13. Następne niewielkie fragmenty widoczne są przy ul. Celnej 2 i 4, gdzie również pełnią funkcję murów oporowych⁷⁰⁰.

Najlepiej zachowaną partią muru zewnętrznego jest odcinek prawie 160 m (z niewielkimi wyrwami) wzdłuż południowej pierzei ul. W. Orkana i L. Waryńskiego w północnej części miasta⁷⁰¹ (ryc. VIII.2.1: m). Pomimo licznych przebudów, zwłaszcza wtórnie wykuwanych okien i drzwi, mur ten zachował się w większości wypadków do wysokości 1 piętra w elewacjach kamienic. Wykonany jest, podobnie jak mur wewnętrzny, z kamienia łamanego układanego warstwowo. Grubość muru wzdłuż całego odcinka wykazuje znaczące różnice: od 1,6 do 1 m, a w partiach korony zaledwie 0,6 m. Może mieć to związek z licznymi skutkami i przemurowaniami.

Osobnym zagadnieniem badawczym wydaje się być zamek, stanowiący integralną część umocnień miasta. Badania architektoniczne, zwłaszcza M. Bicz – Suknarowskiej⁷⁰², pozwoliły rozpoznać elementy pierwotne zachowane w nowożytnym pałacu. Początkowo miał to być dostawiony do kurtyny miejskiej dom zamkowy, o kształcie trapezoidalnym i wymiarach około 13 x 25 m, z partią wschodnią wysuniętą ryzałitem poza obrys murów. Autorka badań sugeruje, iż obiekt ten powstał w II połowie XIV w.. Od miasta oddzielała go zapewne odkryta na dziedzińcu

700 A. Gruszecki, J. Widawski 1969, s. 300-303; Bielsko Biała 2001.

701 Z. Beiersdorf, A. Leo 1975, s. 3, 8, 15.

702 M. Bicz – Suknarowska 1985, s. 4, 8-10.; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1986., s. 2-15; M. Bicz – Suknarowska, W. Komorowski 1993, s. 94-106.

fosa⁷⁰³. W następnym stuleciu wzniesiony został mur obwodowy z wieżą południowo – wschodnią. W XV lub XVI w. zbudowano flankującą wjazd na zamek od strony zachodniej wieżę, a wkrótce później również drugą, analogiczną, od wschodu. W XVI w. powstał także budynek po zewnętrznej stronie kurtyny zachodniej, który wchłonął miejską bramę.

2.3.3. Badania archeologiczne prowadzone są na terenie miasta stosunkowo regularnie – od 1957 r. aż do dnia dzisiejszego. W tej części pracy będą one analizowane w układzie przestrzennym, poczynając od Dolnej Bramy i kierując się następnie zgodnie z ruchami wskazówek zegara.

Nadzór archeologiczny pracowników bielskiego Muzeum przy remoncie tarasu wieży od zachodu pozwolił na rozpoznanie zewnętrznej partii fundamentu dawnej bramy. Zaobserwowano, że poniżej odsadzki fundamentowej mur układany był mniej starannie, prawdopodobnie w wąskim wkopie fundamentowym. Najniższą jego partię stanowiły duże kamienie, tworzące kolejną, mierzącą około 0,25 m szerokości odsadzkę⁷⁰⁴.

Pierwotna Dolna Brama zachowała się do dziś w formie wieży północno – zachodniej Zamku Sułkowskich (ryc. VIII.2.1: a). Najwięcej informacji przyniósł wykop wykonany pośrodku przejazdu wieży bramnej⁷⁰⁵. Bezpośrednio na żwirowym calcu zalegał bruk z otoczków. Na jego stropie odłożyła się warstwa użytkowa, zawierająca nieliczny materiał archeologiczny. Kolejne nawarstwienia powstały po zamurowaniu wieży – były to kolejno klepisko i warstwa gruzowa, którą datowano na XVII w. W wykopie obserwowano również fundamenty wieży. Ścianę północną stanowił zamurowany przełot bramy. Jego wkop fundamentowy, o zachowanych śladach szalunku, przeciął warstwę użytkową i bruk.

W narożniku południowo – wschodnim wnętrza wieży również założono wykop archeologiczny (piwnica 003)⁷⁰⁶. Na poziomie 325,53 m n.p.m zarejestrowano XV – XVI w. warstwę użytkową. Pod nią znajdowała się gruba warstwa wyrównawcza zalegająca wprost na calcu. W samym narożu zaobserwowano bliżej niezidentyfikowany filar, być może związany z przejazdem. Istotnym wydaje się płytkie posadowienie stopy fundamentu – 0,45 m poniżej warstwy użytkowej bramy.

W sondzie archeologicznej przy bramie miejskiej odkryto mur z kamienia łamanego, o przebiegu spodziewanego muru miejskiego⁷⁰⁷. Dalszy przebieg obwodu miasta widoczny był

w wykopie przy zachodniej elewacji kaplicy zamkowej (ryc. VIII.2.1: c)⁷⁰⁸. Jej ceglany fundament pobudowany został przy zagłębionym na 0,8 m fundamencie muru miejskiego. Istotnym okazał się rów sondażowy⁷⁰⁹, w którym zarejestrowano wyraźne obniżenie poziomu calca. Wydaje się, że jest to pozostałość po fosie oddzielającej miasto od zamku. Jej wypełnisko stanowią nawarstwienia próchniczne datowane materiałem zabytkowym na XIV – XVI w. W partii stropowej fosy zarejestrowano warstwę wyrównawczą z materiałem ruchomym datującym czas zasypiania na XVIII w. Zaobserwowano również lejowaty wkop, szerokości około 1,8 m, interpretowany jako pozostałość po filarze podtrzymującym most. Od strony miasta zarejestrowano również mur o szerokości około 1,5 m i przebiegu zgodnym z linią brzegu fosy, prawdopodobnie oddzielający zamek od miasta.

W części południowej miasta badania obwarowań skupiły się w rejonie pl. św. Mikołaja. Pozostałości muru miejskiego odsłonięto przy plebanii⁷¹⁰, gdzie na poziomie 330,49 m n.p.m. znajdowała się korona szerokiego na 1,8 m muru miejskiego (ryc. VIII.2.1: h). W trakcie eksploracji odsłonięto odsadzkę fundamentową wewnętrzną szerokości 0,1 m i zewnętrzną, szerokości 0,2 m. Ława fundamentowa miała wysokość około 0,8 m. Starannie wykonane lico muru ułożono z dużych, płaskich łamanych wapieni, podczas gdy jądro z mniejszych i mniej regularnych. Zaprawa wapienna łącząca kamienie zawierała liczne grudy źle zlasowanego wapna.

W wykopie na południe od prezbiterium kościoła, na długości 31,6 m, obserwowano przebieg nawarstwień związanych ze stokiem i fosą (ryc. VIII.2.1: i)⁷¹¹. Przy fundamencie kościoła calec zalegał na głębokości 1,3 m, podczas gdy przy murze oporowym już na 5,2 m. Różnica poziomu wynikała zarówno z naturalnego spadku terenu, jak i obserwowanej na szerokości 8 m fosy o głębokości ponad 3 m. Badania wykazały również, iż wspomniany mur oporowy nie jest pozostałością muru miejskiego, a powstał na zasypisku fosy. Wbrew oczekiwaniom, nie odkryto fundamentów muru. Podobnie badania radarowe⁷¹² oraz wykop przed fasadą kościoła⁷¹³ nie pozwoliły zaobserwować umocnień murowanych.

W wykopie w zachodniej części placu (ryc. VIII.2.1: j)⁷¹⁴ odsłonięty mur był nieznacznie grubszy niż przy plebanii i miał 2,0 m w partii naziemnej oraz około 2,4 m w części fundamentowej. Odsłonięto również kolejny fragment miejskiej fosy, dzięki czemu ustalono, że miała ona głębokość ponad 2,4 m (ryc. VIII.2.1: j, VIII.2.3)⁷¹⁵. Wzdłuż stoku wewnętrznego fosy

703 J. Kaźmierczyk 1958, s. 2; S. Pawłowski 1992, s. 6-9, 14-15; S. Pawłowski 1993, s. 22-26, 32. S. Pawłowski, B. Choraży, B. Choraży 1993, s. 3, 9-10; S. Pawłowski, 1995, s. 57-60, 68-70.

704 B. Choraży, B. Choraży 2010a, s. 6.

705 K. Kruczek 1984, s. 32-34.

706 K. Buszydlak 1977, s. 5-7, 10.

707 K. Kruczek 1984, s. 30-31.

708 Ibidem, s. 16.

709 Ibidem, s. 19-20.

710 J. Pierzak 1996, s. 10; J. Pierzak 1997a, s. 127-154.

711 J. Pierzak 1996, s. 5, 7-8.

712 W. Nawrocki, W. Antoniewicz, J. Pieczonka, K. Pigłowski 1996, s. 5, ryc.1.

713 J. Pierzak 1996, s. 14.

714 Ibidem, s. 15.

715 Ibidem, s. 16-17.

zarejestrowano oddalone od siebie o około 0,8 m trzy rzędy skośnie wbitych pali. Możliwe, że jest to pozostałość po zasiekach na przedpolu miasta. Nie wydaje się natomiast, by było to wzmocnienie stoku, gdyż pale wbite są płytko w warstwy zamuliskowe, tym samym ledwo naruszając całość.

Kontynuacja badań na pl. św. Mikołaja pozwoliła na rejestrację krawędzi fosy miejskiej i jej dna⁷¹⁶. Potwierdzono również istnienie cienkiej warstwy nadcałcowej poprzedzającej budowę fortyfikacji. Stratygrafia została w większości zniszczona plantowaniem terenu.

Istotnym dla poznania obwarowań bielskich było ustalenie lokalizacji zachodniej bramy zwanej Górną (ryc. VIII.2.1: l). W trakcie kilkuletnich badań udało się rozpoznać ją w rejonie skrzyżowania ul. Celnej i Piwowskiej⁷¹⁷. W pierwszej kolejności odkryto narożnik budynku bramy. Obiekt ten wysunięty był poza obrys murów i posadowiony w fosie, w wyniku czego ława fundamentowa miała aż 2,5 m wysokości. Rozpoznano również mur północny bramy, którego długość całkowita wynosiła 7,4 m, natomiast zachowana grubość – ponad 2 m⁷¹⁸. Jego lico wewnętrzne niestety było zniszczone. Prostopadle do niego przebiegał przewiązany z nim mur zachodni o długości 4 m i grubości dochodzącej do 2,5 m. Mur ten z kolei przewiązany był z komorą zapadni mostu. Komora owa miała wymiary wewnętrzne 2,5 na 4,2 m, natomiast zarejestrowana w odwiercie głębokość wynosiła około 4 m. Mury bramy wzniesione były z łamanej skały wapiennej łączonej zaprawą wapienno – piaskową. W partiach narożników wykorzystano największe kamienie. Fundament muru północnego wzniesiono we wkopie wąskoprzestrzennym, fundament zachodni oraz narożnik północno – zachodni zaś – w szerokim wkopie.

W trakcie powyższych badań rozpoznano także budynek posadowiony w fosie⁷¹⁹, flankujący most. Miał on kształt nieregularnego czworokąta o bokach 6,5 na 6,0 i 7,0 m. Był połączony narożnikiem północno – zachodnim z północnym licem wschodniego muru bramy. Sam styk został niestety zniszczony przez wodociąg. Grubość murów była mocno zróżnicowana i wynosiła od 0,9 (południowy, od strony miasta) do 1,4 (zachodni) oraz 1,8 m w przypadku ściany czołowej. Na podstawie stratygrafii został wydatowany na XVI w.⁷²⁰. W trakcie badań nie udało się rozpoznać punktów styku bramy z murem miejskim⁷²¹.

Kolejny rozpoznany archeologicznie fragment murów znajdował się w rejonie skrzyżowania ul. J. Pankiewicza z Krętą (ryc. VIII.2.1: n, VIII.2.4). Wykop o wymiarach 2 x 10 m ulokowano u wylotu ul. Krętej na niewielkim placu pomiędzy murkami oporowymi⁷²². Zarejestrowano w nim

zalegającą na calcu warstwę gliny wymieszaną z węgielkami drzewnymi oraz pokrywającą ją warstwę wyrównawczą. Na niej z kolei zalegał bruk z otoczek wraz z towarzyszącą mu warstwą użytkową zielonej gliny oraz próchnicy z XIV – XV w. materiałem ruchomym. Na warstwie użytkowej zalegała następnie niewielka warstwa spalenizny z materiałem archeologicznym datowanym na XV/XVI w. Kolejne jednostki stratygraficzne powstały już współcześnie. W wykopie zauważono również jeszcze jedną warstwę średniowiecznego bruku, zalegającą bezpośrednio pod wymienionym powyżej. Bruk zachował się na szerokości 1,8 m od muru miejskiego. Pierwotna szerokość jest niemożliwa do ustalenia w wyniku zniszczeń spowodowanych licznymi wkopami⁷²³. Zaobserwowano również wewnętrzny mur obronny posadowiony nie na calcu, lecz warstwie wyrównawczej pokrywającej pierwszą jednostkę kulturową⁷²⁴. W wykopie zarejestrowano go na długości 10 m. Wzniesiony był z łamanej kamienia wapiennego. Odkryty fundament miał grubość około 1,85 m i nie posiadał odsadzek⁷²⁵. Zaobserwowano również wtórne rozkucie sporego odcinka muru i wstawienie w miejsce tak powstałej wyrwy furty⁷²⁶. Według odkrywców obiekt ten był początkowo otwartą basztą łupinową. Jego front miał grubość 1,75 – 1,80 m, a dostawiona wtórnie, zamykająca ją od południa ściana jedynie 1,2 m. Forma i rozmiary sugerują jednak, że już w zamyśle obiekt wzniesiono jako furkę. W nawarstwieniach związanych z budową muru odnaleziono również ślady po palach, zapewne z konstrukcji rusztowań⁷²⁷.

W związku z remontem muru oporowego przy ul. L. Waryńskiego prace badawcze kontynuowano. Zauważono, że cały mur oporowy zawiera w sobie relikty zewnętrznego muru obronnego. Zaobserwowano również, że w trakcie prac remontowych w latach 60. XX w. od strony wewnętrznej muru założono betonowe wzmocnienie, usuwając jednocześnie całość nawarstwień związanych z murem zewnętrznym⁷²⁸. Sam mur zewnętrzny miał grubość około 1,7 m w partii fundamentowej⁷²⁹. Zarówno po stronie wewnętrznej, jak i zewnętrznej, zarejestrowano odsadzki o szerokości – zależnie od partii – od 0,15 do 0,30 m. W wykopach archeologicznych także natrafiono na dwa odcinki XVI w. muru. Odcinek północny miał przebieg równoległy do pierwotnego obwodu miasta, jednak w rejonie odkrytej furty załamywał się pod kątem zbliżonym do prostego w kierunku baszty. Wydaje się, że tworzył zatokę i zamknięcie międzymurza. W trakcie budowy tarasu i ekspozycji opisanych powyżej reliktyw również przeprowadzono prace badawcze. Pozwoliły one potwierdzić wcześniejsze ustalenia⁷³⁰.

716 W. Kuś, B. Chorąży 1998, pkt.3.2, 3.4; W. Kuś, B. Chorąży 1998c, s. 8.

717 W. Kuś, B. Chorąży 2000, s.1-2.

718 W. Kuś, B. Chorąży 2000, s. 5-7; B. Chorąży, B. Chorąży, W. Kuś 2005, s. 31-49; B. Chorąży, W. Kuś 2005, s. 50-57.

719 W. Kuś, B. Chorąży 2000, s. 7-8.

720 Ibidem, s. 20.

721 Ibidem, s. 19.

722 S. Dryja 1998, s. 17-20.

723 Ibidem, s. 23.

724 S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 99-100.

725 Autor używa określenia „miąższość muru”.

726 S. Dryja 1998, s. 23; S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 100-101.

727 S. Dryja 1998, s. 25.

728 S. Dryja, S. Sławiński 2003, s. 2.

729 Ibidem, s. 3-4.

730 S. Dryja, J. Niegoda, S. Sławiński 2009, s. 13-15.

Na posesji Podcienie 5 (ryc. VIII.2.1: o) w trakcie remontu muru oporowego (północna ściana działki) zauważono, że pochylony mur oporowy do wysokości około 4,5 m zachowuje pierwotny wątek i jest pozostałością zewnętrznego obwodu⁷³¹. Mur wzniesiono z kamienia łamanego. Lico wewnętrzne wydaje się być wykonane mniej starannie od zewnętrznego, lepiej wylicowanego. Na głębokości 1,5 m od dzisiejszego poziomu terenu odsłonięto szeroką na 0,4 m odsadzkę wewnętrzną. Stopę fundamentową wkopano w calec. Stratygrafia towarzysząca murom związana była z nowożytnym etapem użytkowania terenu. W trakcie dalszych badań na posesji rozpoznano mur wewnętrzny⁷³². Jego pozostałością był relikw zachowany do wysokości 1,25 m, zajmujący całą szerokość wykopu, a więc 5,4 m. Partia nadziemna miała około 1,8 m szerokości. Zaobserwowano odsadzkę wewnętrzną o szerokości 0,15 – 0,18 m oraz zewnętrzną, wąską, zaledwie 5 cm. Wysokość stopy fundamentowej wynosiła około 0,65 m, z czego najniższe 0,3 m wkopane było w poziom calca. Mur wzniesiony był z dużych łamanych kamieni wapiennych łączonych zaprawą wapienną. Kurtynę posadowiono na płaskim terenie, na skraju stoku, podczas gdy międzymurze wyraźnie opada ku północy. Stratygrafia pozwoliła ocenić czas jego powstania na XIV w. Wzdłuż muru, od strony wewnętrznej, zaobserwowano bruk kamienny, zapewne uliczkę przymurną związaną już z początkami użytkowania obwodu⁷³³. Obserwowane międzymurze miało od 7 do 7,5 m szerokości⁷³⁴.

Istotnymi dla rozpoznania założenia bramy w rejonie zamku, w okresie po wchłonięciu przezeń pierwotnego przejazdu, były badania R. Czerniaka przy ul. Wzgórze 11 oraz W. Orkana 3 (ryc. VIII.2.1: p). W wykopie archeologicznym zaobserwowano mur o przebiegu NW – SE, będący reliktem wzniesionego z kamienia łamanego zewnętrznego muru obronnego⁷³⁵. Fundament posadowiono na warstwie gliny z kamiennymi okrzescami, zalegającej na calcu. Można przypuszczać, iż jest to warstwa wyrównawcza. Fundament muru, grubości 1,4 m, przeciął obiekt o bliżej nieokreślonej funkcji zawierający materiał schyłkowośredniowieczny. Wzdłuż muru zaobserwowano szeroki wkop fundamentowy. Obserwowana kurtyna miała wyraźnie łukowaty przebieg. W części północnej, pod kątem około 70° przylegał do niej wykonany starannie mur o szerokości. 0,9 m⁷³⁶. Jego funkcja jest nieznana. Autor badań przypuszcza, z czym należy się zgodzić, że był to jakiś element otoczenia bramy miejskiej, być może szyja bramy.

Twierdzenie to jest tym bardziej prawdopodobne, iż w trakcie badań tarasu wieży zamkowej

nie odnaleziono w bezpośredniej bliskości dawnej bramy jej następczyni⁷³⁷. W wykopie ulokowanym przy północnym licu wieży zarejestrowano prostopadły do niej mur o grubości 1,9 m w partii nadziemnej i 2,2 m w partii fundamentowej. Fundament od poziomu posadowienia do odsadзки zewnętrznej miał około 0,9 m wysokości. Zarejestrowanie tych relikw odsuwa lokalizację nowej bramy od pierwotnej o co najmniej 2,2 m.

2.4. Według źródeł historycznych, obwód powstał przed 1427 r.. Jak już pisałem badania archeologiczne pozwalają zawęzić moment rozpoczęcia jego wznoszenia do I połowy XIV w. Niewielka liczba źródeł utrudnia próby przypisania fundacji konkretnemu władcy. Bardzo możliwe, że proces fortyfikacji Bielska rozpoczął Kazimierz I cieszyński. Powodem chęci wzmocnienia miasta mogło być zagrożenie ze strony Królestwa Polskiego⁷³⁸ i jego litewskich sojuszników, którzy najechali księstwo cieszyńskie⁷³⁹. Jednocześnie hołd złożony Luksemburgom prawdopodobnie zwiększył możliwości księcia jako donatora. Wydaje się, iż w pierwszej kolejności wykopano miejską fosę, szeroką na ponad 8 m o głębokości ponad 3 m. Stok wewnętrzny fosy wzmocniono, przynajmniej w części południowej, trzema liniami ukośnie wbitych pali drewnianych. Ziemię pozyskaną przy kopaniu fosy narzucono zapewne do wewnątrz, tworząc grubą warstwę wyrównawczą, która pokryła szczątki wcześniejszego, być może przedlokacyjnego osadnictwa. Nie wydaje się, by warstwa ta stanowić miała wał, brak bowiem w jej obrębie jakichkolwiek wzmocnień drewnianych, typowych dla takich konstrukcji. W żadnym miejscu nie odkryto również wewnętrznego stoku domniemanego wału.

Zgodnie z wynikami badań mur miejski miał ponad 4 m wysokości. W partii nadziemnej jego szerokość wynosiła około 1,9 – 2,0 m, natomiast poniżej odsadzek fundamentowych – około 2,2 m. Zarówno wysokość pierwotna, jak i charakter zwieńczenia nie są znane. Mur wzniesiono z dużych i średnich zgrubnie ociosanych wapieni cieszyńskich układanych warstwowo. Łączenia wykonywano dobrej jakości zaprawą wapienną. Na obserwowanej długości muru nie odkryto żadnych szwów sugerujących budowę odcinkami.

Pierwotny mur posiadał dwie bramy miejskie: tzw. Dolną od wschodu (wylot ul. Wzgórze), i Górną od zachodu (wylot ul. Celnej). Brama Dolna miała kształt wieży wzniesionej na planie kwadratu o boku 10 m. Jej piaskowcowy portal wykonano niestarannie, nie wyglądającą powierzchnię i nie fazując narożników.

Brama Górna rozpoznana w partii fundamentowej miała kształt prostokąta o bokach 7 x 11 m. Budynek bramny posadowiono częściowo na dnie fosy miejskiej. Przelot bramy miał

731 J. Pierzak 1993, s. 6-7; S. Dryja, B. Krasnowolski, S. Sławiński 2000, s. 98-99.

732 J. Pierzak 1994, s. 6-7.

733 Ibidem, s. 8-9.

734 Ibidem, s. 6.

735 R. Czerniak 2009, s. 5-6, 11.

736 Ibidem, s. 6, 11-12.

737 B. Chorąży, B. Chorąży 2010a, s. 7-8.

738 J. Kurtyka 2001, s. 20.

739 I. Panic 2010a, s. 157.

około 3,0 – 3,5 m szerokości. Z bramą związany był też most zwodzony, o czym świadczy odkryta archeologicznie komora zapadni.

Mur miejski nie posiadał prawdopodobnie baszt na całym obwodzie. Jedyna, odkryta w rejonie ul. Krętej interpretowana jako baszta od początku pełniła funkcję wąskiej furty prowadzącej ku pastwiskom podmiejskim.

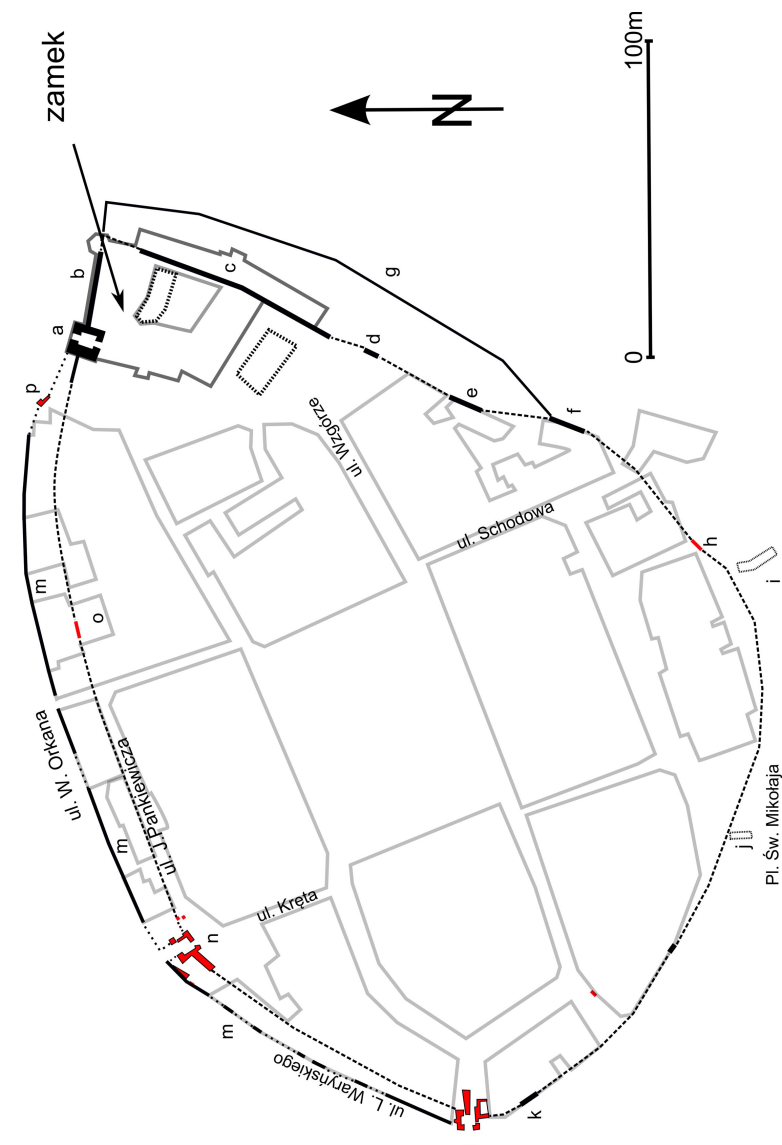
Przed 1489 r., zapewne nawet już w połowie XIV w., w północno – wschodniej części miasta powstał zamek. Z początku miał on formę domu dostawionego do miejskiego muru. W pierwszej fazie od miasta oddzielała go fosa. W ciągu XV w. powstał czworoboczny obwód założenia.

Po 1521 r., miasto wzmocniono drugim, zewnętrznym murem. Druga linia pobudowana została u nasady stoku miasta i ochraniała je od północy i zachodu. Mur wzniesiono w sposób analogiczny do pierwotnego, z łamanego wapienia układanego warstwowo. Grubość rejestrowanych partii fundamentowych oscylowała w okolicach 1,8 m. Na jego obwodzie odnaleziono pojedyncze strzelnice kluczowe oraz przełoty odwadniające. Mur ten również nie posiadał baszt. Wyjątek może stanowić duży obiekt flankujący Bramę Górną, który można interpretować jako dzieło artyleryjskie – przypuszczalnie prostokątna basteja.

W tym też okresie rozbudowano zamek, włączając w niego Bramę Dolną. Nie znamy niestety planu nowo powstałej bramy. Jej pozostałości zostały zapewne zniszczone w trakcie XIX w. regulacji terenu.

Mur zewnętrzny w rejonie bram miejskich załamywał się pod kątem ku przełomom i łączył się z budynkami bramnymi starszego obwodu. Pozwalało to na stworzenie długiej szyi i zamknięcie międzymurza o szerokości od 7 do 17 m.

Wedle badań archeologicznych obwód obronny, zarówno mury jak i fosa, przestały pełnić swoje funkcje w XVII lub XVIII w.. Momentem granicznym wydaje się być rejestrowany archeologicznie duży pożar. Bramę Dolną rozebrano ostatecznie w 1844 r.

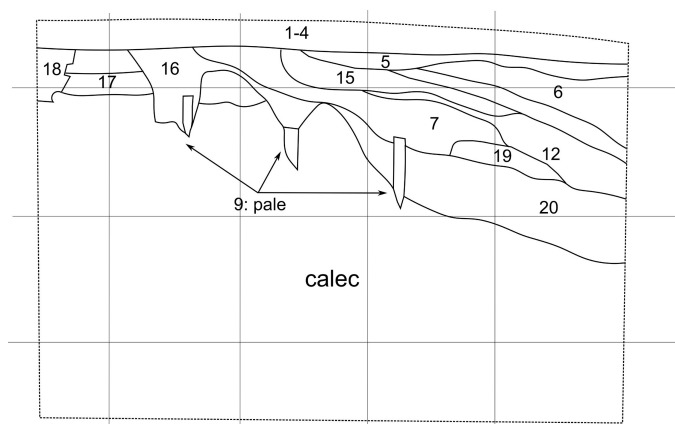
Ryc. VIII.2.1: Bielsko. Plan. Rys. autora.

a: Brama Dolna; l: Brama Górna; n: relikty furty; b, c, d, e, f, g, k, m: zachowane relikty; h, o, p: relikty muru odsłonięte archeologicznie; i, j: relikty fosy miejskiej odsłonięte archeologicznie

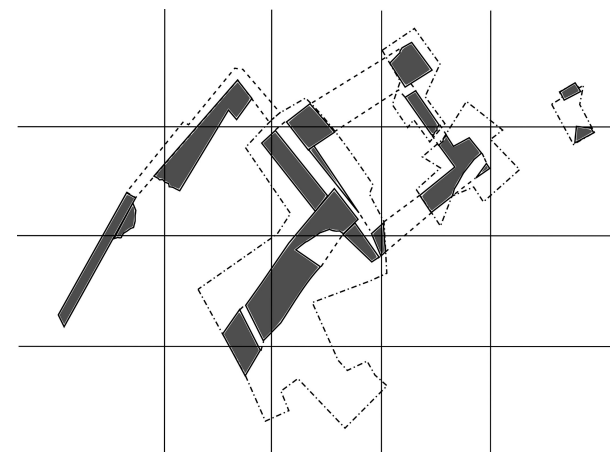

Ryc. VIII.2.2: Bielsko. Widok autorstwa S. Johann, za: B. Chorąży, B. Chorąży 2010, s. 326-327.

a: Brama Górna

Ryc. VIII.2.3: Bielsko. Przekrój przez wewnętrzny stok fosi przy pl. Św. Mikołaja, za: J. Pierzak 1996, rys. 65.

Ryc. VIII.2.4: Bielsko. Relikty furty odsłonięte przy ul. Krętej, za: S. Dryja, J. Niegoda, S. Sławiński 2009, ryc. 1.

3. Bytom

3.1. Bytomskie miejskie obwarowania interesowały badaczy już w XIX w. Palmę pierwszeństwa należy oddać F. Gramerowi, który w 1863 r. zebrał liczne dokumenty oraz dokonał syntezy wiedzy o mieście i regionie⁷⁴⁰. Wiele do tego tematu wniósł też w latach 40. XX w. K. Bimler, architekt, autor opracowań zabytkowej architektury prowincji śląskich⁷⁴¹ oraz monografii Bytomia, w której nie mało miejsca poświęcił miejskim murom⁷⁴².

Jedną z istotniejszych, a (chyba ze względu na miejsce publikacji) często pomijaną w bibliografiach pozycją jest artykuł M. Wrońskiego⁷⁴³. Przy okazji analizy dokumentów podziałowych z 1369 r., dokonał on pierwszej tak kompleksowej analizy obwarowań Bytomia.

Mury miejskie stały się istotnym elementem opracowania rozwoju przestrzeni miejskiej autorstwa Z. Jedynaka⁷⁴⁴. Obwarowania pełnią tu funkcję zarówno przedmiotu badań, jak i punktu orientacyjnego. W tym samym tomie opublikowano także artykuł J. Horwata⁷⁴⁵, będący próbą monograficznego ujęcia tematu umocnień.

Warto wymienić również liczne prace omawiające problematykę podziału miasta oraz lokalizacji zamku, gdyż w dokumentach podziałowych mur miejski był dla pisarzy punktem odniesienia w przestrzeni. Autorami poruszającymi to zagadnienie są J. Horwat⁷⁴⁶, L. Igálffy – Igály⁷⁴⁷ oraz Z. Jedynak⁷⁴⁸ i B. Szczech⁷⁴⁹.

Ostatnimi próbami podsumowania wiedzy na temat murów są dwa artykuły J. Pierzaka z 2004 r.⁷⁵⁰. Stanowią one najpełniejsze i najnowsze kompendium wiedzy na temat obwarowań bytomskich, zwłaszcza w świetle badań archeologicznych.

Należy również wspomnieć o licznych opracowaniach monograficznych historii miasta⁷⁵¹, w których miejskie obwarowania znajdowały zwykle swoje miejsce jako tło wydarzeń historycznych.

Najstarsze udokumentowane prace archeologiczne – architektoniczne przy miejskich murach przeprowadzono w 1954 r.. Nie wiadomo, jaki miały zakres i charakter. Do dziś jedyną

740 F. Gramer 1863.

741 K. Bimler 1942.

742 K. Bimler 1943 s. 7-16.

743 M. Wroński 1987.

744 Z. Jedynak 1988.

745 J. Horwat 1988.

746 J. Horwat 1984; J. Horwat 1993; J. Horwat 1998.

747 I. Igálffy – Igály 1990.

748 Z. Jedynak 1997; Z. Jedynak 2004; Z. Jedynak 2001.

749 Z. Jedynak, B. Szczech 1990.

750 J. Pierzak 2004; J. Pierzak 2004a.

751 Bytom 1956; Bytom 1979; W. Ślęzak 1996; W. Ślęzak 2000; J. Drabina 2000.

po nich dokumentacją jest seria zdjęć nieznanego autorstwa z 24 kwietnia 1954 r., przechowywana w archiwum Działu Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu⁷⁵².

W 1958 r. przeprowadzono na szeroką skalę badania rozpoznawcze terenu średniowiecznego miasta. Po raz pierwszy wykopy archeologiczne objęły swym zasięgiem obszar obwarowań miejskich. Wyniki zostały opublikowane przez J. Szydłowskiego⁷⁵³.

W ramach dokonanej w 1979 r. rozbiórki kwartału zabudowy dzisiejszego pl. T. Kościuszki, udostępniono archeologom rejon bramy miejskiej oraz potencjalnej furty⁷⁵⁴. W rok później badania u wylotu ul. Zaulek przeprowadziła I. Wójcik⁷⁵⁵, które kontynuował J. Pierzak⁷⁵⁶.

W 1992 r., w trakcie prac ziemnych w rejonie skrzyżowania ul. S. Webera i Browarnianej⁷⁵⁷, odkryto niewielki fragment muru miejskiego, zadokumentowanego następnie przez archeologów. Na gruzowisko pozostałe po, być może, bramie wschodniej natrafiono w tym samym roku w trakcie prac instalacyjnych na skrzyżowaniu ul. Krakowskiej i Rycerskiej⁷⁵⁸.

Po raz kolejny na mur miejski natrafiono w 1993 r.⁷⁵⁹, gdy w trakcie nadzorów nad zakładaniem instalacji wodociągowej na pl. T. Kościuszki odkryto relikto zachowany fundament kamienny. Na podobny fundament natrafiono również rok później, także na pl. T. Kościuszki, pomiędzy wylotami ul. Katowickiej i A. Józefczaka⁷⁶⁰.

W 1997 r., w trakcie prac remontowo – rozbiórkowych przy ul. W. Korfatego 25, odkryto relikty muru kamiennego⁷⁶¹. Jeszcze w tym samym roku miał miejsce nadzór nad instalacją liniową poprowadzoną wzdłuż chodnika przy ul. Rycerskiej⁷⁶², a więc wzdłuż spodziewanego przebiegu muru. W 2001 r. prace remontowe były kolejną okazją do rozpoznania okolic przy ul. W. Korfatego 25⁷⁶³.

W 2000 r. przeprowadzono zakrojone na dużą skalę badania rejonu pomiędzy ul. J. Kwietniewskiego, S. Webera i Browarnianą⁷⁶⁴. W trakcie nadzorów nie zarejestrowano żadnego reliktu miejskiego muru, natomiast natrafiono na wyraźne warstwy fosi miejskiej.

Podobnie rozległe prace badawcze poprzedzały budowę Centrum Handlowego Agora, zajmującego zdecydowaną większość dawnego pl. T. Kościuszki⁷⁶⁵. W latach 2006 – 2009

752 Bytom Teczka 1.

753 J. Szydłowski 1966.

754 H. Malinowska – Łazarczyk 1979.

755 J. Pierzak 1982.

756 J. Pierzak 2004, s. 68.

757 D. Podyma 1992.

758 I. Wójcik, D. Podyma 1992.

759 I. Wójcik, D. Podyma 1993; I. Wójcik, D. Podyma, M. Pawliński 1993a.

760 D. Podyma 1994.

761 D. Ablamowicz 1997.

762 D. Podyma 1997.

763 D. Podyma 2001.

764 T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000.

765 M. Pawliński 2007.

wykonano sześć wykopów archeologicznych, z których niektóre mogły pozwolić na obserwację obwarowań miasta.

W 2011 r. przeprowadzono również niewielkie badania sondażowe przy zachowanym odcinku muru miejskiego na zapleczu posesji przy ul. Katowickiej 1⁷⁶⁶.

Uzupełnieniem prac archeologicznych są badania geodezyjne wykonane w 1998 r. na pl. Grunwaldzkim⁷⁶⁷ oraz kolejne, mające miejsce w 2000 r., pomiędzy ul. S. Webera, J. Kwietniewskiego i Browarnią⁷⁶⁸.

3.2. Starszy od miasta gród, ulokowany na wzgórzu św. Małgorzaty, powstał prawdopodobnie w XI w.⁷⁶⁹. Pierwsze wzmianki pisane o Bytomiu pochodzą już z 1123 r.⁷⁷⁰ i mówią o osadzie z dwiema karczmami i targiem. Źródłem dochodu dla grodu były okoliczne kopalnie srebra, potwierdzone już w 1136 r.⁷⁷¹. Liczne dokumenty z czasów późniejszych oraz wyniki badań archeologicznych potwierdzają znaczenie górnictwa kruszcowego przynajmniej do początków XV w.⁷⁷². Rangę przedlokacyjnego Bytomia potwierdził Bolesław Kędzierzawy fundując, być może w latach 70. XII w., kościół pod wezwaniem św. Małgorzaty⁷⁷³.

W 1254 r. decyzją Władysława opolskiego (1246 – 1281)⁷⁷⁴ lokowano na prawie niemieckim miasto Bytom⁷⁷⁵. W schedzie po Władysławie w 1282 r. miasto przejął jego syn Kazimierz bytomski (1282 – 1312)⁷⁷⁶, który obrał je na swoją stolicę⁷⁷⁷. Kazimierzowi przypisuje się liczne fundacje na rzecz Bytomia, w tym rozbudowę fary, budowę szpitala św. Ducha, zamku i murów miejskich⁷⁷⁸. Istotnym dla przyszłych wydarzeń okazał się także hołd lenny złożony przez Kazimierza w 1289 r. w Pradze⁷⁷⁹. Akt ten na trwałe zrywał zależność miasta od Polski, aż do 1945 r.

Po śmierci Bolesława (1352 – 1355)⁷⁸⁰ ostatniego z męskich potomków Kazimierza⁷⁸¹,

766 M. Paternoga, A. Przybyłok, B. Targaczewski 2012.

767 W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka, K. Pigłowski 1998.

768 W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka 2000.

769 H. Kurtz 1929; F. Pfutzenreiter 1934; Bytom 1934; J. Szydlowski 1966, s. 71; B. Butent – Stefaniak 2006, s. 292.

770 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 25-26; J. Drabina 2000, s. 13.

771 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 26; J. Drabina 1984, s. 8-9.

772 CDS VI, s. 192; LuBS II, s. 439-440; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 170, 215-216, 206-207, 261; J. Horwat 1993, s. 128-129.

773 Z. Świechowski 1955, s. 38, 84 il. 477; K. Plich 1963, s. 53-56; Z. Świechowski 1982, s. 262, il. 127-129; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 20-30.

774 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

775 CDS VI, s. 177; Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 44-46; J. Drabina 2000, s. 23.

776 Książęta 1995, s. 70-72; K. Jasiński 2007, s. 517-519; J. Horwat 2007, s. 37-41.

777 W. Ślęzak 1996, s. 37-38.

778 F. Gramer 1863, s. 341; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 70; J. Drabina 2000, s. 31; W. Ślęzak 1996, s. 38.

779 LuBS II, s. 413-417; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 59-60; J. Horwat 1990, s. 13-26.

780 Książęta 1995, s. 29-30; K. Jasiński 2007, s. 548-549; J. Horwat 2007, s. 88-90.

781 J. Drabina 2000, s. 45; L. Bobková 2007, s. 172-173; P. Siemko 2008, s. 504-508.

rozpoczął się trwający do 1369 r. okres walk politycznych o miasto i księstwo. Zwycięsko wyszli z nich książęta Konrad III oleśnicki⁷⁸² i Przemysław Noszak⁷⁸³. Podzielili oni miasto między siebie wzdłuż osi wschód – zachód, osłabiając je tym samym na następne 106 lat⁷⁸⁴.

Wiek XV przyniósł regionowi liczne zmiany władzy, konflikty i najazdy. Negatywnie na gospodarce miasta odbiło się wyczerpanie lub zalanie przez wody gruntowe złóż srebra⁷⁸⁵ oraz wydarzenia 1430 r., w którym miasto zostało zdobyte przez husytów⁷⁸⁶. W 1475 r. Bytom przejął w całości Maciej Korwin, a następnie, z powodu długów, wraz ze Świerklańcem oddał Janowi z Żerotina⁷⁸⁷. Ten z kolei w 1498 r. sprzedał te ziemie Janowi Dobremu (1498 – 1532)⁷⁸⁸, ostatniemu panującemu w Bytomiu Piastowi⁷⁸⁹. Za jego panowania miasto strawił doszczętnie pożar, a pozycję gospodarczą osłabiła lokacja Tarnowskich Gór, silnego konkurenta w handlu kruszcami⁷⁹⁰. Po śmierci Jana Dobrego, na mocy układów dynastycznych, miasto i całą ziemię bytomską przejęli Hohenzollernowie⁷⁹¹.

Liczbę ludności Bytomia w I połowie XIV w. pozwalają nam oszacować spisy świętopietrza. Ocenia się, że miasto zamieszkiwało wówczas około 1500 ludzi. W 1532 r., gdy spisany został najstarszy znany urbarz, liczba mieszkańców spadła do około 1000⁷⁹². Miasto miało powierzchnię około 13,5 hektara zamkniętą obwodem wynoszącym około 1400 m⁷⁹³.

3.3.1. Bytomskie mury miejskie być może po raz pierwszy odnotowano w dokumencie z 4 sierpnia 1294 r.⁷⁹⁴. Kazimierz bytomski nadał w nim patronat wrocławskim premonstratensom nad kościołem farnym *St. Maria innerhalb der Mauern verselben Stadt Beuthen*. Należy jednak pamiętać, że informacja ta może być tylko zwrotem retorycznym, nie faktem odnotowania umocnień realnie istniejących.

W połowie XIV w., w 1363 lub 1367 r., dokonano morderstwa na dwóch miejscowych duchownych. Źródła z XV i XVI w. opisujące to wydarzenie odnotowują fakt wywleczenia księży

782 K. Jasiński 2007, s. 434-436.

783 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 510-512.

784 CDS VI, s. 191-193; LuBS II, s. 441-442; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 142-148; J. Dąbrowski 1933, s. 518; I. Panic 1990, s. 29; I. Igálfy – Igály 1990, s. 50-54; W. Ślęzak 1996, s. 55.

785 J. Horwat 1993, s. 27.

786 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 196; K. Popielek 1972, s. 57-60.

787 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 254; J. Horwat 2007, s. 249-250.

788 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

789 J. Drabina 2000, s. 73.

790 W. Dziewulski 1979, s. 89; D. Szlachcic – Dudzicz 2000, s. 51.

791 W. Ślęzak 2000, s. 17-19.

792 W. Dziewulski 1979b, s. 68.

793 Pomiar za: geoportal.gov.pl

794 Dokument znany z odpisu z 1341, za F. Gramer 1863, s. 341; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 67.

przez bramę w stronę wzgórza św. Małgorzaty⁷⁹⁵.

Najdokładniejszym opisem umocnień są siostrzane dokumenty podziałowe z 1369 r.⁷⁹⁶. Deskrypcja podziału miasta pomiędzy książąt oleśnickich i cieszyńskich rozpoczyna się przy wschodnim skraju miasta w punkcie *an der nesten czinnen bey dem Słokischem tore*⁷⁹⁷/*an der nechsten czinnen ber dem Schlokissen tore*. Trudno na tej podstawie ocenić, czym było *czinnen*. Może to być zarówno wieża przybramna, lub, co bardziej prawdopodobne, najbliższa baszta. Ten sam dokument odnotowuje również, że z racji iż Brama Sławkowska znalazła się w części cieszyńskiej, książę Konrad Oleśnicki powinien *im ein tor machen durch die statmawer in der purkgassen (...) die bruke und der weg (...) di do get gen Krakaw/ So sollen wir auch vnser ein dor durch die Statmauer machen in der Burckgassen (...) die Brucke vnd der weg bei dem Spital bin frei aller dinge sein zu ziehen bis an die lantstrossedie do gehet gegen Cracaw*. Linia podziału została również zaznaczona na zachodniej części muru miejskiego, gdzie dokonujący go wykonali bliżej nieokreślony znak. Te dokumenty jako pierwsze wspominają o miejskiej fosie (*Statgraben*). Określona została jako znajdująca się za zamkiem. Wartym podkreślenia jest poczynione zastrzeżenie, że książęta mogą budować co chcą na swym terenie, jednakże nie mają prawa naruszać fosy.

W 1430 r. w trakcie najazdu husyckiego mury miejskie nie zdołały powstrzymać wrogich wojsk. Wedle przekazu, sporządzonego przez Jana Długosza, 13 kwietnia miasto *expugnatum ante captum, per matronas, ne incenderetur, redemptum est*⁷⁹⁸.

Mur miejski, pomimo rozwoju broni palnej i nowożytnej myśli fortyfikacyjnej, wciąż pełnił funkcje obronne i porządkowe. W 1627 r., w trakcie wojny trzydziestoletniej, wojska protestanckie wkroczyły do miasta po wcześniejszym wysadzeniu jednej z bram⁷⁹⁹. Jeszcze w trakcie wojen między Austrią a Prusami o Śląsk w połowie XVIII w. miejskie mury pełniły pewne funkcje militarne⁸⁰⁰.

Pozostałe dokumenty nowożytne poruszające temat obwarowań traktują je bardziej jako punkt orientacyjny, niż element obronności miasta. W 1615 r. ufundowany został nowy kościół na przedpolu Bramy Pyskowskiej (od zachodu)⁸⁰¹. Jeszcze w połowie XVII w. odnotowano istnienie folwarków Oparki za bramą *Pyskowską*⁸⁰² i Czyganka za Krakowską (od wschodu,

tożsama ze Sławkowską)⁸⁰³. Mury i bramy wciąż pełniły funkcje porządkowe. W początkach XVII w. burmistrz Bartosz Götzke został zamknięty w wieży Bramy Gliwickiej (prawdopodobnie furty południowo – zachodniej)⁸⁰⁴. W urbarzu z 1629 r. odnotowano wydatki na strażnika bram⁸⁰⁵, a w 1657 r. bramy miasta zostały zamknięte przed uchodźcami z ogarniętej wojną Polski⁸⁰⁶. Ze wzmianki z tego roku dowiadujemy się również, że mur miejski wymagał wówczas remontu⁸⁰⁷. Ten prawdopodobnie przeciągał się w czasie, skoro jeszcze w 1668 r. oskarżano podmiejski Rozbark o zaległości w dostarczaniu materiałów dla naprawy muru i bram⁸⁰⁸.

Wiek XVIII przyniósł powolny, ale ciągły upadek znaczenia i stanu obwarowań. Choć jeszcze w 1722 r. hrabia Karol Józef Erdmann, właściciel miasta, nakazał zburzyć zbudowany na wale miejskim dom⁸⁰⁹, to w 10 lat później zezwolił na przeznaczenie jego części pod kirkut, który przetrwał pomiędzy ul. Katowicką i A. Józefczaka do czasów hitlerowskich.

Najwcześniejsze znane nam przedstawienie murów Bytomia pochodzi z 1536 r. (ryc. VIII.3.2)⁸¹⁰. Weduta autorstwa Mathiasa Gernuga przedstawia miasto otoczone wysokim murem pozbawionym krenelaż, wyposażonym natomiast w rozmieszczone parami wąskie, pionowe strzelnice. Widoczne 6 baszt bez wyjątku zwieńczona jest hurdykami lub izbami, w dwóch wypadkach szachulcowymi nakrytych czterospadowymi dachami. Widok ku wschodowi powinien ukazywać bramę zachodnią, ta jednakże nie została w żaden sposób podkreślona, choć może jest to jeden z obiektów interpretowanych przeze mnie jako baszty.

W 1756 r. powstał najstarszy znany plan miasta⁸¹¹ (ryc. VIII.3.3). Autor przedstawił pełen obrys murów miejskich z 19 basztami⁸¹². Widoczne są również dwie bramy miejskie o zmienionych w stosunku do wcześniejszych informacji nazwach: zachodnia Tarnogórska – *Tarnowitzer Thor* (ryc. VIII.3.1: j) oraz wschodnia Krakowska – *Krakauer Thor* (ryc. VIII.3.1: c). W obu przypadkach bramy poprzedzono przedbramiami. Na południe od Bramy Tarnogórskiej kreślarz ukazał prawdopodobnie furtę, wybitą w jednej z baszt (ryc. VIII.3.1: f). Według autora planu, część fosy w rejonie północno – wschodnim i pomiędzy bramą zachodnią a furtą została zasypana. Prawdopodobnie zaznaczył on również, że woda wypełniała jedynie północno – zachodni odcinek fosy.

795 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 131.

796 CDS VI, s. 191-193; LuBS II, s. 441-442; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 142-148.

797 Sławkowska

798 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 196.

799 J. Drabina 2000, s. 92.

800 Ibidem, s. 117.

801 *A 1615 nowy Kościół pogrzebny za Bramą Pyskowską sub tit. S.mo Trinitatis kostem y nakładem farnego kościoła Przenajświętszej Panny Zbudowany, którego dochody ut sequitur...*, za: P. Nadolski 1999, s. 19.

802 B. Szczech 1998, s. 19.

803 Ibidem, s. 25.

804 W. Ślęzak 2000, s. 37.

805 J. Drabina 2000, s. 74.

806 Ibidem, s. 100.

807 Ibidem, s. 101.

808 W. Ślęzak 2000, s. 47.

809 Ibidem, s. 59.

810 *Die Reisebilder 2001*, s. 232-235, tabl. 40.

811 K. Bimler 1934, s. 9.

812 Zdaniem J. Pierzaka jest ich jedynie 17, za: J. Pierzak 2004a, s. 76.

Kolejny plan, pochodzący z 1788 r., nie przedstawia już żadnej bramy ani baszty⁸¹³. Natomiast fosa nie zmieniła swej formy. Wydaje się, że brak baszt jest wyłącznie zaniechaniem kartografa, skoro na planie z 1800 r.⁸¹⁴ (ryc. VIII.3.4), w północno – zachodniej części miasta, widoczne jest ich jeszcze 6.

W początkach XIX w. władze pruskie sukcesywnie rozbrajały kolejne elementy muru. Momentem symbolicznym może być 1827 r., gdy rozebrana została brama wschodnia Pyskowska/Tarnogórska⁸¹⁵. Akcję otwierania miasta przetrwały jedynie fragmenty muru zatopione w późniejszych budynkach. Przykładowo, w 1836 r. działka przy dzisiejszej ul. Browarnianej 2 określona została jako teren przy murze⁸¹⁶. Również wycinek planu miasta załączony do dokumentacji posesji *Vorstadt 178*⁸¹⁷ z około 1870 r.⁸¹⁸ przedstawia fragment muru miejskiego oraz zarys dwóch baszt.

3.3.2. Mury miejskie częściowo przetrwały do naszych czasów⁸¹⁹. Najlepiej zachowały się w zachodniej i południowo – zachodniej części miasta. Przy ul. W. Korfatego 1 na powierzchni ziemi znajduje się niewielki relikt, będący w pewnej mierze rekonstrukcją odkrytych pozostałości baszty miejskiej (ryc. VIII.3.1: a). Jego kontynuację można odnaleźć przy ul. W. Korfatego 21 (ryc. VIII.3.1: b). Na zapleczu kamienicy, przy schodach wiodących ku ul. Rycerskiej, znajduje się relikt pełniący wtórną funkcję muru oporowego. Stan jego zachowania należy uznać za bardzo zły. Na powierzchni widoczne są liczne spękania, wywołane między innymi przez bujną roślinność porastającą jego koronę. Mur jest w kilku punktach podparty drewnianymi belkami. Widoczna długość wynosi około 29 m, wysokością zaś sięga 4 m.

W najlepszym stanie dotrwał do naszych czasów odcinek muru pomiędzy boiskiem Szkoły Podstawowej nr 2 a podwórkiem kamienicy przy ul. W. Korfatego 1a (ryc. VIII.3.1: d). Mur ten ma około 55 m długości, z czego lico oryginalne zachowało się na długości niespełna 25 m. Kurtynę wchłonęły częściowo – jako ściany nośne – pobliskie budynki. Mur wzniesiono z łamanego dolomitu układanego w staranne poziomy. Na wysokości 1,1 m od dzisiejszej powierzchni widoczna jest 0,5 – 0,6 m szerokości odsadzka zewnętrzna. Relikt wznosi się na około 5 m od współczesnej powierzchni. Można przypuszczać, że znajdujący się na zachód

od omawianego odcinka mur oporowy przy schodach na ul. Wałowej jest również pozostałością miejskich fortyfikacji.

W części północno – zachodniej miasta, w piwnicy jednej z kamienic w rejonie skrzyżowania ul. J. Kwietniewskiego i S. Webera, także być może mamy do czynienia z niewielkim odcinkiem muru miejskiego⁸²⁰ (ryc. VIII.3.1: l).

3.3.3. Jednym z najlepiej przebadanych odcinków muru miejskiego jest rejon pl. T. Kościuszki w zachodniej części Bytomia. Pierwszymi pracami był wykop sondażowy o wymiarach 3,25 x 4,5 m, eksplorowany do głębokości 1,9 m⁸²¹. Odkryto w nim fundament z łamanego kamienia (ryc. VIII.3.1: g), jednakże przemieszany materiał zabytkowy towarzyszący reliktom nie pozwolił ustalić chronologii powstania obiektu. Badania reliktu ponowiła I. Wójcik⁸²². Liniowy wykop o wymiarach 1 x 30 m ułożono wzdłuż nieistniejącego już odcinka ul. Różanej (u wylotu dzisiejszej ul. Zaulek). Zaobserwowano w nim koronę muru wzniesionego z łamanego dolomitu. Wykop został zakończony zbyt płytko, by zadokumentować stopę fundamentową, czy chociaż lica muru. W związku z nadziejami, jakie wzbudziły powyższe odkrycia badania nad rejonem podjął również J. Pierzak⁸²³. W kolejnym wykopie również zaobserwowano relikt muru wzniesionego z łamanego kamienia dolomitowego łączonego zaprawą wapienną. Lico zewnętrzne obserwowano na długości 3,5 i wysokości 0,7 m, wewnętrzne zaś jedynie fragmentarycznie. Mur w tej partii miał grubość około 2,6 m. Posadowiono go wprost na gliniastym calcu.

Zakrojone na szeroką skalę prace badawcze poprzedziły budowę CH Agora⁸²⁴. Wykonano wówczas sześć wykopów archeologicznych, z których niektóre pozwoliły na obserwację obwarowań miasta. Na odcinku 1 wykopu I zarejestrowano piwnicę XIX w. kamienicy, której trzy ściany wzniesiono z cegły (ryc. VIII.3.1: h). Czwarta z nich zaś, wschodnia, została pobudowana w partii lica ze starannie dobieranego łamanego dolomitu, oraz obficie przelanego zaprawą wapienną rumoszu skalnego w jądrze. Zniszczenie jednego z lic nie pozwoliło niestety na ocenę pierwotnej grubości muru. Można ostrożnie sądzić, iż jest to pozostałość po miejskim murze.

W trakcie badań natrafiono również na nawarstwienia związane z miejską fosą. W wykopie I na odcinku 5 i 6 oraz w wykopie IV zaobserwowano warstwy zamuliskowe, oraz warstwę szarej gliny w spągu (ryc. VIII.3.1: i). Lokalizacja tych nawarstwień odpowiada fosie widocznej na planie z 1756 r.. Z warstw zamuliskowych wydobyto datowane na późne średniowiecze fragmenty naczyń

813 R. Banduch, P. Greiner 1984, s. 76

814 M. Pawliński 1999.

815 J. Drabina 2000, s. 127.

816 Z. Jedynak 2000, s. 10.

817 Rejon ulic Browarnianej i Piekarskiej po zewnętrznej linii murów.

818 Z. Jedynak, s. 10.

819 Do tej pory nie powstała pełna inwentaryzacja architektoniczna zachowanych odcinków muru miejskiego. Z konieczności wrywkowe informacje zawarte w kolejnych artykułach (M. Wroński 1987, s. 47; W. Ślęzak 1996, s. 98; J. Pierzak, 2004a, s. 67-68) zostały uzupełnione przez własne pomiary i obserwacje.

820 T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, s. 8, 45.

821 H. Malinowska – Łazarczyk 1979.

822 J. Pierzak 1982, s. 151.

823 J. Pierzak 2004a, s. 68.

824 M. Pawliński 2007.

oraz podkowę typu VI/4 według J. Kaźmierczyka⁸²⁵. Zamulisko obserwowano na długości 5 m, jednakże nie stwierdzono żadnego z brzegów fosy.

Na pl. T. Kościuszki odkryto również słabo zachowany fundament kamienny, pozbawiony lica, o grubości zaledwie 0,5 m i o przebiegu północ – południe⁸²⁶. Obiekt ten wyraźnie dzielił nawarstwienia wykopu na dwie części: wschodnią, o ciemnym kolorze i próchnicznym charakterze oraz zachodnią – jasną i piaszczystą. Podział ten być może należy interpretować jako materialny obraz wnętrza miasta i przestrzeni pozamiejskiej.

Trudno jednoznacznie ocenić relikty muru odkryte w trakcie prac ziemnych u wylotu ul. J. Jajty⁸²⁷ (ryc. VIII.3.1: j). Zaobserwowano wówczas mur o przebiegu północ – południe oraz towarzyszący mu, choć z nim nie przewiązany mur prostopadły o długości 2,6 m, z którym to przewiązany był kolejny fragment, również o przebiegu północ – południe. Relikt dzielił stratygrafię na część wewnętrzną i zewnętrzną, jak w wykopach na pl. T. Kościuszki. Lokalizacja znaleziska pozwala zasugerować, że mamy do czynienia z basztą lub Bramą Pyskowską/Tarnogorską.

W trakcie prac ziemnych w rejonie skrzyżowania ul. S. Webera i Browarnianej⁸²⁸, odkryto odcinek muru 6,5 m długości, poprowadzony po łuku i wzniesiony z kamienia łamanego (ryc. VIII.3.1: k). Pomimo zniszczeń dokonanych przez pracującą koparkę udało się zarejestrować zachowane lico oraz nawarstwienia średniowieczne w dolnych partiach wykopu. Nie poznano jednakże grubości samego muru.

Badania rejonu pomiędzy ul. J. Kwietniewskiego, S. Webera i Browarnianą przyniosły wiele nowych danych⁸²⁹. W trakcie nadzorów nie zarejestrowano żadnego reliktu jednoznacznie uznanego za miejski mur. Jedynie odkryta ściana piwnicy przy ul. Browarnianej 6 miała, wedle szacunków, ponad 2 m grubości i zdaniem odkrywców może pozostałością umocnień (ryc. VIII.3.1: l). W wykopie nr 5 odkryto stok wzgórza miejskiego, wyrównany dopiero XIX w. gruzowiskiem⁸³⁰. W wykopach 8, 10, 11, 12 i 13 natrafiono na wyraźne warstwy zamuliskowe fosy miejskiej, nakryte następnie przez XIX w. gruz⁸³¹ (ryc. VIII.3.1: m, VIII.3.4). W żadnym z tych wykopów nie zarejestrowano dna fosy metodami archeologicznymi, a jedynie serią odwiertów geodezyjnych, według których fosa miała około 3 m głębokości (dno na poziomie 269,3m n.p.m.). Zestawienie wszystkich wykopów pozwala ocenić szerokość fosy w tym rejonie na nawet 11 do 15 m, zaś

szerokość przedpola na około 17 do 20 m. Uzupełnieniem powyższych prac archeologicznych są badania geodezyjne. W trakcie prospekcji kwartału udało się zarejestrować wyraźną różnicę pomiędzy strukturą gleby wewnątrz rekonstruowanego przebiegu linii murów, a stokiem miejskiego wzgórza⁸³².

Prace radarowe wykonano również na pl. Grunwaldzkim oraz jego zapleczu przy ul. W. Korfatego⁸³³, gdzie zarejestrowano 17 m długości odcinek grubego muru (ryc. VIII.3.1: n), o przebiegu pokrywającym się z prostym odcinkiem muru widocznym na planach z XVIII w.

W trakcie prac rozbiórkowych przy posesji Korfatego 25, odkryto relikty muru kamiennego⁸³⁴ (ryc. VIII.3.1: a). W trakcie nadzoru nad dalszymi pracami udało się zarejestrować dwa przewiązane z sobą relikty: Mur A1 o przebiegu zgodnym z przebiegiem ul. Rycerskiej oraz B1, ustawiony doń prostopadle, biegnący ku wschodowi. Po ukończonych pracach badawczych zabytek został uczyniony na krawędzi stoku.

Relikt A1 obserwowano w zachodnim profilu wykopu, na szerokości 2 m i wysokości 1,6 m. Wzniesiony został z płaskich łamanych kamieni dolomitowych, łączonych zaprawą wapienną z domieszką piasku i gliny. Lico muru zostało w większości zniszczone wskutek nieostrożnych prac przed rozpoczęciem nadzoru archeologicznego. Jądro wzniesiono z luźno ułożonych, niedobieranych kamieni obficie przelewanych zaprawą. Stopa fundamentowa posadowiona została na gliniastym calcu na poziomie 274,08 m n.p.m. Fundament na poziomie 274,82 m n.p.m. został poszerzony 15 cm odsadzką. Mur B1, o analogicznej konstrukcji, posadowiony został na poziomie 273,92 m n.p.m., również wprost na calcu. W trakcie jego badań zarejestrowano szeroki wkop fundamentowy, którego ściany wylano zaprawą wapienną⁸³⁵. Fundament B1 posiadał dwie odsadzki: na poziomie 274, 82 m – 8 cm, a na poziomie 274,16 m n.p.m – 6 cm. Mury A1 i B1 są do siebie prostopadle i przewiązane. Można sądzić, iż mamy do czynienia z reliktem baszty, wedle planu z 1756 r. – trzeciej na północ od Bramy Krakowskiej/Sławkowskiej. Jeszcze tego samego roku przeprowadzono nadzór nad instalacją liniową pociągniętą wzdłuż chodnika przy ul. Rycerskiej⁸³⁶, a więc wzdłuż lica wewnętrznego omówionego właśnie muru. Relikt, zachowany w złym stanie, obserwowano na długości 6 m. Do naszych czasów przetrwał na wysokość do 1,5 m. Zestawienie wyników z tych dwóch wykopów pozwala ocenić grubość muru na około 2,6 m. Rejon ul. W. Korfatego został przebadany jeszcze raz przy okazji kolejnego remontu⁸³⁷. Udało się

825 J. Kaźmierczyk 1978, s. 97-103, ryc. 28-30.

826 I. Wójcik, D. Podyma, M. Pawliński 1993, s. 1.

827 I. Wójcik, D. Podyma, M. Pawliński 1993a, s. 3-5.

828 D. Podyma 1992.

829 T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, s. 45-46.

830 Ibidem, s. 18-19.

831 Ibidem, s. 29-31, 37-40.

832 W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka 2000, s. 2-3.

833 W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka, K. Piękowski 1998, s. 3.

834 D. Ablamowicz 1997, s. 13-16.

835 Brak podobnego rozwiązania w innych częściach miasta pozwala mi zasugerować, że nie było to zabezpieczenie wkopu fundamentowego, a źle zinterpretowany dół do gaszenia wapna ułożony tuż przy ławie muru. Hipoteza ta wymaga jednak weryfikacji terenowej.

836 D. Podyma 1997, s. 4-5, 15.

837 D. Podyma 2001, s. 2.

wówczas zaobserwować dalszy przebieg muru B1, którego koniec zarejestrowano w odległości 3,7 m od lica muru A1.

Być może na gruzowisko pozostałe po Bramie Krakowskiej/Sławkowskiej natrafiono w trakcie prac instalacyjnych na skrzyżowaniu ul. Krakowskiej i Rycerskiej⁸³⁸. Odkrytych wówczas dużych ilości łamanego dolomitu nie zaobserwowano na innych odcinkach inwestycji.

Wykop badawczy założono również w podwórzu posesji W. Korfatego 1a przy murze oddzielającym zaplecze kamienicy od szkolnego boiska⁸³⁹. Sondaż architektoniczny miał wymiary 2 x 3 m i dłuższym bokiem przylegał do fundamentów⁸⁴⁰ (ryc. VIII.3.1: e, VIII.3.5). Pod współczesną nawierzchnią zalegała gruba warstwa żużlu pohutniczego, a następnie gliniasty calej. Stopa fundamentowa zarejestrowana została na głębokości około 0,5 – 0,6 m od dzisiejszego poziomu. Wykop pozwolił również zmierzyć odsadki fundamentu, pierwszą szerokości około 0,2 m na wysokości 0,6 m od poziomu posadowienia, oraz drugą (widoczną również bez wykopalisk), na wysokości 1,7 m. Fundament wzniesiono z dużych ciosów dolomitowych układanych warstwowo i łączonych zaprawą wapienną i starannie opracowanym licem.

W ramach prac rozpoznawczych J. Szydłowski założył wykop w rejonie ul. Katowickiej 18 i ówczesnej W. Pstrowskiego 3 – 5 (dziś W. Sikorskiego), w którym odsłonięto fundamenty miejskiego muru posadowionego na skraju miejskiej skarpy⁸⁴¹. W bezpośrednim sąsiedztwie muru zaobserwowano szeroki na 1 m rów. Prowadzący badania uznał, iż jest to miejska fosa, o chronologii starszej niż towarzyszące jej umocnienia murowane. Przypuszczać należy, iż w rzeczywistości odkryto szeroki wkop zapewne fundamentowy. W wykopie badawczym zaobserwowano także oddaloną o 10 m od fundamentu muru fosę, której wypełnisko stanowiły warstwy zamuliskowe oraz śmietniskowe, z dominującym późnonowożytnym gruzem rozbiórkowym w partii stropowej.

Pomiędzy wylotami ul. Katowickiej i A. Józefczaka, natrafiono na zniszczony relikwiant fundamentu dolomitowego⁸⁴². Całkowicie zniszczona stratygrafia nie pozwala jednak na jednoznaczne określenie charakteru tego obiektu.

Badania archeologiczne murów miejskich w Bytomiu nie pozwoliły na precyzyjne datowanie początków umocnień miejskich. Stratygrafia w większości wypadków uległa destrukcji w XIX i XX w. Jednak założone w różnych miejscach obwodu wykopy przyniosły wiele istotnych odpowiedzi na pytania związane z techniką budowy muru oraz lokalizacją i rozmiarami fosy.

838 I. Wójcik, D. Podyma 1992.

839 M. Paternoga, A. Przybyłok, B. Targaczewski 2012, s. 3.

840 Ibidem, s. 12, 15.

841 J. Szydłowski 1966, s. 99-100.

842 D. Podyma 1994, s. 1.

3.4. Bytomski obwód obronny rozpoczęto wznosić prawdopodobnie w 2 połowie, czy może pod koniec XIII w., chyba z inicjatywy Władysława opolskiego († 1281 r.) lub jego syna Kazimierza bytomskiego († 1312 r.). Wobec braku jednoznacznych dokumentów mówiących o początkach inwestycji i znanym z badań powolnym procesie budowy miasta⁸⁴³, skłonny jestem przeciągnąć czas wznoszenia muru jeszcze co najmniej do początku XIV w.

Zasadniczym elementem obwodu obronnego był wzniesiony z lokalnego kamienia dolomitowego⁸⁴⁴ mur. Miał on prawdopodobnie średnio ponad 2,6 m grubości w partii fundamentowej i około 2,5 m w partiach naziemnych. Lica wymurowano ze starannie dobieranego łamanego kamienia, jądro muru wypełniając zaś wrzuconym i obficie przelany zaprawą wapienną – piaskową rumoszem skalnym. Fundament wznoszono w szerokim wykopie fundamentowym, czasem wylewanym w partiach spągowych wapnem. Nie znamy wysokości muru ani charakteru jego zwieńczenia. W początkach XVI w. – wedle wedyuty Gernuga – mur był wyposażony w szereg wąskich, pionowych strzelnic. Najwyższy zachowany do dziś fragment sugeruje, iż wysokość pierwotna przekraczała 5 m. Rekonstruowana łączna długość obwodu wynosi jak już wspominałem około 1400 m⁸⁴⁵.

Obwód uzupełniało prawdopodobnie 19 baszt łupinowych, trójściennych rozłokowanych stosunkowo regularnie wzdłuż całego obwodu, z wyjątkiem rejonu pl. Grunwaldzkiego oraz zabudowań klasztoru minorytów. Odkryty obiekt, ulokowany przy ul. W. Korfatego, pozwala sądzić, iż baszty wystawały poza obrys muru co najmniej o 3,7 m. W trakcie eksploracji zarejestrowano przewiązanie pomiędzy ścianą baszty a murem obwodowym, sugerujące równoczesne wznoszenie obwodu i baszt. Przypuszczalnie u schyłku średniowiecza baszty nadbudowano o drewniane i szachulcowe zadaszone izby lub hurdycje

Miasto otaczała fosa, szeroka na 11 – 15 m oraz głęboka na około 3 m. Fosę wypełniała woda, pochodząca zapewne z rzeczki Bytomki, opływającej miasto od wschodu i południa. Pomiędzy miejskim murem a fosą pozostawiono przedpole, zależnie od miejsca o szerokości od 10 do nawet 20 m.

Do miasta prowadziły początkowo dwie bramy, wschodnia – Sławkowska/Krakowska (ryc. VIII.3.1: c) oraz zachodnia – Pyskowicka, od XVI w. zwana również Tarnogórką (ryc. VIII.3.1: j). O ich formie niewiele można dziś powiedzieć. Jedynie plan z 1756 r. ukazuje, że w czasach nowożytnych poprzedzały je przedbramia i mosty. Prawdopodobnie wtórnie wykuto również bramę lub południowo – zachodnią furtę, znaną jedynie z XVIII w. planów oraz prawdopodobnie z dokumentów odnotowujących istnienie Bramy Gliwickiej (ryc. VIII.3.1: f). Nie

843 A. Andrzejewska 2004, s. 218-219.

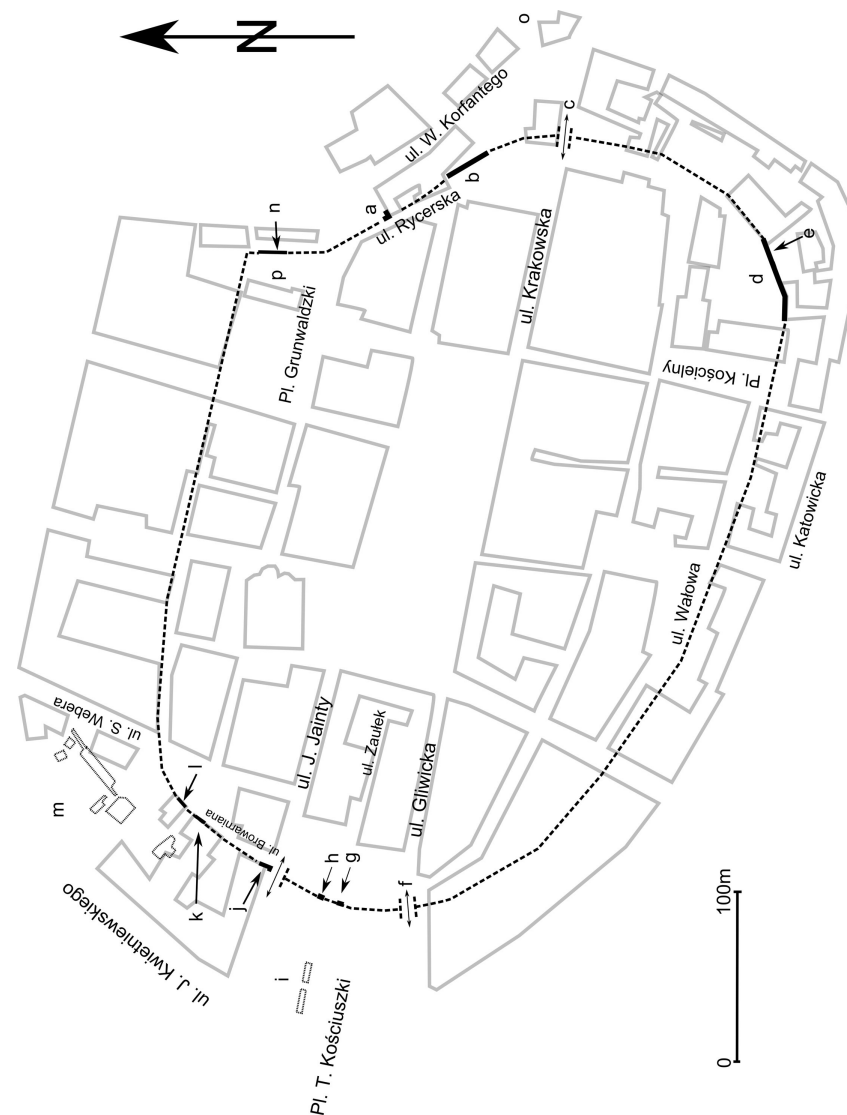
844 L. Razowska – Jaworek, I. Brodziński 2009, s. 40-44.

845 Pomiary za: geoportal.gov.pl

wiadomo nie o realizacji furty północno – wschodniej, o której mowa w dwóch dokumentach z 1369 r..

Brak konkretnych przesłanek mogących pomóc w datowaniu znanego ze źródeł nowożytnych miejskiego wału. Wszelkie wzmianki pochodzą z czasów utraty przezeń znaczenia militarnego. Być może ostatnim reliktem wału jest ziemny garb ulokowany przy ul. Wałowej (zaplecze posesji przy ul. Katowickiej 16). Jednakże wobec braku badań archeologicznych trudno mi ocenić charakter obiektu.

Z obronnością miasta niezaprzeczalnie związany był również zamek. Źródła pisane określają go jako położony przy miejskiej fosie. Wobec braku zachowanych reliktyw, spór o jego lokalizację do dziś pozostaje nierozstrzygnięty. Dwie najlepiej udokumentowane teorie lokują go za Bramą Krakowską (ryc. VIII.3.1: o) i fosą na wschód od miasta, lub też na dzisiejszym pl. Grunwaldzkim (ryc. VIII.3.1: p), za czym opowiada się autor niniejszej pracy.

Ryc. VIII.3.1: Bytom. Plan. Rys. autora.

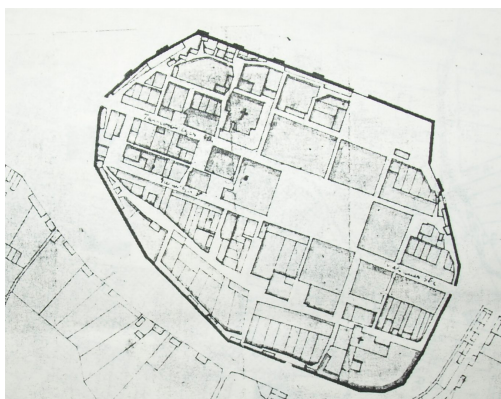
- c: Brama Krakowska/Sławkowska; j: Brama Pyskowska/Tarnogórska; f: furta/Brama Gliwicka
- a, b, d, l: relikty muru miejskiego
- e, g, h, j, k: relikty muru badane archeologicznie
- i, m: relikty fosy badane archeologicznie
- p, n: relikty umocnień badane georadarem.

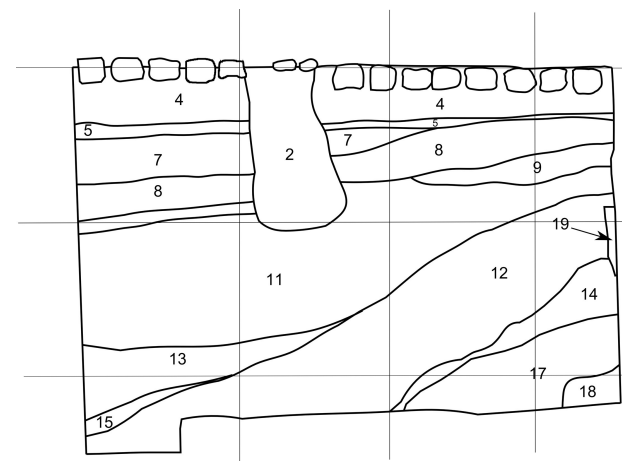
Ryc. VIII.3.2: Bytom. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 40.

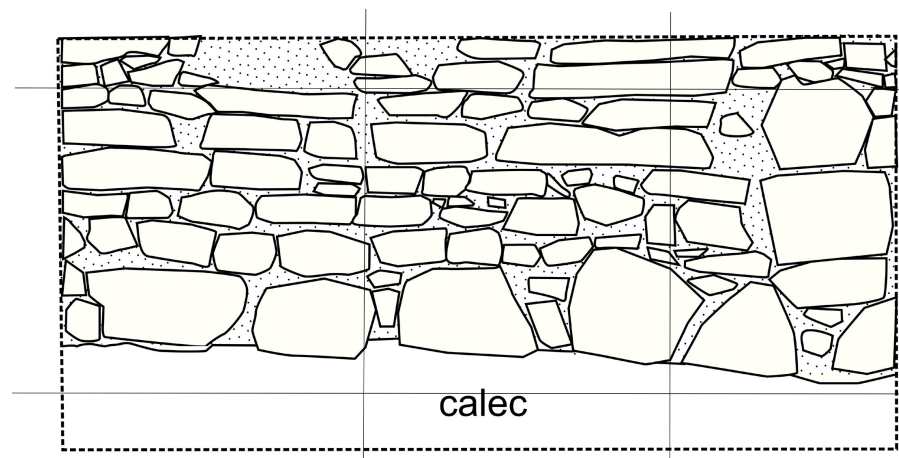
Ryc. VIII.3.3: Bytom. Plan z 1756 r., za: K. Bimler 1943, s. 9.

Ryc. VIII.3.4: Bytom. Plan z 1800 r., za: K. Bimler 1943, s. 13.

Ryc. VIII.3.4: Bytom. Profil północny fosy odsłoniętej w wykopie 8G/2000 przy ul. S. Webera, za: T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, ryc. 13.

Ryc. VIII.3.5: Bytom. Lico południowe fundamentu muru miejskiego przy posesji Korfantego 1a, za: M. Paternoga, A. Przybyłok, B. Targaczewski 2012, ryc. 7.

4. Cieszyn

4.1. Podwaliny pod poznanie historii miasta położono już w XIX w.. Pierwszymi autorami, których należy wymienić są G. Biermann⁸⁴⁶, który opracował historię księstwa cieszyńskiego, A. Peter, autor pierwszej monografii miasta⁸⁴⁷ oraz A. Kaufmann, którego rękopis o historii miasta wydano drukiem dopiero w 2007 r.⁸⁴⁸. Wśród polskojęzycznych autorów już przed wojną publikował F. Popiołek⁸⁴⁹, który kontynuował działalność naukową również w latach 50. XX w.⁸⁵⁰. Jego opracowanie, a także praca pod redakcją J. Chlebowczyka z 1973 r.⁸⁵¹, są typowymi przykładami opracowań dziejów miasta i regionu swojego czasu.

Liczne wartościowe artykuły odnajdziemy w *Pamiętniku Cieszyńskim*, lokalnej inicjatywie wydawniczej o charakterze historycznym. Również jubileuszowe i okazyjnie wydawane prace zbiorowe zawierają istotne dla nas dane⁸⁵². Ostatnią monografią historii miasta jest wydana w 2010 r. praca zbiorowa pod redakcją I. Panica⁸⁵³.

Osobno chciałbym wymienić pracę dyplomową o cieszyńskich murach miejskich, napisaną na Wydziale Architektury Politechniki Śląskiej w Gliwicach przez S. Mitręę⁸⁵⁴. Maszynopis ten zawiera rozbudowany opis techniczny i konserwatorski, pozbawiony jest jednak refleksji historycznej.

Jak do tej pory przeprowadzono jedynie raz planowe badania archeologiczne poświęcone murom miejskim. W 1980 r. ekipa krakowskich PP PKZ pod kierownictwem T. Dębowskiego i M. Myszkii założyła trzy wykopy badawcze na terenie starego miasta⁸⁵⁵. Celem prac było rozpoznanie obwarowań miejskich oraz ich przedpola. W następnej kolejności należy wymienić nadzory archeologiczne przeprowadzone w 1997 r. przez W. Kusia przy ul. Menniczej 46⁸⁵⁶, na terenie dawnej mennicy, w wyniku których udało się odsłonić relikty miejskiego muru. Rok później, w związku z remontem sieci ciepłowniczej, przeprowadzono nadzory archeologiczne na ul. Zamkowej⁸⁵⁷. Pozwoliły one zaobserwować relikty związane prawdopodobnie z funkcjonującą w tym rejonie bramą miejską.

846 G. Biermann 1864.

847 A. Peter 1888.

848 A. Kaufmann 2007.

849 F. Popiołek 1916.

850 F. Popiołek 1954.

851 Cieszyn 1973.

852 500 lat ratusza 1996; Cieszyn 2000.

853 Cieszyn 2010.

854 S. Mitręga 2004.

855 M. Myszkia 1980; T. Dębowski 1981.

856 W. Kuś 1999.

857 W. Kuś 1998.

W związku z teorią o powiększeniu areálu miasta w XV w., wymienić należy również wykopaliska z lat 1999⁸⁵⁸ i 2000⁸⁵⁹, ulokowane na linii domniemanej pierwotnej granicy miasta. Pozostałe prace przeprowadzone na terenie historycznego Cieszyna obejmowały swym zasięgiem zamek lub wnętrze miasta⁸⁶⁰.

4.2. Pierwsza wzmianka o Cieszynie pochodzi z 1155 r., gdy w dokumencie papieża Hadriana IV wymieniona została kasztelania cieszyńska⁸⁶¹. Przypuszcza się, że ulokowanemu na wzgórzu grodowi towarzyszyła osada znajdująca się w rejonie dzisiejszego Teatru im. Adama Mickiewicza⁸⁶². Prawdopodobnie ta właśnie wieś ewoluowała następnie w miasto lokacyjne.

Prawne unormowanie funkcji organizmu miejskiego miało miejsce po 1217 r., gdy lokowany był Lwówek, na wzór którego z kolei lokowano Cieszyn⁸⁶³, a przed 1223, gdy w dokumencie biskupa Wawrzyńca mowa już o *Suenschiezi suburbium*⁸⁶⁴.

W 1281 r. w wyniku podziału spuścizny po Władysławie opolskim (1246 – 1281)⁸⁶⁵, miasto zostało stolicą księstwa⁸⁶⁶. Był to zapewne impuls dla rozbudowy rezydencji grodowej,⁸⁶⁷ jednak główny wysiłek inwestycyjny poniósł prawdopodobnie dopiero Przemysław Noszak (1358 – 1410)⁸⁶⁸. Cieszyński zamek, rozbudowywany sukcesywnie przez kolejne stulecia, przetrwał do XIX w., gdy w wyniku zapotrzebowania na materiały budowlane został w większości rozebrany⁸⁶⁹.

Wymieniony książę Przemysław był niezaprzeczalnie postacią wybitną na arenie politycznej⁸⁷⁰. Z nim związane jest również nadanie miastu nowego prawa na wzór Wrocławia⁸⁷¹.

Wiek XV i XVI były okresem sprzyjającym rozwojowi Cieszyna. Zręczna polityka książąt oszczędziła miastu zniszczeń związanych zarówno z wojnami husyckimi⁸⁷², jak i zajęciem Śląska przez Macieja Korwiną⁸⁷³.

Pierwotne rozplanowanie Cieszyna różniło się od dzisiejszego. Rynek do końca XV w. znajdował się w miejscu dzisiejszego Starego Targu. Plac ten, zapewne ze względu na niewielkie

858 W. Kuś 1999a.

859 W. Kuś 2000a.

860 W. Kuś 1993.

861 KDS, t.1, nr 35.

862 I. Panic 2010, s. 184-187.

863 R. Eysymontt 2009, s. 392-393.

864 Listinář Těšínska 1955, nr 2; F. Popiołek 1916, s. 4; I. Panic 2010, s. 149-151.

865 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

866 I. Panic 2005, s. 6-10.

867 B. Czechowicz 2005, s. 465-466.

868 Książęta 1995, s. 102-105; K. Jasiński 2007, s. 613-617.

869 T. Małkowska – Holcerowa, J. Małkowska – Juraczewska 1974, s. 26.

870 I. Panic 1996.

871 Listinář Těšínska 1955, nr 93; I. Panic 2010, s. 171.

872 Ruch husycki 1953, s. 118; I. Panic 2010, s. 161.

873 I. Panic 2010, s. 163-164.

rozmiary, z czasem przestał być wystarczający. Stąd w 1496 r. książę Kazimierz II (1452 – 1528)⁸⁷⁴ sprzedał miastu dwa swoje domy, które miały zostać przeznaczone na nowy ratusz⁸⁷⁵ i przeniósł jednocześnie rynek w dzisiejsze miejsce.

Pod koniec średniowiecza Cieszyn był rozległym, lecz słabo zaludnionym miastem. Część historyków uważa, że miasto w 1496 r. powiększono⁸⁷⁶, co jednak stoi w sprzeczności z obserwacjami poczynionymi w wyniku badań archeologicznych⁸⁷⁷, potwierdzającymi stałe zasiedlenie poza rzekomo pierwotnym obszarem. Dlatego też należy sądzić, że już w początkowej fazie Cieszyn miał obwód 1700 m i zajmował powierzchnię około 17,5 ha⁸⁷⁸. Obszar ten w XIV w. zamieszkiwało prawdopodobnie od 750 do 930 mieszkańców. Pod koniec zaś XV w. ich liczbę szacuje się na 1100 – 1300 dusz⁸⁷⁹, a w okresie prosperity XVI w. na 1500 – 2000⁸⁸⁰.

4.3.1. Najwcześniejsze udokumentowane informacje o murze miejskim pochodzą z 1490 r.⁸⁸¹, gdy w dokumencie Kazimierza II wymieniony został altarzysta kaplicy św. Trójcy *extra muros*. Oczywiście należy pamiętać, że sformułowanie to może być jedynie retorycznym zwrotem pisarza, mającym na celu zaznaczenie jakiejś odległości, a nie rzeczywistego muru. Kolejna wzmianka o umocnieniach pochodzi z 1505 r., gdy ten sam książę rozstrzygnął spór między dwoma szlachcicami. Tłem dla tego sporu były wał i częstokół przy Bramie Górnej⁸⁸².

Nie wiadomo, od kiedy oraz jak długo funkcjonowała ta palisada. Według dokumentu z 25 czerwca 1521 r. miasto wciąż nie posiadało pełnego obwodu murowanego⁸⁸³. Wówczas książę potwierdził przywileje mieszczan, w zamian za co miasto ukończyć miało wznoszenie muru przy Bramie Frysztackiej (północnej). Władca dodatkowo wsparł tę inwestycję dochodami z podatku od wyszynku wina oraz pozwolił na wyręb lasów w celu pozyskania paliwa do wypału wapna na budowę.

W sporządzonym w 1577 r. urbarzu Cieszyna znajdujemy informację o polach mieszczańskich, które znajdowały się za *Hornij Branie*⁸⁸⁴ (wschodniej), przy której też miasto zakupiło folwarki⁸⁸⁵. W tym okresie miasto zatrudniało: 8 strażników pilnujących porządku, 4 sług bramnych, 2 pachółków miejskich, 3 strażników bram, 4 sług pilnujących miasta z wie-

kościelnych oraz kata⁸⁸⁶. Według książęcego nakazu z 1579 r., miasto musiało opłacać strażników pilnujących murów i bram, którzy poza funkcjami militarnymi wypatrywali również zarzewi pożarów⁸⁸⁷.

Wedle źródeł pisanych miasto posiadało trzy bramy. Poza Bramą Górną od wschodu, ze źródeł znana jest także Brama Frysztacka czasem zwana Dolną od północy, przy której znajdował się kościół św. Trójcy⁸⁸⁸, a potem, zgodnie z informacjami zawartymi w urbarzu z 1624 r., wzniesiono również kuźnię⁸⁸⁹. Trzecia znajdowała się na południu miasta i nazywana była Bramą Wodną. Obok bram, w mieście funkcjonowały również furty znane z dokumentu z 1624 r. – koło jednej z nich odnotowano słodownię należącą do Jakuba Wierzmierzowskiego i Fryderyka Reisa⁸⁹⁰.

W trakcie wojny trzydziestoletniej mury cieszyńskie zostały poddane próbie. Pierwsze walki o Cieszyn miały miejsce w październiku 1624 r., gdy stacjonująca wewnątrz obwodu armia cesarska poddała się po jednym dniu oblężenia⁸⁹¹. Według źródeł z epoki Szwedzi zaplanowali szturm miasta od strony Bramy Górnej. Jednocześnie w opisie oblężenia możemy odnaleźć informacje o Furcie Młyńskiej, przez którą próbowali uciekać katolicy mieszczenie. Furta znajdowała się zapewne u wylotu dzisiejszej ul. Młyńska Brama. Miasto zostało odbite przez około 2500 żołnierzy Macieja Dewaggi w 1646 r.⁸⁹². Początkowo bramy miasta miał otworzyć wachmistrz Lehman. Podstęp jednak się nie udał, przez co doszło do szturmowania umocnień. W trakcie walk o zamek wykonano podkop minerski, który uszkodził Bramę Wodną.

W trakcie walk wojny trzydziestoletniej kondycja muru podupadła tak, że w połowie XVII w. nakazano remont dziur w murze, choćby drewnianymi płotami, a na wale na przedpolu muru wzniesiono zagrody⁸⁹³. Oplakany stan odnotowano w 1716 r., gdy okoliczna szlachta skarżyła się, że choć w Bramie Górnej położono nawierzchnię z pali, to wciąż nie sposób przez nią przejechać⁸⁹⁴. W XVIII w. mur nakryty był dachem, który spłonął w 1720 r.⁸⁹⁵. Po kolejnych pożarach miasta, w 1775 r. zaplanowano remont generalny muru⁸⁹⁶. W 1783 r. pieczę nad fortyfikacjami przekazano jednemu z rajców, który miał dbać o to, by w bramach stali strażnicy⁸⁹⁷. Wówczas także scedowano obowiązek naprawy murów na właścicieli przyległych posesji. Ogół postanowień jednak nie przyniósł poprawy sytuacji, gdyż już 27 lutego 1786 r. bramy miejskie zostały zniszczone przez

874 Książęta 1995, s. 74; K. Jasiński 2007, s. 652-653; J. Horwat 2007, s. 78-79.

875 Listinář Těšínska 1955, nr 342; I. Panic 1996a, s. 9-22; I. Panic, 2010, s. 187-196.

876 I. Panic 2010, s. 187-196; 201-203.

877 W. Kuś 1999a, s. 3-6; Z. Jagosz – Zarzycka 2005, s. 32-50.

878 Pomiar za: geoportal.gov.pl.

879 I. Panic 2010, s. 209-213.

880 W. Gojniczek 2010, s. 56.

881 Listinář Těšínska 1955, nr 320; I. Panic 2010, s. 281.

882 I. Panic 2010, s. 200.

883 Listinář Těšínska 1955, nr 373; I. Panic 2010, s. 200.

884 Urbarz 2001, s. 25.

885 W. Gojniczek 2010, s. 57.

886 Ibidem, s. 29, 33.

887 Ibidem, s. 10.

888 Ibidem, s. 87.

889 Ibidem, s. 88.

890 Ibidem, s. 49.

891 Ibidem, s. 14-15.

892 Ibidem, s. 17.

893 J. Spyra 2010, s. 247.

894 Ibidem, s. 245.

895 F. Popiolek 1954, s. 30.

896 Ibidem, s. 30.

897 F. Popiolek 1916, s. 161.

trzęsienie ziemi⁸⁹⁸. Jest to wyraźny kres funkcjonowania umocnień miasta.

Za najstarszy widok miasta należy uznać miniaturę na mapie Martina Helwiga z 1561 r.⁸⁹⁹ (ryc. VIII.4.2.). To niewielkie przedstawienie nie ma prawdopodobnie jedynie wydźwięku symbolicznego. Ukazuje miasto od północy. Po prawej stronie miniatury widoczny jest zamek na wzgórzu, u podnóża którego rozłożyło się otoczone murem miasto. Mur posiada dwie bramy w formie wieżowej, jedną ulokowaną w połowie długości odcinka północnego, drugą na wschodnim skraju miasta.

Zdecydowanie bardziej szczegółowy jest widok miasta autorstwa Daniela Meissnera z 1637 r.⁹⁰⁰ (ryc. VIII.4.3). Miedzioryt ukazuje miasto od południa. Po lewej stronie widoczny jest górujący nad miastem zamek. Pomiędzy nim a zabudową miejską znajduje się niezabudowane przedpole murów zamkowych. Obwód murowany miasta połączony został z obwodem zamkowym. Poniżej linii dachu muru miejskiego widoczne jest kilkudziesięć strzelnic, być może będących pierwotnie przerwami pomiędzy blankami. Kurtynę od strony południowej wzmacnia 7 przypór sięgających około połowy wysokości muru. Na miedziorycie widoczne są również dwie bramy miejskie. Po lewej, przy moście na Olzie, znajduje się niewielka brama o prostokątnym planie. Nad przejazdem widoczna jest kondygnacja wyposażona od frontu w dwie strzelnice. Budynek bramy nakrywa dwuspadowy dach. Brama flankowana jest przez masywną okrągłą basteję o trzech kondygnacjach. Na najniższym poziomie widoczna jest jedna duża strzelnica, na dwóch wyższych zaś – rzędy mniejszych.

Druga brama znajduje się po prawej stronie widoku. Ponad przejazdem widoczne są trzy kondygnacje, o które wieża przewyższa kurtynę. Na ścianie frontowej kwadratowej wieży, na każdej kondygnacji znajdują się po 4 niewielkie okna. Na ścianach bocznych okien jest mniej: trzy na kondygnacji ostatniej i dwa na przedostatniej. Brama miała boczne wyjście na krużganki muru miejskiego. Wieżę wieńczy krenelaż o renesansowych trójkątnych blankach.

Niezwykłymi w skali wyobrażeń ikonograficznych miast Górnego Śląska są dwa widoki oblężonego zamku cieszyńskiego z 1645 r.⁹⁰¹. Zamek oraz przyległy fragment miasta widoczne są od południa i od północy. Widok z południa (ryc. VIII.4.4) pozwala dostrzec nakrytą barokowym dachem basteję zamkową, tzw. Wieżę Piastowską, a dalej na prawo budynki bramy zamkowej. Od skrzydła wschodniego ku miastu ciągnie się linia muru. Jej początkiem jest niska basteja oznaczona literą K. Idąc dalej w kierunku wschodnim, widzimy obudowany bliżej nieokreślonymi

budynkami mur oraz bramę miejską (obiekt G). Ma ona formę prostokątną, z przejazdem zwieńczonym łagodnym łukiem. Nad przejazdem znajduje się izba z dwiema strzelnicami w ścianie frontowej. Na ścianie bocznej widoczne jest wejście na krużganek muru kurtynowego. Kurtyna nie posiada krenelażu ani baszt, jedynie ganek dla obrońców. Brama Frysztacka (obiekt H) widoczna jest na dalszym planie. Posiada analogiczny przejazd co Brama Wodna. Izba nad przejazdem jest wyraźnie uszkodzona i płonie.

Wiedzę o wyglądzie bram uzupełnia widok od północy (ryc. VIII.4.5). Brama Wodna (obiekt G) ma formę otwartej łupinowej baszty z przejazdem bramnym. W Bramie Frysztackiej zaś widać podniesioną brzoź, umieszczoną w rozległej wnęcie pełniącą funkcję prowadnicy. Budynkowi bramy towarzyszą, po obu jego stronach, dwie wyższe od kurtyny baszty prostokątne oraz poprzedza rozbudowane przedbramie. To składało się z piętrowego budynku połączanego z wieżą bramy kurtyną ze strzelnicami i poprzedzonego jeszcze długą szczytą.

Dwa lata później, na marginesie dokumentu księżnej Elżbiety Lukrecji (1625 – 1653)⁹⁰², powstał szkic południowej fasady zamku⁹⁰³ (ryc. VIII.4.6). Przy prawej krawędzi rysunku widoczne są bramy miejskie. Ich forma różni się w stosunku do powyżej omówionej tylko czterospadowymi dachami.

Kolejny widok miasta pochodzi z około 1650 r. Mateusz Merian również ukazał miasto od południa⁹⁰⁴ (ryc. VIII.4.7). Kurtyna ma na rycinie przebieg falisty i w całości pozbawiona jest baszt, a wzmacnia ją jedynie 21 przypór o wysokości sięgającej 2/3 muru. Nakryta jest też dachem, pod którym widoczna jest duża liczba gęsto rozmieszczonych strzelnic. Od wschodu widoczny jest za to wyraźny wysoki wał o bliżej nieokreślonej funkcji.

Drzeworyt Jana Wilhelma Fruschmanna powstał około 1720 r.⁹⁰⁵ (ryc. VIII.4.8) i podobnie jak powyższe, ukazuje Cieszyn od południa. Kompozycja odpowiada już opisanej, jednak różni się od starszych wyobrażeń w licznych szczegółach. Miasto na widoku otacza pełen obwód murowany z 6 basztami, rozlokowanych pomiędzy Bramami: Wodną i Górną. Dodatkowo w połowie odległości między nimi znajdowała się Furta Młyńska o formie zbliżonej do baszty. Brama Wodna pozbawiona jest zadaszenia. Obok niej znajduje się masywna basteja, której podstawa – wedle drzeworytu – została chyba oszkarpowana i pokryta boniowaniem. Brama Górna przedstawiona została analogicznie do wcześniejszych wizerunków.

898 Ibidem, s. 161.

899 B. Czechowicz 2008, ryc. I.

900 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – S – 5753) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie; J. Kwak 1996, s. 60;

901 Dziękuję za udostępnienie mi skanów przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

902 K. Jasiński 2007, s. 673.

903 Dziękuję za udostępnienie mi skanu przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

904 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – S – 4309) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

905 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – S – 4303) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie; J. Kwak 1996, s. 61;

Kolejne widoki Cieszyna zamieścił swoim dziele F. B. Wernher⁹⁰⁶. Podobnie jak wyżej wymienieni autorzy, tak i on pokazał miasto od strony rzeki. Na węducie *Residenz Schlos und Stadt Teschen* (ryc. VIII.4.9), po lewej stronie widzimy zamek na wzgórzu. Obiekt ten połączony jest z miastem murem obronnym wychodzącym z naroża południowo – zachodniego zamku. Od południa mur miejski pozbawiony jest baszt, a jedynie przepruto go trzema wjazdami. Nosząca nazwę od olziańskiego mostu Brama Mostowa (*Das Brücken Thor*)⁹⁰⁷ ma formę niskiej wieży pozbawionej dachu, z długą szczytą i rozbudowanym przedbramiem w formie wieżowej, z trzema strzelnicami. Bramę i most na Olzie flankuje cylindryczna basteja. Brama wschodnia nosiła według F. B. Wernhera nazwę Górnej (*Das Ober Thor*). Na rysunku ma formę wieżową, o co najmniej trzech kondygnacjach ponad wysokość kurtyny. W połowie odległości pomiędzy bramami znajduje się niewielka furta ochraniana przez bartyzanę. Autor nadał furcie numer, jednak w legendzie brakuje jej nazwy. Sama kurtyna nakryta jest dachem oraz wyposażona w szereg strzelnic, być może dawnych blanek.

Drugi widok miasta, podobny do powyższego, znajduje się w lewym dolnym rogu mapy *CONFINIAE HUNGARIAE*⁹⁰⁸ (ryc. VIII.4.10). W ogólnym zarysie widoki te nie różnią się, warto jedynie zauważyć, że tym razem autor nie zaznaczył furty nad rzeką.

Zbliżony chronologicznie do wędut F. B. Wernhera jest anonimowy widok miasta narysowany z perspektywy ptaka⁹⁰⁹ (ryc. VIII.4.11). W lewej części karty znajduje się zamek, oddzielony od miasta własnymi umocnieniami, z bramą w południowo – wschodnim narożniku wzgórza zamkowego. Przy bramie tej znajduje się basteja, flankująca zarówno wjazd na zamek, jak i Bramę Wodną prowadzącą ku mostowi na Olzie. Brama ta ma formę prostokątnego budynku nakrytego czterospadowym dachem z latarnią. Nad ostrołukowym portalem przejazdu znajduje się izba z dwiema strzelnicami umieszczonymi od frontu. Budynek bramy poprzedza przedbramie w kształcie placu otoczonego murem z dwoma wjazdami. Jeden z nich prowadzi ku mostowi, drugi ku przedmieściom pomiędzy Młynówką a murem miejskim. Bramę Górną odnajdujemy na wschodnim skraju miasta. Budynek bramy wzniesiony jest na planie prostokąta i całą szerokością jest wysunięty poza obrys muru. Przejazd zwieńczono łukowatym portalem. Brama Górna rozbudowana została o długą szczytą załamującą się w połowie długości ku południowi. Na jej końcu oraz w miejscu załamania wzniesiono mniejsze budynki bram, zadaszone dwuspadowymi dachami. Brama Frysztacka znajduje się na północy w miejscu styku muru miejskiego z zamkiem. Jej budynek również ma kształt czworobocznej wieży z izbą nad przejazdem. Poprzedza ją krótka

szczytą, zamkniętą portalem flankowanym przez dwie strzelnice. Poza bramami widoczne są również dwie furty od północy i południa (zapewne Młyńska). Widok ten ukazuje kurtynę muru z licznymi łagodnymi załamaniami i pozbawiony krenelażu, widocznych ganków obrońców lub zadaszenia.

Na wydanym w Brnie w 1775 r. planie miasta widzimy wyraźnie zaznaczoną linię murów miejskich⁹¹⁰ (ryc. VIII.4.12). Na zachodzie kurtyna łączyła się z narożnikami wschodnimi zamku. Od strony wzgórza zamkowego miasto nie posiadało linii obrony, a oba obiekty rozdzielało przedpole szerokości około 40 m. Przy północnym i południowym skraju tej wolnej przestrzeni znajdowały się bramy miejskie. Brama Wodna/Mostowa prowadziła wprost ku mostowi na Olzie. Flankowana była zamkową basteją. Sam budynek bramy w tym czasie był już chyba rozebrany, a pozostawiono jedynie przerwę w murze. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Bramy Frysztackiej na północy. Od bram, przez około 100 m, mur miejski miał formę dwóch równoległych, prostych odcinków, tworzących wąską przestrzeń łączącą owalnicę miasta z zamkiem. Mur obwodowy był na większości długości pozbawiony baszt. Jedynie we wschodniej części miasta zauważyć możemy basztę o planie półokręgu. Przebieg muru był nieregularny. Od mostu na Olzie ku wschodowi kurtyna przebiegała praktycznie po linii prostej, aż do skrajnie południowego punktu, gdzie gwałtownie się załamywała. Odcinek wschodni miał formę łuku stworzonego przez krótkie odcinki proste. Podobnie wyglądał odcinek północny. Według planu mur na odcinku pomiędzy dzisiejszymi ul. L. Szersznika i Szeroką był już rozebrany. Istniała natomiast wciąż, u wylotu ul. L. Szersznika, Brama Górna (*Ober Thor*). Plan ukazuje budynek bramy z szczytą oraz budynek przedbramia. Od południa Cieszyn zabezpieczała Olza oraz Młynówka, a od południowego – wschodu przekopano prawdopodobnie suchą fosę.

Kolejne przedstawienie miasta, pochodzące z 1789 r., różni się diametralnie od poprzednich⁹¹¹ (ryc. VIII.4.13). Widzimy tu nowoczesne miasto pozbawione praktycznie obwarowań. Jedyń po nich pozostałością jest zamek i przebudowana furta umieszczona pośrodku ilustracji. Pozostałe odcinki muru szczelnie obudowane były w tym czasie domami mieszkalnymi.

4.3.2. Mury miejskie Cieszyna po trzęsieniu ziemi z 1786 r. zostały rozebrane praktycznie w całości. Jedyne pozostałe do dziś relikty naziemne zostały wchłonięte przez nowożytnie zabudowania. W tym miejscu należy wspomnieć o fragmencie wykorzystanym przez budynek dawnej mennicy (ryc. VIII.4.1: b) oraz niewielkim odcinku zachowanym w charakterze przypory kamienicy przy posesji Mennicza 44 (ryc. VIII.4.1: c). Kolejnym reliktem są ściany wchłonięte

906 F. B. Wernher 1750, s. 74-75.

907 Tożsamość z Bramą Wodną.

908 F. B. Wernher 1750, s. 82-83.

909 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – H – 5633) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

910 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – F – 12901) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

911 Dziękuję za udostępnienie mi skanu (MC – H – 2021) przez Dział Historii i Techniki Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

przez Pałac Larischów, dziś siedzibę Muzeum Śląska Cieszyńskiego (ryc. VIII.4.1: f). W piwnicy, w jednym z korytarzy odnaleźć możemy zachowany fundament muru miejskiego, z wtórnie usuniętym tynkiem. Być może również część domów na zapleczach ul. Głębokiej, Śrutarskiej i Nowe Miasto została wzniesiona z wykorzystaniem starszych fundamentów.

4.3.3. Do tej pory badania archeologiczne muru miejskiego przeprowadzono kilkakrotnie. Rozpoczynając ich omówienie od północno – zachodniego narożnika miasta należy wspomnieć o badaniach przy ul. Zamkowej⁹¹². W trakcie prac odsłonięto fundamenty określone literami od A do G, znajdujące się w rejonie spodziewanego miejskiego muru oraz bramy. Najistotniejszym znaleziskiem wydaje się być obiekt B będący zniszczonym fragmentem muru miejskiego o grubości 2,4 m. Zewnętrzna partia miała grubość 0,6 m, wewnętrzna 0,8 m i wykonano je z łamanego kamienia. Przestrzeń pomiędzy stanowił rumosz skalny. Kolejne interesujące obiekty E, F oraz G są, według interpretacji badaczy, pozostałościami po murach Bramy Frysztackiej (ryc. VIII.4.1: a). Trzy kolejne fragmenty analogicznie zbudowanych murów umiejscowione były w jednej linii, co uprawnia nas do twierdzenia, że stanowią pozostałość jednego obiektu, prawdopodobnie szyi miejskiej bramy. Niestety charakter muru pobudowanego z kamienia oraz zniszczona stratygrafia nie pozwalają nam datować czasu powstania konstrukcji.

Przesuwając się po obwodzie miasta kolejną akcją badawczą obejmującą swym zasięgiem miejskie obwarowania były nadzory wykonane przez W. Kusia przy ul. Menniczej 46⁹¹³. W trakcie prac ziemnych obejmujących teren dawnej mennicy odkryto liczne relikty zabudowy. Z naszego punktu widzenia interesujące są obiekty nr 4 oraz 5. Jako obiekt nr 4⁹¹⁴ określono relikty muru miejskiego wtórnie wykorzystany jako fundament północnej ściany mennicy (ryc. VIII.4.1: b). Wymurowano go z kamienia łamanego z niestarannie wykonanymi licami. Miał on grubość około 2 m i zachowaną długość około 6 m. Jego dalsze odcinki zostały rozebrane w trakcie budowy nowożytnych kamienic sąsiadujących z posesją. Relikt zachował się maksymalnie do wysokości około 4,5 m od poziomu posadowienia. Na poziomie 2,3 m od poziomu fundamentowania zaobserwowano drugą odsadzkę wewnętrzną szerokości 10 cm.

Drugim fragmentem miejskiego muru jest gruba na 2 i długa na 4 m przypora północno – zachodnia kamienicy Mennicza 44, określona jako obiekt nr 5⁹¹⁵ (ryc. VIII.4.1: c). Po dostawieniu do fortyfikacji budynku część muru została skuta, pozostawiając jedynie ten kilkumetrowy ostaniec pełniący nowe funkcje. Konstrukcja muru nie odbiega od już opisanych.

912 W. Kuś 1998.

913 W. Kuś 1999.

914 Ibidem, karta obiektu nr 4.

915 Ibidem, karta obiektu nr 5.

Przy posesji Mennicza 22 założono wykop archeologiczny w linii domniemanego przebiegu miejskiego muru (ryc. VIII.4.1: d, VIII.4.14)⁹¹⁶. W trakcie prac odsłonięto masywny mur o grubości 2,4 m wzniesiony z łamanego kamienia łączonego słabą zaprawą wapienną. Lica wykonano niestarannie, ze słabo zaznaczonym warstwowaniem i nieregularnymi odsadzkami, jądro zaś z rumoszu łączonego zaprawą wapienną i gliną. Mur zachował się na wysokości do 1,6 m od poziomu odsadзки fundamentowej. Towarzyszyły mu zachowane nawarstwienia archeologiczne. Najistotniejsza wydaje się warstwa VIb łączona z budową muru składająca się w dużej mierze z gruzu i grudek zaprawy. Na jej poziomie zaobserwowano odsadzkę fundamentową. Poniżej warstwy VI zaobserwowano poziomy użytkowe zawierające średniowieczny materiał ruchomy. Na niej z kolei zalegały poziomy nowożytny, w tym warstwa III przez badaczy łączona kolejno z pożarem z 1720 lub 1789 r., oraz następujące po niej poziomy rozbiórki muru.

Kolejny wykop założono przy posesji T. Regea 6 przy Muzeum Śląska Cieszyńskiego⁹¹⁷ (ryc. VIII.4.1: g). Wykop podzielono na dwa odcinki o wymiarach 2,5 x 3,0 m każdy, z czego odcinek A znajdował się po wewnętrznej, a B po zewnętrznej stronie zachowanego muru o grubości 1,25 m. Wykop od strony wewnętrznej eksplorowany był do poziomu posadowienia fundamentu (296,89 m n.p.m.). Fundament miał wysokość około 0,5 m i kończyła się odsadzką zewnętrzną o szerokości od 0,35 do 0,4 m. Część nadziemna zachowana była do wysokości około 1,4 m. Mur wzniesiono z łamanego kamienia układanego warstwowo ale mało starannie. Jako spoiwa użyto słabej zaprawy wapiennej uzupełnianej gliną. Jądro muru wypełniono rumoszem łączonym zaprawą wapienną i dużymi grudami gliny. Towarzyszące relikty nawarstwienia nie pozwalają na datowanie czasu powstania umocnień.

Osobnym zagadnieniem jest poruszany w literaturze problem translokacji Rynku i być może powiększenia miasta⁹¹⁸. Według I. Panica, pierwotny Cieszyn miał zajmować powierzchnię ponad połowę mniejszą niż u progu nowożytności. Co więcej, miasto leżące jeszcze w starych granicach także miało być otoczone obwodem obronnym w postaci konstrukcji drewniano – ziemnej. W opozycji do tej teorii stoją wnioski płynące z badań archeologicznych. Prace przeprowadzone w strefie domniemanego pierwotnego obwodu: na ul. W. Olszaka, Głębokiej i Menniczej, nie doprowadziły do zaobserwowania jakichkolwiek reliktyw umocnień⁹¹⁹. Obserwowane pojedyncze kamienie nie mogą być wiązane z obwodem murowanym, a charakter nawarstwień nie może sugerować istnienia fosy.

Także odkryty na ul. A. Fredry⁹²⁰ relikty kamienny o grubości około 1 m zidentyfikowany

916 T. Dębowski 1981, t. I, s. 17-19.

917 Ibidem, s. 21-23.

918 I. Panic 2001, s. 23-33.

919 W. Kuś 1999a.

920 W. Kuś 2000a, karta obiektu nr 2, fot. 39.

w płytkim wykopie liniowym nie może być pewnie interpretowany jako relikwiarz miejskich umocnień. Nie wykonano wówczas co prawda rysunku obiektu, ale widoczne na zdjęciu cztery kamienie mogą być pozostałościami po dowolnym obiekcie, a nawet jedynie luźno leżącym złomem muru.

4.4. Cieszyńskie mury miejskie wydają się być jednymi z ostatnich wybudowanych na Górnym Śląsku. Miasto przez większość średniowiecza chroniło położenie, być może drewniany parkan oraz sąsiedni zamek. Czas budowy muru miejskiego należy rozpatrywać dowodnie z perspektywy co najmniej 2 – 3 pokoleń. Pierwsze wzmianki o jego funkcjonowaniu pochodzą z 1490 r., jednakże jeszcze w 1521 r. nie był on ukończony.

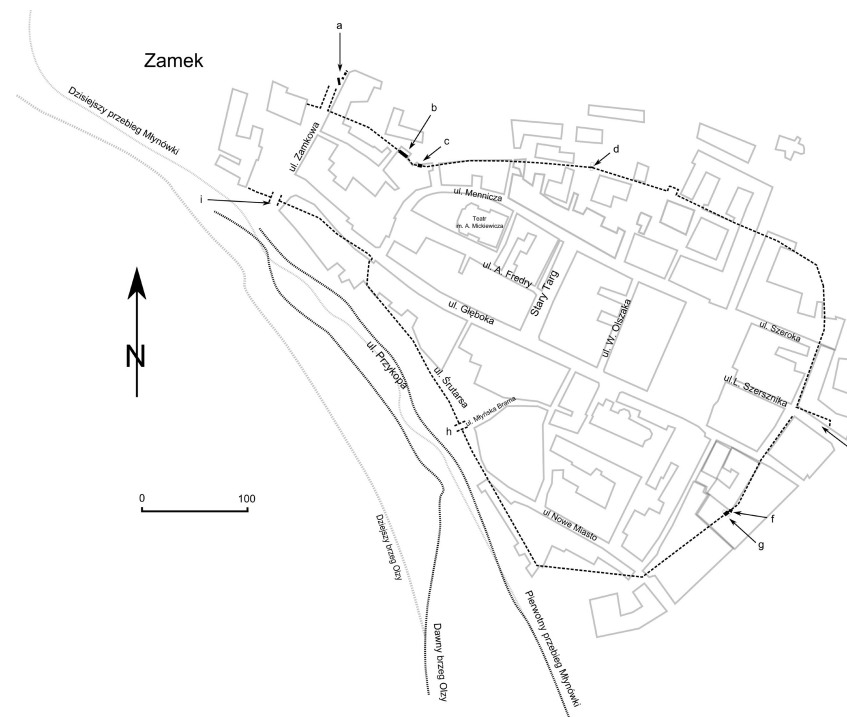
Trudno mi wytłumaczyć, dlaczego jedno z najważniejszych, najludniejszych i najbogatszych miast regionu tak późno zostało otoczone murem. Brak pełnych badań archeologicznych uniemożliwia rozpoznanie relacji chronologicznej między murem miejskim a starszymi od niego umocnieniami drewniano – ziemnymi i najprawdopodobniej też bramami miejskimi. Być może fortyfikacje te były wystarczające. Nie można również wykluczyć jakiegś nieuchwytnego specyfiki polityki książąt cieszyńskich – wszak Cieszyn w średniowieczu chyba nie został nigdy zaatakowany. Problematyka chronologii umocnień cieszyńskich wymaga dalszych badań, zarówno archiwalnych, jak i przede wszystkim archeologicznych.

Mur miejski wzniesiony został z lokalnego łamanego kamienia piaskowcowego. Miał od 1,25 do 2,4 m grubości. Ława fundamentowa sięgała około 0,5 m wysokości i kończyła się nieregularną odsadzką o szerokości od 0,1 do 0,4 m. Nie znamy wysokości partii naziemnej, a najwyższy zachowany relikwiarz ma jedynie 4,5 m od poziomu posadowienia.

Wzdłuż całej długości kurtyny funkcjonował najprawdopodobniej ganek obrońców. Problematyczna jest kwestia baszt, gdyż źródła ikonograficzne ukazują je w różnej liczbie, w różnych miejscach lub też wcale.

Do miasta prowadziły trzy bramy: dwie w miejscu styku muru miejskiego z zamkiem (Dolna/Frysztacka i Mostowa/Wodna), trzecia zaś na wschodnim krańcu układu miejskiego (Górna)

Miasto otaczały zakola Olzy, Młynówki i Bobrówki. Jedynie od strony wschodniej funkcjonowała prawdopodobnie fosa.

Ryc. VIII.4.1: Cieszyn. Plan. Rys. autora.

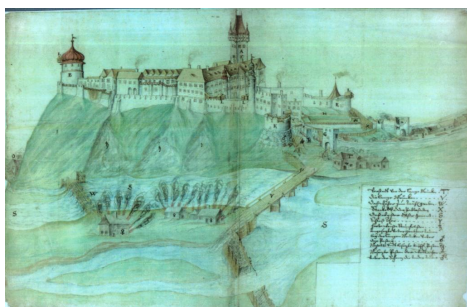
a: Brama Frysztacka, e: Brama Górna, h: Furta Młynska, i: Brama Wodna
b, c, f: relikty muru miejskiego
a, b, c, d, g: relikty muru badane archeologicznie

Ryc. VIII.4.2: Cieszyn. Fragment mapy Martina Helwiga z 1561 r., za: B. Czechowicz 2008, ryc. I.

Ryc. VIII.4.3: Cieszyn. Miedzioryt Daniela Meissnera z 1637 r. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 5753.

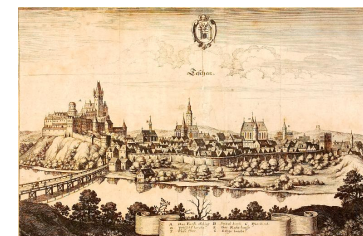
Ryc. VIII.4.4: Cieszyn. Oblężenie zamku cieszyńskiego z 1645 r., widok od południa. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

Ryc. VIII.4.5: Cieszyn. Oblężenie zamku cieszyńskiego z 1645 r., widok od północy. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

Ryc. VIII.4.6: Cieszyn. Margines dokumentu Elzbiety Lukrecji z 1647 r. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.

Ryc. VIII.4.7: Cieszyn. Grafika Mateusza Meriana z około 1650 r. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 4309.

Ryc. VIII.4.8: Drzeworyt Jana Wilhelma Fruschmanna z około 1720 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 4303.

Ryc. VIII.4.9: Cieszyn. Weduta *Residenz Schlos und Stadt Teschen* F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 74-75.

Ryc. VIII.4.10: Cieszyn. Weduta *CONFINIAE HUNGARIAE* F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 82-83.

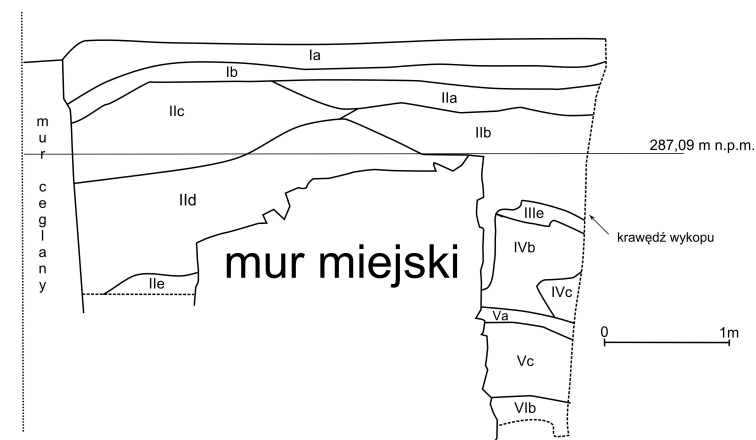
Ryc. VIII.4.11: Cieszyn. Anonimowy widok z połowy XVIII w., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – H – 5633.

Ryc. VIII.4.12: Cieszyn. Plan z 1775 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – F – 12901.

Ryc. VIII.4.13: Cieszyn. Widok z 1789 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – H – 2021.

Ryc. VIII.4.14: Cieszyn. Profil wschodni wykopu VIII przy ul. Mennicza 28, za: T. Dębowski 1981, t. I, rys. 8.

5. Czeladź

5.1. Za pionierów zainteresowań murami miejskimi w Czeladzi można uznać dopiero autorów tomu *Katalogu Zabytków Sztuki* dotyczącego omawianego miasta⁹²¹. Uznali oni, że ośrodek otoczony był wałem lub murem. Sporo miejsca umocnieniom poświęcił również Z. Białkiewicz, lecz jego domniemania uległy weryfikacji przez późniejsze badania archeologiczne⁹²².

Najbardziej wartościowe prace historyczne dotyczące Czeladzi to przechowywany w archiwum miejskim maszynopis autorstwa H. Dziurli⁹²³ oraz monografia K. Sarny z 1977 r.⁹²⁴. Prace późniejsze w większości powtarzają informacje zawarte w dwóch powyższych.

Dzieje Czeladzi oraz regionu opisano w książce *Siewierz, Czeladź. Koziegłowy*⁹²⁵. Natomiast liczne powtórzenia zaczerpnięte z pozostałych prac zawiera broszura *Czeladź poprzez wieki*, wydana w 1997 r.⁹²⁶. Źródła pisane dotyczące ośrodka opublikowane zostały w dwóch tomach wydanych nakładem Stowarzyszenia Miłośników Czeladzi⁹²⁷.

Całkowicie wtórne wobec starszej literatury są opracowania M. Mrozowskiego, G. Strączek i I. Szaleniec⁹²⁸ oraz Magdaleny i Marka Mrozowskich⁹²⁹. Liczne akapity obu prac są identyczne, a informacje w nich zawarte nie raz pozbawione są podstaw źródłowych.

Najnowszą i chyba najpełniejszą pozycją jest dwutomowa *Historia Czeladzi* wydana pod redakcją J. Drabiny⁹³⁰. W niej, obok artykułów dotyczących dziejów miasta, odnaleźć możemy również podsumowanie stanu badań archeologicznych⁹³¹.

Wobec znacznej liczby akcji badawczych nie przynoszących interesujących nas wyników, a dokładnie opisanych przez J. Pierzaka we wspomnianej powyżej pracy, skupię się jedynie na działaniach archeologicznych, których zasięg objął strefę umocnień.

Większość przeprowadzonych badań i nadzorów archeologicznych, wbrew oczekiwaniom badaczy, nie pozwoliła zaobserwować reliktów umocnień. Wśród nich należy wymienić zlecone przez Urząd Miasta prace z lat 1997 i 1998, których strefa działań objęła plac przykościelny oraz okolice muru oporowego⁹³², z 1998 r. przy ul. Podwalnej⁹³³ oraz nadzory archeologiczne wykopów

gazociągowych⁹³⁴. Podobnie badania wykonane w 1999 r. w rejonie ul. Kaczej, Bytomskiej i Kościelnej⁹³⁵, w 2003 r. przy ul. Bytomskiej⁹³⁶ oraz przy ul. Modrzejowskiej⁹³⁷ również zakończyły się negatywnym wynikiem.

W 2005 roku na zlecenie miasta, rozpoczęto intencjonalne poszukiwania umocnień w południowej części miasta⁹³⁸. Jednak i tym razem nie odsłonięto reliktów muru miejskiego.

Dopiero rok później, w trakcie prac nad kanalizacją starego miasta, zaobserwowano reliktów muru miejskiego w rejonie kościoła św. Stanisława⁹³⁹. Przeprowadzono wówczas interwencyjne badania. Dalszymi działaniami było rozpoznanie przy pomocy wykopów sondażowych przebiegu muru w zachodniej części miasta. Badania kontynuowano również w roku 2008, gdy odkryto kolejne fundamenty interpretowane jako umocnienia⁹⁴⁰. Równocześnie wykonano prace sondażowe za pomocą georadaru⁹⁴¹. Jednakże charakter utworów skalnych oraz obecność zbrojeń i żużłu hutniczego uniemożliwiły pełną prospekcję terenu.

Ostatnimi jak do tej pory odkryciami interpretowanymi jako fortyfikacje Czeladzi są reliktów odsłonięte podczas prac przeprowadzonych w 2010 r. przy ul. B. Pieńkowskiego.

5.2. Po raz pierwszy o istnieniu wsi Czeladź (*villa Chelad*), z mostem na Brynicy i taberną, dowiadujemy się z dokumentu nadania wsi Klemensowi z Ruszczy w 1228 r.⁹⁴² przez Kazimierza I opolskiego⁹⁴³. Dziesięć lat później Czeladź została nadana klasztorowi w Staniątkach⁹⁴⁴, w których rękach pozostała do 1260 r.⁹⁴⁵ gdy odkupił ją Władysław opolski (1260 - 1281)⁹⁴⁶. Moment ten przyjmowany jest przez historyków za moment lokacji miasta⁹⁴⁷, brak jednak ku temu jednoznacznych przesłanek w źródłach pisanych⁹⁴⁸. Najstarszą pewną informacją o funkcjonowaniu prawa niemieckiego w Czeladzi jest dokument z 1411 r., w którym książę Bolesław I cieszyński (1405 – 1431)⁹⁴⁹ rozstrzygnął spór pomiędzy plebanem a wójtem czeladzkim⁹⁵⁰.

921 E. Dwornik – Gutowska, M. Gutowski 1961, s. 8-9.

922 Z. Białkiewicz, 1973.

923 H. Dziurła 1965.

924 K. Sarna 1977.

925 Czeladź 1994.

926 Czeladź 1997.

927 J. Łyżwiński 2000; J. Łyżwiński 2000a.

928 M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002.

929 M. Mrozowska, M. Mrozowski 2002.

930 Czeladź 2012.

931 J. Pierzak 2012.

932 A. Andrzejewski, J. Grabarczyk, M. Lewandowski 1998.

933 T. Kosmała 1999.

934 J. Święicki 1998.

935 A. Rogaczewska 1999.

936 A. Rogaczewska 2003.

937 T. Kosmała 2003.

938 A. Andrzejewski 2005; A. Andrzejewski, M. Rychter 2007.

939 A. Rogaczewska 2008a; A. Rogaczewska 2010.

940 A. Rogaczewska 2008.

941 W. Nawrocki, W. Antosiewicz, J. Pieczonka 2009.

942 J. Łyżwiński 2000, s. 22; J. Łyżwiński 2000a, s. 11-13; K. Sarna 1977, s. 21.

943 Książęta 1995, s. 69-70; K. Jasiński 2007, s. 501-502; J. Horwat 2007, s. 23-24.

944 J. Łyżwiński 2000, s. 24-25; J. Łyżwiński 2000a, s. 14-15; K. Sarna 1977, s. 21.

945 J. Łyżwiński 2000, s. 29.

946 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

947 K. Sarna 1977, s. 22; M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002, s. 39; J. Rajman 2012, s. 136-137.

948 Argumentacja przytoczona przez J. Rajmana (J. Rajman 2012, s. 107-138) jest moim zdaniem jakkolwiek wiarygodna i być może prawdziwa, to wciąż nieprzekonywująca i oparta wyłącznie na labilnych poszlakach.

949 Książęta 1995, s. 32-33; K. Jasiński 2007, s. 624-629; J. Horwat 2007, s. 70-72.

950 J. Łyżwiński 2000, s. 66-67; K. Sarna 1977, s. 22-23; J. Rajman 2012, s. 126-129.

W Wigilię Bożego Narodzenia 1443 r. ziemia siewierska, w tym Czeladź, zostały sprzedane przez Wacława księcia cieszyńskiego (1431 – 1443)⁹⁵¹ Zbigniewowi Oleśnickiemu biskupowi krakowskiemu⁹⁵².

W 1518 r. miasto mocno ucierpiało w wyniku pożaru⁹⁵³. Zniszczenia archiwum miejskiego było przyczyną nadania Czeladzi nowego przywileju w 1522 r.⁹⁵⁴. Określał on liczne zobowiązania i prawa mieszczan, w tym obowiązek – niezależnie od płci – zbrojnej obrony miasta w przypadku zagrożenia. W tym też okresie wzniesiono pierwszy znany ze źródeł pisanych murowany budynek w Czeladzi: kościół farny, konsekrowany w 1529 r.⁹⁵⁵.

Trudno ocenić, jak dużym ośrodkiem była Czeladź. Na podstawie spisu świętopietrza z lat 30. XIV w. można określić liczbę jej mieszkańców na około 330 osób⁹⁵⁶. Układ urbanistyczny Czeladzi jest regularny. W obrębie rekonstruowanych granic miasta zamknięto około 4,45 ha, a obwód miasta miał długość około 780 m⁹⁵⁷.

5.3.1. Średniowieczne źródła pisane milczą na temat miejskich obwarowań. Również wszelkie informacje kronikarskie dotyczące Czeladzi pozbawione są opisu wydarzeń militarnych mogących pośrednio sugerować istnienie jakichś przeszkód. Jedynym pisany przekazem odnotowującym istnienie miejskiego muru jest inwentarz dóbr biskupich z 1668 r., w którym odnotowano co następuje: *To miasto nad samą granicą Szląska (...) murami było obwiedzione na skale. Ogień poznosił tak samo Miasto y mury*⁹⁵⁸.

Na wędzcu Bytomia z 1536 r., w tle za miastem, na wzgórzu, znajduje się odległy obiekt (ryc. VIII.5.2)⁹⁵⁹. Badaczka wedyty A. Marsch uznała, że jest to widok ze wschodu, a wzgórze to podbytomska Małgorzatka z kościołem pod wezwaniem św. Małgorzaty⁹⁶⁰. Jednakże w miejscu tym stał w owym czasie zrujnowany, otoczony cmentarzem kościół, a nie potężny obiekt z murem obronnym. Również analiza orientacji i umiejscowienia obiektów (zwłaszcza kościołów) sugeruje, że jest to widok z zachodu na wschód. Doktor J. Pierzak zasugerował, że otoczone fortyfikacjami wzgórze to Czeladź⁹⁶¹, najbliższe Bytomiu miasto, nie ujęte w innych wedytach⁹⁶². W obliczu

najnowszych badań archeologicznych⁹⁶³ wydaje się jednak zamek w Siewierzu⁹⁶⁴. Kłopotliwy duży obiekt pośrodku miasta okazał się być najprawdopodobniej domem zamku biskupiego, a nie wieżą wójtowską czy innym obiektem miejskim.

5.2.2. Do naszych czasów nie przetrwały żadne naziemne pozostałości po murze miejskim. Jedynymi pośrednimi śladami jego istnienia są nazwy ulic: Walna i Podwalna w południowo – zachodniej części miasta⁹⁶⁵.

5.2.3. Rozpoczęte w 2006 r. prace badawcze nad murami miejskimi pozwoliły zarejestrować 8 ich fragmentów.

Najbardziej na południe i wschód wysunięty fragment muru miejskiego odkryty został w wykopie na ul. Walnej (ryc. VIII.5.1: a). Zaobserwowano w nim nikielne relikty fundamentu grubego na 2,1 m, rozebranego dla potrzeb budowy neostylowego kościoła św. Stanisława w XX w.⁹⁶⁶.

Podczas prac przy kanalizacji na wzgórzu miejskim, w rejonie kościoła, odkryto długi na 14 m relikw muru o przebiegu NW – SE⁹⁶⁷ (ryc. VIII.5.1: b). Lico zewnętrzne zachowane było w dobrym stanie, wewnętrzne zaś zniszczone zostało przez pożar. Część naziemna kurtyny zachowała się do wysokości około 0,5 m. W partii lica wzniesiona była ze starannie dobieranego łamanego wapienia, łączonego zaprawą wapienną. Jądro muru stanowiły mniejsze kamienie oraz okrzeski wapienne łączone zaprawą. Poniżej znajdowała się 0,2 m odsadzka zewnętrzna. Fundament wzniesiony w wąskoprzestrzennym wkopie miał grubość 2,1 m. Na zniszczonym mur odłożyła się warstwa spalenizny, w której odnaleziono kamienną kulę artyleryjską. Poniżej spalenizny znajdowała się warstwa związana z funkcjonowaniem muru, wg P. Rzeźnika zawierająca fragmenty późnośredniowiecznych naczyń glinianych.

W celu rozpoznania dalszego przebiegu muru założono 4 wykopy ułożone wzdłuż działki kościelnej⁹⁶⁸. Pozwoliły one na obserwację dalszych odcinków muru oraz analogicznej sytuacji stratygraficznej (ryc. VIII.5.1: c – f). Obiecujące wyniki przyczyniły się do podjęcia decyzji o dalszych badaniach. W ich wyniku rozpoznano słabo zachowany odcinek muru przy frontowej elewacji kościoła (ryc. VIII.5.1: g). Ciekawym znaleziskiem była seria dołków posłupowych ułożonych tuż przy fundamencie kurtyny. Zdaniem autorki badań jest to ślad po wytyczaniu

951 Książęta 1995, s. 112-113; K. Jasiński 2007, s. 636-639; J. Horwat 2007, s. 72-74.

952 J. Łyżwiński 2000, s. 68-73; K. Sama 1977, s. 35; M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002, s. 45.

953 M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002, s. 47.

954 J. Łyżwiński 2000, s. 90-92.

955 Ibidem, s. 93-94; K. Sama 1977, s. 33; M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002, s. 49.

956 T. Ładogórski 1958, s. 194.

957 Pomiary za: geoportal.gov.pl.

958 Inwentarz lustracyjny 1997, s. 3.

959 Die Reisebilder 2001, s. 232-253, il. 40.

960 B. Badura, I. Wójcik-Kühnel, 2004, s. 7.

961 Informacja ustna, za którą bardzo dziękuję.

962 Die Reisebilder 2001, s. 232-253, il. 36.

963 A. Ginter, J. Pietrzak, A. Rok 2010; A. Rok 2012.

964 Serdecznie dziękuję za tę sugestię panu profesorowi Leszkowi Kajzerowi.

965 M. Mrozowski, G. Strączek, I. Szaleniec 2002, s. 52.

966 A. Rogaczewska 2010, s. 202.

967 Ibidem, s. 198-201.

968 Ibidem, s. 201-202.

przebiegu muru. Należy jednak zaznaczyć również możliwość pozostałości po rusztowaniach. Kolejne dwa wykopy założone na posesjach Bytomska 18 i 20 nie pozwoliły zarejestrować odcinków muru i ewentualnych pozostałości bramy. Na zapleczu ul. B. Pieńkowskiego 10 odkryto natomiast mocno zniszczony złom muru, pozbawiony lica, o grubości 1,6 m (ryc. VIII.5.1: h). Jego lokalizacja i sposób budowy pozwalają sugerować, że jest to pozostałość po kurtynie.

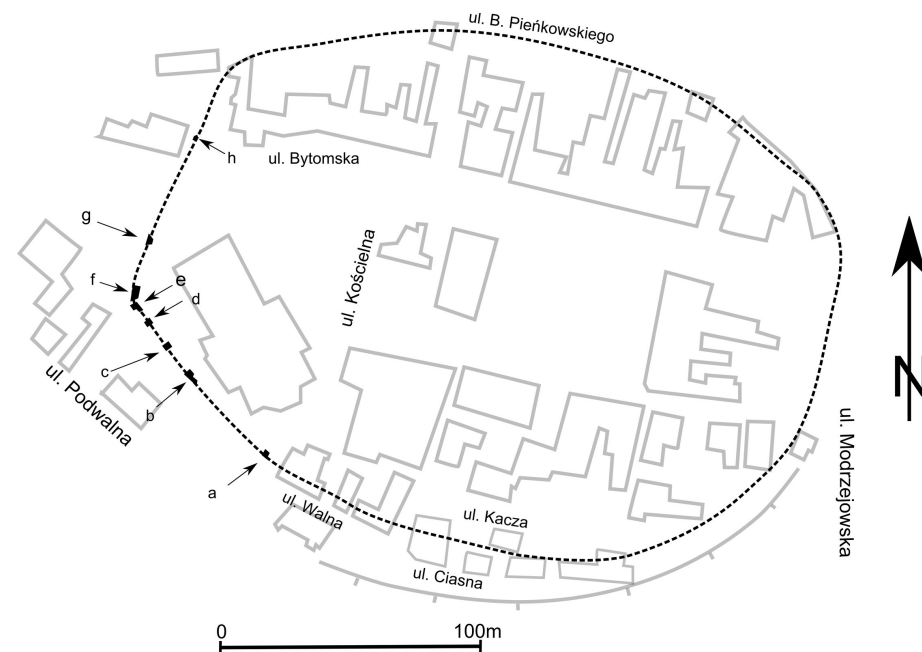
Zdaniem A. Rogaczewskiej odkryte relikty można datować na XIII w.⁹⁶⁹. Uważam, że datowanie to jest nieuzasadnione. Próbkę do badań izotopowych ^{14}C pobrane zostały z soczewki spalenizny oddalonej o kilka metrów od muru i nie związanej bezpośrednio z reliktem fundamentu, z rozsypania spalonej drewnianej budowli na skarpie miejskiej oraz z warstw zalegających na murze. Otrzymane daty to: 1180 – 1330, 1300 – 1440 oraz 1460 – 1660 (ze wskazaniem na XVI w.). Na tej podstawie możemy jedynie powiedzieć, że pomiędzy XII a XVII w. doszło do pożaru, który prawdopodobnie dotknął również mur. Jest to jednak moment jego zniszczenia nie budowy. Materiał archeologiczny wydobyty z warstw przylegających do muru pochodzi z 2 połowy XV i z XVI w., a z warstw nadcalcowych (w które wkopany był fundament) z XIV – XV w.⁹⁷⁰. Uważam, że taka relacja stratygraficzna pozwala przesunąć datowanie powstania muru na okres XIV – połowę XV w.

5.4. Czeladź ulokowana została na wyniesieniu wapiennym o stromych zboczach, stanowiącym naturalną przeszkodę. Pomimo tego umocniono ją kamiennym murem o grubości około 1,9 m w partiach naziemnych. Nie znamy niestety jego wysokości. Prawdopodobnie nie posiadał krenelażu, lecz wzmocniony był basztami. Partia fundamentowa miała grubość do 2,1 m. Mur wzniesiono z łamanego lokalnego kamienia wapiennego łączonego wapienną zaprawą. Partie lica wykonano ze starannie dobieranych kamieni, jądro zaś miało charakter przelanej zaprawą gruzu. Brak w źródłach jakichkolwiek informacji na temat miejskich bram oraz ewentualnych innych obiektów obronnych, takich jak fosa. Nie wiadomo również, czy miasto posiadało pełen obwód obronny.

Mur miejski istniał przed 1536 r., gdy został uwieczniony na wędznie. Charakter nawarstwień pozwala sądzić, że powstał prawdopodobnie w XIV – XV w. Dalsze badania powinny zweryfikować możliwość wzniesienia muru dopiero przez biskupów krakowskich, czyli po 1443 r. Umocnienia miasta zostały zniszczone prawdopodobnie w trakcie szwedzkiego potopu.

969 Ibidem, s. 204-205.

970 Ibidem, s. 205.

Ryc. VIII.5.1: Czeladź. Plan. Rys autora.

a-h: relikty muru odkryte archeologicznie

Ryc. VIII.5.2: Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 40.

6. Gliwice

6.1. Po raz pierwszy problemem umocnień Gliwic zajął się B. Nietzsche, w wydanej w 1886 r. pracy o historii miasta⁹⁷¹. Dzięki temu dziełu do naszych czasów przetrwała treść wielu źródeł, jak choćby urbarza z 1596 r., wydanego następnie w polskim tłumaczeniu⁹⁷². Prace historyczne z początku XX w. w większości poruszają problem murów miejskich jedynie na marginesie minionych wydarzeń, stąd przykładowo dzieła J. Chrzęszcza⁹⁷³ lub praca o rozplanowaniu miasta wydana w 1929 r.⁹⁷⁴ nie wnoszą niczego istotnego do dalszej syntezy.

Pierwsze prace mające na celu rewitalizację i inwentaryzację konserwatorską reliktów miejskiego muru podjęto po 1945 r. pod kierownictwem F. Maurera⁹⁷⁵. W następnych latach przyczynkarskie artykuły, zwłaszcza publikowane w *Zeszytach Gliwickich*⁹⁷⁶, a później fragmenty monografii pod redakcją A. Szefera⁹⁷⁷ poszerzały wiedzę na temat historii miasta. Także artykuł T. Bauma, S. Herbsta, C. Thullie oraz S. Trawkowskiego⁹⁷⁸ jest istotną pracą, do dziś wnoszącą wiele ważnych informacji.

Podsumowaniem działań konserwatorskich i archeologicznych z lat 80. XX w. było sympozjum naukowe poświęcone badaniom gliwickich murów miejskich, wydany w 1989 r. tom *Rocznika Muzeum w Gliwicach*⁹⁷⁹ oraz artykuły w tomie *Zeszytów Naukowych Politechniki Śląskiej. Architektura* poświęcone gliwickiej starówce⁹⁸⁰. Nowych danych nie wnosi zaś obszerny akapit w artykule J. Pierzaka poświęconym górnśląskim murom; jest jednak podsumowaniem stanu wiedzy o tym zagadnieniu⁹⁸¹.

Uzupełniając wiedzę o dziejach Gliwic, w tym także o murach miejskich warto wziąć do ręki najnowszą, a zarazem chyba najpełniejszą monografię miasta wydaną w 1995 r. pod redakcją J. Drabiny⁹⁸². Poszczególne rozdziały poświęcone historii, badaniom architektonicznym i archeologicznym napisane zostały przez lokalnych, biegłych w swoich specjalizacjach badaczy.

Badania archeologiczne umocnień miejskich w Gliwicach rozpoczęto w trakcie odbudowy starego miasta po zniszczeniach dokonanych podczas II wojny światowej. Już w 1956 r., w rejonie

971 B. Nietzsche 1886.

972 W. Błaszczyk, J. Horwat, Z. Jedynak 1988.

973 J. Chrzęszcz 1927.

974 Dreistädteinheit Beuthen 1929.

975 F. Maurer 1965.

976 M. Procek 1965; M. Procek 1973.

977 I. Nalepa-Orłowski 197.

978 T. Baum, S. Herbst, Cz. Thullie, S. Trawkowski 1954.

979 J. Horwat 1989a.

980 F. Maurer 1990; J. Radziejewicz – Winnicki 1990; G. Rendchen 1990.

981 J. Pierzak 2004, s. 210-211.

982 Gliwice 1995.

ul. Pod Murami 2 przebadano posadowienie muru⁹⁸³. Rok później w wykopach archeologicznych przy skrzyżowaniu ul. Kaczyniec i Krupniczej zlokalizowano spalone belki interpretowane jako częstokół⁹⁸⁴. W 1958 r. przy ul. Dolnych Wałów 21 badacze odsłoniли wypełnisko fosy, a także rozpoczęli badania archeologiczne tzw. Dworu Zetritzów⁹⁸⁵, siedziby miejscowego muzeum. Nawarstwienia związane z fosą obserwowano również w 1959 r. przy ul. Kościelnej, Dolnych Wałów i Grodowej⁹⁸⁶ oraz w 1968 r. przy ul. Grodowej 15⁹⁸⁷.

Badania Dworu Zetritzów kontynuowano w latach 1960 i 1961, a także w 1967 r.⁹⁸⁸ gdy odsłonięto fosę miejską znajdującą się na południe od budynku. Generalny remont siedziby muzeum przeprowadzony w latach 1982 – 85⁹⁸⁹ był okazją do badań archeologicznych i architektonicznych.

W latach 1985 – 87 prace archeologiczne nad murami w rejonie bramy zachodniej podjęła warszawska pracownia PP PKZ⁹⁹⁰. Trzy sezony badawcze zaowocowały odsłonięciem reliktów bramy, mostu oraz budynków przedbramia. Kompleks ten został w latach następnych poddany rekonstrukcji⁹⁹¹ i ucztylnieniu w przestrzeni pl. Rzeźniczego. Jednocześnie w ramach kompleksowych prac wykonano kwerendę źródłową dla murów oraz opis zachowanych reliktów⁹⁹².

W 2005 r. archeolodzy z miejscowego muzeum przeprowadzili nadzór nad instalacją przyłącza gazowego na ul. Pod Murami 4⁹⁹³. W trakcie prac w wykopie natrafiono na fundament muru miejskiego. W 2009 r. służby konserwatorskie zleciły remont i izolację fundamentów muru miejskiego w rejonie ul. Basztowej 3 i 8⁹⁹⁴. W ramach prac wykonano również 3 wykopy archeologiczno-architektoniczne. Rok później, w trakcie zakrojonych na szeroką skalę prac związanych z remontem nawierzchni ulic gliwickiego Starego Miasta⁹⁹⁵, w wykopach instalacyjnych na ul. Zwycięstwa przy skrzyżowaniu z Dolnych Wałów oraz przy pl. Rzeźniczym odnalezione zostały pozostałości miejskiego muru.

6.2. Najstarszy dokument wymieniający Gliwice pochodzi z 1276 r. i jest zarazem pierwszą informacją o funkcjonowaniu prawa miejskiego⁹⁹⁶. Wydaje się, że sam moment nadania praw

983 A. Stankiewicz 1956; H. Wojciechowska 1995, s. 71.

984 H. Wojciechowska 1995, s. 71.

985 A. Stankiewicz – Węgrzykowska 1959.

986 A. Węgrzykowska 1959.

987 H. Wojciechowska 1969.

988 H. Wojciechowska 1995, s. 74-75.

989 G. Rendchen 1990.

990 Gliwice 1988; D. Stabrowska 1987; D. Stabrowska 1989.

991 J. Radziejewicz-Winnicki 1989

992 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987.

993 M. Michnik 2005.

994 M. Michnik, R. Zdaniewicz 2009.

995 Gliwice 2011.

996 I. Nalepa-Orłowska 1973, s. 12-13.

miejskich można umieścić w czasach wzmożonej działalności lokacyjnej⁹⁹⁷ Władysława opolskiego (1246 – 1281)⁹⁹⁸, prawdopodobnie jako „odpowiedź” na odebranie praw Sławęcom, a więc po 1260 r.⁹⁹⁹

W początkowym okresie swego istnienia Gliwice należały do księstwa opolskiego, a po jego podziale do bytomskiego. Miasto w początku XIV w. nie pełniło chyba funkcji rezydencjonalnych, gdyż brak w źródłach informacji o zamku¹⁰⁰⁰. Po wygaśnięciu linii Piastów bytomskich pretensje do obszaru zgłaszało kilku książąt. Ostatecznie miasto zostało podzielone na dwie części 29 lipca 1356 r. i pozostało w tej formie aż do ostatniej ćwierci XV w.¹⁰⁰¹.

Do najważniejszych momentów w historii miasta niezaprzeczalnie zalicza się 1430 r., w którym Gliwice zajęte zostały przez wojska husyckie¹⁰⁰². Przez niemal rok ośrodek pełnił funkcję bazy wypadowej dla Zygmunta Korybutowicza i jego sił.

W 1465 r. miasto drogą kupna stało się na krótko siedzibą wojowniczego i niespokojnego księcia Jana IV¹⁰⁰³ (1465 – 1482)¹⁰⁰⁴. Już w 1482 r. książę Jan zmuszony był oddać księstwo w zastaw Janowi Bielikowi – staroście Górnego Śląska¹⁰⁰⁵. U schyłku XV w. miasto utraciło znaczenie jako rezydencja, a źródła pisane informują nas o kresie gliwickiego zamku, którego rozbiórkę rozpoczęto w 1491 r.¹⁰⁰⁶.

Według spisów świętopietrza, w I połowie XIV w. parafie Gliwickie (zapewne z przedmieściami) liczyły szacunkowo około 1470 dusz¹⁰⁰⁷. W czasie spisywania urbarza w 1532 r. liczba mieszczan była niższa i wynosiła około 1000 osób¹⁰⁰⁸. Obszar miasta to około 9,3 ha, obwiedzionego około 1100 m muru¹⁰⁰⁹.

6.3.1. Źródła pisane w niewielkim stopniu powiększają naszą wiedzę o średniowiecznych obwarowaniach Gliwic. Nie należy sądzić, iż wieża widoczna już na czternastowiecznej pieczęci miejskiej¹⁰¹⁰ jest w jakimkolwiek stopniu odbiciem realnie istniejącego obiektu. Nie jest to również wyznacznik istnienia murowanego obwodu, gdyż zdarzało się, że miasta nieobwarowane posiadały

w herbie symboliczne bramy miejskie czy mury¹⁰¹¹.

Powszechnie przyjmuje się, że miasto mury posiadało już w początku XV w., na co dowodem miało być zajęcie Gliwic przez wojska husyckie, które następnie objęły je za bazę wypadową¹⁰¹². O wydarzeniu tym informuje nas kronikarz Jan Długosz. Uważam, że jego przekaz nie jest w tej materii przekonujący, a wręcz pozwala sądzić, że Gliwice umocnień jeszcze nie posiadały. W *Annales* czytamy, że w czwartek 13 kwietnia 1430 r. husyci szturmowali Bytom przed jego zajęciem (*expugnatum ante captum*)¹⁰¹³. Cztery dni później ten sam oddział skierował się na Gliwice i miasto zajęli (*capiunt*)¹⁰¹⁴. Być może ta różnica w opisie mogłaby sugerować, że do zajęcia Gliwic nie było potrzeby użycia siły, ponieważ umocnienia miasta prawdopodobnie nie istniały¹⁰¹⁵ lub nie stanowiły istotnej przeszkody.

Pierwsza bezpośrednia wzmianka o obwarowaniach pochodzi dopiero z 1470 r., gdy przy nadaniu dla parafii Wszystkich Świętych wspomniane są miejskie mury¹⁰¹⁶, a w dokumencie z 16 lutego 1494 r. Hans Ssabla przekazał czynsz na rzecz szpitala św. Trójcy, który zabezpieczał na działce poza murami miasta¹⁰¹⁷. W początku XVI w. Jan Dobry potwierdził sprzedaż folwarku położonego niedaleko Ostropy i Wójtowej Wsi, tuż obok folwarku książęcego przy rowach, którymi dostarczano wodę z okolic Trynku¹⁰¹⁸ do fosi miejskiej¹⁰¹⁹.

W 1507 r.¹⁰²⁰ wspomniano o dawnej siedzibie książęcej, czyli zapewne nieistniejącym dziś już piastowskim zamku. W 1513 r. Barthel Stein odnotował zaś jedynie istnienie muru miejskiego¹⁰²¹. Najistotniejsze wobec braku konkretnych, wcześniejszych informacji wydają się być urbarze z lat 1534 oraz 1580. W 1534 r. odnotowano, że Szymon Peckh miał ogród za bramą¹⁰²², a miasto płaciło 8 złotych 24 grosze dwóm strażnikom bram¹⁰²³. Urbarz z 1580 r. powiększa naszą wiedzę o opis tzw. Dworu Zetritzów¹⁰²⁴. Był to „zamek”, czy raczej miejski dwór przylegający od strony miasta do muru. Od zabudowy odgradzał go parkan wylepiony gliną. Do kurtyny dostawiono zaś dom mieszkalny. Towarzyszył mu ganek drewniany poprowadzony wzdłuż kurtyny

997 Ibidem, s. 13; A. Barciak 1995, s. 32.

998 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

999 A. Barciak 2001, s. 260.

1000 CDS VI, s. 179.

1001 R. Żerelik 1995, s. 44-49.

1002 J. Długosz 1877, s. 433

1003 R. Żerelik 1995, s. 53-55; K. Prokop 2002, s. 148-155.

1004 Książęta 1995, s. 60-61; K. Jasiński 2007, s. 648-650; J. Horwat 2007, s. 68.

1005 R. Żerelik 1995, s. 55.

1006 F. Maurer 1995, s. 66.

1007 T. Ładogórski 1958, s. 212.

1008 Ibidem.

1009 Pomiar za: geoportal.gov.pl

1010 H. Saurma 1870, s. 75-77; M. Gumowski 1960, s. 77-78, tabl. IX-106.

1011 Przykładowo: Częstochowa, Chodzież.

1012 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, s. 22, 24, 36; R. Żerlik 1995, s. 52.

1013 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321.

1014 Ibidem.

1015 A. Przybyłok w druku.

1016 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, s. 24.

1017 J. Horwat 1998a, s. 297-298.

1018 Wieś położona na południowy – wschód od średniowiecznych Gliwic, dziś dzielnica miasta.

1019 J. Wolanin 1972, s. 220.

1020 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, s. 25.

1021 B. Stein 1968, s. 41.

1022 *Simon Pech (...)* Item helt mer ain garten, vor dem Thor, za: W. Błaszczyk, J. Horwat, Z. Jedynak 1988, s. 17.

1023 *Den zweyen thorwärttern*, za: Ibidem, s. 24.

1024 *Dises Haus ist ihm undt an der Stadt mauer gelegen. (...) Alss erstlich hatt er ein abgebundenen mit Leimbgekleibten Parchen nit sehr hoch (...) Nachmals ist ein Werk ins quartier Mauer, zu deren einen seyten die Stadt mauer mit zu hieff genumben ist worden (...) Ihme auff der Stad mauer ist ein gang von Holcz...*, za: Ibidem, s. 72.

po jej wewnętrznej stronie. Dalsza część urbarza wymienia również 15 domów przyległych do murów¹⁰²⁵ i młyn przed Bramą Kozielską¹⁰²⁶ (zachodnią).

Kolejne rozbudowane opisy pochodzą dopiero z 1783 r. gdy o murach pisał F. A. Zimmermann¹⁰²⁷. W tym czasie rozpoczęto już rozbiórkę starego systemu umocnień.

Nie znamy żadnego średniowiecznego ani wczesnonowożytnego przedstawienia ikonograficznego czy kartograficznego Gliwic. Najwcześniejsze graficzne źródło pochodzi dopiero z 1626/27 r. (ryc. VIII.6.2). Jest to obraz wotywny z kościoła Wszystkich Świętych przedstawiający oblężenie miasta w czasie wojny trzydziestoletniej¹⁰²⁸. Według malarza, miasto od południa otaczał mur pozbawiony blankowania, wyposażony natomiast w szereg wąskich, prostokątnych strzelnic. Wzdłuż obwodu widocznych jest 10 baszt. Dwie z nich nakryte są wysokimi, czterospadowymi dachami, reszta zaś zwieńczona była krenelażem. Widoczne baszty w niewielkim tylko stopniu przewyższają mury kurtyny. W prawej części obrazu widoczna jest brama. Jest to czterokondygnacyjna, kwadratowa wieża. Ostatnia czwarta kondygnacja powstała chyba w skutek nakrycia czterospadowym dachem pierwotnego otwartego, osłoniętego krenelażem poziomu i wybiciu strzelnic na obu widocznych elewacjach. Niższe kondygnacje wyposażono w większe okna. W przeciwieństwie do ogółu fortyfikacji, bramę tę łącznie z dachem namalowano szarym kolorem, co świadczy zapewne o otynkowaniu. Z kolei brama od zachodu to niższa, jedynie trójkondygnacyjna, kwadratowa wieża z wysokim czterospadowym dachem. Druga i trzecia kondygnacja wieży wyposażone są w otwory okienne, po jednym na każdej ścianie. Przedstawiona na pierwszym planie zadaszona baszta to prawdopodobnie Dwór Zetritzów¹⁰²⁹, a sposób jego przedstawienia nie odbiega od pozostałych partii obwodu.

Najstarszy zachowany plan miasta autorstwa Christiana von Wrede z około 1748 r.¹⁰³⁰, wyraźnie ukazuje mur miejski otaczający całe miasto (ryc. VIII.6.3). Wzdłuż niego, w nieregularnych odstępach, zaznaczono 35 wielobocznych baszt otwartych od strony miasta. Widoczna jest również wyraźnie od zachodu tożsama z Kozielską Brama Raciborska (*Rattiborer Thor*) z rozbudowanym przedbramiem oraz Bytomska od wschodu (*Beuthener Thor*), pozbawiona dodatkowych urządzeń. Miasto otacza również fosa. Kolejny plan tego autora¹⁰³¹, wykonany w mniejszej skali, jako mniej szczegółowy nie wnosi nic nowego do powyższego opisu.

W połowie XVIII w. powstał widok miasta od północy autorstwa F. B. Werhnera¹⁰³²

1025 *Von Hausern bey dem Thorenn undt Stadt Wahl*, za: Ibidem, s. 77.

1026 *An der grossen Muhl, vor dem Koslischenn Thor*, za: Ibidem, s. 85.

1027 F.A. Zimmermann 1783, s. 372-373.

1028 Nicolai Henelii ab Hennenfeld 1703, Cap.VII, s. 179-180; E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 1.

1029 Dziś siedziba Muzeum w Gliwicach. Potocznie obiekt zwany jest błędnie Zamkiem Piastowskim.

1030 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 3.

1031 Ibidem, ryc. 4.

1032 F.B. Werhner 1750, s. 342-343; P. Siemko 2004, s. 28-40.

(ryc. VIII.6.4). Na rysunku widać pełen obwód murowany miasta z 8 basztami. Brama Bytomska od wschodu podpisana została jako Biała (*Weisse Thor*) i przedstawiona w sposób analogiczny do widoku z 1626/1627 r. ale pozbawiona dachu. Od zachodu do miasta prowadziła zaś Brama Czarna (*Schwarze Thor*), tożsama z Bramą Kozielską/Raciborską, która w czasach F. B. Werhnera prawdopodobnie częściowo była rozebrana, gdyż niewidoczna jest znana z wcześniejszych przedstawień wieża.

Choć według F. A. Zimmermanna rozbiórkę rozpoczęto w 1783 r., to na planie wykonanym w 1789 r.¹⁰³³ z okazji regulacji rzeki Kłodnicy, przedstawiono miasto jeszcze otoczone fortyfikacjami. Wzdłuż muru ukazano już tylko 5 baszt, w tym 3 zgrupowane w północno – wschodniej części miasta, blisko bramy. Plan przedstawia obie bramy, Czarną/Kozielską/Raciborską (określoną jako *FinstreThor*), wyposażoną w rozbudowane przedbramie i Bytomską/Białą tu niepodpisaną – z długą szczył lub mostem. W kilku punktach miasta widać również niewielkie wyrwy w kurtynie u wylotu dzisiejszych ul. Zwycięstwa, Bankowej i Kaczyniec. Według planu fosa została przekształcona w teren zajęty ogrodami. W części południowo – wschodniej brak spodziewanej bryły Dworu Zetritzów. Kolejny plan Gliwic powstał dwa lata później¹⁰³⁴ i był również związany z regulacjami rzek. W stosunku do poprzednio omówionego, różni go wyraźnie oddana bryła Dworu Zetritzów i brak baszt. Jednocześnie wzdłuż północnej części miasta (wzdłuż dzisiejszej ul. Dolnych Wałów) wyraźnie zaznaczono obniżenie fosi, niewidoczne po przeciwległej stronie miasta. Plan z 1812 r.¹⁰³⁵ ukazuje mury już jako pojedynczą cienką linię z zaledwie dwiema basztami, podczas gdy na planie z 1876 r. mur¹⁰³⁶ widoczny jest chyba tylko w kilku punktach miasta.

Niezwykle cennym dla moich badań jest widok wschodniej bramy, zwanej Białą lub Bytomską, pochodzący z 1846 r. autorstwa Alexandra von Minutaliego¹⁰³⁷ (ryc. VIII.6.5). Brama ma na nim formę wieży o pięciu kondygnacjach. Przejazd bramy posiada ostrołukowy portal, nad którym widoczna jest wysoka wnęka pełniąca zapewne funkcję prowadnicy brony. W jej wnętrzu znajduje się niewielkie prostokątne okno. Kondygnacja następna wyposażona jest w okno ostrołukowe. Powyżej tego piętra dostrzec możemy wyraźny gzyms, a następnie 8 zwieńczonych ostrołukowo blend. W dwóch z nich wybito niewielkie strzelnice. Wydaje się, iż ostatni poziom powstał przez zamurowanie pierwotnego krenelażu. Natomiast dla umożliwienia prowadzenia ognia wstawiono dwie okrągłe strzelnice. Równie istotny dla poznania tej bramy jest rysunek

1033 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 7.

1034 J. Radziejewicz-Winnicki 1989, ryc. 2.

1035 E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 10.

1036 Ibidem, ryc. 11.

1037 P. Boroń 2013, s. 287-399.

inwentaryzacyjny wykonany przed jej rozbiórką, reprodukowany przez F. Maurera¹⁰³⁸ (ryc. VIII.6.6). Brama miała plan krótkiego prostokąta o wymiarach 6,3 x 7,3 m, o dłuższej ścianie frontowej. Przelot bramy nakryto płaskim sklepieniem, a portale zwieńczone były łukami. Szerokość przejazdu wynosiła 3 m. Budynek bramy miał formę wieżową, pierwotnie o 5 kondygnacjach.

6.3.2. Opis zachowanej substancji zabytkowej murów ułatwiony jest dzięki gruntownej inwentaryzacji przeprowadzonej w latach 1985 – 86. Od tamtej pory stan zachowania uległ tylko drobnym, mało widocznym zmianom. W związku z tym uważam, że ustalenia poczynione przez zespół J. Radziejwicz – Winnickiego są wciąż jak najbardziej warte przytoczenia¹⁰³⁹. Do naszych czasów mur miejski przetrwał w prawie 1/3 pierwotnej długości. Kolejne wyburzenia, zwłaszcza związane z tworzeniem nowych ulic, podzieliły zachowane relikty na 9 odcinków, rozłokowanych w miarę regularnie wzdłuż całego miasta. W ciągu murów zachowały się relikty 9 baszt, w tym 3 zachowane całkowicie w planie, jednak nigdy w pełnej wysokości.

Odcinek 1 to mury wieży przybramnej ukryte w piwnicach przy pl. Wszystkich Świętych 4 (ryc. VIII.6.1: a) oraz relikty uczynione w rejonie pl. Rzeźniczego (ryc. VIII.6.1: b). W pomieszczeniu piwnicy fundamenty północny i zachodni mają po około 2,5 m grubości i wzniesione są z kamieni eratycznych. Zauważono również kamienne strzypia, zapewne pozostałość po rozebranych murach wschodnim i południowym. Poziom posadowienia muru zarejestrowano na głębokości 2,2 m od współczesnego poziomu chodnika, a sam relikty miał około 1,95 m wysokości. Na północnej ścianie piwnicy zauważono również ślad po sklepieniu kolebkowym.

Odcinek 2 to najlepiej zachowana partia muru, ułożona wzdłuż ogrodu plebanii od posesji Dolnych Wałów 19a po numer 27 (ryc. VIII.6.1: d). Charakter miejsca pozwolił na obserwację większości wewnętrznego lica. Mur przy ul. Kościelnej 4 zachowany jest do wysokości 5 m. Jest to większy zachowany fragment odcinka 2, bo o długości około 60 m. W jego skład wchodzi również dobrze zachowana baszta. Obecnie na murze baszty ustawiono budynek gospodarczy. Możliwość obserwacji reliktu przerywana zostaje przez budynek obecnego komisariatu policji, najwyraźniej wykorzystujący kurtynę jako jedną ze ścian nośnych. Ponownie widoczny staje się przy posesji nr 21, gdzie jego długość wynosi około 21,5 m. Na terenie tej posesji zaobserwować można ceglany łuk, wtórnie zamurowany, być może pełniący funkcję odciążającą lub też będący śladem po przepuszczeniu wodnym. W jego sąsiedztwie wzniesiono dwie

nieprzewiązane z kurtyną przypory. Pod względem użytego budulca i techniki murowania, cały odcinek charakteryzuje się jednolitą strukturą. Przypuszcza się, że został on wzniesiony jednorazowo. Świadczyć o tym mają wyraźne styki bez przewiązania przy ul. Kościelnej 2 oraz równo zakończona ściana przy Pl. Rzeźniczym. Mury wzniesiono w technice *opus emplectum* z użyciem cegły gotyckiej w partiach lica układanych w wążku gotyckim (wymiały cegieł około 8,5 – 10 x 12 – 13,5 x 27 – 28,5 cm). Fundament wzniesiono z kamieni eratycznych czasem uzupełnianych kamieniem łamanym.

Odcinek 3 to relikty kurtynowego muru wtopiony w zabudowę oficyn, tworzący zarazem mur graniczny pomiędzy ul. Dolnych Wałów 13 i 13a, a Inwalidów Wojennych 14 – 20 (ryc. VIII.6.1: g). Zachowany fragmentarycznie nawet do wysokości 8 m mur, w wyniku intensywnej zabudowy posesji, widoczny jest tylko w niewielkim stopniu. Dokładniejsze obserwacje możliwe były głównie w partiach fundamentowych w piwnicach budynków. Być może pomiędzy ul. Inwalidów Wojennych 14 a Dolnych Wałów 13 zachował się fragment baszty. Świadczy o tym kształt i rozmiar stojącego w tym miejscu budynku.

Odcinek 4 to fragment muru kurtynowego i boczna ściana baszty pomiędzy ul. Dolnych Wałów 9 oraz Inwalidów Wojennych 6 (ryc. VIII.6.1: h). Odcinek ten jest słabo widoczny w wyniku obudowania garażami oraz otynkowania. Badania pozwoliły ustalić, iż zachowany jest do wysokości nawet 7 m, a pomiędzy ul. Inwalidów Wojennych 8 i 12 znajdowała się baszta, dziś ukryta pod współczesną zabudową. Być może odcinek ten ciągnie się aż do ściany granicznej pomiędzy kamienicami przy ul. Zwycięstwa 3 i 5.

Odcinek 5 znajduje się wzdłuż ul. Dolnych Wałów 5 i 7 (ryc. VIII.6.1: j). Jest to odcinek muru kurtynowego o długości 33 m łączący dwie baszty, w tym jedną zachowaną w planie. Kurtyna wznosi się na wysokość 7,5 m. Niestety, w ramach rewitalizacji miasta w latach 60. XX w., pośrodku wykuto wtórnie furtę z portalem neostylizowym. Zachowana baszta znajduje się na północno – zachodnim końcu muru kurtynowego. Ze względu na obudowanie jej oficyną widoczna jest tylko fragmentarycznie. Druga baszta przetrwała się jedynie w postaci jednej ściany bocznej. Odcinek prezentuje jednolitą konstrukcję, nie licząc wtórnych remontów i przeróbek. Fundament wzniesiono z kamienia łamanego, rzadko uzupełnianego kamieniem eratycznym. Lica wymurowane zostały z cegły gotyckiej w takim też wążku. Warty uwagi są liczniejsze niż w innych obserwowanych partiach muru błędy w układzie cegieł.

Odcinek 6 znajduje się pomiędzy ul. J. Matejki 8 i 10 oraz Basztową 3 i 5 (ryc. VIII.6.1: k). Jest to fragment muru kurtynowego oraz w całości zachowana w planie baszta. Mur przetrwał do wysokości 4 m. Dziś w większości obudowany jest on przez budynki oficyn, przez co jedynie od strony ul. Basztowej 3 oraz J. Matejki 8 widoczny jest fragmentarycznie jako granica posesji.

1038 F. Maurer 1990, s. 32; R. Żerelik 1995, s. 57.

1039 J. Radziejwicz-Winnicki 1989, s. 46-83; F. Maurer 1990, s. 17-21; J. Radziejwicz – Winnicki 1990, s. 65-72.

Odcinek 7 to fragment muru miejskiego przebudowany w XVI w. na Dwór Zetritzów¹⁰⁴⁰ oraz przyległy do niego odcinek kurtyny (ryc. VIII.6.1: m). Początkowo w miejscu dworu funkcjonowały dwie baszty prawdopodobnie już pierwotnie zamknięte od strony miasta. Ich fundament wzniesiono z kamienia łamanego – dolomitowego i granitowego. Ściany powyżej wykonano z cegły ułożonej w wążku gotyckim ozdobionym zendrówką. Następnie, prawdopodobnie w połowie XVI w. wzniesiono od strony miasta dwukondygnacyjny budynek oparty o kurtynę łączącą baszty. Dzisiejsza bryła to zaś efekt prac XVIII i XIX w. oraz rewitalizacji z lat 50. XX w.¹⁰⁴¹. Mur kurtynowy przyległy do baszty od strony zachodniej ma długość zachowaną około 10,5 m i wysokość 6,3 m. Wzniesiony został w całości z kamieni eratycznych. Widoczne na zachodnim licu baszty strzępia pozwalają ocenić pierwotną wysokość kurtyn na około 8,5 m (ryc. VIII.6.7). Na wysokości około 6,5 m zachował się również ślad po ganku obrońców.

Odcinek 8 znajduje się na zapleczech działek pomiędzy ul. Bankową 10 a Krupniczą 19, wzdłuż ul. Grodowej 1 i 1a i ma długość około 33,5 m i wysokość do 7 m (ryc. VIII.6.1: o). Ze względu na obudowanie budynkami oficyn widoczny jest jedynie przy ul. Bankowej 10. Grubość muru wynosi niewiele ponad 1 m. W wykonanych odkrywkach architektonicznych stwierdzono, iż odcinek 8 również wzniesiono w technice *opus emplectum* z licem w wążku gotyckim, z licznymi nieregularnościami.

Odcinek 9 znajduje się przy ul. Grodowej 5a. Jest to niewielki fragment muru kurtynowego o długości niewiele ponad 17 m oraz ściana czołowa i wschodnia baszty (ryc. VIII.6.1: p). Do 1974 r. zachowała się również ściana zachodnia, kiedy to bez zgody konserwatora rozebrano ją wraz z przyległym odcinkiem kurtyny (ryc. VIII.6.1: p1). Mur w tej części został wzniesiony na wysokiej podmurówce z kamieni eratycznych, sięgającej do 1,2 m ponad dzisiejszy poziom gruntu. Wyższe partie wymurowano w technice *opus emplectum*, z licem w wążku gotyckim. Mur kurtynowy zachował się na wysokości do 3,75 m. Kurtyna ma grubość około 1,1 – 1,2 m. Mur ten grozi zawaleniem, na jego powierzchni widoczne są liczne spękania i wyraźnie pochyla się ku ul. Górnych Wałów.

W oficynie kamienicy przy ul. Górnych Wałów 48 odkryto wchłonięty przez zabudowę mur kurtynowy wzniesiony w partii lica z cegły gotyckiej murowanej w układzie gotyckim (ryc. VIII.6.1: t). Mur ten został wtórnie otynkowany.

6.3.3. Prace badawcze mające na celu rozpoznanie Bramy Czarnej/Raciborskiej/Kozielskiej trwały trzy lata. Kierowana przez D. Stabrowską z PP PKZ ekipa, w 1985 r. skoncentrowała swoją uwagę

na 9 wykopach mających na celu rozpoznanie budynku bramy oraz dochodzących doń odcinków muru. W roku następnym przeprowadzono badania mostu oraz przedbramia, a w 1987 r. wykonano dwa wykopy weryfikacyjne, zamykając ich liczbę na szesnastu¹⁰⁴².

Dzięki tym działaniom udało się rozpoznać cały zespół bramy (ryc. VIII.6.1: b). Od strony wewnętrznej miasta, w wykopach odkryto przyczółek południowo – wschodni¹⁰⁴³. Teren ten został mocno zdegradowany przez współczesną działalność. W wyniku niwelacji calej zalegał na głębokości zaledwie 1 m. Na nim odłożyła się warstwa użytkowa z niewielką ilością materiału późnośredniowiecznego, o miąższości zaledwie 0,2 m, nad którą odkryto jednostkę zawierającą już monetę pruską z 1782 r. W wykopach zarejestrowano jedynie niewielki odcinek muru obwodowego, zachowanego na wysokość zaledwie jednego poziomu kamieni eratycznych łączonych zaprawą wapienną. Fundament ten o grubości 1,3 m posadowiony był o około 1,5 m płycej niż towarzyszący mu fundament przyczółka wewnętrznego mostu. Ten miał plan nieregularnego czworoboku o ścianach długości około 5 m, otwartego od strony miasta. Istotna wydaje się wielofazowość obiektu. W trakcie prac zaobserwowano, że ściany boczne, o grubości około 0,85 m, zbudowano z cegły palcówki (średnie wymiary około 8,9 x 12,5 x 26 cm) układanej w wążku gotyckim i posadowiono na fundamencie z kamieni eratycznych. Łącząca je ściana czołowa została wstawiona wtórnie. Jej grubość wynosi około 1,65 m i zbudowano ją w większości z eratyków. Do ściany przedniej przylega nasada sklepienia przęsła mostu. Most i ściana są niejednorodne, jednakże wyraźnie ze sobą przewiązane.

Po przeciwniejszej stronie fosy zaobserwowano przyczółek zewnętrzny północno – zachodni. Miał kształt regularnego czworoboku o ścianach długości około 7 m. Grubość ścian wzniesionych z kamienia łamanego uzupełnianego cegłą palcówką (średnie wymiary około 8,0 x 11,5 x 25,0 cm) wynosiła od 1,3 do 1,5 m. Fundament budowli wzniesiono z eratyków. Przy narożniku północnym znajdował się budynek ceglany (średnie wymiary cegły około 7,0 x 14,5 x 28,5 cm) z dwoma pomieszczeniami. W obu lokacjach zarejestrowano ceglane posadzki ułożone wprost na calcu. Odsłonięta w całości ściana budynku miała długość 17,5 m, drugą zaś zarejestrowano jedynie na odcinku 1,4 m.

Pomiędzy przyczółkami natrafiono na ślady fosy oraz mostu. Długość tego ostatniego wynosiła około 16 m, szerokość około 3 m. Zbudowany został z płaskich cegieł (średnie wymiary około 6,5 x 17,0 x 23,0 cm). Kolejne przęsła miały rozpiętość około 3 m. O ile od strony południowo – wschodniej wydaje się, że most został wzniesiony wraz ze ścianą czołową

1042 *Głiwice 1988*; D. Stabrowska 1989, s. 97-105.

1043 W sprawozdaniach stosowane jest określenie przyczółków „południowy” i „północny”, jednakże ze względu na ich rzeczywiste położenie będą stosował kolejne określenie „południowo – wschodni” oraz „północno – zachodni”.

1040 G. Rendchen 1990, s. 79-80.

1041 Ibidem, s. 80-83.

przyczółka, to od północnego – zachodu zaobserwowano wyraźne wtórne dostawienie.

Fosa w rejonie badań miała około 16 m szerokości. Jej dno stwierdzono około 5 m poniżej poziomu gruntu przy murze miejskim. Wypełnisko stanowiły grube na 2,3 m nawarstwienia zamuliskowe oraz warstwa gruzowa, świadectwo intencjonalnego zasypywania fosy, mającego miejsce zapewne po 1783 r.

Relikty przedbramia odsłonięto ponownie w 2010 r. w wąskoprzestrzennym wykopie w trakcie prac instalacyjnych w rejonie ul. J. Wieczorka i pl. Rzeźniczego (ryc. VIII.6.1: c). Obserwowany fundament wzniesiony był w większości z łamanego kamienia dolomitowego łączonego zaprawą wapienną.

Podążając w kierunku zgodnym z ruchem wskazówek zegara, należy wspomnieć badania przy posesji Kościelnej 4¹⁰⁴⁴ (ryc. VIII.6.1: e). Zastanawiające jest, że choć działka ta znajduje się w obrębie murów miejskich, autorzy badań uznali, że wykopy pozwoliły zaobserwować miejską fosę. Wobec braku pełnej dokumentacji, zwłaszcza rysunkowej, trudno o ponowną analizę stratygrafii. Na pozostałości fosy natrafiono natomiast przy ul. Dolnych Wałów 21¹⁰⁴⁵ (ryc. VIII.6.1: f). Skala wykopu nie pozwoliła na jej dokładne pomiary. Zarejestrowano jedynie, że miała ponad 3 m szerokości, a jej wypełnisko o miąższości jedynie 0,5 m składało się w głównej mierze z namulisk obfitujących w organiczne odpady drewniane i skórzane.

Na ul. Zwycięstwa, w wąskim wykopie instalacyjnym natrafiono na mur kamienny o przebiegu wschód – zachód (ryc. VIII.6.1: i). Jego lokalizacja odpowiadała spodziewanemu przebiegowi miejskiego muru. Niestety tempo prac i zakres możliwości pozostawiony archeologom pozwoliły jedynie na pobieżny opis reliktu, bez pełnego rozpoznania. Jednocześnie należy zauważyć, iż nie zaobserwowano nienaruszonej stratygrafii związanej z reliktem.

Ku zaskoczeniu badaczy, prace przy ul. Dolnych Wałów 5 i 7 nie przyniosły spodziewanego rezultatu w postaci pozostałości fosy¹⁰⁴⁶ (ryc. VIII.6.1: j). Prawdopodobnie rejon ten został mocno przeobrażony, a proces ten zatarł wszelkie ślady po umocnieniach ziemnych.

W trakcie remontu muru przy ul. Basztowej 3, 8 i J. Matejki 10¹⁰⁴⁷ (ryc. VIII.6.1: k, VIII.6.8) wykonano 3 wykopy badawcze pozwalające rozpoznać nawarstwienia oraz charakter fundamentowania fortyfikacji. Prace wykonywano wyłącznie od wewnętrznej strony muru, głównie w obrębie wnętrza baszty. W wykopach zaobserwowano fundament otwartej baszty wzniesiony z masywnych kamieni eratycznych miejscowo uzupełnianych cegłą. Większość obserwowanych nawarstwień i reliktyw murowanych należy wiązać z XVIII i XIX w.. Co więcej, nawarstwienia

te świadczą o degradacji muru oraz wtórnym wykorzystaniu go w budownictwie mieszkalnym.

Fundament w górnej partii kończył się odsadzką o szerokości od 0,1 do nawet 0,6 m, a jego wysokość wynosiła około 2 m wysokości. Fundament postawiony został na ilastej warstwie wyrównawczej, zawierającej materiał zabytkowy pozwalający datować jej powstanie na XV lub początek XVI w. Warstwa ta oddzielała mur od poziomu użytkowego z materiałem ruchomym datowanym na XIII – XIV w. W obrębie wykopów nie natrafiono na relikty umocnień wcześniejszych niż te stojące do dziś. Dwa odkryte dołki posłupowe, związane z warstwą próchnicy pierwotnej, należy wiązać ze wcześniejszą zabudową. W centralnej partii baszty odnaleziono nieckowatą, owalną jamę śmietnikową zawierającą ponad 1400 zabytków ruchomych. Ich chronologię określono jako XV – XVI – wieczną, równocześnie z powstawaniem muru. Jednakże przynajmniej część z naczyń glinianych oraz kafli piecowych odkrytych w wypełnisku jamy może być też młodsza (z XVI – XVII w.).

W trakcie eksploracji odsłonięto również murowany relikty o wymiarach 0,9 x 1,4 i wysokości 0,8 m, prostopadły do muru baszty. Stopa tego fundamentu zalega prawie 0,4 m poniżej stopy fundamentu baszty, jednak są one ze sobą wyraźnie przewiązane. Odkrywczy relikty interpretują go jako pozostałość po schodach prowadzących na ganek obrońców, lub też niewielką przyporę narożnika baszty. Całość obserwowanego muru miejskiego jest jednofazowa, pozbawiona wyraźnych styków i przebudów. Należy zaznaczyć, iż stratygrafia nie pozwala domniemywać, by poprzedzały go wcześniejsze umocnienia drewniano – ziemne.

W trakcie prac związanych z przyłączeniem gazowym na ul. Pod Murami 4¹⁰⁴⁸ w południowo – wschodniej części miasta, natrafiono na fundament miejskiego muru (ryc. VIII.6.1: l). Wąskoprzestrzenny wykop pozwolił jedynie na obserwację do 0,9 m poniżej poziomu gruntu, bez osiągnięcia stopy fundamentowej. Fundament wzniesiono z łamanego kamienia, układanego warstwami w licu i łączonego zaprawą wapienną. Daleko posunięta degradacja gruntu przez nowoczesną działalność nie pozwoliła na obserwację warstw związanych z reliktem.

Wielokrotnie przebadanym fragmentem miejskich umocnień jest rejon Dworu Zetritzów (ryc. VIII.6.1: m). Prace badawcze w piwnicach¹⁰⁴⁹ pozwoliły odsłonić wapienne fundamenty, dawny poziom użytkowy w postaci posadzki, a także kilka nieznanych wcześniej murów oraz sklepioną piwnicę. Brak materiału archeologicznego, a jak wynika ze sprawozdania, również obecność architekta, spowodował, że obiekty te nie zostały zinterpretowane i wydатовane.

Podjęto również próbę rozpoznania stratygrafii przy południowej ścianie budynku, a więc na zewnątrz muru miejskiego¹⁰⁵⁰. Niestety w wykopie archeologicznym ułożonym przy samej

1044 A. Węgrzykowska 1959, s. 8-12.

1045 A. Stankiewicz – Węgrzykowska 1959.

1046 H. Wojciechowska 1995, s. 74.

1047 M. Michnik, R. Zdaniewicz 2009.

1048 M. Michnik 2005.

1049 A. Stankiewicz – Węgrzykowska 1959; H. Wojciechowska 1995, s. 74-75.

1050 A. Stankiewicz 1956.

kurtynie nie natrafiono na zabytki pozwalające datować obiekt. Obserwowany fundament posadowiony był płytko, jedynie 0,6 – 0,7 m poniżej dzisiejszego poziomu gruntu. Bardzo ważne dla naszych rozważań jest zarejestrowana późnośredniowieczna warstwa użytkowa, na której dopiero posadowiono fundamenty muru Dworu¹⁰⁵¹.

W sąsiedztwie budynku Muzeum rozpoznano również fosę miejską oddaloną o 11,7 – 12,5 m od linii muru kurtynowego (ryc. VIII.6.1: n)¹⁰⁵². Jej brzeg wzmocniony był dwoma rzędami palików o przeciętnej średnicy około 5 cm, pomiędzy którymi przeplecione były cieńsze gałęzie. Tej wzmacniającej faszynie od strony wewnętrznej towarzyszyła prawdopodobnie dookólna droga, również ułożona z faszyny.

Przy skrzyżowaniu ul. Krupniczej i Kaczyniec zaobserwowano obiekt składający się ze spalonych belek (ryc. VIII.6.1: r)¹⁰⁵³. Prowadzący badania zinterpretowali je jako relikty częstokołu otaczającego miasto. Uważam, że jest to chybiona teoria, gdyż skrzyżowanie tych ulic znajduje się w odległości około 75 m od rekonstruowanej linii umocnień. Brak również dowodów na wtórne, obszerniejsze rozmieszczenie miasta. Stąd relikty te zapewne są pozostałością zabudowy wewnętrznej.

Przy ul. Grodowej 15 w trakcie prac archeologicznych zauważono relikty fosi miejskiej¹⁰⁵⁴ (ryc. VIII.6.1: s). Nie odsłonięto pełnego profilu, a jedynie za pomocą odwiertów geologicznych zarejestrowano jej dno 5 m poniżej dzisiejszego poziomu terenu.

6.4. Na podstawie materiału źródłowego oraz badań archeologicznych, powstanie obwodu obronnego Gliwic możemy datować na 2 połowę XV w. Brak natomiast jakichkolwiek dowodów na wcześniejsze umocnienia miasta, również te drewniane – ziemne. W okresie tym miasto zyskało również murowany ratusz a rynek pokrywał kamienny bruk¹⁰⁵⁵. Inwestycje te mogą wskazywać, że był to okres prosperity. Trudno ocenić kim był fundator umocnień w Gliwicach. Ocena polityki Jana IV oświęcimskiego, pana Gliwic wskazuje na słabe zainteresowanie rozwojem posiadanych miast, ale jednocześnie wojowniczy charakter księcia. Wobec braku precyzyjnych źródeł należy również brać pod uwagę starostę Jana Bielika lub dopiero Jana Dobrego¹⁰⁵⁶.

Mur miejski opasał miasto w całości i miał przebieg stosunkowo regularny, z jedyną anomalią w północno – zachodnim narożniku miasta, w rejonie dzisiejszego ogrodu plebańskiego.

Pierwotna wysokość wynosiła około 8,5 m, grubość kurtyny nie przekraczała 1,2 m. Obwód wzniesiony był w większości w technice *opus emplectum* z licem ceglanym w wątku gotyckim. Fundament wznoszono głównie z kamieni eratycznych. Na długości muru można zaobserwować wyraźne ślady po budowie odcinkami. Świadczą o tym zarówno styki odcinków, jak i różnice w technice budowy.

Wzdłuż całego obwodu w nieregularnych odstępach rozlokowano 36 baszt. Baszty miały kształt prostokąta o regularnych wymiarach zewnętrznych 2 x 8 m i pierwotnie w większości były otwarte od wewnątrz. Wyjątek stanowią baszty wchłonięte przez Dwór Zetritzów oraz wieża przy Bramie Czarnej/Raciborskiej/Kozielskiej. Baszty, choć budowane wraz z murem i z nim wyraźnie przewiązane, były od niego grubsze o około 0,2 m. Ich wysokość prawdopodobnie była nieznacznie większa niż kurtyny i wynosiła około 9 m. Dodatkowo wzdłuż kurtyny funkcjonował ganek dla obrońców.

Do miasta prowadziły dwie bramy od wschodu zwana Bytomską lub Białą (ryc. VIII.6.1: l), oraz od zachodu, zwana Raciborską, Kozielską lub Czarą (ryc. VIII.6.1: b). Brama Czarna wyposażona została wtórnie (być może w XVII w.) w murowany most. Od strony zewnętrznej, także wtórnie, ochraniana była dodatkowym przedbramiem. Przy bramie znajdowała się również flankująca ją wieża. Na podstawie widoków z 1626 i z 1846 r. oraz inwentaryzacji ocenić możemy, iż posiadała formę wieżową, o podstawie prostokąta o wymiarach 6,3 na 7,3 m. Liczyła 5 kondygnacji. Przejazd przesklepiono i ozdobiono ostrołukowym portalem. Przypuszczalnie, pierwotnie wjazd do miasta chroniła brona.

Dodatkowo miasto otoczone było fosą, oddaloną od linii muru o około 7 - 12 m. Jej szerokość mogła wynosić 16 m, głębokość ponad 2,3 m. Z obronnością miasta związany był pierwszy zamek oraz Dwór Zetritzów. Zamek piastowski, pochodzący zapewne jeszcze z XIV w., nie został do dziś zlokalizowany. Można przypuszczać, iż znajdował się w miejscu dzisiejszych ogrodów plebańskich w północno – zachodnim narożniku miasta. Sugerują to zarówno wydarzenia historyczne, jak i ukształtowanie w tym miejscu miejskiego muru. Drugim obiektem był zaś Dwór zbudowany w XVI w. przez rodzinę Zetritzów. Do jego wzniesienia wykorzystano mur miejski oraz baszty.

1051 H. Wojciechowska 1995, s. 74.

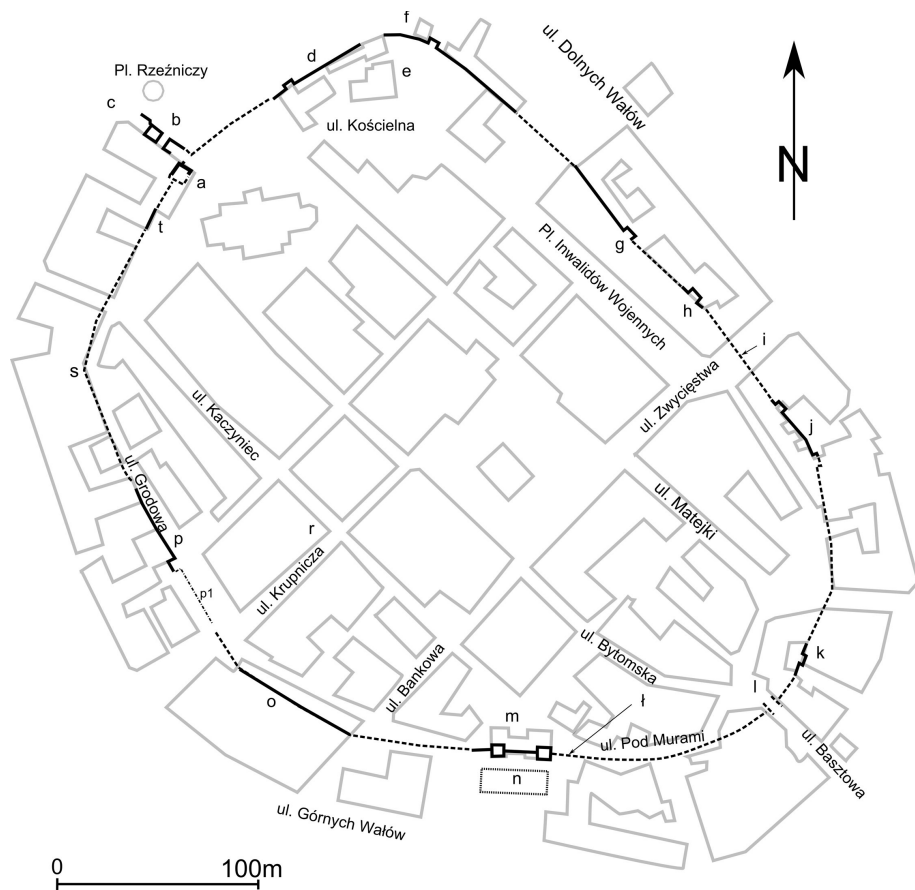
1052 Ibidem, s. 74.

1053 Ibidem, s. 71.

1054 A. Węgrzykowska 1959, s. 8-12; H. Wojciechowska 1969, s. 276-278.

1055 J. Piekalski 2011; M. Furmanek, M. Michnik, J. Nastaszyc, J. Piekalski, R. Zdaniewicz 2012, s. 26-32; J. Piekalski 2012.

1056 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

Ryc. VIII.6.1: Gliwice. Plan. Rys. autora.

b: Brama Raciborska/Czarna, l: Brama Bytomska/Biała
m: Dwór Zetritzów
a, b, d, g, h, j, k, m, o, p, t: relikty muru miejskiego
p1: relikty muru rozebrany w roku 1974 roku
b, c, i, k, l, m: relikty muru badane archeologicznie
f, n, s: relikty fosy badane archeologicznie
e, r: relikty mylnie interpretowane jako umocnienia miejskie

Ryc. VIII.6.2: Gliwice. Obraz wotywny z 1626/27 r. z Kościoła Wszystkich Świętych w Gliwicach.

Ryc. VIII.6.3: Gliwice. Plan Christiana von Wrede z około 1748 r. Za: E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 3.

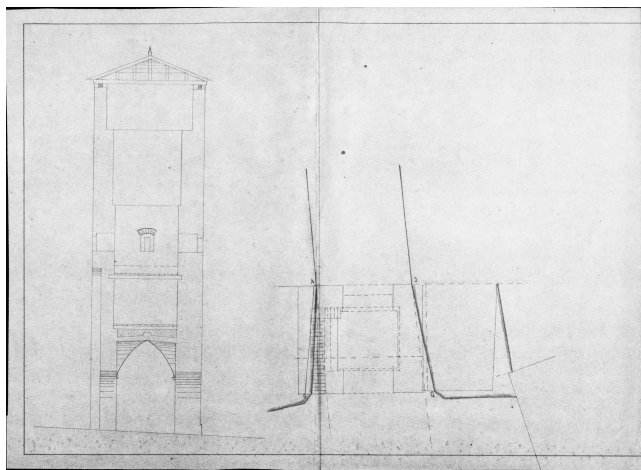

Ryc. VIII.6.4: Gliwice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 342-343.

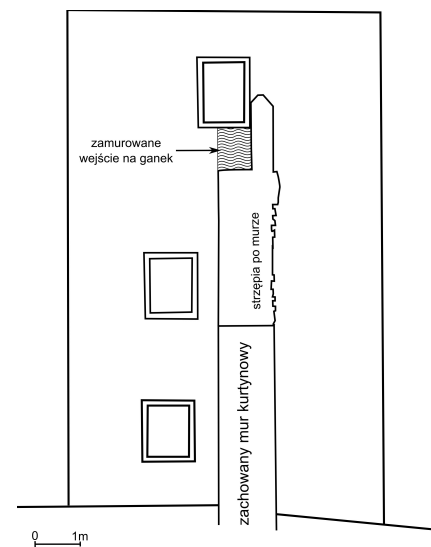

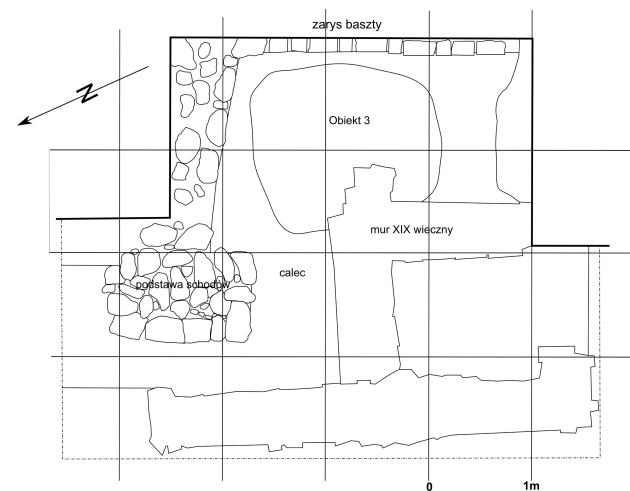
Ryc. VIII.6.5: Gliwice. Widok Bramy Bytomskiej/Białej autorstwa Alexandra von Minutaliego z 1846 r., za: P. Boroń 2013, ryc. 8.

Ryc. VIII.6.6: Gliwice. Inwentaryzacja Bramy Bytomskiej / Białej z 1852 r., za: F. Maurer 1990.

Ryc. VIII.6.7: Gliwice. Lico zachodnie Dworu Zetritzów z widocznymi strzępami po murze miejskim, za: F. Maurer 1990, s. 37-38.

Ryc. VIII.6.8: Gliwice. Plan wykopu przy ul. Basztowej 3 – 5, za: M. Michnik, R. Zdaniewicz 2009, ryc. 2.5.

7. Głogówek

7.1. Pionierską pracą poświęconą Głogówkowi jest książka H. Schnurpfeila z 1860 r.¹⁰⁵⁷. Za podstawowe i chyba wciąż najpełniejsze opracowanie dziejów miasta należy zaś uznać tom wydany w 700 rocznicę lokacji miasta, zawierający kilka artykułów o głogowieckiej historii¹⁰⁵⁸.

Niewielkich rozmiarów, ale zawierającą liczne informacje jest książeczka *Głogówek* T. Chrzanowskiego wydana w ramach serii *Śląsk w Zabytkach Sztuki*¹⁰⁵⁹. Obok opracowania losów miasta, znajdują się w niej również opisy miejscowych zabytków sztuki i architektury. Sporo miejsca Głogówkowi poświęcili również W. Dziewulski¹⁰⁶⁰ oraz B. Cimała¹⁰⁶¹ w swoich monografiach Ziemi Prudnickiej z końca lat 70. XX w..

Wartościową inicjatywą jest również *Rocznik głogowiecki* wydawany od 2000 r. przez Muzeum Regionalne w Głogówku. Do chwili obecnej ukazały się cztery zeszyty, zawierające liczne artykuły omawiające historię miasta i poszczególne jej aspekty.

W roku 2005 ukazała się monografia autorstwa E. Wólkiewicz, poświęcona kolegiacie św. Bartłomieja w średniowieczu¹⁰⁶². Staraniem miłośników regionu w 2007 r. wydano drukiem urbarz Głogówka z 1534 r.¹⁰⁶³. W roku 2008 opublikowano tom poświęcony głogóweckim fundacjom artystycznym w średniowieczu i nowożytności¹⁰⁶⁴. Najnowszymi publikacjami traktującymi o losach Głogówka, lecz o popularnym charakterze, są książki autorstwa A. Devosgesa Cubera¹⁰⁶⁵ oraz G. Hauptstocka¹⁰⁶⁶.

W trakcie badań i nadzorów archeologicznych kilkakrotnie rozpoznawano umocnienia miasta. W 1985 r., podczas prac rozpoznawczych, odsłonięto fundamenty muru miejskiego oraz nawarstwienia późnośredniowieczne przy pl. K. Miarki (ryc. VIII.7.1: d)¹⁰⁶⁷.

W roku 2009 przeprowadzono nadzory archeologiczne na terenie skarpy miejskiej przy ul. S. Staszica (ryc. VIII.7.1: g). Zarejestrowano wówczas prawdopodobnie relikty muru miejskiego¹⁰⁶⁸. W tymże roku wykonano również nadzór przy uszczelnianiu fundamentów klasztoru

1057 H. Schnurpfeil 1860.

1058 Głogówek 1925.

1059 T. Chrzanowski 1977.

1060 W. Dziewulski 1978.

1061 B. Cimała 1976.

1062 E. Wólkiewicz 2005.

1063 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007.

1064 Głogówek 2008.

1065 A. Devesges Cuber 2008.

1066 G. Hauptstock 2009.

1067 J. Romanow 1985.

1068 M. Krawczyk 2009a.

franciszkańskiego (ryc. VIII.7.1: l)¹⁰⁶⁹. Instalacje przeciwwilgociowe objęły także relikty muru miejskiego stanowiącego granicę założenia. W trakcie prac ratowniczych prowadzonych w 2010 r. przy ul. A. Mickiewicza zaobserwowano jedynie dużej miąższości nawarstwienia gruzowe zalegające w linii rekonstruowanego muru miejskiego (ryc. VIII.7.1: f)¹⁰⁷⁰.

W 2011 r. rozpoczęto remont tzw. Lisiego Ganku, pozostałości muru miejskiego na terenie klasztoru franciszkańskiego (ryc. VIII.7.1: m). Wykonano wówczas badania architektoniczne¹⁰⁷¹, kwerendę źródeł historycznych dla konwentu¹⁰⁷² oraz nadzory archeologiczne¹⁰⁷³. W 2012 r. przeprowadzono jeszcze prace związane z rewitalizacją ul. Zamkowej, w trakcie których odsłonięto gruzowisko związane z rozbiórką muru miejskiego (ryc. VIII.7.1: b)¹⁰⁷⁴.

Osobno chciałbym omówić liczne badania architektoniczne i prace konserwatorskie umocnień Głogówka. W 1966 r. wykonano przepust dla odprowadzenia „deszczówki” poza obręb murów miejskich (ryc. VIII.7.1: k). W trakcie prac projektowych powstała inwentaryzacja muru miejskiego w rejonie ul. H. Dąbrowskiego¹⁰⁷⁵. Dwukrotnie wykonano badania architektoniczne zachowanej Bramy Zamkowej (ryc. VIII.7.1: b). Najpierw jej zagadnieniem zajął się S. Wojdon¹⁰⁷⁶, a następnie T. Wąsowicz i A. Zamorska¹⁰⁷⁷. W 2007 r. przeprowadzono ocenę stanu zachowania reliktyw muru miejskiego przy ul. H. Dąbrowskiego (ryc. VIII.7.1: k)¹⁰⁷⁸. Rok później rozpoczęto program rewitalizacji wieży, zwanej Więzienną (ryc. VIII.7.1: c)¹⁰⁷⁹, mający na celu przystosowanie budynku do celów kulturalnych¹⁰⁸⁰.

Poza powyżej wymienionymi prace badawcze prowadzono również na terenie zamku (ryc. VIII.7.1: a)¹⁰⁸¹ i zabytkowego układu urbanistycznego, poza strefą umocnień¹⁰⁸².

7.2. W starszej literaturze za pierwszą wzmiankę o Głogówku uznawano informację o wsi *Glogov*

1069 M. Krawczyk 2009d.

1070 M. Krawczyk 2010a.

1071 R. Eysymontt, Cz. Lasota, A. Witkowska, M. Krzywka 2010.

1072 R. Eysymontt 2010.

1073 M. Krawczyk 2011a.

1074 M. Krawczyk 2013.

1075 K. Czerechowska 1966; S. Wojdon 1966.

1076 S. Wojdon 1974.

1077 T. Wąsowicz, A. Zamorska 1986.

1078 J. Drózd 2007.

1079 Potoczne określenie „baszta” wydaje się w tym miejscu błędne. Stąd nie oglądając się na tradycję stosował będę określenie „wieża”.

1080 J. Drózd 2008.

1081 S. Wojdon 1973; A. Kamiński 1976; J. Romanow, L. Stanisław 1978; Głogówek 1978; A. Kamiński, A. Nestter 1980; Z. Bomersbach 1998; Z. Bomersbach 1998a; P. Boda 1998; M. Szwarc, R. Wąsowski 1998; A. Wanatowicz 2007.

1082 K. Macewicz 1975; K. Macewicz 1976; K. Macewicz 1981; K. Macewicz, W. Wojciechowski, A. Szyndzielorz 1983; K. Sychała 1989; K. Sychała 1992; E. Holc 2007; M. Krawczyk 2002; M. Krawczyk 2009; M. Krawczyk 2009c.

z dokumentu biskupa Wawrzyńca, wydanego pomiędzy 1213 a 1217 r.¹⁰⁸³. Badania E. Wólkiewicz sugerują, że dotyczy ona jednak innej miejscowości¹⁰⁸⁴. Do naszych czasów nie przetrwał dokument lokacyjny. Próby określenia momentu założenia miasta dokonał T. Chrzanowski, który sądził – i z czym należy się zgodzić – że sprowadzenie przez Władysława opolskiego (1246 – 1281)¹⁰⁸⁵ w 1264 r. do Głogówka konwentu franciszkanów (ryc. VIII.7.1: i)¹⁰⁸⁶ wyznacza datę *ante quem* lokacji¹⁰⁸⁷. Potwierdzeniem funkcjonowania prawa miejskiego jest informacja o wójcie głogóweckim z 1294 r.¹⁰⁸⁸. Powszechnie uznawany za najstarszy dowód lokacji, a nawet sam akt lokacyjny dokument księcia Władysława z 21 grudnia 1275 r.¹⁰⁸⁹ jest późniejszym fałszyfikatem¹⁰⁹⁰. Wydaje się jednak, że nadanie praw miało miejsce w czasach panowania tego księcia, pomiędzy 1246 a 1264 r.

W 1359 r. mieszczanie otrzymali od księcia Bolesława niemodlińskiego (1313 – 1362/1365)¹⁰⁹¹ rozległe przywileje gospodarcze¹⁰⁹². Jego następca Henryk niemodliński (1362/1365 – 1382)¹⁰⁹³ w 1373 r. nadał miastu prawo magdeburskie¹⁰⁹⁴, a wkrótce później, w 1379 r. erygował w Głogówku kolegiatę (ryc. VIII.7.1: i)¹⁰⁹⁵. W roku 1428 do miasta dotarły oddziały husyckie pod wodzą Welko Kudelnika¹⁰⁹⁶. Przychylna wobec czeskiego powstania postawa księcia Bolesława V Wołoszka (1422 – 1460)¹⁰⁹⁷ ocaliła miasto przed zniszczeniami. Jedynie kapituła i konwent franciszkański zostały rozwiązane, a należące do nich dobra przejęte przez księcia¹⁰⁹⁸. Spokojny rozwój ośrodka przerwany został dopiero w 1478 r., gdy większość jego zabudowy spłonęła¹⁰⁹⁹.

Według spisanego w 1534 r. urbarza w Głogówku znajdowało się 121 domów mieszkańskich¹¹⁰⁰. Pozwala mi to ocenić liczbę mieszkańców na około 750 dusz¹¹⁰¹. Obwód organizmu miejskiego wraz z zamkiem wynosił około 1250 m, co pozwalało na zamknięcie powierzchni niespełna 11 ha¹¹⁰².

1083 CDS VII, cz. 1, nr 154; T. Chrzanowski 1977, s. 8; B. Cimała 1976, s. 93.

1084 E. Wólkiewicz 2005, s. 12.

1085 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

1086 CDS VII, cz. 2, s. 126; P. Skotnik 1925, s. 1.

1087 T. Chrzanowski 1977, s. 9-10.

1088 SUB VI, nr 157.

1089 CDS VII, cz. 2, nr 1497; P. Knötel 1925, s. 11; G. Hauptstock 2009, s. 47.

1090 SUB I, nr 143; E. Wólkiewicz 2005, s. 12.

1091 Książęta 1995, s. 30-31; K. Jasiński 2007, s. 535-536; J. Horwat 2007, s. 131-137.

1092 CDS XXXIII, s. 103.

1093 Książęta 1995, s. 49-50; K. Jasiński 2007, s. 556-557.

1094 Breslauer Urkundenbuch 1870, nr 280; H. Schnurpfeil 1860, s. 22.

1095 CDS XXXIII, s. 139-140.

1096 Z. Theobald 1621, s. 253; Ruch husycki 1953, s. 112-113, 116.

1097 Książęta 1995, s. 34-36; K. Jasiński 2007, s. 578-580; J. Horwat 2007, s. 124.

1098 E. Wólkiewicz 2005, s. 22-23.

1099 T. Chrzanowski 1977, s. 19.

1100 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 37-43.

1101 Liczba 165 mieszczan wyliczona przez T. Ładogórskiego 1958, s. 213 wydaje się mocno zaniżoną.

1102 Pomiary za: geportal.gov.pl

7.3.1. Najstarszą informację o umocnieniach miejskich w Głogówku odnaleźć możemy w dokumencie z 29 lutego 1379 r., w którym odnotowano istnienie Bramy Mariackiej (*Marietore*) oraz jakiejś nowej bramy (*neue Stadttore*), a także miejskiego muru¹¹⁰³. Z opisu można wywnioskować, że nowo powstała brama znajdowała się przy ul. Wodnej (ryc. VIII.7.1: h), Mariacka zaś przy ul. Zamkowej (ryc. VIII.7.1: b). Jednocześnie przypuszczam, że informacja o nowej bramie oznacza, że już wcześniej istniał w tym miejscu miejscu starszy (zburzony lub przebudowany) budynek przejazdu lub że bramę tę wzniesiono wtórnie wobec już pobudowanego obwodu.

Ponownie o istnieniu umocnień informuje nas list Władysława Jagiełły do Konrada V Kąckiego¹¹⁰⁴ z 1 kwietnia 1428 r.¹¹⁰⁵. Mowa w nim o miastach warownych, wśród których wymieniony jest Głogówek z murem i zamkiem.

W 1511 r. odnotowano, że za Bramą Zamkową (*Burgtors*) znajdowały się ogrody (ryc. VIII.7.1: b)¹¹⁰⁶. Przypuszczam, że jest to brama określona w 1379 r. jako Mariacka. W 1534 r., zanotowano w urbarzu, że miasta pilnowało dwóch strażników i strażak¹¹⁰⁷. Bramy były prawdopodobnie trzy, gdyż w urbarzu wymieniono jeszcze nie wymienioną we wcześniejszych źródłach Bramę Kozielską (ryc. VIII.7.1: e).

Dnia 1 stycznia 1565 r. hrabia Jan Oppersdorff (1561 – 1584) w jednym z listów zawarł informację o istnieniu w Głogówku muru miejskiego i dużej wieży przy nim¹¹⁰⁸. Wyrażał również wolę jej rozbudowy dla celów penitencjarnych (ryc. VIII.7.10: a). Warto zauważyć, że na żelaznej chorągwi na dachu wieży umieszczono datę nieco późniejszą: 1595 r.. W 1571 r. jako punkt orientacyjny wykorzystano Bramę Zamkową¹¹⁰⁹. Kolejne informacje o murze miejskim odnotowano przy okazji rozbudowy przez rodzinę Oppersdorffów zamku głogóweckiego. W latach 1587 i 1595 zanotowano w urbarzach, że część miejskich umocnień została wykorzystana przez rozbudowane założenie rezydencjonalne¹¹¹⁰.

Najstarsza panorama Głogówka powstała w 1536 r. i przedstawia miasto od północnego – zachodu (ryc. VIII.7.2)¹¹¹¹. Dominują nad nim wieże: kolegiaty św. Bartłomieja, ośmioboczna

1103 CDS XXXIII, s. 140; G. Hauptstock 2009, s. 35.

1104 K. Jasiński 2007, s. 439-441.

1105 SRS VI, s. 61.

1106 CDS XXXIII, s. 106.

1107 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 50.

1108 CDS XXXIII, s. 107.

1109 G. Hauptstock 2009, s. 36.

1110 Ibidem.

1111 Die Reisebilder 2001, s. 220-224, tabl. 42.

ratuszowa oraz zamkowa. Miasto otacza utrzymany w dobrym stanie mur miejski ze strzelnicami. Wzdłuż obwodu widoczne są cztery zadaszone baszty wyższe o jedną kondygnację od kurtyny oraz jedna bartyzana wzniesiona w konstrukcji szachulcowej. Wśród widocznych na weducie obiektów szczególnie interesująca jest wieża znajdująca się pomiędzy sygnaturką kościoła franciszkańskiego a kolegiatą. Przypuszczam, że jest to niezachowana wieża przy Bramie Wodnej, analogiczna jak przy Bramie Zamkowej. W początku XVI w. na jej murowanym trzonie znajdowała się wsparta na kroksztynach szachulcowa izbica lub hurdycje nakryte czterospadowym dachem.

Kolejnym przedstawieniem miasta jest panorama autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w. (ryc. VIII.7.3)¹¹¹². W tym czasie miasto wciąż otoczone było murem. Wzdłuż kurtyny widoczne są liczne strzelnice oraz zadaszenie ganku obrońców kryte dachówką. Od strony rzeki Osobłogi obwód wzmacnia tylko jedna prostokątna baszta. Autor w legendzie umieścił dwie bramy miejskie. Przy zamku widoczna jest czworoboczna wieża Bramy Zamkowej (*Schlos Thor*). Jest to zachowana do dziś Wieża Więzienna. Po prawej stronie panoramy, przy kolegiacie, znajduje się wieża Bramy Wodnej (*Wasser Thor*). Analogiczny stan umocnień przedstawia kolorowany miedzioryt F. B. Wernhera (ryc. VIII.7.4)¹¹¹³. Odnaleźć na nim możemy Bramę Zamkową (*Schloss Thor*), Bramę Wodną (*Wasser Thor*) oraz wieżę wodną, nie stanowiącą części obwodu obronnego (*Wasser Thurm*). Grafika przedstawia liczne szczegóły kompleksu Bramy Wodnej. Przejazd umieszczony jest w budynku o wysokości równej kurtynie. Od zachodu w linii muru znajduje się wieża bramy wyższa o jedną kondygnację niż kurtyna.

W połowie XVIII w. powstał również najstarszy znany plan Głogówka (ryc. VIII.7.5)¹¹¹⁴. Całe miasto jest na nim obwiedzione cienką linią miejskich murów. Prowadzą do niego trzy bramy oznaczone jako kwadratowe budynki. Jedynie przy Bramie Zamkowej widoczny jest dodatkowy obiekt, zapewne Wieża Więzienna.

Wiele cennych informacji dostarcza nam również lokalny badacz H. Schnurpfeil, który pisząc swoją książkę miał jeszcze okazję oglądać miejskie bramy¹¹¹⁵. Jego opis Bramy Zamkowej w pełni oddaje znany do dziś zabytek, stąd nie będę umieszczał w tym miejscu jej opisu. Autor odnotował również, że Brama Wodna znajdowała się pomiędzy domami Zaka i Christopha. Na jej barokowej fasadzie umieszczony był napis *renovatum est 1773*, który dobrze umiejscawia moment barokizacji. Budynek zgłoszono do rozbiórki w 1873 r., którą rozpoczęto 13 lutego 1874 r.. Znany jest również rysunek tej bramy umieszczony w pracy przez J. Strede, jednak pod barokowym

1112 F. B. Wernher 1750, s. 289.

1113 F. B. Wernher 1732-1752, tabl. IX.

1114 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, ryc. 6.

1115 H. Schnurpfeil 1860, s. 4-5.

płaszczem nie sposób dojrzeć śladów wcześniejszych faz (ryc. VIII.7.6)¹¹¹⁶.

Trzecia z bram - Kozielska pełniła według H. Schnurpfeila wtórnie funkcję prochowni. W przeciwieństwie do pozostałych nie została przebudowana w XVIII w.. Dzięki zamieszczonemu przez J. Strede zdjęciu oraz opisowi wiemy, że miała pierwotnie formę niskiej czworobocznej wieży ze sklepionym przejazdem (ryc. VIII.7.7). Na fasadzie budynku znajdowała się wnęka pod bronę. Prawdopodobnie wtórnie wieżę nadbudowano niską ośmioboczną nastawą ze strzelnicami kluczowymi. Budynek bramy rozebrano w 1872 r..

7.3.2. Dotychczasowe inwentaryzacje reliktów umocnień Głogówka nie obejmują wszystkich obserwowanych w terenie fragmentów. Najlepiej zachowanym elementem miejskich umocnień jest kompleks Bramy Zamkowej (ryc. VIII.7.1: b, VIII.7.8 – 9) wraz z przybramną wieżą zwaną Więzienną (ryc. VIII.7.1: c, VIII.7.10 – 11). Brama w chwili obecnej składa się z dwóch barokowych budynków, piętrowego z przejazdem usytuowanego szczytowo do ul. Zamkowej oraz parterowego, ulokowanego wzdłuż muru na zachód od przejazdu. W trakcie badań architektonicznych przeprowadzonych przez S. Wojdona¹¹¹⁷, T. Wąsowicza i A. Zamorską¹¹¹⁸ odkryto, że parter budynku bramy wzniesiony jest z cegły średniowiecznej układanej w wiązaniu gotyckim. Zarejestrowana grubość muru od zewnętrznej strony miasta wynosiła 1,7 m, ścian bocznych 1,2 m, a od strony miasta zaś jedynie 0,6 m. Przy zewnętrznych narożnikach znajdują się pierwotne przekątniowe przypory. Wtórnie, prawdopodobnie w XVIII w., brama została podwyższona o jedną kondygnację. Wówczas również wzniesiono na zewnątrz kurtyny parterowy budynek, w którym jako ścianę południową wykorzystano mur miejski o grubości około 1,4 m.

Około 15 m na wschód od bramy znajduje się wieża przybramna, zwana potocznie Więzienną¹¹¹⁹, wzniesiona na planie kwadratu o boku około 8,3 m. Pobudowano ją z cegły o wymiarach uśrednionych 9,1 – 9,9 x 12,4 – 13,1 x 26,5 – 27,9 cm układanej w wątku gotyckim. Wieża ma sześć kondygnacji, z czego pierwsze pięć gotyckich (sięgając łącznie na wysokość 20,6 m) powstało pierwotnie, ostatnia zaś w II połowie XVI w. Grubość muru wieży zmniejsza się wraz z jej wysokością od około 2,50 w przyziemiu, przez 1,74 – 1,89 m w kondygnacjach trzeciej i czwartej do 1,40 – 1,45 m u szczytu części pierwotnej i około 0,90 m w części nowożytniej. Na kondygnacjach 4 i 5 znajdują się po cztery wąskie okna pierwotnie zwieńczone ostrołukowo, na 3 kondygnacji zaś trzy takie okna oraz wejście do wieży z poziomu krużganków. Na poziomiej 4 widoczne są zamurowane blendy, po cztery na każdej ze ścian. Narożniki od strony północnej

1116 J. Strede 1925.

1117 S. Wojdon 1974.

1118 T. Wąsowicz, A. Zamorska 1986.

1119 J. Drózd 2008, pkt 3.

(od zewnątrz miasta) wsparte zostały dwiema przekątniowymi przyporami sięgającymi około 8,5 m wysokości, długości około 2,5 m i 1,85 m szerokości. Pomiędzy przyporami, a także na elewacji wschodniej, widoczne są ceglane łęki odciażające (ryc. VIII.7.11). Wieża znajdowała się w linii muru miejskiego. Dwie dolne kondygnacje wieży wtórnie były wykorzystywane jako pomieszczenia więzienne. Fragmentaryczność badań architektonicznych nie pozwala na pełen opis przebudów związanych z tą inicjatywą. Jednak już pobieżne oględziny pozwalają ocenić, że sklepienia kolebkowe oraz ściany działowe w „celach” zostały wstawione wtórnie.

Od wieży ku wschodowi odchodzi około 22 m długości odcinek muru miejskiego wchłonięty przez nowożytny budynek zajmowany dziś przez Muzeum Regionalne (ryc. VIII.7.10). Dalsze umocnienia w tej części miasta zostały rozebrane już w XX w. Ich widoczną pozostałością jest podział działek miejskich oraz pobudowany zapewne na fundamencie muru miejskiego ceglany współczesny mur.

Poruszając się zgodnie z ruchem wskazówek zegara, na mur miejski możemy natrafić pomiędzy ul. ks. P. Skargi 10 – 12, a ul. S. Staszica 6 – 10. Jego długość wynosi około 60 m i stanowi dziś mur oddzielający działki budowlane (ryc. VIII.7.1: g).

Kolejny relikט muru miejskiego o łącznej długości około 475 m znajduje się w południowo – zachodniej i zachodniej części miasta od ul. Wodnej do Zamku Oppersdorffów, wzdłuż ul. Klasztornej i H. Dąbrowskiego (ryc. VIII.7.1: j). Mur pobudowano na fundamencie z kamieni eratycznych. Kurtynę wzniesiono w technice *opus emplectum* z licem z cegły układanej bez wyraźnego wątku. Maksymalna zachowana wysokość na całym odcinku wynosi od zewnątrz miasta niespełna 6 m. Od wewnątrz na murze odłożyły się dużej miąższości nawarstwienia śmietniskowe i ziemia niesiona z wodą deszczową. Wzdłuż całego odcinka rozmieszczono liczne, w większości wtórne przypory. Odległość pomiędzy większością oscyluje wokół 25 m, wyjątkiem jest odcinek u wylotu ul. H. Sienkiewicza, gdzie znajduje się ich aż osiem¹¹²⁰. Mur na całej długości nosi ślady licznych przemurowań, które w większości zasłaniają pierwotną substancję zabytkową.

Część kurtyny w zachodniej części miasta została wtórnie wykorzystana jako ściany budynku przy ul. H. Dąbrowskiego 9, ściana wieży kościoła i zachodniego skrzydła klasztoru św. Franciszka (ryc. VIII.7.1: l). Relikty umocnień od ul. Wodnej do klasztoru zachowane są w złym stanie, w wyniku czego w 2007 r. rozpoczęto proces rewitalizacji obejmujący m.in. uzupełnienie substancji zabytkowej cegłą konserwatorską i wzniesienie żelbetowych wzmocnień¹¹²¹.

Na osobne potraktowanie zasługuje fragment muru miejskiego znajdujący się pomiędzy założeniem klasztornym a zamkiem (ryc. VIII.7.1: m, VIII.7.12). Jest on kontynuacją reliktu

opisanego powyżej, jednak w nowożytności został przebudowany na tzw. Lisi Ganek – krużganek komunikujący założenie dworskie z sakralnym. Obiekt ten jako jedyny fragment głogóweckiego muru doczekał się pełnych badań archeologicznych i architektonicznych¹¹²². Mur pobudowano na obserwowanym w piwnicach budynku fundamencie filarowo – łukowym o ostrym profilu łuków. Pierwotną partię naziemną wymurowano w wątku wendyjskim ze starannie wykonanymi spoinami z rysą. Budulcem była cegła o uśrednionych wymiarach 8,5 – 9,5 x 12,0 – 14,0 x 28,0 – 30,0 cm i słaba zaprawa wapienna z licznymi grudkami źle rozłusowanego wapna. Na wysokości około 4,25 m od poziomu gruntu zaobserwowano zmianę wątku na gotycki, zmniejszenie cegieł (średnio 7,5 – 9 x 12,0 – 14,0 x 26,0 – 28,0 cm) oraz zdecydowanie gorsze spoinowanie. Wątek i rozmiar cegieł górnych partii muru dobrze korelują ze sposobem murowania ścian kolegiaty. Moim zdaniem pozwala to sądzić, że rozbudowa lub dokończenie wznoszenia kurtyny miało miejsce w podobnym czasie co budowa świątyni, a więc jak ustalił B. Czechowicz na przełomie XIV i XV w.¹¹²³.

Według autorów badań mur pełnił swoją pierwotną funkcję do XVI – XVII w., gdy wybito w nim furtę do ogrodów za miastem i dobudowano od wewnątrz ganek. W wieku XVIII furta została zamurowana, a mur wsparto przyporami od strony miasta. Przy Lisim Ganku zaobserwowano również częściowo rozebraną basztę, wchłoniętą przez późniejszą zabudowę. Pierwotnie jej ściana czołowa wysunięta była o około 3,6 m przed lico kurtyny, a szerokość wynosiła około 5,5 m (ryc. VIII.7.12: a).

7.3.3. W trakcie prac instalacyjnych wzdłuż ul. Zamkowej koniecznym było wykonanie wykopu liniowego w przejeździe Bramy Zamkowej (ryc. VIII.7.1: b)¹¹²⁴. W wykopie zaobserwowano w większości nawarstwienia zniszczone wcześniejszymi inwestycjami. Zniszczenie pierwotnego układu stratygraficznego uniemożliwiło wydatowanie zarejestrowanego poziomu bruku kamiennego, związanego z funkcjonowaniem bramy. W trakcie prac zwrócono również uwagę na kumulujące się w pobliżu linii fortyfikacji nawarstwienia gruzowe o dużej miąższości.

Przy pl. K. Miarki przeprowadzono badania mające na celu rozpoznanie stratygrafii oraz umocnień miasta (ryc. VIII.7.1: d)¹¹²⁵. W jednym z dwóch wykopów zarejestrowano fundament filarowo – łukowy o grubości około 1,6 m, wzniesiony z łamanego kamienia wapiennego łączącego zaprawą wapienną. Relikt obserwowano na długości 19,5 m. Fundament został zniszczony w trakcie budowy nowożytnych koszar, w wyniku czego zachował się jedynie jeden cały i dwa uszkodzone łuki. W profilach obu wykopów obserwowano również rynny polodowcowe

1120 S. Wojdon 1966, s. 2-3.

1121 J. Drózd 2007, s. 1-2.

1122 R. Eysymontt, Cz. Lasota, A. Witkowska, M. Krzywka 2010, s. 9-17.

1123 B. Czechowicz 2008a, s. 23-24.

1124 M. Krawczyk 2013, s. 7.

1125 J. Romanow 1985, s. 1, 4-5.

o przebiegu prostopadłym do linii muru, będące prawdopodobnie przyczyną zastosowania takiego właśnie fundamentu.

Nadzory archeologiczne na ul. A. Mickiewicza we wschodniej części miasta nie zarejestrowały reliktów umocnień (ryc. VIII.7.1: f)¹¹²⁶. Jednakże w rejonie skrzyżowania z ul. Boczną odsłonięto dużej miąższości nawarstwienia gruzowe, interpretowane przez badacza jako pozostałość po rozebranych murze. Strefa występowania nawarstwień rozbiórkowych rozdzielała warstwy próchniczne wewnątrz od piaszczystych, pozbawionych zabytków na zewnątrz miasta.

Na terenie skarpy miejskiej pomiędzy ul. S. Staszica i ul. P. Skargi w południowo – wschodniej części miasta przeprowadzono badania wyprzedzające prace budowlane (ryc. VIII.7.1: g)¹¹²⁷. W czterech wykopach o łącznej powierzchni 7 arów zaobserwowano liczne przekształcenia związane głównie z odkładaniem współczesnych odpadów. Przy budynku na ul. S. Staszica 10 odsłonięto fundament muru o grubości około 2,2 m, pobudowany z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7 x 15 x 27 cm łączonej zaprawą wapienną układanej w wątku gotyckim. W trakcie prac nie osiągnięto calca i poziomu posadowienia. Nie odsłonięto również nawarstwień pozwalających datować ów relikty muru. Technika budowy i budulec podobne jak w kolegiacie pozwala mi sądzić, że ten odcinek muru powstał w końcu XIV lub na początku XV w.

Mur miejski wchłonięty przez kościół klasztoru franciszkanów przebadany został w trakcie prac izolacyjnych fundamentów świątyni (ryc. VIII.7.1: l)¹¹²⁸. Zaobserwowano wówczas, że jako fundament kościelnej wieży został wykorzystany relikty miejskiego muru. Poziom posadowienia zarejestrowano na głębokości około 2,6 m.

W trakcie zakrojonych na szeroką skalę prac remontowych przy Lisim Ganku, pomiędzy klasztorem franciszkańskim a zespołem zamkowym przeprowadzono również badania archeologiczne (ryc. VIII.7.1: m)¹¹²⁹. W wykopach zaobserwowano nawarstwienia rozbiórkowe i śmietniskowe pochodzące w głównej mierze z XIX i XX w.. Nie zarejestrowano nawarstwień związanych z okresem funkcjonowania umocnień. Jedynym odkrytym w wykopach reliktem umocnień miejskich były dwie prostopadłe do kurtyny XVI – XVII w. przypory związane prawdopodobnie z wykuciem wtórnej furty.

7.4. Najstarsza informacja o istnieniu umocnień w Głogówku pochodzi z 1379 r., gdy jedną z miejskich bram określono jako nową – nowo powstałą. Tym samym uzasadnionym jest wniosek,

1126 M. Krawczyk 2010a, s. 2.

1127 M. Krawczyk 2009a, s. 2-3.

1128 M. Krawczyk 2009d, s. 4.

1129 M. Krawczyk 2011a, s. 3-4.

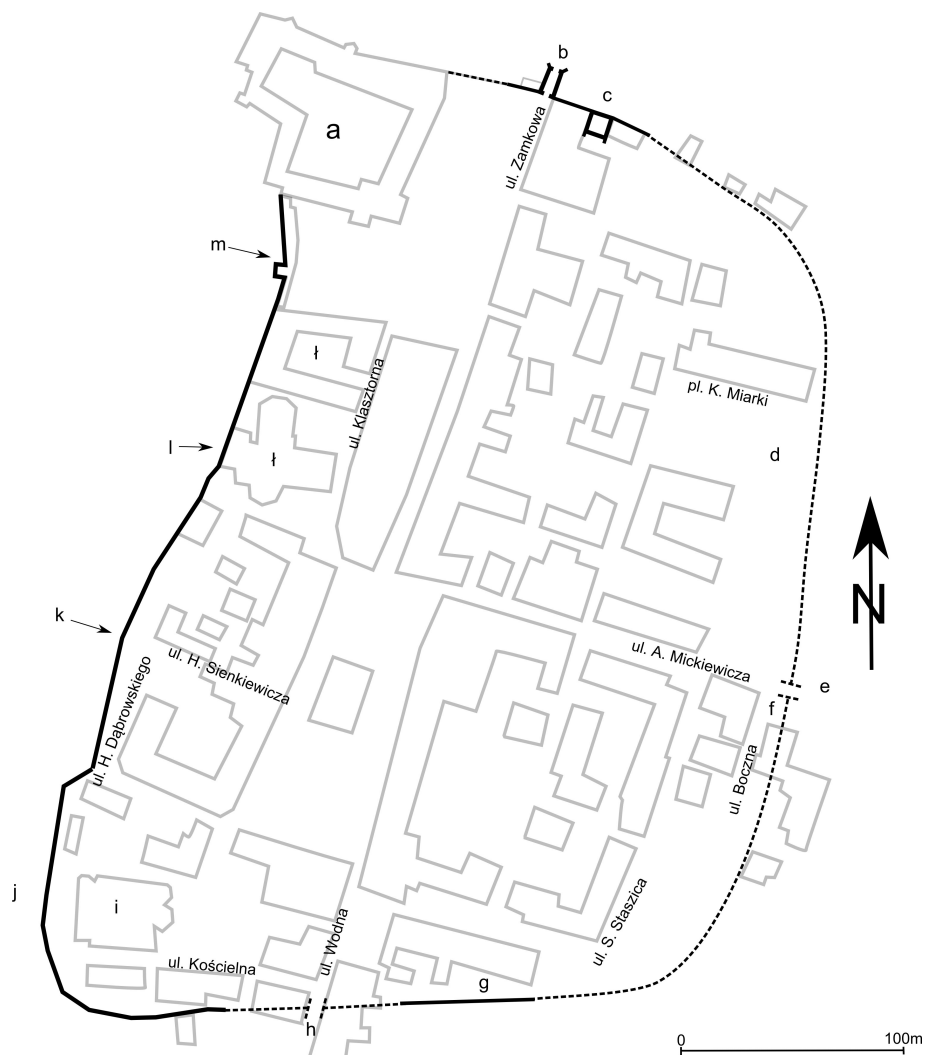
że już wcześniej istniały inne bramy. Po badaniach architektonicznych R. Eysymontt określił czas budowy fragmentu kurtyny wchłoniętego przez tzw. Lisi Ganek na około II połowę XIV w. Poszlaki te pozwalają mi zasugerować, że inicjatorem budowy murów głogóweckich był Bolesław niemodliński (1313 – 1362/1365), a dzieło kontynuował jego najmłodszy syn Henryk (1362/1365 – 1382)¹¹³⁰ i być może również Władysław Opolczyk¹¹³¹. Zaobserwowane różnice w budowie kurtyny oraz tzw. Wieży Więziennej pozwalają sądzić, że rekonstruowany obwód nie jest jednoczasowy i powstawał prawdopodobnie w przeciągu co najmniej kilku pokoleń. Być może jako pierwsze wzniesiono mury i bramy, a dopiero w następnej kolejności wieże przybramne.

Do miasta prowadziły trzy bramy miejskie: Kozielska od zachodu, Zamkowa/Mariacka od północy i późniejsza Wodna od południa. Brama Kozielska i Wodna miały pierwotnie formę niskich, krótkich czworobocznych budynków. Co więcej, nowożytna ikonografia przedstawia wieżę czworoboczną flankującą Bramę Wodną. Ostatnia z bram – Zamkowa – jako jedyna przetrwała do dziś. W przeciwieństwie do pozostałych ma formę wydłużonego prostokąta. Od wschodu flankowała ją zachowana do dnia dzisiejszego wieża o kwadratowej podstawie o boku 8,3 m i pierwotnej wysokości partii ceglanej ponad 20 m. U schyłku średniowiecza na ceglany korpusie wieży znajdowała się szachulcowa izba. Istnienie wież przybramnych na północy i południu miasta może sugerować, że również Brama Kozielska była taką flankowana. Brak jednak bezpośrednich przesłanek źródłowych, by uznać to twierdzenie za fakt.

Mur miejski we wschodniej części miasta oraz tzw. Lisi Ganek wzniesiony był na fundamencie filarowo – łukowym. Partia naziemna, o przeciętnej grubości około 1,6 m, pobudowana była w technice *opus emplectum* z licami ceglanymi układanymi w wątku wendyjskim lub nieregularnym. Sporadyczne występowanie wątku gotyckiego może być wynikiem prac remontowych, ale również późniejszych faz budowy. Najwyższy zachowany fragment muru kurtynowego wznosi się dziś na około 6 m. Obronę czynną zapewniał ganek oraz nieliczne baszty.

1130 Książęta 1995, s. 49-50; K. Jasiński 2007, s. 556-557.

1131 Książęta 1995, s. 124-126; K. Jasiński 2007, s. 558-559; J. Sperka 2012.

Ryc. VIII.7.1: Głogówek. Plan. Rys. autora.

a: zamek; b: Brama Zamkowa/Mariacka; c: tzw. Wieża Więzienna; e: Brama Kozielska; h: Brama Wodna; m: tzw. Lisi Ganek
d, f, g, k, l, m: relikty umocnień badane archeologicznie
g, j, k, l, m: relikty umocnień
i: kolegiata; t: klasztor franciszkański

Ryc. VIII.7.2: Głogówek. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 42.

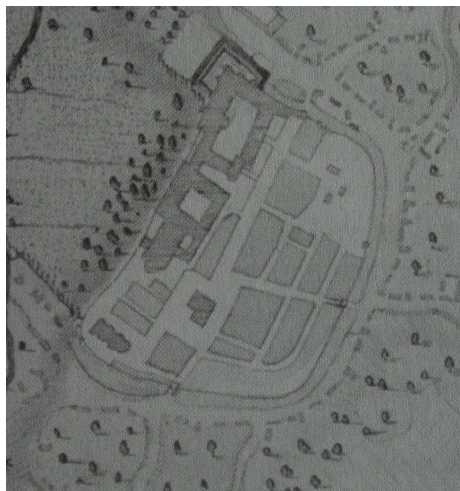

Ryc. VIII.7.3: Głogówek. Widok autorstwa F.B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 289.

Ryc. VIII.7.4: Głogówek. Widok autorstwa F.B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1732 - 1752, tabl. IX.

Ryc. VIII.7.5: Głogówek. Plan z połowy XVIII w., za: R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, ryc. 6.

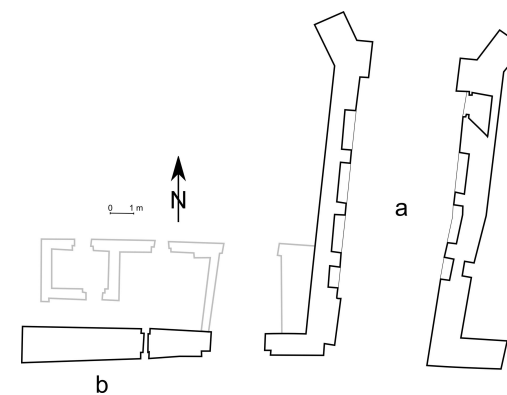
Ryc. VIII.7.6: Głogówek. Rysunek fasady Bramy Wodnej, sprzed 1874 r., za: J. Strede 1925.

Ryc. VIII.7.7: Głogówek Zdjęcie Bramy Kozielskiej sprzed 1872 r., za: J. Strede 1925.

Ryc. VIII.7.8: Głogówek. Zdjęcie Bramy Zamkowej. Fot. autora.

Ryc. VIII.7.9: Głogówek. Plan Bramy Zamkowej, rys. autora na podstawie inwentaryzacji T. Wąsowicz, A. Zamorska 1986.

Ryc. VIII.7.10: Głogówek. Tzw. Wieża Więzienna oraz budynek Muzeum Regionalnego.

Fot. autora.

a: partia XVI – wieczna

Ryc. VIII.7.11: Głogówek. Tzw. Wieża Więzienna, przypory oraz luk od strony zachodnie.

Fot. autora.

Ryc. VIII.7.12: Głogówek. Tzw. Lisi Ganek od strony zewnętrznej miasta. Fot. autora.

a: baszta

8. Koźle

8.1. Za pierwszą monografię miasta należy uznać pracę A. Weltzela z 1866 r.¹¹³². Wiele późniejszych czerpie pełnymi garściami z powyższej, nieraz nie kusząc się o odniesienie się bezpośrednio do źródeł. Przykładem może być powojenna monografia ziemi kozielskiej redagowana przez S. Popiołka¹¹³³ lub trzytomowe opracowanie dziejów miasta pod redakcją J. Kroszeli¹¹³⁴.

W ramach prac inwentaryzatorskich *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* opracowano również zabytki kozielskie¹¹³⁵.

Warty uwagi jest wydany w 2000 r. obszerny artykuł J. Rajmana, poświęcony w całości średniowiecznym dziejom Koźla¹¹³⁶. Spis monograficznych prac o historii miasta zamyka książka z 2001 r. pod redakcją E. Nycza i S. Sniefta¹¹³⁷. W tomie znalazł się również spis literatury dotyczącej Koźla zebrany przez W. Kaczorowskiego oraz S. Sniefta¹¹³⁸.

Badania archeologiczne na terenie średniowiecznego układu urbanistycznego w Kędzierzynie – Koźlu skupione były przede wszystkim w rejonie zamku¹¹³⁹. W ich trakcie być może zaobserwowano fragment muru miejskiego¹¹⁴⁰. Pozostałe prace badawcze na terenie starego miasta Koźla obejmowały w większości wykopy inwestycyjne i w żadnym wypadku nie pozwoliły zaobserwować reliktyw miejskich obwarowań¹¹⁴¹.

8.2. Gród kozielski ulokowany został w rejonie dogodnej przeprawy przez szeroko rozlewającą się tu Odrę¹¹⁴². Z powodu strategicznego położenia pierwszy raz już w 1106 r. odnotowano walki pomiędzy Piastami a Przemyślidami o kozielski gród¹¹⁴³, a zatargi o charakterze nadgranicznym były zapewne częstsze¹¹⁴⁴.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie zostało lokowane Koźle. Pierwsza wzmianka

1132 A. Weltzel 1866.

1133 Koźle 1963.

1134 Koźle 1971; Koźle 1972; Koźle 1974.

1135 K. Dzużyńska, T. Żurkowska 1965, s. 22-32.

1136 J. Rajman 2000.

1137 Koźle 2001.

1138 W. Kaczorowski, S. Snieft 2001.

1139 J. Kaźmierczyk 1964; J. Rozpędowski b.d.w.; J. Romanow 1981; J. Romanow 2005; J. Romanow 2005b; J. Romanow 2005c; J. Romanow 2006a; J. Romanow 2007; J. Romanow 2009.

1140 J. Kaźmierczyk 1964, s. 5-8; ; J. Romanow 1981, s. 5-6.

1141 S. Wuszkán 1977; B. Jarosz 2002; E. Holc 2003; E. Holc 2007a; M. Krawczyk 2010b; E. Holc 2011; E. Holc 2011a; E. Kalbarczyk – Klak, K. Czarotowski 2011.

1142 W. Drobek 2001, s. 14-16; J. Rajman 2001, s. 21-22.

1143 Anonim tzw. Gall 1982, s. 100; K. Jońca 1963, s. 35.

1144 Z. Pacułt 1975, s. 107.

o funkcjonowaniu prawa miejskiego pochodzi z 1293 r., gdy zanotowano wyraźnie *civitas Cosle* oraz wymieniono urzędy związane z funkcjonowaniem takiego organizmu¹¹⁴⁵. Niewiele wcześniej, w 1281 r.¹¹⁴⁶, stało się drugim najważniejszym ośrodkiem księstwa Kazimierza bytomskiego (1281 – 1303)¹¹⁴⁷. Najprawdopodobniej w tym samym czasie powstał miejski zamek¹¹⁴⁸, co potwierdziły badania archeologiczne. Natomiast źródła pisane wspominają o nim pierwszy raz w 1327 r.¹¹⁴⁹. W XIV w. Koźle było miastem średniej wielkości. Zdaniem T. Ładogórskiego zamieszkiwało je około 870 osób¹¹⁵⁰. Zajmowało powierzchnię około 11,5 ha, a orientacyjna długość murów wynosiła 1300 m¹¹⁵¹.

Do najważniejszych wydarzeń w życiu średniowiecznych miejskich komun na Śląsku należy zaliczyć czas wojen husyckich. Wbrew starszej literaturze twierdzącej, że Koźle pozostawało poza zainteresowaniem wojsk taboryckich¹¹⁵², źródła potwierdzają atak na miasto i spalenie domów nad Odrą¹¹⁵³.

Po zajęciu Śląska przez Macieja Korwina miasto zakupione zostało przez starostę Jana Bielika (1477 – 1490)¹¹⁵⁴. Można ten osiedlił się w Koźlu, ufundował sklepienia w farze św. Zygmunta¹¹⁵⁵ i być może dokonał przebudowy zamku. Wydaje się, że okres ten, a także czasy panowania Jana Dobrego (1509 - 1532)¹¹⁵⁶, wpłynęły pozytywnie na rozwój miasta. Po śmierci Piasta powstał pierwszy znany nam urbarz Koźla. Według niego miasto zamieszkiwało około 1000 osób¹¹⁵⁷.

Stabilizacja sytuacji politycznej w XVI w. pozwoliła rozwijać gospodarczo Koźle aż do czasów wojny trzydziestoletniej¹¹⁵⁸. Powolne dążenia do odbudowy rangi zniszczonego miasta zaprzepaszczone zostały w końcu XVIII w., gdy władze austriackie, a po I wojnie śląskiej (1740 – 42) również pruskie, przekształciły Koźle w późnonowozątną twierdzę¹¹⁵⁹. Życie koźlańskie zostało tym samym podporządkowane potrzebom armii, a w obliczu wojny, jak w 1807 r., realnie zagrożone¹¹⁶⁰.

1145 J. Rajman 2001, s. 26-27.

1146 J. Horwat 1993, s. 13-14; B. Cimała 2002, s. 32.

1147 Książęta 1995, s. 70-72; K. Jasiński 2007, s. 517-519; J. Horwat 2007, s. 37-41.

1148 J. Kaźmierczyk 1964, s. 7; H. Probe 2000, s. 7-8.

1149 CDS VI, s. 179.

1150 T. Ładogórski 1958, s. 213.

1151 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1152 K. Jońca 1963, s. 41.

1153 SRS VI, s. 95, 108; J. Rajman 2001, s. 43.

1154 J. Rajman 2001, s. 40-41.

1155 K. Dzużyńska, T. Żurkowska 1965, s. 23.

1156 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

1157 J. Rajman 2001, s. 42.

1158 W. Kaczorowski 2001, s. 59-62.

1159 G. Podruczny 2007; T. Ciesielski, R. Słota 2010, s. 68-71.

1160 F. Bauer 2007.

8.3.1. Najstarszą informacją, pozwalającą przypuszczać, że Koźle zostało umocnione, jest dokument z 1 sierpnia 1306 r., w którym mowa o *fossatum*, a więc rowie, być może fosie, przy której miał się znajdować młyn¹¹⁶¹. Określenie to jest jednak wieloznaczne i nie musi oznaczać rowu o znaczeniu militarnym, a jedynie Młynówkę.

Zdaniem K. Jońcy akt fundacji klasztoru franciszkańskiego z 24 marca 1431 r. przynosi nam informację o istnieniu muru miejskiego¹¹⁶². Książęce listy opisujące straty dokonane przez wojska taboryckie nie informują nas bezpośrednio o funkcjonowaniu muru miejskiego¹¹⁶³, a jedynie o działaniach wojsk pod miastem i spalonych domach nad Odrą. Być może obecność umocnień powstrzymała oddziały czeskie przed wkroczeniem do Koźla.

Jednoznaczne informacje o funkcjonowaniu muru miejskiego odnajdujemy dopiero w urbarzu z 1532 r.¹¹⁶⁴. Według tego dokumentu, mury opasywały miasto i poza ich granicami znajdowały się wyłącznie młyny, domki rybaków nad Odrą oraz klasztor. W murze tym funkcjonowały dwie bramy: Odrzańska od północy i Raciborska od południowego – wschodu. Następne informacje, jakimi dysponujemy związane są ze zniszczeniami bram powstałymi w czasie zajęcia miasta przez Szwedów w 1642 r.¹¹⁶⁵. Kres funkcjonowaniu murów miejskich przyniosła budowa twierdzy Koźle w XVIII w.¹¹⁶⁶.

Baza źródeł ikonograficznych dla Koźla jest bardzo skromna. Miasto gotyckie przedstawia wyłącznie węduta powstała w 1536 r.¹¹⁶⁷ (ryc. VIII.8.2). Od strony Odry¹¹⁶⁸ widoczny jest po prawej stronie zamek, którego sylwetka zgadza się z wynikami badań archeologicznych¹¹⁶⁹. Fortyfikacje Koźla utrzymane są w dobrym stanie. Kurtyna, być może otynkowana, wyposażona jest w szereg otworów strzelniczych. W nierównych odstępach rozlokowano baszty, w początkach XVI w. już zadaszone, niektóre również nadbudowane drewnianymi izbami dla obrońców. Porównując układ panoramy z zachowaną siatką ulic należy uznać, że niewielka wieżyczka na prawo od kościoła farnego jest wieżą Bramy Odrzańskiej, zaś wysoka wieża ze strzelistym dachem w lewym skrajku miasta to Brama Raciborska. Istotna wydaje się również okrągła bastcja umiejscowiona przez rysownika na wschód od Bramy Raciborskiej. Dzieło to, dzięki dwóm poziomom strzelnic,

1161 J. Rajman 2001, s. 27.

1162 K. Jońca 1963, s. 41-42.

1163 SRS, t. 6, s. 95, 108

1164 Urbarz 1939, s. 1; A. Weltzel 1866, s. 123-125.

1165 W. Kaczorowski 2001, s. 59.

1166 K. Dzużyńska, T. Żurkowska 1965, s. 28.

1167 Die Reisebilder 2001, s. 225-228, il. 22.

1168 Część badaczy w widoku upatruje nie Koźla, a Krosna, co przy skróconym podpisie *KROSL* wydaje się prawdopodobnie. Jednak porównanie widoku z planem miasta nie pozwala na taką interpretację. Zamek na węducie znajduje się za zabudowaniami, podczas gdy w Krośnie widoczny byłby przed miastem. Nie zgadza się również znana nam liczba wież kościelnych.

1169 J. Kaźmierczyk 1964, s. 5-8; J. Romanow 1981, s. 5-6; J. Romanow 2005b, s. 19-23.

stanowiło zapewne istotne wzmocnienie kozielskiego obwodu.

F. B. Wernher przedstawił w połowie XVIII w. Koźle od północy (od strony rzeki) oraz od południa¹¹⁷⁰, dzięki czemu możemy prześledzić prawie cały obwód murów miejskich. Miasto na widokach otoczone jest murem z krenelażem, wzmocnionym nielicznymi i nierównomiernie rozmieszczonymi basztami. Od strony południowej, przy wschodnim skraju, widzimy smukłą wieżę Bramy Raciborskiej (ryc. VIII.8.3). Nad przejazdem znajdują się trzy kondygnacje ze strzelnicami, z których trzecią, najwyższą tworzą machikuły. Od południa widoczna jest druga wieża oraz budynek dostawiony do muru podwójnym szczytem. Wydaje się, że wykorzystuje on starszą basztę jako mur szczytowy. Pomiędzy zabudowaniami zauważyć możemy również czterospadowy dach Bramy Odrzańskiej.

Drugi widok tego autora pozwala nam zobaczyć miasto od strony Odry (ryc. VIII.8.4). Niestety, choć autor umieścił legendę do ilustracji, nie ponumerował obiektów, co utrudnia ich identyfikację. Od strony rzeki miasto ochrania mur kurtynowy z krenelażem oraz czterema basztami. Na lewym skraju miasta widzimy, zapewne ten sam co powyżej, budynek dostawiony do muru. Na prawo od niego znajdują się dwie baszty ustawione blisko siebie oraz trzecia stojąca w większej odległości. Kolejnym obiektem w linii muru powinna być Brama Odrzańska. Co zastanawiające, w jej miejscu autor przedstawił tylko niewielką furtę. Dopiero dalej ku północy widoczna jest wieża mająca formę analogiczną do przedstawienia bramy z drugiego widoku.

Widoki związane z twierdzą kozielską niestety nie przybliżają nam starych murów miejskich. Jednak, wbrew powszechnym twierdzeniom, część murów przetrwała pierwsze austriackie i pruskie inwestycje. Na widoku z 1819 r. autorstwa Carla Friedricha Stuckarta¹¹⁷¹ wciąż wyraźnie rysuje się smukła sylwetka Bramy Raciborskiej (ryc. VIII.8.5). Wieża ma trzy kondygnacje nad przejazdem, z czego kondygnacja ostatnia była szersza niż trzon wieży. Wyraźnie zaznaczono, że wieżę pokryto tynkiem, który w czasie tworzenia widoku odpadał płatami z zachodniej elewacji.

Bardzo cenne jest również zdjęcie, zapewne z XIX lub z początku XX w., przedstawiające Bramę Odrzańską¹¹⁷² (ryc. VIII.8.6). Posiadała ona szeroki przejazd, nad którym od wewnątrz znajdował się drewniany ganek z poręczami. Powyżej znajdowały się dwie kondygnacje nakryte czteropółaciowym dachem z krótką kalenicą. Zdjęcie pozwala sądzić, że naroża bramy ozdobione były boniowaniem.

8.3.2. Do naszych czasów nie zachowały się naziemne relikty związane z obwarowaniami

1170 F.B. Wernher 1750, s. 239, 243; P. Siemko 2010, s. 61-67.

1171 Ch. F. Emanuel, S.F. Stuckart 1819.

1172 J. Rajman 2001, s. 29.

miejskimi.

8.3.3. W trakcie licznych badań kozielskiego zamku być może natrafiono na pozostałość miejskich umocnień. Wykopy archeologiczne z 1981 r. objęły centralną część dziedzińca zamku renesansowego. Pozwoliły odsłonić czworoboczną wieżę z trzema narożnymi przyporami przekątniowymi. W narożniku północno – wschodnim zaobserwowano na długości 2,5 m fragment masywnego muru o grubości 1,85 m, dobiegający pod kątem prostym do lica wschodniego wieży, lecz z nią nie przewiązany¹¹⁷³ (ryc. VIII.8.1: a, VIII.8.7). Mur ten przesunięty był ku północy w stosunku do lica wieży. Nietypowe ułożenie raczej wyklucza możliwość, by była to przypora. Autor badań zasugerował, że mur ten kontynuuje się w kierunku wschodnim. Można uznać tym samym, że jest to bądź fragment niezrealizowanej części zamku, bądź kurtyna muru miejskiego¹¹⁷⁴.

8.4. Niewielka liczba źródeł nie pozwala na precyzyjne odtworzenie charakteru umocnień. Wydaje się, że zasadniczą kwestią jest położenie miasta w pobliżu szerokiej Odry wraz z jej licznymi odnogami oraz terenami stale podmokłymi. Pomimo dogodnych warunków hydrograficznych, w początku XIV w. funkcjonował przy mieście dodatkowy kanał, być może o funkcji fosy. Miasto zostało też otoczone murem miejskim wyposażonym w przynajmniej kilka baszt rozlokowanych w nieregularnych odstępach. Szczyt muru wieńczyły blanki i ganek obrońców. Do Koźła prowadziły dwie bramy: Odrzańska u wylotu dzisiejszej ul. Anny (ryc. VIII.8.1: b) i Raciborska u wylotu ul. W. Czerwińskiego (ryc. VIII.8.1: c)¹¹⁷⁵. Miały formę niewysokich wież zadaszonych czterospadowymi dachami. Odnaleziony niewielki odcinek, interpretowany jako mur miejski, pozwala określić jego grubość na 1,85 m. Wzniesiony był z cegły.

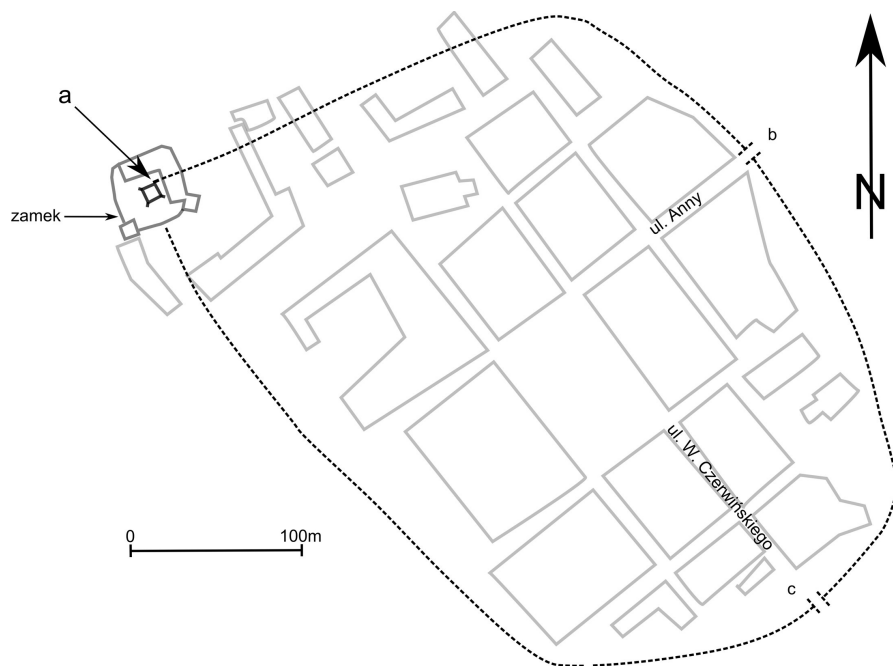
Niewielkie pozostałości muru miejskiego obserwowane archeologicznie pokazują, że mur został dostawiony do XIII – wiecznego zamku o formie wieżowej. Forma architektoniczna i sposób murowania może sugerować, że różnica w czasie powstania obu obiektów nie była duża, co umiejscawia powstanie muru w horyzoncie rządów księcia Kazimierza bytomskiego lub jego potomków, a więc Siemowita, Władysława, a może Leszka kozielskiego od końca XIII do połowy XIV w. Są to jednak wyłącznie sugestie badawcze, wymagające weryfikacji zwłaszcza metodami archeologicznymi, gdyż materiał źródłowy pozbawiony jest wyraźnych sugestii odnośnie fundatora.

1173 J. Romanow 1981, s. 5-6.

1174 Ibidem, s. 7.

1175 Bramy zlokalizowałem na podstawie sieci drożnej i lokalizacji bram twierdzy na planie z 1851 r.

Ryc. VIII.8.1: Koźle. Plan. Rys. autora.

a: relikw muru badany archeologicznie
b: Brama Odrzańska
c: Brama Raciborska

Ryc. VIII.8.2: Koźle. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 22.

Ryc. VIII.8.3: Koźle. Widok od południa autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 239.

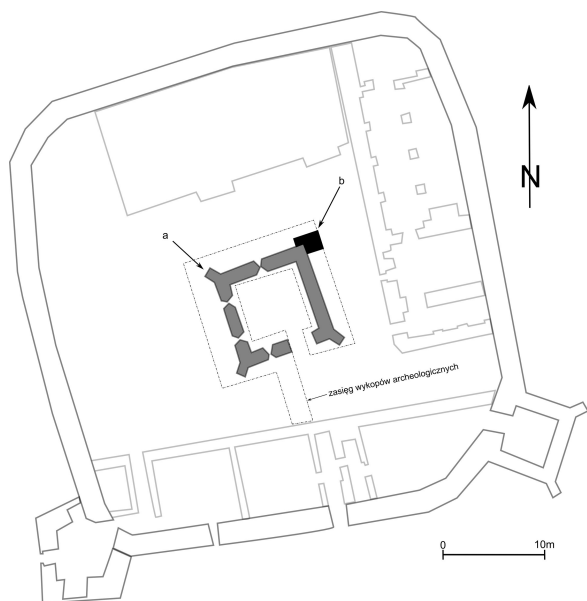
Ryc. VIII.8.4: Koźle. Widok od północy autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 243.

Ryc. VIII.8.5: Koźle. Widok autorstwa C. F. Stuckarta, połowa XVIII wieku, za: Ch. F. Emanuel, S.F. Stuckart 1819.

Ryc. VIII.8.6: Koźle. Brama Odrzańska w XIX lub XX w., za: J. Rajman 2001, s. 29.

Ryc. VIII.8.7: Koźle. Relikt muru miejskiego na terenie zamku, za: J. Romanow 2005b.

a: relikt wieży zamkowej, b: relikt muru miejskiego

9. Krapkowice

9.1. Podstawowym opracowaniem historii Krapkowic jest książka J. Chrzęszcza z 1932 r.¹¹⁷⁶, wydana w języku polskim w 2011 r.¹¹⁷⁷. Niewiele miejsca poświęcono miejscowości w serii *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*¹¹⁷⁸ i w opracowaniu dziejów regionu F. Hawranka¹¹⁷⁹. Nowsze pozycje, z wyjątkiem wspomnianego już tłumaczenia pracy J. Chrzęszcza, mają charakter albumowy lub popularny¹¹⁸⁰.

Na terenie Krapkowic przeprowadzono jak dotąd nieliczne badania archeologiczne i architektoniczne. Uwaga badaczy skupiona była przede wszystkim na zespole zamkowym (ryc. VIII.9.1: i)¹¹⁸¹ oraz rynku¹¹⁸². W 1969 r. przeprowadzono inwentaryzację wieży Bramy Dolnej i prace ją zabezpieczające (ryc. VIII.9.1: b)¹¹⁸³. Ponownie rewitalizację wieży wykonano w 2004 r.¹¹⁸⁴. W 2012 r. odbyły się w ramach prac konserwatorskich muru oporowego przy ul. Przybrzeżnej badania archeologiczne, jednak wbrew opinii prowadzącego A. Stanisławskiego nie objęły muru miejskiego (ryc. VIII.9.1: g)¹¹⁸⁵.

9.2. Pierwszą informacją o istnieniu miasta Krapkowice jest dokument księcia opolskiego Bolesława I (1284 – 1313)¹¹⁸⁶ z 1294 r., dotyczący czynszów oraz podmiejskich pastwisk, stawów i lasów¹¹⁸⁷. W 1310 r. odnotowano, że w mieście funkcjonowała komora celna, zapewne istotny element lokalnej gospodarki¹¹⁸⁸. W pierwszej połowie XV w. miasto dwukrotnie najechały wrogie wojska: w 1428 r. husyckie¹¹⁸⁹, a w 1438 r. jagiellońskie¹¹⁹⁰.

Zdaniem T. Ładogórskiego w XIV w. miasto zamieszkiwało zaledwie 210 osób¹¹⁹¹. Wobec informacji z urbarza z 1532 roku, w którym odnotowano 105 mieszczan z rodzinami¹¹⁹² - czyli co najmniej 600 osób – wydaje się to liczbą zanizoną. Obwód średniowiecznego miasta wynosił około 860 m, zamykający przestrzeń około 5,25 ha.

1176 J. Chrzęszcz 1932.

1177 J. Chrzęszcz 2011.

1178 J. T. Frazik, M. Kornecki 1963, s.10-16.

1179 F. Hawranek 1967.

1180 J. Maleta 1993; M. Sikorski 2011; M. Sikorski 2011a.

1181 W. Kucharczyk 1962; J. Żok 1963; B. Skoczyłoda 1976; E. Drużyłowski 2009.

1182 A. Dwilewicz 1985.

1183 H. Piechota 1969.

1184 R. Schnurpfeil, B. Spalek, A. Szuba, J. Wójcik 2004.

1185 J. Zolowski 2010; A. Stanisławski 2012.

1186 K. Jasiński 2007, s. 520-521; J. Horwat 2007, s. 41-43.

1187 CDS VII, cz. 3, nr 2327.

1188 CDS XVI, nr 3157; J. Nowakowa 1951, s. 110.

1189 SRS VI, s. 155; J. Chrzęszcz 1932, s. 19.

1190 H. Głowacki 1977, s. 30.

1191 T. Ładogórski 1958, s. 213.

1192 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 114-117.

9.3.1. Nie zachował się żaden dokument mogący sugerować okoliczności fundacji umocnień Krapkowic. Istnienie muru miejskiego zostało odnotowane po raz pierwszy w dokumencie z 1384 r., w którym rozsządzono spór pomiędzy Siffridem i Johannesem, dwoma lokalnymi duchownymi¹¹⁹³. Konflikt dotyczył kaplicy św. Wojciecha stojącej przy miejskim murze w północnej części miasta. W 1418 r. odnotowano zaś dom Piotra Temchina, który również znajdował się przy miejskim murze¹¹⁹⁴.

Jak już wspomniałem, miasto zostało najechane dwukrotnie: w 1428 i 1438 r. Poczynione wówczas zniszczenia świadczą zapewne o słabości obrońców lub umocnień. W 1532 w urbarzu odnotowano, że magistrat opłacał tylko jednego strażnika miejskiego¹¹⁹⁵.

Najstarszym znanym przedstawieniem miasta jest rysunek F. B. Wernhera z połowy XVIII w. (ryc. VIII.9.2)¹¹⁹⁶. Miasto ukazano od północy, od strony rzeki Odry. Po lewej stronie widoku znajduje się nowożytny zamek, zza którego widoczna jest wieża kościoła farnego. U ujścia Osobłogi do Odry stoją: baszta oraz wieloboczna wieża, prawdopodobnie należące do założenia rezydencjonalnego. Tuż obok część widocznego muru nadbudowano ozdobną balustradą tworząc taras między zamkiem a rzeką. Samo miasto częściowo otacza obudowany domostwami mur z krenelażem. Na osi miasta autor zaznaczył Bramę Odrzańską (*Das Oder Thor*). Ma ona formę wieżową, z kondygnacją ze strzelnicami nad przejazdem. Zwieńczona jest machikułami z krenelażem. Druga brama, Górna (*Das Ober Thor*), znajduje się przy prawym skraju widoku. Widoczna wieża, zachowana do dziś wieża przy ul. Wolności, również zwieńczona jest machikułami i krenelażem. W czasach F. B. Wehrnera do miasta prowadził od północy drewniany most przez Odrę.

Miedzioryt autorstwa F. B. Wernhera zawiera kilka szczegółów niewidocznych na opisanym powyżej rysunku (ryc. VIII.9.3)¹¹⁹⁷. Warto zauważyć, że na prawo od Bramy Odrzańskiej widoczna jest baszta półokrągła, wyższa od kurtyny. Co więcej, kurtyna pomiędzy basztą a Bramą Górną jest wyraźnie zniszczona w górnych jej partiach.

Najstarszy plan miasta również pochodzi z połowy XVIII w. (ryc. VIII.9.4)¹¹⁹⁸. Widoczny jest na nim pełen obwód murowany miasta, wzdłuż którego znajdują się trzy baszty półokrągłe (dwie od strony północnej, trzecia od wschodu pomiędzy kościołem a zamkiem). Kolejnym

wzmocnieniem obwodu są dwie wieże bram: Górnej i Odrzańskiej. W połowie długości północnej kurtyny miasta znajduje się jeszcze jeden kwadratowy obiekt. Być może w tym miejscu funkcjonowała furta lub, co chyba bardziej prawdopodobne, jest to znana z XIV – wiecznych źródeł kaplica.

9.3.2. Najbardziej rozpoznawalnym zachowanym fragmentem umocnień Krapkowic jest wieża Bramy Górnej znajdująca się przy skrzyżowaniu ul. Wolności i Basztowej (ryc. VIII.9.1: b, VIII.9.5 – 6). Wzniesiona na planie prostokąta o wymiarach 6,2 x 9,6 m, ma wysokość korpusu 13 m, a z renesansową attyką 16,4 m. Bryła wieży wystaje na zewnątrz linii muru miejskiego o około 7,5 m. Jako budulca użyto łamanego kamienia wapiennego układanego warstwami z poziomami wyrównawczymi co około 1 m. Wnętrze podzielone zostało na 4 kondygnacje. Najniższą nakrywało pierwotnie sklepienie kolebkowe, kolejne drewniane stropy. Grubość ścian zmniejsza się wraz z wysokością wieży: u jej podstawy wynosi około 1,5 m, na drugiej kondygnacji 1,25 m, od trzeciej zaledwie 1 m. Od strony zewnętrznej wieża wsparta jest dwoma przyporami o długości 0,5 m i wysokości około 12 m. Pomiędzy nimi w elewacji widoczny jest łęk, zasłonięty przez wtórnie dolepony do pierwotnej elewacji mur o wysokości około 4 m, nakryty współczesną dachówką. Charakter wieży wyklucza, by łuk był pozostałością zamurowanego przejazdu. Wydaje się, że jest to wyłącznie odciążający element konstrukcyjny. Powyżej znajdują się dwie wąskie prostokątne strzelnice. Na elewacji od strony miasta, na wysokości około 5,4 m, widoczne jest pierwotne wejście do wieży z poziomu krużganków. Poniżej otworu drzwiowego zachował się wąski 0,2 m gzyms, zapewne podpierający pierwotnie chodnik obrońców. Wtórnie wieżę zwieńczono renesansową attyką ze strzelnicami kluczowymi. Brak przesłanek, by móc odtworzyć pierwotny wygląd górnych partii wieży.

Na południowej fasadzie wieży widoczne są strzypia, pozostałość po dochodzącym murze kurtynowym. Miał on około 1,4 m grubości i co najmniej 5,2 m wysokości; powyżej liczne przemurowania elewacji uniemożliwiają obserwację śladów po nim.

Wzdłuż ul. Basztowej ciągnie się dobrze zachowany fragment miejskiego muru (ryc. VIII.9.1: c, VIII.9.7). Posadowiony jest u szczytu skarpy miejskiej, wyraźnie opadającej ku ul. 1 Maja. Długość reliktu wynosi około 125 m. Na 98 metrze bieżącym, licząc od wieży Bramy Górnej, znajduje się półokrągła otwarta baszta o promieniu wewnętrznym około 1 m (ryc. VIII.9.1: d). Grubość muru u podstawy wynosi około 1,5 m, a na wysokościach około 3 m i około 4 m widoczne są od wewnątrz odsadzki, zwężająca kurtynę do 1 m. Około 0,2 m nad każdą z odsadzek zauważyć możemy liczne otwory, prawdopodobnie maczulce. Opisany odcinek zachował się maksymalnie do wysokości około 5,5 m. Całość wzniesiono z układanego warstwami

¹¹⁹³ J. Chrzęszcz 1932, s. 9.

¹¹⁹⁴ Ibidem, s. 17.

¹¹⁹⁵ R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 124.

¹¹⁹⁶ F.B. Wernher 1750, s. 280; P. Siemko 2010, s. 76-79.

¹¹⁹⁷ F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

¹¹⁹⁸ R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 123; R. Wrobel 2005.

łamanego kamienia wapiennego.

Drugi zachowany odcinek o długości około 43 m znajduje się przy ul. Przybrzeżnej pomiędzy ul. Zamkową a Rybacką (ryc. VIII.9.1: e). Wzdłuż jego przebiegu wzniesiono wtórnie cztery przypory. Ciekawym elementem jest łęk – blenda, prawdopodobnie tożsama z jedną z widocznych na panoramach F. B. Wernhera.

W dotychczasowych opracowaniach badacze przyjmowali¹¹⁹⁹, że mur na ul. Przybrzeżnej, wzdłuż zamku (ryc. VIII.9.1: i), jest pozostałością miejskich obwarowań (ryc. VIII.9.1: g – h, VIII.9.8). Uważam, że jest to jednak relikt nowożytnych umocnień zamku, prawdopodobnie mur oporowy tarasu zamkowego. Mur ten wzniesiono ze zdecydowanie bardziej regularnie łamanego kamienia, bez wyraźnych warstw wyrównawczych widocznych w licach średniowiecznego muru w Krapkowicach. Ulokowany jest u podstawy skarpy miejskiej, a nie jak pozostałe reliktu na jej szczycie. Barokowa baszta (ryc. VIII.9.1: h) znajdująca się na osi elewacji północnej zamku jest zaś obiektem jednolitym, zapewne o funkcjach tarasowych, nie zaś, jak chce A. Stanisławski¹²⁰⁰, przebudowaną gotycką basztą. Uważam za prawdopodobne, że pierwotny mur miejski został wchłonięty przez wschodnią elewację nowożytnego zamku, a jego widoczną do dziś pozostałością jest mur przy prezbiterium kościoła farnego (ryc. VIII.9.1: j). Relikt ten kontynuuje się wzdłuż tylnych granic działek przy ul. Kościelnej 2 – 8 (ryc. VIII.9.1: k). Następnie mur rozebrano na długości około 10 m w miejscu schodów pomiędzy ul. Przybrzeżną i Basztową. Kolejny odcinek ma widoczną długość około 45 m (ryc. VIII.9.1: l). Być może jego kontynuacji należy poszukiwać w fundamentach budynku przy ul. Basztowej 6.

Ostatni zachowany relikt muru miejskiego ciągnie się wzdłuż ul. Basztowej pomiędzy ul. Sądową i Wolności (ryc. VIII.9.1: m). Ma długość około 60 m i przebiega po łagodnym łuku. Zachował się do wysokości około 3,7 m.

Łączna długość zachowanego muru miejskiego wynosi około 355 m, co stanowi ponad 40% pierwotnej długości.

9.3.3. Żadne z dotychczasowych badań archeologicznych nie objęły swym zasięgiem strefy umocnień miasta.

9.4. Najstarsza informacja o istnieniu muru miejskiego w Krapkowicach pochodzi z 1384 r. Niewielka liczba źródeł nie pozwala jednoznacznie umiejscowić momentu rozpoczęcia budowy umocnień. Ostrożnie można zasugerować, że fundatorem mógł być Bolesław I lub jego synowie

Bolesław II (1362/5 – 1367/8)¹²⁰¹, Henryk I (1362/5 - 1382)¹²⁰². Prowadzili oni aktywną politykę miejską, co sprzyjało aktywności mieszczan i takim inwestycjom.

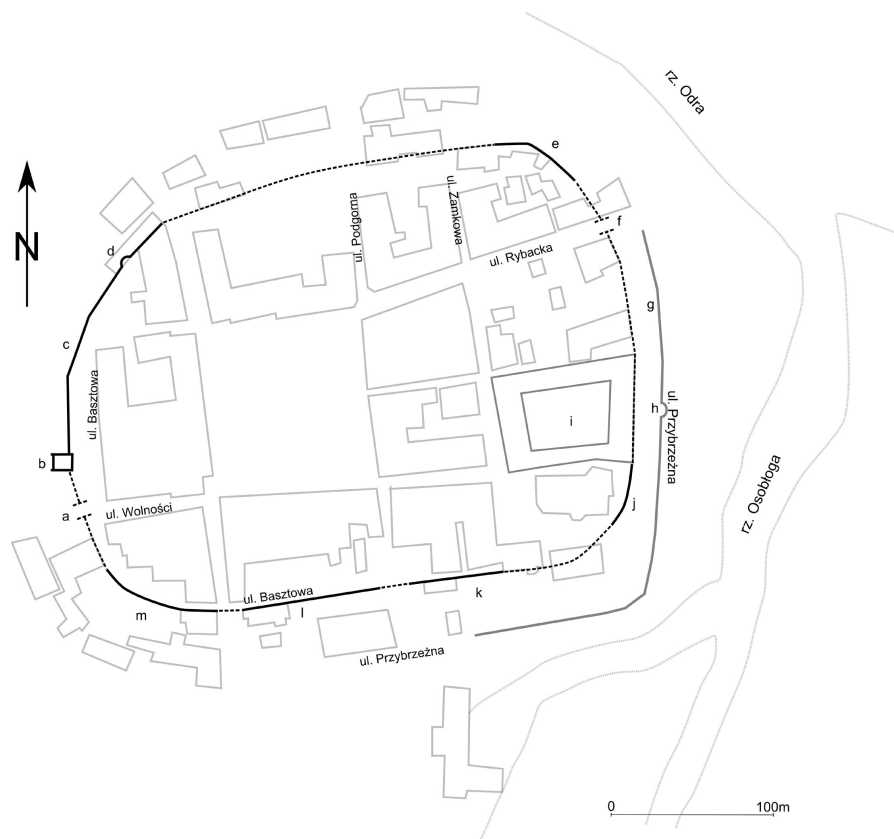
Krapkowicki mur miejski pobudowany był z kamienia łamanego łączonego zaprawą wapienną. Jego przeciętna grubość wynosiła u podstawy około 1,5 m, zaś wysokość do poziomu ganku obrońców około 5,4 m. Nieznana jest natomiast wysokości przedpiersia z krenelażem. Obwód wzmocniony był według nowożytnych planów trzema półokrągłymi basztami, z których jedna zachowała się do dziś.

Do miasta prowadziły dwie bramy miejskie: Odrzańska (ryc. VIII.9.1: f) i Górna (ryc. VIII.9.1: a). Brama Odrzańska miała formę wieży, Górna zaś budynku z wieżą przybramną zachowaną do naszych czasów. Walory obronne Krapkowic podwyższały zapewne rzeki Odra i Osobłoga oraz kanał młyński, otaczające miasto z trzech stron. Brak przesłanek by uznać, że miasta broniła również fosa.

1199 J. Zolowski 2010; A. Stanisławski 2012, s. 4-5.
1200 A. Stanisławski 2012, s. 4.

1201 Książęta 1995, s. 31; K. Jasiński 2007, s. 536-537; J. Horwat 2007, s. 98-101.
1202 Książęta 1995, s. 49-50; K. Jasiński 2007, s. 556-557.

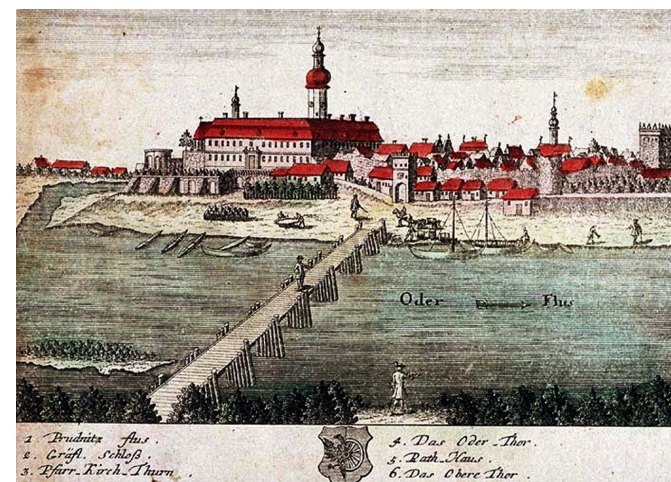

Ryc. VIII.9.1: Krapkowice. Plan. Rys. autora.

a: Brama Górna; b: wieża Bramy Górnej; f: Brama Odrzańska
c-e, j-m: zachowane relikty umocnień
g: mur tarasu zamkowego; h: barokowa baszta/taras widokowy; i: zamek

Ryc. VIII.9.2: Krapkowice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 280.

Ryc. VIII.9.3: Krapkowice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

Ryc. VIII.9.4: Krapkowice. Plan miasta z połowy XVIII w., za: R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, ryc. 8.

Ryc. VIII.9.5: Krapkowice. Wieża Bramy Górnej, fasada południowa. Fot. autora.

Ryc. VIII.9.6: Krapkowice. Wieża Bramy Górnej, fasada zachodnia (zewnętrzna). Fot. autora.

Ryc. VIII.9.7: Krapkowice. Mur kurtynowy przy ul. Basztowej. Fot. autora.

Ryc. VIII.9.8: Krapkowice. Barokowa baszta tarasu zamkowego przy ul. Przybrzeżnej. Fot. autora.

10. Leśnica

10.1. Dzieje Leśnicy oświetlone są niewielką liczbą źródeł¹²⁰³. Równie nieliczna jest literatura przedmiotu. Za najważniejsze opracowania historii miasta należy uznać maszynopis pracy magisterskiej¹²⁰⁴ następnie wydaną drukiem jako monografię, autorstwa H. Głowackiego¹²⁰⁵. Ponownie problem dziejów ośrodka omówiony został w zbiorowym tomie pod redakcją A. Lipnickiego¹²⁰⁶. Szczególnie warte uwagi jest zawarte w nim opracowanie średniowiecznych losów Leśnicy autorstwa J. Horwata¹²⁰⁷.

Jak do tej pory w mieście nie przeprowadzono badań, których zasięg objął umocnienia miejskie¹²⁰⁸.

10.2. Najstarszą informacją o miejscowości jest akt nadania przez księcia opolskiego Kazimierza I (1211 – 1230)¹²⁰⁹ prawa dla gości w Leśnicy na wzór Opola i Raciborza, pochodzący z 1217 r.. Jej właścicielem był wówczas kanonik wrocławski Sebastian¹²¹⁰. Dla H. Głowackiego jest to równoznaczne z nadaniem prawa miejskiego, z czym nie zgadza się M. Wójcik¹²¹¹. Warto zwrócić uwagę, że aż do 1386 r. brak w źródłach bezpośrednich informacji o funkcjonowaniu prawa niemieckiego¹²¹².

W 1451 r. Leśnicę strawił pożar¹²¹³. Dziewięć lat później Jerzy z Podiebradów przekazał miasto księciu opolskiemu Mikołajowi (1460 – 1476)¹²¹⁴. Decyzja ta była sprzeczna z interesami Janusza IV oświęcimskiego, który najechał i zajął Leśnicę 16 sierpnia 1460 r.¹²¹⁵. Dopiero 19 października tego roku ustąpił on w zamian za wypłatę odszkodowania wysokości 1700 guldenów.

Leśnica była w średniowieczu miastem niewielkim. Zdaniem H. Głowackiego, u progu XV w. mogło ją zamieszkiwać około 300 mieszkańców¹²¹⁶, co wydaje się prawdopodobne przy

1203 Poszukując informacji na temat Leśnicy należy zachować ostrożność, gdyż druga miejscowość o tej samej nazwie znajdowała się w średniowieczu pod Wrocławiem. O poprawnym wyborze źródeł przez cytowanych przeze mnie autorów przekonują punkty odniesienia jakimi posługiwali się pisarze: Opole, Racibórz, Koźle, Żyrów i Lichyń.

1204 H. Głowacki 1965.

1205 H. Głowacki 1977.

1206 Leśnica 2002.

1207 J. Horwat 2002a.

1208 K. Macewicz 1977; K. Macewicz 1977a; D. Trzepizur – Radkiewicz 1977; E. Holc 2010.

1209 K. Jasiński 2007, s. 501-502; J. Horwat 2007, s. 23-24.

1210 CDS VII, cz. 1, s. 115; H. Głowacki 1977, s. 21; J. Horwat 2002a 2002, s. 23-25.

1211 M. Wójcik 2008, s. 59-63.

1212 W. Schulte 1908, s. 194-195; H. Głowacki 1977, s. 29.

1213 H. Neuling 1902, s. 165; H. Głowacki 1977, s. 30.

1214 K. Jasiński 2007, s. 582; J. Horwat 2007, s. 127-130.

1215 H. Głowacki 1977, s. 30; J. Horwat 2002a, s. 29; P. Mostowik 2005, s. 124.

1216 H. Głowacki 1977, s. 25.

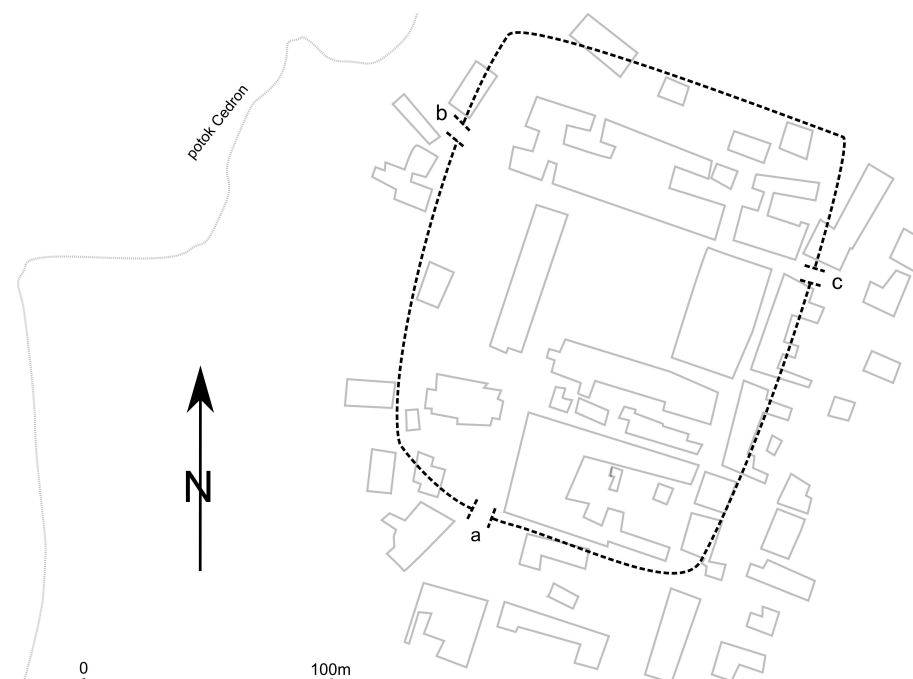
niespełna 50 rekonstruowanych działkach miejskich. Obwód miasta wynosił około 830 m, zamykających powierzchnię w przybliżeniu 4,4 ha¹²¹⁷.

10.3.1. Brak jest informacji o metryce średniowiecznej na temat umocnień miasta. O ich istnieniu informuje nas dopiero dokument z 1591 r., gdy materiał ze zniszczonego muru wykorzystany został przez wójta Fryderyka von Strela na budowę domostwa¹²¹⁸. Miasto w epoce nowożytnej posiadało trzy bramy. Z zapisu pochodzącego z 1688 r. znany jest szpital *situm extra oppidum, ad murum penes portam Kostensem*¹²¹⁹ (ryc. VIII.10.1: a). Kolejne bramy – Żyrowską (ryc. VIII.10.1: b) i Lichyńską (ryc. VIII.10.1: c) – odnotowano w opisie miasta z 1787 r.¹²²⁰. Zapewne były one już wówczas zniszczone, skoro F.A. Zimmermann w 1783 r. zaznaczył, że dawne mury i trzy bramy zapadły się¹²²¹. W 1791 r. J. F. Zöllner zauważył, że Leśnica nie posiada bram, murów i bruków, a miastem jest tylko z nazwy¹²²². Jednocześnie brak jakichkolwiek przedstawień ikonograficznych leśnickich umocnień. Najstarszy znany plan miasta pochodzi z 1830 r. i przedstawia czworoboczny układ urbanistyczny bez obwodu obronnego¹²²³.

10.3.2. Do naszych czasów nie przetrwały żadne materialne pozostałości leśnickich umocnień.

10.3.3. Jak do tej pory nie przeprowadzono badań archeologicznych związanych z miejskimi umocnieniami.

10.4. Leśnica prawdopodobnie posiadała w średniowieczu jakieś umocnienia murowane. O ich istnieniu dowiadujemy się z dokumentu będącego świadectwem ich zniszczenia. Nie sposób jednak określić, jak wyglądały i kiedy zostały wzniesione. Na podstawie nikłych źródeł można ocenić, że przynajmniej w południowej części miasta funkcjonował miejski mur. Brak bezpośrednich przesłanek by odnieść XVIII w. informacje o trzech bramach (w tym prowadzących do dwóch podmiejskich wsi) do wieków średnich. Być może były to bramy nowożytne o lokalnym znaczeniu lub wręcz rogatki.

Ryc. VIII.10.1: Leśnica. Plan. Rys. autora.

a: Brama Kozielska, b: Brama Żyrowska, c: Brama Lichyńska

1217 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1218 H. Głowacki 1965, s. 38, 66-67.

1219 Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archiven zu Breslau 1904, s. 399.

1220 H. Głowacki 1977, s. 25.

1221 F. A. Zimmermann 1783, s. 255.

1222 J. F. Zöllner 1793, s. 393-394.

1223 Za: leschnitz.de

11. Niemodlin

11.1. Za pionierskie i chyba wciąż najbardziej wyczerpujące opracowanie historii miasta należy uznać pracę wydaną w 1929 r. z okazji 150 – lecia panowania rodziny Praszcha w Niemodlinie¹²²⁴. Po wojnie, w 1957 r. powstało *Studium historyczno – urbanistyczne*¹²²⁵. Jest to druga podstawowa praca historyczna na temat miasta, na której wzorowali się późniejsi historycy. Przykładem takiego dzieła jest rozdział o dziejach miasta autorstwa W. Dziewulskiego i M. Lisa, umieszczony w tomie pod redakcją F. Hawranka z 1974 r.¹²²⁶. Najnowszymi pozycjami o dziejach Niemodlina są monografia J. Domskiej z 1998 r.¹²²⁷ i książka A. Paszkowskiej poświęcona niemodlińskiemu założeniu zamkowemu¹²²⁸.

Jak do tej pory nie przeprowadzono planowych badań archeologicznych umocnień miejskich. W 1983 r., w trakcie inspekcji instalacji rurociągu przy ul. Podwale zarejestrowano nawarstwienia interpretowane jako dawna miejska fosa¹²²⁹. Rok później wykonano studium konserwatorskie miejskich murów, w którym zawarto inwentaryzację architektoniczną oraz cele konserwatorskie¹²³⁰. W trakcie prac instalacyjnych linii energetycznej w 2001 r. odsłonięto pod nadzorem archeologa fundament muru miejskiego na zapleczu ul. Podwale 2¹²³¹. W 2005 r. odsłonięto fundament miejskiego muru przy ul. Strażackiej, a także ponownie wykonano przekop pod fundamentem, tym razem przy ul. Podwale 22¹²³². Badania zespołu zamkowego we wschodniej części miasta w 2008 r. odsłoniły fragment fundamentu łączonego przez badaczy z miejskim murem¹²³³. Pozostałe prace archeologiczne w Niemodlinie nie objęły swym zasięgiem miejskich umocnień¹²³⁴.

11.2. Niemodlin po raz pierwszy został odnotowany w źródłach pisanych w 1224 r. Była to wówczas wieś (*villa*)¹²³⁵ należąca do Kazimierza I opolskiego (1211 – 1230)¹²³⁶. W 1260 r. ponownie użyto słowa „wieś” dla określenia jego statusu prawnego¹²³⁷. Nie znamy momentu

lokacji, lecz W. Dziewulski przypuszcza, że moment pojawienia się w źródłach niemieckojęzycznej nazwy Falkenberg w 1283 r. jest związane z lokacją na prawie niemieckim¹²³⁸.

Istotnym momentem w rozwoju ośrodka był 1313 r.¹²³⁹, gdy po podziale dominium opolskiego Niemodlin stał się stolicą samodzielnego księstwa Bolesław I niemodliński (1313 – 1362/5)¹²⁴⁰. Prawdopodobnie we wschodniej części miasta powstał wówczas zamek (ryc. VIII.11.1: a)¹²⁴¹.

Średniowiecze było spokojnym okresem dla niemodlińskich mieszczan. Jedynie w 1428 r. przeżyli oni najazd husytów¹²⁴², a w 1438 r. polskiej ekspedycji podążającej na Pragę¹²⁴³.

Średniowieczny Niemodlin miał wrzecionowaty kształt. Według niezachowanego urbarza z 1534 r. miasto posiadało 85 zabudowanych działek, 5 działek pustych i tyle właśnie zabudowywanych¹²⁴⁴, co pozwala je zaliczyć do miast średniej wielkości Górnego Śląska. Zdaniem T. Ładogórskiego do parafii niemodlińskiej należało ponad 900 osób¹²⁴⁵. Powierzchnia miasta (bez zamku) wynosiła około 9,6 ha, obwód zaś około 1350 m¹²⁴⁶.

11.3.1. Najwcześniejsza informacja o miejskim murze pochodzi z urbarza z 1534 r.¹²⁴⁷, w którym zapisano, że do miasta prowadziły od zachodu Brama Nyska (ryc. VIII.11.1: i), przy której znajdował się szpital i od wschodu Brama Opolska (ryc. VIII.11.1: c), przy której znajdował się zamkowy młyn. W 1552 r. odnotowano, że za Bramą Opolską stała drewniana świątynia należąca do miejscowych ewangelików¹²⁴⁸. Wcześniejsze dokumenty o walkach z husytami i wojskami jagiellońskimi nie pozwalają w sposób pewny ocenić walorów obronnych miasta.

Wiek XVII przyniósł dla umocnień już tylko zniszczenia związane z wojną trzydziestoletnią¹²⁴⁹. Wydaje się, że po tym okresie mury przestały pełnić pierwotną funkcję. Za pewną cezurę można uznać 1860 r., gdy rozebrano ostatecznie Bramę Opolską, a Bramę Nyską przebudowano na budynek sądu¹²⁵⁰.

Za najstarszy plan Niemodlina uznać należy dzieło I. Furtenbacha z początku XVIII w.

1224 Niemodlin 1929.

1225 Niemodlin 1957.

1226 Niemodlin 1974.

1227 J. Domska 1998.

1228 A. Paszkowska 2007.

1229 K. Macewicz 1983.

1230 S. Wojdon 1984.

1231 M. Krawczyk 2001.

1232 M. Krawczyk 2005.

1233 J. Romanow 2008.

1234 M. Myga, K. Spychała 1981; M. Krawczyk 1995; M. Krawczyk 2002a; K. Lenart – Juszczewska 2002; Z. Suwała 2002; M. Krawczyk 2004.

1235 CDS VII, cz. 1, nr 279b; SUB I, nr 249; H. Wendt 1929, s. 6; W. Dziewulski, M. Lis 1974, s. 89.

1236 K. Jasiński 2007, s. 501-502; J. Horwat 2007, s. 23-24.

1237 CDS VII, cz. 2, nr 1048; W. Dziewulski, M. Lis 1974, s. 89.

1238 W. Dziewulski, M. Lis 1974, s. 89.

1239 H. Wendt 1929, s. 10; R. Sękowski 1957, s. 6; W. Dziewulski, M. Lis 1974, s. 93.

1240 K. Jasiński 2007, s. 535-536; J. Horwat 2007, s. 131-137.

1241 A. Paszkowska 2007, s. 25-28.

1242 Ruch husycki 1953, s. 112-113; R. Sękowski 1957, s. 6, 10; J. Domska 1998, s. 16.

1243 J. Domska 1998, s. 16.

1244 H. Wendt 1929, s. 25; R. Sękowski 1957, s. 10.

1245 T. Ładogórski 1958, s. 214.

1246 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1247 H. Wendt 1929, s. 25; R. Sękowski 1957, s. 10.

1248 R. Sękowski 1957, s. 12.

1249 J. Domska 1998, s. 23.

1250 R. Sękowski 1957, s. 27; J. Domska 1998, s. 55.

(ryc. VIII.11.2)¹²⁵¹. We wschodniej części miasta widoczny jest zamek otoczony własną fosą. Na południe od założenia rozpoczyna się mur miejski, otaczający miasto łagodnym łukiem. Na planie widoczna jest przy nim tylko jedna baszta (umiejscowiona u wylotu dzisiejszej ul. Poprzecznej). Według autora planu przebieg muru przerwany został przy ulicy wychodzącej z miasta od zachodu (dzisiejsza ul. Bohaterów Powstań Śląskich). Tuż obok zaznaczono kwadratowy obiekt, będący być może przybramną wieżą. Zachodnia partia muru częściowo wykorzystana została przez budynek plebanii, a od północy miasto ogrodzone było tylko wzdłuż plebańskich ogrodów. W części tej autor zaznaczył trzy prostokątne baszty, z czego na baszcie najbliższej narożnikowi północno – zachodniemu wzniesiono budynek.

Większą liczbę szczegółów, zwłaszcza podział miasta i okolicznych pól na działki, umieścić na planie z 1734 r. F. Glaubitz (ryc. VIII.11.3)¹²⁵². Jednak nakreślone przez tego autora umocnienia nie różnią się zasadniczo od powyżej opisanych.

W połowie XVIII w. F. B. Wernher przedstawił miasto od południa, z perspektywy lotu ptaka (ryc. VIII.11.4)¹²⁵³. Po wschodniej stronie widoku znajduje się rozległe założenie zamkowe oddzielone od miasta własnym murem i fosą. Na wysokości zamku znajduje się Brama Opolska (*Oppeln Thor*), która w czasach F. B. Wernhera miała formę arkady nad ulicą. Od bramy ku południu prowadzi prosty odcinek muru kurtynowego, od strony miasta obudowany domami. W narożniku południowo – wschodnim Niemodlina zauważyć możemy pierwszą z 8 baszt znajdujących się wzdłuż południowego odcinka muru. Są one nieznacznie wyższe od wyposażonej w krenelaż kurtyny. Umocnienia murowane w tej części poprzedza mokra fosa. Ceglany mur kurtynowy w zachodniej części miasta łagodnie zakręca ku północy aż do wieży przy Bramie Nyskiej (*Nisser Thor*). Brama ma skalę niedużego budynku ustawionego szczytowo względem przejazdu. Flankowana jest przez wysoką kwadratową wieżę ze strzelnicami na dwóch poziomach. Na północ od bramy do muru dostawiony jest budynek plebanii. Kurtyna w narożniku północno – zachodnim miasta została przedstawiona jako zniszczona. Północna część miasta posiada jedynie luźną zabudowę, a jedynym jej zabezpieczeniem są płoty ogradzające działki mieszczańskie.

F. B. Wernher zamieścił w swoim dziele również szkic kościoła farnego (ryc. VIII.11.5). Przy zachodniej krawędzi wizerunku znajduje się wieża Bramy Nyskiej o kwadratowej podstawie¹²⁵⁴. Zastanawiające jest, że na panoramie miasta przejazd znajduje się obok, a na tym przedstawieniu w dolnej kondygnacji wieży.

Kolejny plan Niemodlina pochodzi z końca XIX w. (ryc. VIII.11.6)¹²⁵⁵. Północno –

1251 A. Marsch 1995, ryc. 88.

1252 Ibidem, ryc. 89.

1253 F. B. Wernher 1750, s. 384-385.

1254 Ibidem, s. 302.

1255 R. Sękowski 1957, ryc. 7.

wschodnią część miasta zajmuje na nim zamek. Przy jego południowym murze rozpoczyna swój bieg miejska kurtyna otaczająca miasto łagodnym łukiem od południa, aż do dawnego budynku Bramy Nyskiej. Dalej mur poprowadzony jest w linii prostej ku północy i zakręca pod niemal kątem prostym na wschód w rejonie kościoła farnego.

11.3.2. Mur miejski w Niemodlinie został częściowo zinwentaryzowany w 1984 r.¹²⁵⁶. Od tamtej pory w stanie zachowania nastąpiły jedynie niewielkie zmiany. Relikt umocnień miasta od południa (ryc. VIII.11.1: d – h; VIII.11.7) rozpoczyna się na wysokości ul. Lwowskiej 2 w pobliżu nieistniejącej dziś Bramy Opolskiej. Do wysokości od 2,7 do 3,6 m wzniesiono go z dużych kamieni eratycznych uzupełnianych kamieniem łamanym, łączonych zaprawą wapienną. Powyżej mur wzniesiono w technice filarowo – łukowej z cegły gotyckiej układanej w większości w wątku wendyjskim. Jedynie na wysokości ul. Podwałe 4 fragmentarycznie występuje watek gotycki (ryc. VIII.11.1: g). Lico ceglane od strony miasta jest cofnięte przeciętnie o około 0,2 m w stosunku do lica kamiennego. Strzałka łuku wnek wynosi około 3 m, rozpiętość około 2,2 m, a głębokość 0,9 – 1,0 m. Mur zachował się w różnym stopniu i w znacznej mierze wchłonięty został przez współczesną zabudowę. Najwyższy zachowany punkt wznosi się na wysokość około 6,1 m, a w rejonie ul. Strażackiej zaledwie na 0,5 m ponad poziom gruntu. Grubość muru wynosi około 1,4 – 1,5 m.

W południowej części miasta zachowało się również 6 baszt prostokątnych. Ich rozmiary są do siebie zbliżone i wynoszą około 3 na 6,5 m. Odległość od niezachowanej Bramy Opolskiej do pierwszej baszty wynosi 95,0 m, pomiędzy następnymi basztami zaś 44,5 m, 42,0 m, 37,5 m, 34,0 m. Pomiedzy kolejnymi basztami odległość wynosi około 160 m. Możliwe, że znajdowała się tam jeszcze przynajmniej jedna baszta, dziś jednak zniszczona, podobnie jak cały fragment umocnień na zachód od ul. Strażackiej.

Mur miejski zachował się również w zachodniej partii miasta jako ogrodzenie terenu kościoła oraz zachodnia ściana plebanii i domu Rynek 29 (ryc. VIII.11.1: j, VIII.11.8). Zachowana długość od ul. Bohaterów Powstań Śląskich do narożnika miasta wynosi około 60 m. Mur w tej części przetrwał do wysokości 6,3 m. W narożniku północno – zachodnim budynku Rynek 29 widoczne są strzypia, zapewne pozostałość po bocznej ścianie baszty narożnej (ryc. VIII.11.9).

Z obwarowaniami miejskimi łączyć można prawdopodobnie jeszcze relikty długości około 19 m, stanowiący północną granicę posesji Rynek 29 (ryc. VIII.11.1: k). Ten wtórnie przebudowany mur do niedawna był dłuższy i sięgał aż do budynku szkoły, o czym świadczy widoczne jeszcze w lutym 2014 r. na terenie posesji gruzowisko.

1256 S. Wojdon 1984, s. 2a-11.

11.3.3. W trakcie prac badawczych i remontowych założenia zamkowego zarejestrowano odcinek fundamentu muru o długości około 2,8 m¹²⁵⁷. Jego przebieg pokrywał się z rekonstruowanym przebiegiem muru miejskiego, jednocześnie odbiegając od linii umocnień zamkowych. Wzniesiono go z łamanego kamienia bazaltowego.

W południowo – wschodniej części miasta w wykopach liniowych wzdłuż ul. M. Drzymały w okolicy ogródków działkowych zaobserwowano nawarstwienia gruzowe składające się z cegły gotyckiej i łamanego bazaltu¹²⁵⁸. Zdaniem autora badań, z czym należy się zgodzić, mogą to być warstwy rozbiórkowe muru miejskiego. Na tym obszarze zarejestrowano również sekwencję stratygraficzną będącą prawdopodobnie pozostałością miejskiej fosy (ryc. VIII.11.1: e)¹²⁵⁹. Niestety interwencyjny charakter badań ratowniczych nie pozwolił na pełną dokumentację jej nawarstwień.

W trakcie prac ratowniczych pod nawierzchnią ul. Strażackiej dwukrotnie rozpoznano fundamentowanie zniszczonej kurtyny (ryc. VIII.11.1: f)¹²⁶⁰. Ławę wzniesiono z dużych kamieni eratycznych, w dolnych partiach luźno wrzuconych do wkopu fundamentowego, w górnych łączonych zaprawą wapienną. Grubość fundamentu wynosi w tym rejonie około 1,45 m. Poziom posadowienia zarejestrowano na głębokości około 1,5 m od dzisiejszego poziomu gruntu.

Fundament kurtyny zaobserwowano również przy ul. Podwale 22 (ryc. 2 VIII.11.1 h), gdy dla celów instalacyjnych odsłonięto fundament baszty¹²⁶¹. Grubość ławy wynosiła około 1,4 m, a poziom posadowienia zarejestrowano na głębokości około 1,4 m od dzisiejszego poziomu gruntu. Wzniesiono ją z kamieni eratycznych spojonych słabą zaprawą wapienną. Nie zaobserwowano odsadzki fundamentowej. Partia kamienna kurtyny od poziomu posadowienia ma wysokość około 3 m, a na niej wymurowano partię ceglana zachowaną na wysokość 1,35 m.

11.4. Jak do tej pory w trakcie badań archeologicznych nie zaobserwowano nienaruszonej stratygrafii, która pozwala na datowanie muru. Źródła pisane pozwalają zaś jedynie stwierdzić, że mur istniał w XVI w.. Być może inicjatorem budowy umocnień był już żyjący w XIV w. Bolesław I niemodliński, również przypuszczalnie fundator budowy zamku.

Niemodlin nie posiadał najprawdopodobniej pełnego obwodu murowanego. Mur ochraniał miasto od południa i zachodu, od północy zaś tylko do wysokości ul. J. Kilińskiego 3. Być może w średniowieczu uzupełniał go częstokół. Brak jednak przesłanek źródłowych i archeologicznych na ten temat. Pozostawienie ponad 400 – metrowego odcinka bez zabezpieczenia wydaje się

nierozsądne, zwłaszcza, że płaskie ukształtowanie terenu nie zapełniało tej luki. Być może gdy wznoszono mur, od północy miasto otaczały tereny podmokłe lub też Ścinawa Niemodlińska miała inny przebieg – są to jednak zagadnienia wymagające rozpoznania przez geologów.

Kurtyna w Niemodlinie miała ponad 6 m wysokości. Przeciętnie do wysokości około 3 m pobudowana była z eratyków i kamienia łamanego, powyżej z cegły gotyckiej układanej w wątku wendyjskim w technice muru filarowo – łukowego. Kurtynę wzmacniało prawdopodobnie 12 baszt, z których 6 zachowało się w planie do dnia dzisiejszego, a po jednej pozostały strzypia przy narożniku północno – zachodnim miasta.

Do miasta prowadziły dwie bramy: Opolska i Nyska. Przy Bramie Nyskiej znajdowała się wieża flankująca przejazd, a sama brama miał kształt niskiego budynku z przejazdem. Nie wiemy natomiast, jaką formę miała w średniowieczu Brama Opolska.

1257 J. Romanow 2008, s. 1.

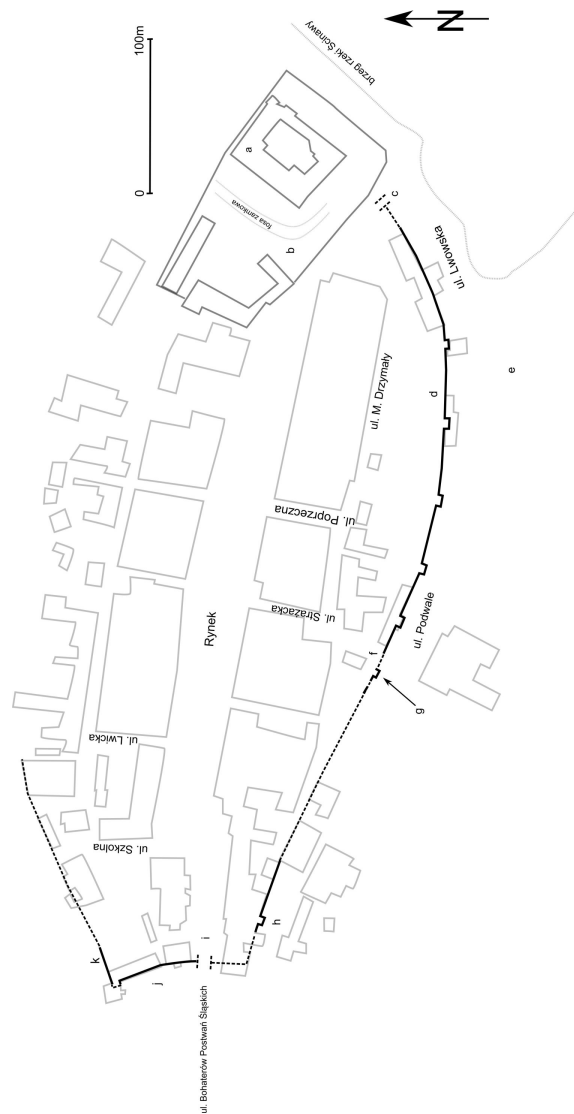
1258 M. Krawczyk 2005, s. 2.

1259 K. Macewicz 1983, s. 1.

1260 M. Krawczyk 1995, s. 1-2; M. Krawczyk 2005, s. 2.

1261 M. Krawczyk 2005, s. 2.

Ryc. VIII.11.1: Niemodlin. Plan. Ryc. autora.

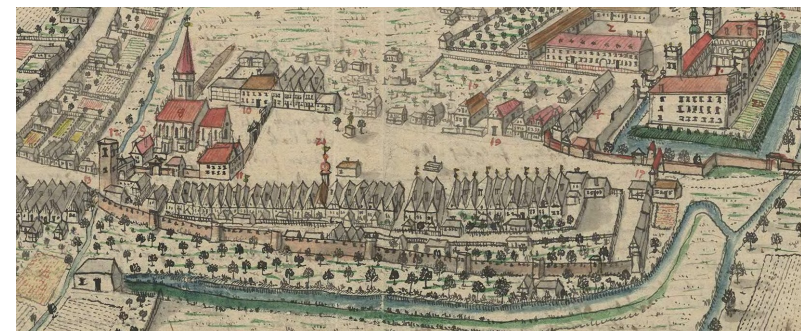
a: zamek; b: umocnienia pomiędzy zamkiem a miastem
c: Brama Opolska; i: Brama Nyska
d, g, h, j, k: relikty murów miejskich
f: relikty muru miejskiego odsłonięte archeologicznie
e: relikty fosy odsłonięte archeologicznie

Ryc. VIII.11.2: Niemodlin. Plan I. Furtenbacha z początku XVIII w., za: A. Marsch 1995, ryc. 88.

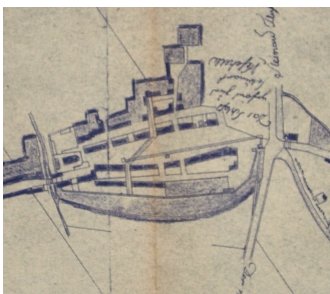
Ryc. VIII.11.3: Niemodlin. Plan F. Glaubitz z 1734 r., za: A. Marsch 1995, ryc. 89.

Ryc. VIII.11.4: Niemodlin. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 384-385.

Ryc. VIII.11.5: Niemodlin. Rysunek kościoła farnego i Bramy Nyskiej autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 302.

Ryc. VIII.11.6: Niemodlin. Plan z końca XIX w, za: R. Sękowski 1957, ryc. 7.

Ryc. VIII.11.7: Niemodlin. Mur kurtynowy w rejonie ul. M. Drzymały. Fot. autora.

Ryc. VIII.11.8: Niemodlin. Mur kurtynowy przy ul. Rynek 29. Fot. autora.

Ryc. VIII.11.9: Niemodlin. Strzępia po baszcie narożnej przy ul. Rynek 29. Fot. autora.

12. Olesno

12.1. Pionierskim wydawnictwem na temat historii Olesna jest dzieło J. Lompy z 1832 r.¹²⁶². Za najważniejszą jego pracę należy jednak uznać książkę o dziejach miasta z 1856 r.¹²⁶³, wydaną w polskim przekładzie dopiero w 2008 r.¹²⁶⁴. W 1932 r. z kolei ukazała się praca W. Neugebauera, która również przetłumaczono z języka niemieckiego i wydano w 1999 r.¹²⁶⁵. Dzieła obu autorów są dziś oceniane krytycznie przez historyków¹²⁶⁶. W 1962 r. powstał maszynopis studium historyczno – urbanistycznego¹²⁶⁷. Wkrótce powstała również monografia pod redakcją W. Dziewulskiego¹²⁶⁸. Te dwie prace z lat 60. XX w. do dziś stanowią podstawowe opracowania dziejów miasta. Wtórny wobec dzieł J. Lompy jest zaś rozdział poświęcony historii Olesna, zamieszczony w tomie pod redakcją F. Hawranka¹²⁶⁹. Najnowszą pozycją historyczną jest wydana z okazji 800 – lecia miasta książka autorstwa E. Cichoń¹²⁷⁰.

Badania archeologiczne Olesna nie objęły zasięgiem umocnień miasta¹²⁷¹. Jedynie w trakcie nadzoru archeologicznego w 2000 r. na ul. Armii Krajowej 9 prowadzący badania W. Łonak uznał, że odkryte rumowisko pochodzi z miejskiego muru¹²⁷².

12.2. Pierwsza wzmianka o osadzie pochodzi z 1226 r.¹²⁷³. Data lokacji nie jest znana. Pierwszy raz jako miasto, Olesno odnotowano w dokumencie z 1294 r.¹²⁷⁴, gdy przekazane ono zostało przez Bolesława I opolskiego (1281 – 1294)¹²⁷⁵ w ręce Konrada I oleśnickiego¹²⁷⁶. W 1374 r. nadano miastu nowe prawo średzkie¹²⁷⁷, a w 1450 r. – na wzór Opola i Strzelca¹²⁷⁸. Do około połowy XIV w. w mieście istniał zamek, który w związku ze sprowadzeniem Augustianów (co zatwierdził w 1375 r. biskup Przecław z Pogorzeli) został przebudowany na klasztor¹²⁷⁹. Średniowiecze jest w historii miasta okresem spokojnym. Jedynie w 1378 r., za sprawą konfliktów Władysława

1262 J. Lompa 1832.

1263 J. Lompa 1856.

1264 J. Lompa 2008.

1265 W. Neugebauer 1999.

1266 Por. uwagi A. Galuera do wydania J. Lompa 2008, s. 236-253.

1267 J. Eysymontt 1962.

1268 Olesno 1966.

1269 E. Lesik 1975.

1270 E. Cichoń 2009.

1271 I. Młodkowska – Przepiórkowska 1998; W. Łonak 2002; W. Łonak 2002a; E. Holc 2004; W. Łonak 2006; W. Łonak 2006a.

1272 W. Łonak 2000.

1273 SUB I, nr 269; J. Eysymontt 1962, s. 6.

1274 J. Eysymontt 1962, s. 6.

1275 Książęta 1995, s. 26-29; K. Jasiński 2007, s. 520-521; J. Horwat, s. 41-43.

1276 K. Jasiński 2007, s. 362-364.

1277 J. Eysymontt 1962, s. 7.

1278 H. Neuling 1902, s. 265; J. Lompa 2008, s. 27; E. Cichoń 2009, s. 10.

1279 J. Eysymontt 1962, s. 7.

Opolczyka (1356 – 1401)¹²⁸⁰, książęce Olesno najechał Bartosz Wezenborg¹²⁸¹.

Zdaniem T. Ładogórskiego do parafii oleskiej w XIV w. należało około 330 osób¹²⁸². Średniowieczny układ urbanistyczny ma około 4,75 ha powierzchni i obwód murów około 800 m¹²⁸³.

12.3.1. Najstarsza wzmianka o oleskich murach pochodzi z dnia 23 maja 1404 r.¹²⁸⁴. Przy okazji nadania ziemi przez księcia Bernarda niemodlińskiego (1401 – 1450)¹²⁸⁵ sędziemu Adamowi, odnotowano istnienie muru miejskiego i starego pieca wapienniczego. Najdokładniejszych danych o umocnieniach dostarcza dokument z dnia 11 listopada 1406 r.¹²⁸⁶, w którym odnotowano istnienie w Oleśnie klasztoru przy murze miejskim i wieży bramy, którą podąża się do Opola (ryc. VIII.12.1: b). Zanotowano również, że za murem znajdowała się fosa, przy której rozciągały się miejskie ogrody. W 1438 r. książę Bernard nadał Deresławowi z Lowoschau łąkę znajdującą się przy miejskim moście¹²⁸⁷. W 1568 r. rozpoczęto remont miejskich umocnień¹²⁸⁸. Niedługo później, w 1577 r., stany śląskie nakazały rozbudować obwarowania¹²⁸⁹, jednak planów tych chyba nie zrealizowano¹²⁹⁰.

W XVIII w. mur przestał pełnić swoją funkcję, stąd w 1779 r. rozpoczęto jego rozbiorę dla pozyskania materiałów budowlanych. W 1805 r. odnotowano jeszcze istniejącą wieżę przy jednej z bram, jednak już w 1823 r. została ona rozebrana¹²⁹¹.

Najstarszym znanym przedstawieniem miejskich umocnień jest obraz wotywny z oleskiego kościoła św. Anny z 1695 r.¹²⁹². Widoczne na nim miasto otoczone jest murem ze strzelnicami i dwiema niewysokimi wieżami nakrytymi dachami. Być może pełniły funkcję wież przybramnych, i co sugerują późniejsze przedstawienia.

Plan autorstwa F. B. Wernhera (ryc. VIII.12.2)¹²⁹³ przedstawia na zachód od miasta, przy kościele św. Michała nieistniejący już staw. Od pozostałych stron Olesno otacza sucha fosa (w części południowej zabudowana) oraz zaznaczony cienką linią mur miejski. Od jego

1280 K. Jasiński 2007, s. 558-559; J. Horwat 2007, s. 101-106.

1281 J. Sperka 2012, s. 121.

1282 T. Ładogórski 1958, s. 215.

1283 Pomiary za: geoportal.gov.pl.

1284 B. Leszczyńska 1966, s. 66-67,73.

1285 Książęta 1995, s. 18-21; K. Jasiński 2007, s. 576-578; J. Horwat 2007, s. 123-124.

1286 CDS VI, nr 108.

1287 J. Eysymontt 1962, s. 10.

1288 Ibidem, s. 12.

1289 J. Schickfusius 1625, s. 239-240.

1290 J. Lompa 2008, s. 101.

1291 J. Eysymontt 1962, s. 9.

1292 J. Lompa 2008, s. 281.

1293 F. B. Wernher 1750, s. 369.

wewnętrznej strony widoczne są liczne zabudowania dostawione do kurtyny. Przy niepodpisanej bramie od strony południowej, widoczny jest obiekt na planie kwadratu, być może wieża przybramna. Od północy zauważyć zaś możemy most przerzucony nad fosą. Miasto na planie F. B. Wernhera ma kształt zbliżony do prostokąta.

Bardziej precyzyjny plan z 1810 r. (ryc. VIII.12.3)¹²⁹⁴ ukazuje miasto od północy oblane wodami Młynówki i stawem, od południa szczątkowo zachowaną fosą. Przy moście na Młynówce widoczna jest Brama Gorzowska (*Landsberg Tor*), po przeciwnej stronie Opolska (*Oppelner Tor*), przy której stoi wieża przybramna, podpisana jako Więzienna (*Gefängnis Turm*).

12.3.2. Do naszych czasów przetrwał dobrze zachowany średniowieczny układ urbanistyczny miasta. Organizm otoczony jest ze wszystkich stron wyraźnymi skarpami, niezaprzeczalnie podnoszącymi obronność Olesna. Fortyfikacje murowane zachowały się w postaci jednego odcinka kurtyny o długości około 15 m, zlokalizowanego przy ul. J. Lompy 13 (ryc. VIII.12.1: d, VIII.12.4). Kurtynę pobudowano z układanej w wątku gotyckim cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 8,1 – 9,0 x 12,2 – 12,4 x 27,3 – 28,8 cm, łączonych dobrej jakości zaprawą wapienną. Grubość muru wynosi około 1,5 m, wysokość zachowana zaś to około 3,9 m. Kurtyna została wzniesiona w technice muru filarowo – łukowego. Zaobserwować można dwa pełne łuki oraz połowę trzeciego, którego niewidoczna część być może stanowi ścianę południową domu mieszkalnego. Strzałka łuku wynosi 3,1 m, rozpiętość około 3,6 m, głębokość zaś około 0,68 m. Mur kurtynowy utrzymany w dobrym stanie stanowi dziś granicę pustostanu i ogrodu kwiatowego. Na licu widoczne są liczne naprawy i przemurowania, a lico zewnętrzne kurtyny wylicowano łąką ze współczesnej cegły.

Oględziny przebiegu muru oraz zabudowy w rejonie ul. J. Lompy pozwalają mi wysunąć domysł, że budynki nr 13, 17 i 19 mogą zawierać w partiach piwnicznych lub ścianach południowych dalsze pozostałości muru miejskiego. Być może również mury oporowe skarpy przy ul. A. Mickiewicza w północnej części miasta wykorzystują starsze umocnienia miejskie.

12.3.3. W trakcie nadzoru archeologicznego przy ul. Armii Krajowej 9 w głównej mierze eksplorowano dużej miąższości gruzowisko – pozostałość po wyburzonej XIX w. kamienicy¹²⁹⁵. Jedynie w północnym profilu zaobserwowano liczne duże kamienie eratyczne, które zdaniem autora badań mogą być reliktem fundamentu muru miejskiego (ryc. 11: c). Interpretacja ta wydaje się mało prawdopodobna, gdyż posesja ta znajduje się ponad 25 m na południe poza rekonstruowaną linią umocnień.

¹²⁹⁴ J. Eysymontt 1962, ryc. 2-3.

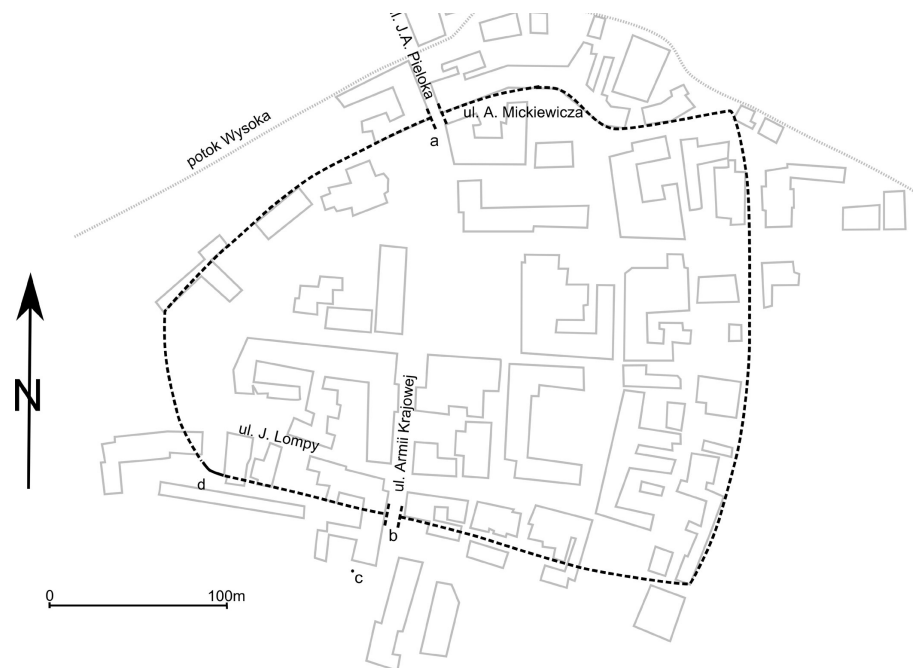
¹²⁹⁵ A. Łonak 2000, s. 1.

12.4. Olesno prawdopodobnie w pełni otaczał obwód murowany. Nowożytna ikonografia pozwala nam sądzić, że obwód pozbawiony był baszt, a obronę czynną zapewniał ganek ze strzelnicami. Do miasta prowadziły dwie bramy: ulokowana przy skrzyżowaniu ul. J. Lompy i Armii Krajowej Brama Opolska oraz Gorzowska przy skrzyżowaniu ul. J. A. Pieloka i A. Mickiewicza (ryc. VIII.12.1: a). Do dziś zachował się krótki odcinek ceglanego muru filarowo – łukowego. Być może pozostały mur wzniesiono w analogicznej technice. Jego grubość wynosiła około 1,5 m, a wewnątrz łuków około 0,8 m. Nieznana jest pierwotna wysokość muru, a zachowany relikט sięga niespełna 4 m.

Trudno określić czas budowy umocnień. Pierwsza wzmianka pisana o murowanych fortyfikacjach jak już wspomniałem pochodzi z 1404 r. Stąd inicjatywę budowlaną można ostrożnie przypisać Albertowi (1313 – 1366/75)¹²⁹⁶ lub Bolesławowi III niemodlińskiemu (1370 – 1382)¹²⁹⁷. Czasy ich panowania wydają się być okresem dobrej koniunktury, zwieńczonej nadaniem prawa średzkiego, co niezaprzeczalnie sprzyjało tego typu inwestycjom.

¹²⁹⁶ K. Jasiński 2007, s. 537-538.

¹²⁹⁷ Ibidem, s. 560; J. Horwat 2007, s. 106-108.

Ryc. VIII.12.1: Olesno. Plan. Rys. autora.

- a: Brama Gorzowska; b: Brama Opolska
- c: obszar badany archeologicznie
- d: relikt muru miejskiego

Ryc. VIII.12.2: Olesno. Plan autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 369.

Ryc. VIII.12.3: Olesno. Plan z 1810 r., za: J. Eysymontt 1810, ryc. 2-3.

Ryc. VIII.12.4: Olesno. Zachowany mur kurtynowy. Fot. autora.

13. Opole

13.1. Kilka lat temu wydana została drukiem niewielka książka pod redakcją B. Linka i K. Tarki, poświęcona historiografii Opola¹²⁹⁸. Wśród wielu zawartych w niej artykułów za najcenniejsze należy uznać trzy opracowania stanu badań nad historią regionu¹²⁹⁹. Wobec tej wyczerpującej bibliografii, skupię się jedynie na najważniejszych pracach.

Powstała na początku XIX w.¹³⁰⁰, a wydana ponownie w polskim tłumaczeniu w 1996 r.¹³⁰¹ książkę J. Stocka należy odbierać już jako źródło, a nie historyczne opracowanie. Dla naszych studiów praca ta, choć niewielka, jest ciekawym spojrzeniem na ostatnie lata istnienia murów miejskich. Za najważniejsze XIX w. opracowanie historii miasta należy uznać pracę F. Idzikowskiego¹³⁰², która pomimo wieku, wciąż wzbudza zainteresowanie i doczekała się niedawno wznowienia¹³⁰³. Niestety autor nie był z wykształcenia historykiem, a jego warsztat badawczy wzbudza dziś, zdaniem A. Pobóg – Lenartowicz, wiele wątpliwości¹³⁰⁴.

Łatwo dostępnym kompendium podstawowej wiedzy na temat historii i zabudowy miasta jest tom *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* poświęcony Opolu, w którym niewielki akapit dedykowano murom miejskim¹³⁰⁵. Wśród powojennych opracowań należy wymienić niewielką pracę U. Popłonyka¹³⁰⁶, oraz wciąż pozytywnie ocenianą¹³⁰⁷ monografię miasta pod redakcją W. Dziewulskiego i F. Hawranka¹³⁰⁸. W 1990 r. wykonano niezwykle przydatne *Studium urbanistyczne miasta Opola*¹³⁰⁹, zawierające opis dziejów, źródła historyczne, zwłaszcza archiwalne widoki i plany miasta oraz inwentaryzację zabytkowych obiektów.

Większość dostępnej ikonografii i planów odnoszących się do Opola zebrala w swej pracy A. Marsch¹³¹⁰. Wydawnictwo to jest tym cenniejsze, że zawiera wiele nieznanych dotychczas z literatury przedstawień miasta. Najnowszą monografią losów Opola jest wydana w 2011 r. praca pod redakcją naukową B. Linka, K. Tarki i U. Zajączkowskiej¹³¹¹.

W okresie PRLu opolskie mury nie doczekały się wielu regularnych prac terenowych.

1298 Opole 2008.

1299 A. Pobóg – Lenartowicz 2008; D. Schreiber – Kurpiers 2008; M. Borkowski Opole 2008.

1300 J. Stock 1805.

1301 J. Stock 1996.

1302 F. Idzikowski 1863.

1303 F. Idzikowski 2002.

1304 A. Pobóg – Lenartowicz 2008, s. 28.

1305 T. Chrzanowski, M. Kornecki 1968, s. 35.

1306 U. Popłonyk 1970.

1307 A. Pobóg – Lenartowicz 2008, s. 28.

1308 Opole 1975.

1309 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990.

1310 A. Marsch 1995.

1311 Opole 2011.

Uwagę archeologów przyciągał wtedy gród i zamek na Ostrówku¹³¹². Wykonano wówczas jednak inwentaryzację Baszty Wilk¹³¹³, a w 1986 r. podjęto zakończoną niepowodzeniem próbę odnalezienia muru miejskiego na ul. Rzemieślniczej¹³¹⁴.

O stanie zachowania muru sprzed kilkunastu lat wiele mówi ekspertyza z 1998 r.¹³¹⁵. Wykonano wówczas zarówno plan rewaloryzacji obiektów zachowanych i zniwelowanych, jak i stosunkowo kompletną inwentaryzację reliktów.

W 2000 r. rozpoczęto prace budowlane w rejonie ul. Zwierzynieckiej w południowo – wschodniej części miasta¹³¹⁶, w trakcie których zaobserwowano prawdopodobne wypełnisko fosy. Rok później natrafiono na relikty kurtyny muru miejskiego w fundamencie piwnicy oficyny na posesji Szpitalna 13¹³¹⁷.

W procesie rozpoznawania obwarowań Opola najistotniejsze wydają się być badania przeprowadzone na zlecenie władz miasta przez J. Romanowa w 2005 r.¹³¹⁸. Objęły one swym zasięgiem strefę nad Młynówką (ul. ks. S. Baldego), ul. Księcia Władysława II Opolczyka wraz z domniemanym Zamkiem Górnym we wschodniej części miasta oraz Pl. św. Sebastiana. Jak do tej pory, te podzielone na etapy badania pozostają najszerzej zakrojoną akcją badawczą opolskich murów. Jeszcze tego samego roku rozpoczęły się także prace nad rewaloryzacją bastei sześciobocznej¹³¹⁹. Badania z 2005 r. nad Zamkiem Górnym były kontynuowane przez J. Romanowa również w 2006 r.¹³²⁰.

W 2007 r. J. Romanow wykonał wykopy archeologiczne przy ul. Minorytów, w wyniku czego odnaleziono relikty muru obwodowego¹³²¹. W tym też roku rozpoczęto prace wykopaliskowe przy gmachu Muzeum Śląska Opolskiego przy ul. św. Wojciecha¹³²², które jednak nie doprowadziły do rozpoznania umocnień tej części miasta. Pomiędzy październikiem 2007 a marcem 2008 r., w trakcie nadzorów nad remontem kanalizacji ściekowej wzdłuż ul. Szpitalnej, Katedralnej i Kolegiackiej, natrafiono na relikty muru kurtynowego oraz Bramy Odrzańskiej¹³²³.

W 2009 r. przeprowadzono badania ratownicze poprzedzające budowę budynku przy ul. B. Kominka¹³²⁴. Zarejestrowano wówczas relikty miejskiej fosy.

1312 W. Hołubowicz 1956; W. Hołubowicz 1957; W. Hołubowicz 1960; W. Hołubowicz 1962; B. Gediga 1966; B. Gediga 1972.

1313 A. Hamada 1961.

1314 L. Stanisław 1986.

1315 M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998.

1316 E. Holc 2001.

1317 C. Buśko, P. Janczewski, J. Niegoda 2002.

1318 J. Romanow 2005a; J. Romanow 2007b.

1319 M. Małachowicz 2005.

1320 J. Romanow 2006; J. Romanow 2007d.

1321 J. Romanow 2007a; J. Romanow 2010.

1322 E. Matuszczyk 2007.

1323 E. Holc 2008.

1324 M. Krawczyk 2009b; M. Krawczyk 2010.

13.2. Opole jest jednym z najstarszych miast na Górnym Śląsku. W 1217 r. odnotowano, że osadnicy w Leśnicy otrzymali prawa na wzór opolskich¹³²⁵. Informacja ta, początkowo odczytywana jako świadectwo lokacji miasta, dziś interpretowana jest tylko jako przywilej dla pewnej grupy gości¹³²⁶. Osadnictwo opolskie ma jeszcze starszą metrykę. Gród, leżący na przeciwnym brzegu Młynówki, pełnił w okresie plemiennym i wczesnopiastowskim funkcję ośrodka o dużym znaczeniu¹³²⁷, a już w 1228 r. na mocy dokumentu Kazimierza I (1211 – 1230)¹³²⁸ rozpoczęto na nim budowę zamku¹³²⁹.

Prawdopodobnie nowy¹³³⁰, czy może pierwszy akt lokacyjny Opole otrzymało na samym początku panowania (przed 1248 r.) Władysława opolskiego (1246 – 1281)¹³³¹. Prawo miejskie zamieniono na średzkie w 1327 r.¹³³² a w 1352 r. na magdeburskie¹³³³, co świadczy zapewne o sile gospodarczej mieszczan. Wiek XIV, aż do czasów Władysława Opolczyka (1356 – 1401)¹³³⁴, był okresem spokojnego rozwoju. Dopiero schyłek panowania tego księcia przyniósł otwarty konflikt najpierw z książętami czeskimi w 1390 r.¹³³⁵, a następnie z Polską, co w efekcie zaowocowało najazdem wojsk Władysława Jagiełły w 1396 r.¹³³⁶. Dzięki paktowi zawartemu przez Bolesława V Wołoszka (1422 – 1439)¹³³⁷, w okresie wojen husyckich Opole nie zaznało najazdów i zniszczeń¹³³⁸. Jednak w II połowie wieku, wraz z roszczeniami jagiellońskimi do Śląska, rozpoczął się okres zagrożenia ze strony Korony, którego apogeum był najazd króla Kazimierza w 1474 r.¹³³⁹.

Schyłek XV w. i początek następnego to dla regionu oraz samego Opola okres prosperity. Stało się tak za sprawą ostatniego Piasta opolskiego, Jana Dobrego (1476 – 1532)¹³⁴⁰. Po jego śmierci, mocą układów dynastycznych, miasto trafiło w ręce Hohenzollernów, na których zlecenie w 1532 r. spisano urbarz¹³⁴¹. Według tego dokumentu w mieście znajdowało się 258 domów oraz 18

1325 CDS VII, cz. 1, s. 115; W. Dziewulski 1975, s. 56; T. Idzikowski 2002, s. 43,50.

1326 M. Wójcik 2008, s. 59-63.

1327 S. Moździoch, M. Przysiężna – Pizarska 2008, s. 70-72.

1328 Książęta 1995, s. 69-70; K. Jasiński 2007, s. 501-502; J. Horwat 2007, s. 23-24.

1329 Codex Diplomaticus Poloniae 1858, s. 13-14; U. Popłonyk 1970, s. 9, 30; T. Idzikowski 2002, s. 37,39.

1330 J. Dominiak 2008, s. 79-80.

1331 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

1332 U. Popłonyk 1970, s. 11; T. Idzikowski 2002, s. 50; J. Dominiak 2008, s. 80..

1333 J. Dominiak 2008, s. 81.

1334 Książęta 1995, s. 124-126; K. Jasiński 2007, s. 558-559; J. Sperka 2012.

1335 W. Dziewulski 1975, s. 58; T. Idzikowski 2002, s. 66; J. Sperka 2012, s. 182-185.

1336 J. Ilkosz, W. Wilczyńska – Koper, M. Wójtowicz 1990, t. I, s. 64-65; T. Idzikowski 2002, s. 83; J. Sperka 2003, s. 69.

1337 Książęta 1995, s. 34-36; K. Jasiński 2007, s. 578-580; J. Horwat 2007, s. 124.

1338 J. Wyszczek 2010, s. 254.

1339 J. Ilkosz, W. Wilczyńska – Koper, M. Wójtowicz 1990, t. I, s. 62; T. Grabarczyk 2000, s. 232-233.

1340 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

1341 J. Ilkosz, W. Wilczyńska – Koper, M. Wójtowicz 1990, t. I, s. 57; J. Ilkosz, W. Wilczyńska – Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 47; T. Idzikowski 2002, s. 63.

niezabudowanych parceli. Wedle T. Ładogórskiego, około 1400 r. miasto zamieszkiwało 2300 ludzi¹³⁴². Na podstawie danych z urbarza z 1532 r. J. Leszczyński wyliczył, że mieszczan było około 2000¹³⁴³, urbarz z 1566 r. pozwala zaś sądzić, że było ich wówczas około 2200¹³⁴⁴.

Średniowieczne Opole ma kształt zbliżony do prostokąta o wyoblonych narożnikach, w zachodniej części dopasowanego do linii rzeki Młynówki. Według ustaleń urbanistycznych jego rozplanowanie miało jednorazowy charakter, a miasto nigdy nie podlegało poszerzeniu. W obrębie obwarowań o długości około 1500 m zamknięto przestrzeń około 14,5 ha¹³⁴⁵, a więc było to jedno z najobszerniejszych organizmów miejskich Górnego Śląska.

13.3.1. Jako najstarszą informację o umocnieniach murowanych T. Idzikowski przywołuje dokument Kazimierza I z 1228 r., zezwalający otoczyć nimi *castrum et oppidum Opol*¹³⁴⁶. Jednak przywoływany dokument nie zawiera powyższych słów a jedynie *castrum Opol*¹³⁴⁷. Tym samym za pierwszą wzmiankę o miejskim murze należy uznać dokument z 1391 r., w którym mowa o *molendium situm extra murum civitas e regione arcis*¹³⁴⁸. Ów młyn zasilany był wodą rzeki Młynówki, oddzielającej miasto od zamku.

Pośrednio o murze mówią wydarzenia lat 90. XIV w. W 1390 r. książę opawski Mikołaj wspólnie z Prokopem margrabią Moraw najechali Opole¹³⁴⁹. Brak jednak informacji o zdobyciu miasta. W 1393 i 1396 r. Opole zostało oblężone przez wojska Władysława Jagiełły¹³⁵⁰. Celem króla było „uspokojenie” kłopotliwego sąsiada, jakim był Władysław Opolczyk. Oblężenia zostały zwinęte w wyniku pertraktacji, a nie zaciętości obrońców.

W początkach XV w. miastem rządził Jan Kropidło (1396 – 1421)¹³⁵¹. W 1421 r. przekazał miastu 600 grzywien groszy praskich na budowę kamienic przy rynku¹³⁵² i kolejne 500 grzywien na szpital. Za tę sumę miasto wykupiło część domostw przyległych do muru oraz wzmocniło kurtynę od strony Odry dwiema kamiennymi przyporami. Wspomniany szpital znany jest już z dokumentu z 1413 r., gdzie wyraźnie lokowany jest poza murem¹³⁵³.

W trakcie wojny o Śląsk pomiędzy Kazimierzem Jagiellończykiem a Maciejem Korwinem

w 1474 r., wojska polskie próbowały zdobyć Opole¹³⁵⁴. 14 – dniowe oblężenie zakończyło się jednak fiaskiem i król musiał wycofać się spod miasta pozostawiając jedynie niewielki oddział. Omawiające to wydarzenie źródła pisane wspominają otoczenie miasta *Zäune*. Wydaje się, że mowa tu o jakiejś formie obwarowań drewniano – ziemnych, dosłownie płocie, stanowiącym poszerzenie linii obrony.

W 1482 r. odnotowano nazwę bramy od południa, zwanej wówczas *Beutniser Thor*¹³⁵⁵. Nazwa ul. Bytomskiej, przy której się znajdowała, pojawia się już w 1452 r. i powtarza niezmiennie w dokumentach aż do XVIII w., gdy w 1750 r. po raz pierwszy podpisano ją jako *Groschowitzer Gasse*, a w 1780 r. odnotowano także *Groschowitzer Thor*. Ta marginalna informacja pozwala nam z dużym prawdopodobieństwem odtworzyć pierwotną nazwę bramy, gdyż późniejsze źródła i historycy często nazywają ją Groszowicką, choć jeszcze J. Stock w 1802 r. wielokrotnie wspomina o Bramie Bytomskiej, wciąż w jego czasach funkcjonującej¹³⁵⁶.

Istotnym wydarzeniem w dziejach regionu było ścięcie na Rynku w Nysie księcia Mikołaja II niemodlińskiego w 1497 r.¹³⁵⁷. Ten bezprecedensowy w skali dominium piastowskiego wyrok ma dla badań nad murami szczególne znaczenie. Ciało księcia pochowano bowiem w kościele franciszkańskim w Opolu. W czasie jego transportu pokonano Odrę i następnie wkroczo do miasta bramą od północy. Dla uczczenia księcia bramę nazwano Mikołajską, a następnie zamurowano¹³⁵⁸.

Zdecydowanie dokładniejsze informacje na temat obronności miasta dostarczają nam źródła z XVI i XVII w. W 1578 r. odnotowano, że stan miejskich murów pogorszył się, w wyniku czego wykonano ich remont oraz podwyższono¹³⁵⁹. Wkrótce, w 1583 r., część muru się zapadła, a pięć lat później wykorzystano 1696 kop gontu (101760 sztuk) dla zadaszenia krużganków i baszt¹³⁶⁰. Wydaje się, że ilość ta była niewystarczająca dla pokrycia pełnego obwodu, co może sugerować albo jedynie częściowe zadaszenie, albo też remont gontu starszego¹³⁶¹. Niezależnie od tych działań, trzy lata później pokryto baszty i wieże dachówką¹³⁶². Działania remontowe i budowlane miały charakter niemal ciągły. W 1594 r. dokonano kolejnego remontu, a już w 1602 r. odnotowano zły stan muru. Stąd też w 1603 r. cesarz Leopold zatwierdził przekazanie drewna, cegieł i wapna na kolejny remont. Następna próba poprawienia stanu umocnień miejskich miała miejsce w 1612 r.,

1342 T. Ładogóski 1958, s. 147.

1343 J. Leszczyński 1955, s. 61-75.

1344 T. Ładogóski 1958, s. 147.

1345 Pomiary za: geoportal.gov.pl; Większe rozmiary miasta podaje: U. Popłonyk 1970, s. 10.

1346 T. Idzikowski 2002, s. 43.

1347 CDS III, s. 13-17.

1348 W. Dziewulski 1975, s. 79; T. Idzikowski 2002, s. 63.

1349 W. Dziewulski 1975, s. 58; T. Idzikowski 2002, s. 66; J. Sperka 2012, s. 182-185.

1350 J. Sperka 2003, s. 69; J. Sperka 2012, s. 222, 238.

1351 Książęta 1995, s. 56-58; K. Jasiński 2007, s. 573-575; J. Horwat 2007, s. 118-119.

1352 T. Idzikowski 2002, s. 70-73.

1353 Ibidem, s. 73.

1354 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 47.

1355 M. Choroś, L. Jarczak 2008, s. 76-77.

1356 J. Stock 1996, s. 27, 35.

1357 E. Wólkiewicz 2008, s. 90-95.

1358 T. Idzikowski 2002, s. 79-80.

1359 Ibidem, s. 105.

1360 J. Kwak 1975, s. 160; T. Idzikowski 2002, s. 108.

1361 Mur długości 1500 m i grubości około 3 m musiał być nakryty dachem jednospadowym o powierzchni około 5100 m², a więc dwukrotnie większym niż spodziewana powierzchnia gontów.

1362 J. Kwak 1975, s. 160; T. Idzikowski 2002, s. 108-109.

lecz nie przyniosła spodziewanych rezultatów, skoro rok później odnotowano, że mur od południowej strony jest zmurzały i z uszkodzonym dachem. Z tego powodu 17 maja 1613 r. przeznaczono na remont 2 kopy rygli, 15 kop krokwi, 2 kopy belek, 400 kop gontu, a w 1615 r. jeszcze 1000 cegieł za 40 groszy¹³⁶³. Wszelkie efekty starań magistratu strawił jednak chyba największy w historii miasta pożar, który wybuchł 28 sierpnia 1615 r. Dokumenty związane z tym tragicznym wydarzeniem powiększają naszą wiedzę o funkcjonariuszach miejskich, gdyż ogień zauważyli strażnik pilnujący wieży, a także miejski trębacz i gwizdacz¹³⁶⁴. Po pożarze miasto rozpoczęło żmudną odbudowę. W kolejnych dokumentach związanych z życiem Opolan, na marginesie wydarzeń odnajdujemy informacje o kuźni kowala Lorenza przed Bramą Odrzańską (północno – zachodnią)¹³⁶⁵ lub składach drewna budowlanego przed bramami¹³⁶⁶.

Sytuacja odbudowującego się miasta pogorszyła się w trakcie wojny trzydziestoletniej. Opole było wówczas prawdopodobnie najsilniejszą górnoląską twierdzą¹³⁶⁷. Jako ośrodek stołeczny, było wielokrotnie poddawane próbom zdobycia. Pierwszej, chyba udanej, dokonały wojska Ernsta Mansfelda w 1627 r.¹³⁶⁸. Warto zwrócić uwagę, że część przekazów podaje, że obrona przed protestantami skupiona była przy Bramie Gosławickiej (wschodniej)¹³⁶⁹. Jako kolejna do miasta wkracza szwedzka armia w 1632 r. Trzy lata później podobnej próby dokonał na czele oddziałów cesarskich Johann Götz. Jednak pomimo dwóch szturmów i wielodniowego ostrzału południowego odcinka muru, wojska szwedzkie miasto obroniły¹³⁷⁰.

Mury miejskie po wojnie trzydziestoletniej chyba straciły znaczenie. W urbarzu z 1751 r. odnotowano, że na wałach miejskich znajdowało się 17 ogrodów, a teren międzymurza przy Bramie Bytomskiej zarośnięty był drzewami¹³⁷¹. Mury wciąż jednak istniały, a bramy: Bytomska i Odrzańska, stanowiły częsty punkt odniesienia w terenie dla XIX w. opisu miasta autorstwa J. Stocka¹³⁷².

Opole posiada liczne przedstawienia ikonograficzne i kartograficzne. Niestety jedyny znany nam widok o metryce średniowiecznej ukazuje wyłącznie zamek na Ostrówku¹³⁷³. Najwcześniejsze

przedstawienie miasta pochodzi z 1537 r.¹³⁷⁴. Weduta wykonana przez Mathiasa Gernuga przedstawia Opole od strony południowo – wschodniej (ryc. VIII.13.2). Z lewej strony akwareli widoczny jest zamek na Ostrówku. Nad samym miastem górują bryły kościoła franciszkańskiego oraz kolegiaty, znajdujące się w partii centralnej. Opole otoczone jest na panoramie murem o częściowo zniszczonych górnych partiach. Wzdłuż całej jego długości malarz przedstawił ciąg rzadko rozmieszczonych wąskich strzelnic oraz dach krużganków. Na weducie widoczne są również cztery zadaszone basteje wzniesione na planie połowy koła z krenelażami oraz z dwoma poziomami strzelnic. We wschodniej części miasta autor naszkicował wieloboczny budynek analogiczny do zachowanej sześciobocznej bastei przy ul. ks. S. Baldego. Dzieło posiada trzy kondygnacje ze strzelnicami i nadbudowane jest izbicą drewnianą, z niewielkimi, również drewnianymi bartyzanami na każdym z boków. Konstrukcję wieńczy wieloboczny strzelisty dach.

Kolejnym elementem uwidocznionym na weducie jest Brama Bytomska o formie czworobocznej wieży o trzech kondygnacjach murowanych. W najniższej z nich widoczny jest przejazd z półkolistym portalem. Kondygnacje druga i trzecia posiadają na ścianie frontowej strzelnice – kolejno dwie i trzy. Ściana północna również posiada otwory okienne, dwa na kondygnacji drugiej i jedno na trzeciej. Wieża ta nadbudowana jest izbicą drewnianą lub hurdykami. Zarówno izbica bramy, jak i omówionej wyżej bastei, skonstruowane były z pionowo ustawianych łąt. Wieża bramy również posiadała po jednej bartyzanie na każdym z boków. Na terenie miasta widoczne są jeszcze trzy wieże, których identyfikacja nastręcza mi trudności. Dwie z nich posiadają blankowania oraz wysokie dachy. Trzecia, namalowana innym kolorem, zamiast blankowania posiada nadwieszoną machikulę. Funkcja obiektów nie jest mi niestety znana. Być może któraś z nich stanowi dominantę znanego ze źródeł Zamku Górnego.

Zdecydowanie mniej dokładny jest rysunek Opola od strony północnej, umieszczony na mapie Martina Helwiga z 1561 r.¹³⁷⁵. Po wschodniej (prawej) stronie miasta widoczna jest bryła zamku. Opole jest otoczone murem, z widocznymi dwiema basztami nakrytymi strzelistymi dachami krytymi dachówką. Autor umieścił na mapie również jedną miejską bramę.

Od zachodu ukazano miasto na akwareli Valentina von Saebischa z 1608 r.¹³⁷⁶ (ryc. VIII.13.3). Na pierwszym planie autor umieścił wyspę zamkową wzmocnioną ziemnym wałem z narożnymi bastejami. Od strony Młynówki miasto otoczone jest murem zaopatrzonym w szereg strzelnic. Dodatkowym wzmocnieniem są dwie baszty kwadratowe i jedna półokrągła podparta dwiema przyporami. Również przy kurtynie widoczne są wyraźnie dwie przypory. Do muru od strony rzeki dobudowano budynek miejskiego młyna o 5 kołach. W widocznej partii

1363 T. Idzikowski 2002, s. 115.

1364 Ibidem, s. 116-117.

1365 Ibidem, s. 118.

1366 Ibidem, s. 119.

1367 J. Maroń 2008, s. 87-88, 93.

1368 J. Kwak 1975, s. 131; T. Idzikowski 2002, s. 125.

1369 T. Idzikowski 2002, s. 125.

1370 J. Kwak 1975, s. 131; T. Idzikowski 2002., s. 127; D. Schreiber – Kurpiers, A. Szymański 2011, s. 61.

1371 J. Stock 1996, s. 35.

1372 Ibidem, s. 27, 34-35.

1373 U. Popłonyk 1970, s. 35; J. Domasławski, A. Karłowska – Kamzowa, M. Kornecki, H. Małkiewiczówna 1984, s. 217; A. Marsch 1995, s. 37.

1374 Die Reisebilder 2001, s. 261-267, il. 28; D. Schreiber – Kurpiers, A. Szymański 2011, s. 57-58.

1375 B. Czechowicz 2008, ryc. I.

1376 A. Marsch 1995, s. 38.

miasta ukazano również dwie bramy. Obie mają formę zadaszonych czworobocznych niskich wież o szerokim przejeździe. Nad portalem znajdują się kondygnacje z parami strzelnic skierowanymi w stronę rzeki. Na drugą stronę Młynówki prowadzą proste mosty drewniane umocowane na palach. Po przeciwległej stronie miasta, od wschodu, widać pojedynczy dach wieży, być może bramy lub zamku.

Kolejne przedstawienie Opola znajduje się w tle obrazu wotywnego z czasów zarazy z 1685 r.¹³⁷⁷ (ryc. VIII.13.4). Widoczne również od strony zachodniej miasto otoczone jest murem obudowanym szczelnie domostwami. Jedynie pomiędzy młynem a Bramą Odrzańską (północno – zachodnią) możemy dopatrywać się pozostałości muru ze strzelnicami. Wspomniana brama nie zmieniła formy od czasu stworzenia poprzedniego widoku. W tym okresie budynek Bramy Zamkowej (południowo – zachodniej) został już prawdopodobnie zniesiony, a w jego miejscu widoczna jest jedynie arkada nad ulicą pomiędzy dwoma kamienicami. Od północnej strony miasta mur miejski zachował się w stopniu mniej zmienionym. Kurtyna wciąż posiada liczne strzelnice. W narożu północno – wschodnim i północno – zachodnim miasto wzmacniają baszty. Obiekt widoczny pomiędzy nimi to prawdopodobnie zamurowana Brama Mikołajska.

Najstarszy plan Opola, autorstwa Daniela Petzolda, pochodzi z 1734 r.¹³⁷⁸ (ryc. VIII.13.5). Miasto na nim wciąż posiada ponad 3/4 długości obwodu murów. W części nadrzecznej funkcjonują bramy: Zamkowa i Odrzańska o wieżowej formie, posadowione całą szerokością na zewnątrz linii muru. Odcinek pomiędzy bramami wchłonięty został przez zabudowę ul. Długomłyńskiej i Szpitalnej. Na północ od Bramy Odrzańskiej znajdują się dwie baszty flankujące narożnik miasta. W tym narożniku rozpoczyna także swój przebieg fosa miejska. Na końcu ul. Sukienniczej zaznaczono prostokątny budynek, opisany jako zamurowana brama. Posuwając się dalej ku wschodowi, autor zaznaczył jedną basztę na wysokości kaplicy św. Sebastiana, oraz drugą w narożniku miasta. Odcinek wschodni muru aż do Bramy Gosławickiej pozbawiony jest baszt. Wspomniana brama wzniesiona jest na planie prostokąta z długim przedbramie. pomiędzy budynkiem bramy a klasztorem jezuickim dwukrotnie załamuje się kurtyna, w czego wyniku mur miejski tworzy szeroki występ, otaczając spory, niezabudowany plac. Narożnik południowo – wschodni miasta, w przeciwieństwie do pozostałych, pozbawiony jest baszty. Dopiero kilka metrów od niego usytuowano Basztę Wilk. Następny odcinek kurtyny, wzmocniony pojedynczą basztą, prowadzi prosto do Bramy Bytomskiej. Ma ona plan prostokąta, z krótkim przejazdem i posiada barbakan połączony z głównym budynkiem długą szczytą. Cały południowy odcinek muru miejskiego od Baszty Wilk po rzekę wzmocniony jest dodatkowo

zewnątrznym obwodem murowanym z dwiema basztami lub bastejami. Między murze zajmuje fosa. Również na przedpolu zewnętrznego obwodu wykopano fosę. Wydaje się, iż obie jej linie zasilane są wodą z Młynówki.

Wiele danych przynoszą widoki autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w. Na pierwszym planie ujętego z lotu ptaka widoku autor umieścił zamek na Ostrówku¹³⁷⁹ (ryc. VIII.13.6). Za Młynówką widoczny jest ciąg zabudowań oraz pozostałości muru miejskiego, pełniącego często funkcję muru granicznego działek przybrzeżnych. Kurtyna wzdłuż rzeki pozbawiona jest strzelnic i krenelażu. Ten pojawił się jedynie na odcinku od Bramy Odrzańskiej ku północy. W stosunku do wizerunków wcześniejszych, tu należy odnotować fakt całkowitego rozebrania Bramy Zamkowej przy klasztorze franciszkańskim (*Schloss Thor*). Brama Odrzańska (*Oder Thor*) ma zaś postać wieżową z przejazdem wyposażonym w krótkie przedbramie. Nad przełotem widoczna jest kondygnacja z dwoma oknami od frontu i jednym od północy. W narożniku północno – zachodnim F. B. Wernher umieścił masywną wieżę: zapewne znaną z wcześniejszych przedstawień i zachowaną do dziś basztę wieloboczną. Odcinek północny muru miejskiego przebiega po łagodnym łuku. Wzdłuż jego długości, aż do bramy, rozmieszczono 7 baszt. Jedną z baszt stanowi zapewne zamurowana Brama Mikołajska. Wydaje się, że należy zwrócić szczególną uwagę na dwie baszty ulokowane na wschód od kościoła św. Sebastiana. Działy te umiejscowiono wyjątkowo blisko siebie. Teren wokół nich był od strony miasta dodatkowo zamknięty na wzór podwórza czy dziedzińca przez dostawione do nich budynki. Brama Górna (*Berg Thor*) ma formę wieżową – kwadratową w dolnej partii i o ośmiobocznych wyższych kondygnacjach. Na południe od bramy znajduje się jeszcze jedna zadaszona baszta i długi odcinek prostej kurtyny. Kolejnym obiektem jest dopiero niezadaszona wysoka baszta przy Świńskim Targu. Brama Bytomska (*Beuthner Thor*) ma najbardziej rozbudowaną formę ze wszystkich tu ukazanych. Główny budynek to czworoboczna wieża z dwiema kondygnacjami ponad przejazdem. Przedbramie wzniesiono w formie niewielkiego barbakanu połączonych krótką szczytą z wieżą bramną. Istotna jest widoczna ciągnąca się od ostatniej wymienionej baszty przy Świńskim Targu do barbakanu druga linia kurtyny, a od barbakanu do Młynówki aż dwie linie zewnętrzne. Między murze na tym widoku zarastają krzewy.

W dziele *Silesia in Compendio...* autor również zamieścił panoramę miasta¹³⁸⁰. Ilustracja dostarcza nam zdecydowanie mniej szczegółów niż opisany powyżej widok. Warto jednak zwrócić uwagę na czworoboczną Wieżę Bocianią (*Storchnäst Thurm*), znajdującą się na północ od Bramy Górnej (*Berg Thor*). Prawdopodobnie jest to jedna z niezidentyfikowanych przeze mnie wież

1377 Ibidem, s. 40.

1378 A. Marsch 1995, s. 42; T. Idzikowski 2002, s. 279.

1379 F. B. Wernher 1750, s. 238-239; A. Marsch 1995, s. 43.

1380 F. B. Wernher 1750, s. 236.

umieszczonych na panoramie Gernuga z 1537 r. Na podstawie tego szkicu powstały w późniejszym czasie dwie grafiki¹³⁸¹. Są one zdecydowanie bardziej szczegółowe i ukazują, między innymi, nieznane z innych przedstawień przypory wzdłuż odcinka nadrzecznego. Trudno jednakże ocenić, w jakim stopniu oddają realia, a w jakim są upiększonym wyobraźnią artysty widokiem miasta.

F. B. Wernher umieścił w swej pracy również mapę okolic Opola oraz plany miasta. Pierwszy z nich umieszczony jest na karcie z mapą rejonu brzesko – opolskiego¹³⁸² (ryc. VIII.13.7). Na zachodzie widoczny jest zarys bastionowych fortyfikacji zamku. Po wschodniej stronie rzeki odnajdujemy natomiast fragment planu miasta z zaznaczoną linią fortyfikacji. Mur miejski wzdłuż rzeki już nie istnieje, lecz pozostałe jego odcinki zachowały się wyraźnie. W części północnej F. B. Wernher zaznaczył dwie otwarte baszty prostokątne oraz bastion w narożniku północno – wschodnim miasta. Następnie wzdłuż obwodu możemy zauważyć 8 baszt zamkniętych i 2 otwarte, ulokowane od strony południowej. Druga linia muru, również od strony południowej, ma zaś 5 baszt otwartych o półokrągłym, kwadratowym i trójkątnym narysie.

Drugi plan miasta zajmuje dwie karty rękopisu¹³⁸³ (ryc. VIII.13.8). Tu również zauważamy brak umocnień od strony rzeki. Odcinek północny muru posiada wciąż 4 baszty i zamurowaną Bramę Mikołajską. Na wschodzie możemy doliczyć się również 4 baszt, w większości w rejonie klasztoru jezuickiego. Od południa w baszty wyposażona jest wyłącznie wewnętrzna linia muru. Flankową obronę muru zewnętrznego zapewniać ma barbakan. Ostatni z planów tego autorstwa zasadniczo nie różni się od poprzedniego¹³⁸⁴. Warto jedynie zauważyć, że autor ponownie zmienił liczbę baszt. Najwyraźniej ich obecność w danym miejscu była dla niego informacją drugorzędną.

W Muzeum Śląska Opolskiego przechowywany jest XVIII w. plan miasta¹³⁸⁵ (ryc. VIII.13.9). Przedstawiono na nim sam obwód murów miejskich wraz z nazwami niektórych podstawowych elementów fortyfikacji. Legendę planu rozpoczyna brama północno – zachodnia, podpisana jako Odrzańska. Na północ od niej, wzdłuż łuku narożnika miasta, rozlokowano dwie baszty prostokątne oraz jedną sześcioboczną. Dalej ku wschodowi znajduje się kolejna baszta prostokątna i zamurowana brama. Podążając ku narożnikowi północno – wschodniemu widzimy basztę prostokątną z dwiema przyporami oraz bastiej w samym narożniku miasta. Odcinek wschodni muru miejskiego ma 3 baszty, a także 3 przypory rozlokowane pomiędzy Bramą Gosławicką a najbliższą basztą. Rejon na południe od wspomnianej bramy ma formę rozległego prostokąta wysuniętego poza stosunkowo regularny obrys murów. Dodatkowo występ ten wzmocniono pojedynczą basztą z dwiema przyporami. Można przypuszczać, iż obiekt ów to Zamek

Górny. W przeciwieństwie do omówionych poprzednio planów, na tym zaznaczono kolejną basztę w narożniku południowo – wschodnim. Odcinek południowy posiada podwójną linię murów. Mur wewnętrzny pomiędzy narożnikiem południowo – wschodnim a Bramą Bytomską wzmocniono 3 basztami, w tym najbliższą samemu narożnikowi Basztą Wilk. Natomiast odcinek od bramy do rzeki posiada jedynie dwie baszty. Drugą linią obwarowań wzmocniając 4 baszty, rozlokowane symetrycznie po obu stronach bramy.

W Muzeum Śląska Opolskiego jest przechowywana i udostępniana zwiedzającym dokumentacja architektoniczna Bramy Odrzańskiej z 1865 r. Według planów brama miała wymiary 8,0 x 9,2 m, wysokość około 19 m, ściana frontowa – grubość 2,25, a tylna jedynie 1,65 m¹³⁸⁶. W okresie tym fasada była przebudowana w klasycystycznym stylu. Przejazd usytuowany był niesymetrycznie, z przesunięciem ku południowi, co pozwoliło pomieścić obok przejazdu schody.

13.3.2. Do naszych czasów obwarowania Opola przetrwały w postaci kilku stosunkowo niedługich odcinków. W trakcie rozbudowy miasta zatarte zostały ślady po fosie oraz ewentualnych umocnieniach drewniano – ziemnych średniowiecznych i nowożytnych.

W rejonie południowo – zachodniego narożnika starego miasta, przy klasztorze franciszkańskim, mur miejski zachował się na całej długości parceli, tj. 29,25 m, w postaci muru granicznego działki klasztornej od strony Młynówki¹³⁸⁷ (ryc. VIII.13.1: a). Część nadziemną o grubości około 1,6 m wzniesiono w technice *opus emplectum*. Ceglana partia zewnętrzna ma grubość około 0,6 m, wewnętrzna zaś około 0,4 m. Do ich wzniesienia użyto cegły o uśrednionych wymiarach 8,5 – 9,0 x 12,0 x 26,0 cm, układanej w wątku gotyckim, łączonej zaprawą wapienną ze starannym spoinowaniem (spoina trójkątna). Odcinek zachował się do wysokości 3,1 m nad odsadzkę fundamentową. Dalsze odcinki muru miejskiego wzdłuż rzeki Młynówki zostały wchłonięte przez zabudowę działek przy ul. Szpitalnej. W dniu dzisiejszym widoczny jest jedynie fragment w piwnicach Archiwum Państwowego, jednakże ze względu na charakter pomieszczeń nie jest on dostępny dla badań¹³⁸⁸ (ryc. VIII.13.1: c).

Największym zachowanym do dziś odcinkiem muru miejskiego jest fragment położony przy ul. ks. S. Baldego¹³⁸⁹ (ryc. VIII.13.1: e). Jest to pozostałość narożnika północno – zachodniego miasta wraz z odbudowaną bastiej wieloboczną (ryc. VIII.13.1: f). Relikt rozpoczyna się przy skrzyżowaniu z ul. Katedralną, w miejscu, gdzie niegdyś stała Brama Odrzańska. Mur kurtynowy

1381 A. Marsch 1995, s. 41.

1382 F. B. Wernher 1750, s. 233.

1383 Ibidem, s. 262-263.

1384 Ibidem, s. 204.

1385 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1995, t. I, il. 8.

1386 Ibidem, ryc. 8, 11.

1387 M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 11; J. Romanow 2007a., s. 7.; J. Romanow 2010, s. 158.

1388 C. Buško, P. Janczewski, J. Niegoda 2002, s. 10.

1389 M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 11, 15; M. Małachowicz 2005.; J. Romanow 2005a, s. 2-8; J. Romanow 2007b, s. 159-163.

zachował się na długości około 89 m. Wzdłuż zachowanego reliktu zauważalne są załamania linii kurtyny, dopasowujące jej przebieg do kształtu miasta. Na stykach pomiędzy kolejnymi odcinkami zaobserwowano dylatacje, wynikające w głównej mierze z różnic w budulcu i technice budowy. Fragment przy ul. Kolegiackiej (ryc. VIII.13.1: e1) zbudowano w wątku gotyckim z cegły o uśrednionych wymiarach 9 x 12 x 25 cm. Na północ od załamania linii muru ku wschodowi (ryc. VIII.13.1: e3) użyto zaś wątku wendyjskiego z wykorzystaniem cegły o uśrednionych wymiarach 7 x 13 – 14 x 27 – 28 cm

Na uwagę zasługuje punkt załomu muru (ryc. VIII.13.1: e2), gdzie na wysokości 161,2 m n.p.m. (około 6,75 m od dzisiejszego poziomu gruntu) znajdują się trzy kamienne kroksztyny oddalone od siebie o 0,95 m. W przekroju mają wymiary około 0,20 x 0,25 m. Wydaje się, że stanowiły bazę pod machikuly lub, co bardziej prawdopodobne, pod bartyzanę. Liczne przelicowania nie pozwalają stwierdzić, czy są elementem pierwotnym, czy wtórnym. Wzdłuż odcinka od strony Młynówki znajdują się również cztery przypory.

Basteja wieloboczna (ryc. VIII.13.1: f) wzniesiona została z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7 x 13 x 27 cm układanej w wątku gotyckim. Na licu muru użyto również cegły zendrówki. Basteja posadowiona jest na poziomie 153,2 m n.p.m. Do zbudowania ławy fundamentowej grubości 0,6 m użyto głównie łamanego wapienia, jedynie w górnych partiach uzupełnianego łamaną cegłą oraz eratykami. Obecny kształt bastei zawdzięcza gruntownej odbudowie przeprowadzonej w 2005 r.¹³⁹⁰. Na podstawie poprzedzających działania budowlane inwentaryzacji możemy określić pewne jej cechy. Był to budynek o trzech kondygnacjach z poziomem użytkowym najniższej kondygnacji o około 1,2 m niższym, niż dzisiejszy poziom gruntu. Na podstawie wedyty z 1536 r. autorzy rewitalizacji bastei uznali, że była nadbudowana drewnianą izbicą¹³⁹¹, jednakże na murze nie zachowały się ślady po belkach tworzących tę konstrukcję¹³⁹². Wewnątrz, w trakcie badań, odkryto dachówki, których chronologia być może dobrze koreluje z informacją źródłową z 1592 r. o zadaszeniu opolskich baszt i wież. Mury dzieła nie są przewiązane z kurtyną muru miejskiego.

Odcinek północny muru miejskiego został w większości rozebrany. Nikłe relikty znajdują się być może w fundamentach budynku Uniwersytetu Opolskiego przy prezbiterium kościoła św. Sebastiana¹³⁹³.

Odcinek wschodni muru miejskiego przetrwał w niewielkim stopniu przy pl. św. Sebastiana 5a (ryc. VIII.13.1: i). W całości zachowana jest zaś wieża przy Zespole Szkół Mechanicznych

na ul. Księcia Władysława II Opolczyka¹³⁹⁴ (ryc. VIII.13.1: l). Według literatury stanowi ona pozostałość po znanym ze źródeł nowym zamku, zwanym Górnym. Wieża wzniesiona została na planie krótkiego prostokąta o wymiarach około 8 x 10 m. Zbudowano ją z cegły palcówki w układzie gotyckim¹³⁹⁵. Badania architektoniczne pozwalają sądzić, że budynek ten dostawiono wtórnie do muru kurtynowego. W przeciwieństwie do towarzyszących wieży odcinków kurtyny, ta pozbawiona jest dekoracji wykonanej z zendrówek. Budynek miał pierwotnie trzy kondygnacje. W elewacji zewnętrznej zaobserwować można zamurowany ostrołukowy portal. Wewnątrz, w pomieszczeniu dawnego przejazdu, zachowały się kamienne panewki mostu zwodzonego. Wynika z tego, iż wieża pierwotnie pełniła funkcje bramy zamkowej.

Kolejnym dobrze zachowanym odcinkiem muru miejskiego Opola jest Baszta Wilk na podwórzu klasztoru Sióstr Szkolnych de Notre Dame przy Małym Rynku 5 (ryc. VIII.13.1: ł). Obiekt ma kształt zbliżony do kwadratu o boku około 6,1 m¹³⁹⁶. W 1961 r. zachowana była na wysokość ponad 6,9 m. W tym czasie do baszty przylegał odcinek muru kurtynowego o długości około 50 m i zachowanej wysokości 4 m. Dziś po kurtynie pozostał jedynie kilkumetrowej długości fragment od strony południowej i nikły ślad od północnej. Basztę wzniesiono w wątku gotyckim z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 8,0 – 8,5 x 11,5 – 12,0 x 26,0 – 27,0 cm. Obiekt został wtórnie zaadaptowany jako budynek gospodarczy. Aktualnie otoczony jest płotem klasztornym i niedostępny dla badań.

Poza samym obwodem murowanym, na terenie miasta znajduje się bliżej niezidentyfikowany obiekt, ulokowany na pl. św. Sebastiana¹³⁹⁷ (ryc. VIII.13.1: j). Widoczne dziś pozostałości masywnych fundamentów zostały uczytelnione po badaniach archeologicznych w 2005 r.. Całkowicie zaś odrębnym elementem jest zamek na Ostrówku¹³⁹⁸. Do dnia dzisiejszego przetrwała z niego jedynie ceglana cylindryczna wieża. Pozostałą zabudowę rozebrano w latach 30. XX w. w trakcie budowy budynku rejencji (Regierungsgebäude).

13.3.3. Podobnie jak w przypadku relacji o zachowanych reliktach oraz źródłach historycznych, opis poszczególnych badań archeologicznych rozpocznie od odcinka nad rzeką Młynówką.

W rejonie południowo – zachodniego narożnika starego miasta przy klasztorze franciszkańskim badania przeprowadził J. Romanow¹³⁹⁹ (ryc. VIII.13.1: a). Prace pozwoliły

1390 M. Małachowicz 2005, pkt. IA3-4.

1391 Ibidem.

1392 Wedyta przedstawia uderzająco podobny obiekt ulokowany po przeciwnej stronie miasta.

1393 M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 15; J. Romanow 2007b, s. 166-168.

1394 J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. II, s. 43-45; M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 17.

1395 Autorzy *Studium...* piszą o fragmentarycznie zachowanym wątku wendyjskim, jednakże zarówno współcześnie, jak i na zachowanych fotografiach i inwentaryzacjach wieży taki wątku takiego nie można już zauważyć.

1396 A. Hamada 1961, .s. 1, wkładka; M. Witwicki, J. Prusiewicz, I. Wardecka – Witwicka 1998, s. 18.

1397 J. Romanow 2007b, s. 168.

1398 A. Ciupińska 2010, s. 39-44.

1399 J. Romanow 2007a., s. 7.; J. Romanow 2010, s. 158.

potwierdzić, że mur graniczny działek przy ul. Minorytów od strony Młynówki jest pozostałością po zachodniej kurtynie muru miejskiego. Fundament wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej. Stopa fundamentu posadowiona była na poziomie 151,6 – 151,8 m n.p.m, zaś jego korona na poziomie 152,35 m n.p.m. Tym samym ława fundamentowa w tym rejonie miała około 0,55 – 0,75 m wysokości. Fundament kończy się 0,2 – 0,3 m szerokości odsadzką. Murowi miejskiemu towarzyszył od wewnątrz równoległy mur gotycki o grubości około 0,8 m, o niezidentyfikowanej funkcji¹⁴⁰⁰.

Na posesji Szpitalna 13/15 C. Buško, P. Janczewski i J. Niegoda przeprowadzili badania archeologiczno – architektoniczne związane z adaptacją kamienicy (ryc. VIII.13.1: c)¹⁴⁰¹. Zarejestrowano wówczas osadnictwo przedkolacyjne oraz piec z czasów powstawania i rozmierzania miasta¹⁴⁰². W trakcie prac odsłonięto również fundamenty ściany zachodniej piwnicy oficy przy Szpitalnej 13, prawdopodobnie pozostałość muru kurtynowego¹⁴⁰³.

W trakcie prac remontowych kanalizacji ściekowej w rejonie ul. Szpitalnej, Katedralnej i Kolegiackiej przeprowadzono nadzory archeologiczne¹⁴⁰⁴. W ich trakcie na ul. Katedralnej natrafiono na relikty Bramy Odrzańskiej (ryc. VIII.13.1: d). Odsłonięto ścianę południową (boczną) o długości zachowanej 4,25 m oraz nieduży fragment ściany północnej. Fundament bramy posadowiono wprost na skale wapiennej pokrytej aluwiami, na poziomie 151,96 m n.p.m i miał on wysokość około 2,6 m. Fundament obu rejestrowanych ścian bocznych miał grubość około 3,25 m. Dla większej stabilności konstrukcji, przed wymurowaniem fundamentu do wykopu wrzucono trzy poziomy kamieni eratycznych. Część nadziemna miała grubość około 3,15 m i wzniesiono ją w technice *opus emplectum*. W ścianie południowej lico wewnętrzne wykonano z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7 – 8 x 13 – 14 x 27 – 28 cm, układanej w wątku gotyckim. Jądro stanowiło kruszywo marglowe oraz nieliczne fragmenty cegieł przelanych zaprawą wapienną. Na poziomie 153,24 m n.p.m. zarejestrowano poziom bruku towarzyszącego bramie miejskiej. Od bramy odchodził relikty kurtyny o długości około 7,5 m i wysokości zachowanej od poziomu posadowienia dochodzącej do 2,6 m.

Na północ od ul. Kolegiackiej umiejscowiono wykop przy zachowanym odcinku muru po jego wewnętrznej stronie¹⁴⁰⁵. Zaobserwowano, że fundament grubości około 2,7 m ma – zależnie od fragmentu – różną wysokość, lecz poszczególne odcinki są z sobą przewiązane. Wydaje się, że różnice w poziomach wynikają wyłącznie z dostosowania fundamentu do spadków terenu.

1400 J. Romanow 2007a, s. 8.

1401 C. Buško, P. Janczewski, J. Niegoda 2002, s. 1.

1402 Ibidem, s. 2-4, 12.

1403 Ibidem, s. 10.

1404 E. Holc 2008, s. 3-5.

1405 J. Romanow 2007b, s. 162.

Kolejny wykop archeologiczny¹⁴⁰⁶ ułożono w miejscu załomu muru. Korona fundamentów obu odcinków znajdowała się na tym samym poziomie 153,2 m n.p.m, a ich wysokość wynosiła 0,7 – 1,05 m. Ława odcinków przy załomie miała charakter ciągły, jednak w partii naziemnej widoczna jest wyraźna dylatacja.

Przeprowadzono również badania odcinka muru przyległego do bastei wielobocznej (ryc. VIII.13.1: f)¹⁴⁰⁷. Odsłonięty fundament kurtyny wzniesiony był z łamanego kamienia wapiennego układanego warstwowo. Posadowiony był na calcu aluwialnym na poziomie 153,7 m n.p.m. i miał wysokość zaledwie 0,35 m. Zewnętrzna odsadzka fundamentowa miała szerokość około 0,25 m. Powyżej odsadzki mur zachowany był na wysokość około 7,25 m. W trakcie badań okazało się, że fundament kurtyny nie był przewiązany z fundamentem bastei. Ten posadowiony był na poziomie 153,2 m n.p.m.. Wysokość ławy fundamentowej bastei wynosiła około 0,6 m, zaś jej odsadzka miała szerokość około 0,1 m.

W kolejnym wykopie badawczym (po wewnętrznej stronie muru) odkryto, że wkop fundamentowy bastei przecinał warstwy kulturowe datowane na XIV w.¹⁴⁰⁸. Nie zaobserwowano natomiast żadnych nawarstwień lub obiektów mogących świadczyć o istnieniu baszt poprzedzających wzniesienie sześciobocznej bastei¹⁴⁰⁹. Przeprowadzono również badania wnętrza bastei, które pozwoliły zaobserwować odsadzkę fundamentową wewnętrzną o szerokości około 0,5 m¹⁴¹⁰. Fundament bastei wzniesiono częściowo z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7 x 19 x 27 cm układanej w wątku gotyckim, a w niższych partiach z kamienia łamanego i eratyków.

W północnej części Opola, w pobliżu kościoła św. Sebastiana, przebadano archeologicznie relikty fosy miejskiej¹⁴¹¹. Obserwowana stratygrafia pozwala sądzić, że dno fosy znajdowało się na poziomie 154,51 m n.p.m., podczas gdy jej wewnętrzny brzeg na poziomie 159,6 m n.p.m. Jej szerokość wynosiła 16 – 18 m. Niestety nawarstwienia nie zawierały zabytków ruchomych mogących datować umocnienia wodne. Pomiędzy linią muru miejskiego a brzegiem fosy pozostawiono przedpole szerokości około 12 m.

Wykop J. Romanowa przy ul. J. Łangowskiego pozwolił zaś zaobserwować pozostałość baszty (ryc. VIII.13.1: i)¹⁴¹². Posadowiony na calcu fundament miał około 0,75 m wysokości i wzniesiony był z płasko łamanego kamienia wapiennego układanego warstwami. Zarówno

1406 J. Romanow 2005a, s. 3-4; J. Romanow 2007b, s. 159-161.

1407 J. Romanow 2005a, s. 2-3; J. Romanow 2007b, s. 159.

1408 J. Romanow 2005a, s. 3; J. Romanow 2007b, s. 159-161.

1409 Ibidem, s. 163.

1410 Ibidem, s. 166.

1411 M. Krawczyk 2010, s. 99-100.

1412 J. Romanow 2007b, s. 166.

od strony miasta, jak i z zewnątrz, posiadał szerokie na około 0,2 m odsadzki. Partia nadziemna grubości 1,8 m wzniesiona została w technice *opus emplectum* z licem z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7 x 13 – 14 x 28 cm, układanej w wątku wendyjskim.

Wykop archeologiczny założony na pl. św. Sebastiana 5¹⁴¹³ pozwolił zarejestrować budowę wzniesioną z dużych eratyków układanych warstwami (ryc. VIII.13.1: j). Odsłonięte prostopadłe względem siebie mury obserwowano na długości 5 i 11 m. Ze względu na zniszczone lico wewnętrzne nie rozpoznano grubości muru. Fundament posadowiono na calcu, we wkopie fundamentowym wyraźnie szalowanym drewnem. Narożnik budowli wzmocniono przekątniową przyporą. Mur obiektu zachował się do wysokości 3,5 m. Istotne wydaje się odkrycie, że obiekt otoczony był fosą, a także prawdopodobnie wałem ziemnym. Zdaniem J. Romanowa to te relikty, a nie wieża przy ul. Księcia Władysława II Opolczyka są być może pozostałością Zamku Górnego. Wydaje mi się bardziej prawdopodobne, że jest to raczej wieża wójtowska lub znana z ikonografii Wieża Bociania.

Tuż obok założono wykop przesunięty ku południowemu – wschodowi¹⁴¹⁴. Zadaniem tej jednostki badawczej było rozpoznanie przebiegu obwarowań miejskich. W wykopie zaobserwowano negatyw muru wzniesionego z łamanego kamienia, o grubości około 2,2 m, oraz prostopadłego do niego muru o długości 6,1 m. Autor badań przypuszcza, w oparciu o analizy stratygrafii i poziomy posadowienia, że odsłonięte mury są pozostałością po baszcie.

Wykopy archeologiczne założone zostały również w rejonie wieży przy ul. Księcia Władysława II Opolczyka (ryc. VIII.13.1: l). Wykop ułożony w narożniku pomiędzy południową przyporą wieży i kurtyną¹⁴¹⁵ doprowadził do odsłonięcia wcześniejszej przypory przekątniowej wzniesionej z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 9 x 12 x 26 cm¹⁴¹⁶. Dwa kolejne wykopy pozwoliły zaobserwować fundamentowanie wieży¹⁴¹⁷. Jednocześnie próba rozpoznania zewnętrznego przyczółka mostu na osi zamurowanego otworu bramnego wieży zakończyła się wynikiem negatywnym¹⁴¹⁸. Być może przyczółek był wzniesiony z drewna lub zniszczony przez późniejsze inwestycje, zwłaszcza wzniesienie XX w. schronu.

Wzdłuż wschodniego odcinka muru Opola, na terenie działki Mały Rynek 7, również założono wykopy archeologiczne¹⁴¹⁹, jednak zasięg wykopów archeologicznych rozminął się ze spodziewanym przebiegiem muru miejskiego.

1413 J. Romanow 2007b, s. 168

1414 Ibidem, s. 170, ryc. 5.

1415 J. Romanow 2005a, s. 8-9; J. Romanow 2007b, s. 163-165.

1416 J. Romanow 2007b, s. 163.

1417 J. Romanow 2005a, s. 9; J. Romanow 2007b, s. 165.

1418 J. Romanow 2006, s. 3-4; J. Romanow 2007d, s. 174-180.

1419 E. Matuszczyk 2007, s. 1.

W trakcie prac poprzedzających budowę gmachu banku na ul. Zwierzynieckiej nie natrafiono na relikty murowane¹⁴²⁰. Powodem było przesunięcie sondazy archeologicznych od krawędzi działki, a więc hipotetycznego miejsca przebiegu kurtyny. Jednak charakter stratygrafii – licznych warstw wyrównawczych o dużej miąższości powstałych w okresie nowożytnym – może sugerować, że sondaż założono pośrodku fosy. Brak jej wyraźnej krawędzi może być spowodowany zaprzestaniem eksploracji na poziomie 2,5 m od powierzchni, bez osiągnięcia calca. Mur miejski w tym rejonie miał być rzekomo odsłonięty w trakcie prac budowlanych przy pawilonie Anatol przy ul. Zwierzynieckiej 2 w latach 70. XX w.¹⁴²¹, ale informacja ta jest trudna do weryfikacji.

13.4. Opola w średniowieczu bronił pełen obwód murowany. Chronologia muru obronnego do dziś nie została ustalona w sposób pewny. Zdaniem historyków inicjatorem budowy muru miejskiego był Bolko I (1281 – 1313)¹⁴²², jednak pierwsza wzmianka o funkcjonującym obwodzie pochodzi dopiero z 1391 r. Analiza stratygrafii pozwala umieścić początek budowy murów w 2 połowie XIII w., stąd warto zasugerować, że inwestycję mógł rozpocząć ojciec Bolka – Władysław.

Opolski mur wzniesiono na płytkim fundamentowaniu zbudowanym z łamanej skały wapiennej, łączonej wapienną zaprawą. Grubość partii fundamentowej wynosiła przeciętnie około 3,25 m. Na żadnym z obserwowanych odcinków fundamentu nie zaobserwowano rozwarstwień chronologicznych, przez co wydaje się, że powstał on w jednorazowej akcji budowlanej. Część nadziemną wzniesiono w technice *opus emplectum*. Ceglana partia zewnętrzna miała grubość około 0,6, wewnętrzna zaś 0,4 m. Do ich pobudowania użyto cegły palcówki o różnych wymiarach, układanej w wątku wendyjskim i gotyckim zależnie od odcinka. Obserwowane różnice w budowie nawet sąsiadujących ze sobą fragmentów wynikają zapewne z budowy odcinkami, być może przez różne grupy murarzy, a nie z wyraźnych różnic chronologicznych. Mur miał najczęściej grubość około 3 – 3,1 m, a wysokość wynosiła ponad 7,5 m. Obwód zwieńczony był krenelażem i gankiem dla obrońców. W punktach newralgicznych wzmocniony był również bazykami.

W murze miejskim wybudowano 5 bram: Zamkową (ryc. VIII.13.1: b), Odrzańską (ryc. VIII.13.1: d), Mikołajską (ryc. VIII.13.1: g), Gosławicką/Górną (ryc. VIII.13.1: k) i Bytomską/Groszowicką (ryc. VIII.13.1: m). Do dziś nie przetrwały żadne nadziemne ich relikty. Odkryta Brama Odrzańska miała plan prostokąta o wymiarach 8,0 x 9,2 m z przejazdem o szerokości 3,75 m. Porównując plan Bramy Odrzańskiej z widokami innych bram miejskich wydaje się, że wzniesiono je pierwotnie w analogiczne formie.

Miasto otaczała również fosa. W swym północnym odcinku miała szerokość od 16 do 18 m

1420 E. Holc 2001.

1421 Ibidem.

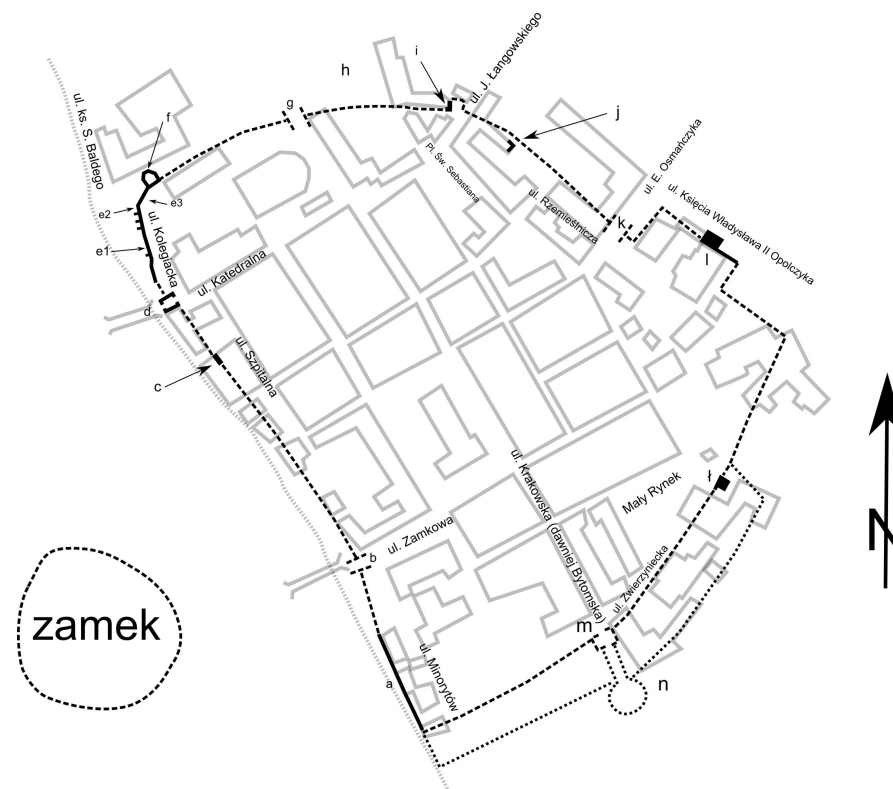
1422 W. Dziewulski 1975, s. 79; A. Pobóg – Lenartowicz 2011, s. 34; T. Idzikowski 2002, s. 47.

i głębokość nawet 5 m. Pomiędzy linią muru a brzegiem fosy pozostawiono szerokie na ponad 12 m przedpole.

Wtórnie miasto zostało wzmocnione od strony południowej przez zbudowanie drugiego obwodu muru (ryc. VIII.13.1: n) oraz drugiej linii fosy, a od strony północnej przez wzniesienie bastei. Przypuszczać można, że miało to miejsce u schyłku średniowiecza, w końcu XV lub na początku XVI w.. Wtedy też wokół miasta funkcjonowały umocnienia drewniano – ziemne, mające za cel dostosować Opole do obrony artyleryjskiej. Wraz z powstaniem drugiego obwodu miasta, rozbudowano Bramę Bytomską o długą szyję i barbakan. Pozostałe bramy, według XVIII w. widoków, również rozbudowano o krótkie szyje i budynek przedbramia.

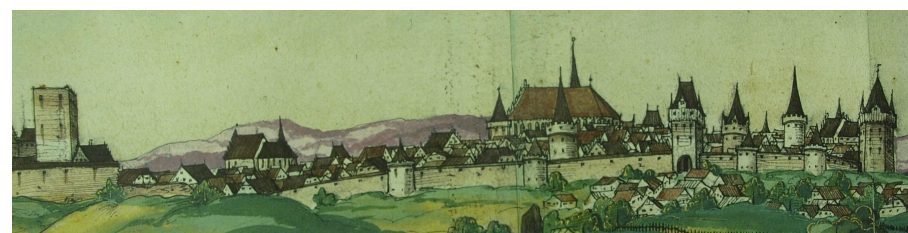
Mur miejski, wyłączwszy część nadrzeczną, wzmocniony był basztami. Wedle planów z XVIII w. było ich 13 wzdłuż wewnętrznego obwodu i 4 lub 5 w linii zewnętrznej.

Dodatkowym wzmocnieniem obwodu miejskiego był drugi zamek ulokowany na terenie miasta. Tradycyjnie literatura łączy z nim wieżę przy ul. Księcia Władysława II Opolczyka. Nowsze badania archeologiczne pozwoliły odsłonić drugi obiekt obronny na terenie miasta, umiejscowiony na pl. św. Sebastiana. Wobec braku szczegółowych badań i źródeł historycznych, nie sposób jednoznacznie określić funkcji obydwu obiektów.

Ryc. VIII.13.1: Opole. Plan. Rys. autora.

- b: Brama Zamkowa, d: Brama Odrzańska, g: Brama Mikołajska, k: Brama Gostawska/Górna, m: Brama Bytomska/Groszowicka
- a, c, e, f, i, j, l, l: relikty muru miejskiego
- d, e, f, i, j, l: relikty muru badane archeologicznie
- h: relikt fosy badany archeologicznie
- n: druga linia muru miejskiego

Ryc. VIII.13.2: Opole. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 28.

Ryc. VIII.13.3: Opole. Akwarela Valentina von Saebischa z 1608 r., za: A. Marsch 1995, s. 38.

Ryc. VIII.13.4: Opole. Obraz wotywny z 1685 r., za: A. Marsch 1995, s. 40.

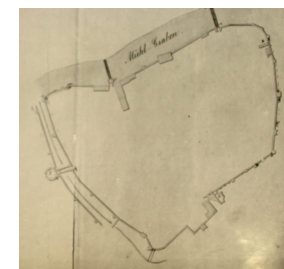
Ryc. VIII.13.5: Opole. Plan autorstwa D. Petzolda z 1734 r., za: T. Idzikowski 2002, s. 279.

Ryc. VIII.13.6: Opole. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 238-239.

Ryc. VIII.13.7: Opole. Plan autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 233. Ryc. VIII.13.8: Opole. Plan autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 262-263.

Ryc. VIII.13.9: Opole. Plan z połowy XVIII w., za: J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. I, il. 8.

14. Oświęcim

14.1. Stan badań historycznych nad dziejami Oświęcimia nie jest zadowalający. Początki zainteresowania tym miastem sięgają XIX w. Za pionierską pracę należy uznać wydaną w Wiedniu książkę G. Biermanna¹⁴²³. Wkrótce potem opublikowano we Lwowie dzieło autorstwa J. N. Gątkowskiego¹⁴²⁴. O ile praca niemieckojęzyczna jest do dziś uznawana za wartościową, to w drugiej liczne z informacji to tylko domniemania przedstawione jako fakty historyczne.

Przed II wojną światową wydano cenny zbiór dokumentów księstwa oświęcimskiego i zatorskiego z XV i XVI w., przechowywanych w czeskich archiwach¹⁴²⁵.

W 1959 r. powstała typowa dla swoich czasów monografia J. Stanka¹⁴²⁶. Dzieło to zawiera niezwykle istotne dla mojej pracy informacje. Jednak autor, czy może wydawca, pozbawił ją elementu tak istotnego jak przypisy i informacje o cytowanych dokumentach. W efekcie czytelnik otrzymał liczne wzmianki i wypisy zaczerpnięte zapewne z dokumentów, lecz bez jakichkolwiek „namiarów” na wydawnictwa źródłowe i archiwa, przez co dane te są trudne do weryfikacji.

Najbardziej pomocne w dalszych pracach badawczych jest *Studium historyczno – urbanistyczne* powstałe w 1990 r. w krakowskich pracowniach PKZ¹⁴²⁷. Obok dokładnej kwerendy źródłowej, analizy dziejów i urbanistyki Oświęcimia znalazły się tu również przedruki nowożytnych dokumentów.

W opracowaniach historycznych najwięcej miejsca zajmują polityczne losy księstwa oświęcimskiego, a w szczególności kwestia przynależności do Korony Czeskiej lub Polskiej. W nurcie tych badań powstały prace A. Nowakowskiego¹⁴²⁸, K. Prokopa¹⁴²⁹ i K. Baczkowskiego¹⁴³⁰.

Natomiast popularna książeczka autorstwa P. Mostowika¹⁴³¹ przez wtórność wobec starszych opracowań niewiele wnosi w poznanie historii miasta i umocnień miejskich.

Badania archeologiczne na terenie starego miasta w Oświęcimiu prowadzono wielokrotnie. Obok nadzorów związanych z instalacjami i remontami, najwięcej uwagi skupił zamek położony w północno – wschodniej części pierwotnego układu urbanistycznego¹⁴³². W większości

1423 G. Biermann 1863.

1424 J. N. Gątkowski 1867.

1425 Soudní knihy 1931.

1426 J. Stanek 1959.

1427 L. Danilczyk, L. Sulerzyńska, B. Wojnar 1990.

1428 A. Nowakowski 1985.

1429 K. Prokop 2002.

1430 K. Baczkowski 2006.

1431 P. Mostowik 2005.

1432 W. Kuś 1983; R. Naglik 1988; L. Dębowska, T. Dębowski 2000.

przypadków badania na terenie miasta odbywały się w pobliżu, ale nie obejmowały swym zasięgiem rejonu spodziewanych umocnień miasta¹⁴³³, zaś wykopy archeologiczne założone w strefie umocnień zazwyczaj nie przynosiły pozytywnych rezultatów¹⁴³⁴. Wydawać się może, iż wobec tak dużej liczby „wyników negatywnych” powinniśmy zadać pytanie, czy miasto posiadało pełną linię umocnień lub czy rekonstrukcja ich przebiegu jest poprawna, a ostatecznie – czy może lokalne uwarunkowania nie pozwoliły na ich rejestrację?

Pierwsze przesłanki o lokalizacji umocnień Oświęcimia pojawiły się w trakcie badań georadarowych w 1996 r.¹⁴³⁵. Na interesujący układ nawarstwień, stanowiący być może pozostałość fosy, natrafiono również w 2003 r. przy ul. ks. A. Kncyza we wschodniej części miasta¹⁴³⁶. Autor badań zadokumentował szeroki i głęboki wkop, jednakże nie pokusił się o interpretację jego nawarstwień. W 2004 r. w trakcie prac przy pl. ks. J. Skarbka w północnej części miasta założono wykop u podstawy muru oporowego¹⁴³⁷. Zdaniem badaczy, obiekt ten może być wtórnie wykorzystanym murem miejskim.

Najciekawsze okazały się jednak badania przeprowadzone przy Rynku w 2006¹⁴³⁸ i 2008 r.¹⁴³⁹. Odsłonięto wówczas rowy oraz wały ziemne o trudnej do interpretacji funkcji, zdaniem autora badań będące pozostałościami po umocnieniach miasta.

14.2. Oświęcim po raz pierwszy pojawia się w źródłach pisanych w 1179 r.¹⁴⁴⁰, gdy wraz z Bytomiem zostaje przekazany jako prezent synowi Mieszka Płatonogiego, Kazimierzowi I (1211 – 1230)¹⁴⁴¹. W początkach XIII w. Oświęcim był grodem kasztelańskim, o czym przekonuje pojawienie się w dokumentach miejscowego kasztelana¹⁴⁴².

Nie znamy daty lokacji miasta. Część badaczy sądzi, że przywilej składu soli i ołowiu z 1291 r.¹⁴⁴³ jest częścią aktu lokacyjnego¹⁴⁴⁴. Data ta wydaje się zbyt późną, gdyż już w 1284 r. w dokumencie pojawił się oświęcimski wójt¹⁴⁴⁵. Niezależnie jednak od daty lokacji prawo składu

1433 J. Reyniak 1993; M. Myszką 1996; M. Myszką 1998; M. Myszką 1998a; M. Myszką 2003a; M. Myszką 2006; M. Myszką 2006a; M. Myszką 2010; I. Smajek, G. Mędrzycki 2010; I. Smajek 2011; A. Buszek 2012; B. Chmielewski 2012; I. Smajek, G. Mędrzycki 2012b; I. Smajek, G. Mędrzycki 2012c; I. Smajek, G. Mędrzycki 2012d; P. Wierzbicki 2012; B. Chmielewski 2013.

1434 J. Reyniak 1995; M. Myszką 1997; M. Myszką 1997a; M. Myszką 2003; M. Filipowicz 2004; M. Grupa 2004; M. Wojenka 2006; I. Smajek, G. Mędrzycki 2009; I. Smajek, G. Mędrzycki 2012; I. Smajek, G. Mędrzycki 2012a.

1435 W. Antosiewicz, W. Nawrocki, J. Pieczonka 1996.

1436 M. Myszką 2003b.

1437 M. Myszką 2004.

1438 J. Reyniak 2006.

1439 J. Reyniak 2008.

1440 K. Prokop 2002, s. 35.

1441 K. Jasiński 2007, s. 501-502; J. Horwat 2007, s. 23-24.

1442 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 31; B. Snoch 1997, s. 164-165; P. Mostowik 2005, s. 41.

1443 K. Prokop 2002, s. 36.

1444 L. Dębowska, T. Dębowski 2000, s. 4.

1445 L. Danilczyk, L. Sulerzyńska, B. Wojnar 1990, t. I, s. 18.

było istotnym elementem miejscowej gospodarki. Oświęcim wszak leżał na szlaku pomiędzy Krakowem a Cieszynem¹⁴⁴⁶, a więc przez jego granice transportowana była wielicka sól wywożona na Śląsk i Morawy.

Rozwój Oświęcimia zapewne przyspieszył po 1316 r.¹⁴⁴⁷, gdy miasto stało się po podziale większego dominium cieszyńskiego stolicą Władysława (1316 – 1321/4)¹⁴⁴⁸. W 1327 r. księstwo zostało zhołdowane Janowi Luksemburskiemu¹⁴⁴⁹. Dokument lenny jest najstarszym bezpośrednim dowodem na lokację miasta, a także na funkcjonowanie w nim zamku. Ostrożnie można przypuszczać, że inicjatywa budowy warowni należała do Władysława lub jego syna Jana I (1321-1372)¹⁴⁵⁰ - krakowskiego scholastyka, osoby o odpowiednich możliwościach finansowych, na którego długie panowanie przypadł okres wieloletniego spokoju i korzystnego rozwoju okolicy¹⁴⁵¹.

W 1433 r. na ziemię oświęcimską najechał Bedřich ze Strážnice jednak prawdopodobnie nie zagroził miastu¹⁴⁵².

Położenie miasta niezaprzeczalnie sprzyjało rozwojowi gospodarczemu. Było ono jednak również zarzewiem konfliktów politycznych, ze względu na niewielką odległość od stołecznego Krakowa. Konflikt rozpoczął się w 1438 r., gdy na księstwo najechał Dzierżysław z Rytwian¹⁴⁵³. Zajął wówczas Zator, drugie miasto księstwa i prawdopodobnie zaatakował stolicę. By odzyskać Zator, w 1440 r. książę Waław I (1433-1445)¹⁴⁵⁴ zgodził się oddać Koronie zamek w Barwałdzie oraz znieść umocnienia Zatoru¹⁴⁵⁵. Następną akcją zbrojną wymierzoną przeciwko księstwu oświęcimskiemu dowodził w 1452 r. Piotr Szafraniec¹⁴⁵⁶. Sejmik w Lublinie zgodził się wówczas wysłać pod Oświęcim oddział zaciężny¹⁴⁵⁷, który w styczniu 1453 r. rozpoczął oblężenie i ostatecznie zdobył oświęcimski zamek¹⁴⁵⁸. Dokumenty nie są jednoznaczne i trudno z nich wywnioskować, czy oblężenie dotyczyło wyłącznie zamku, czy również miasta. W odpowiedzi na atak Jan IV oświęcimski (1445-1456)¹⁴⁵⁹ zajął klasztor dominikański, skąd następnie prowadził ostrzał zamku¹⁴⁶⁰. W wyniku konfliktu Jan został zmuszony odsprzedać terytorium oświęcimskie

Kazimierzowi Jagiellończykowi. Układ został podpisany 19 marca 1454 r.¹⁴⁶¹. Ostateczna spłata i zakończenie konfliktów nadgranicznych miało miejsce dopiero 1456 r.¹⁴⁶².

14.3.1. Zachowane do naszych czasów źródła średniowieczne milczą na temat umocnień miejskich. Już w 1327 r. odnotowano, że w Oświęcimiu znajduje się zamek¹⁴⁶³. Dokumenty mówiące o walkach o miasto w latach 50. XV w. wspominają wyłącznie oblężenie zamku Piotra Szafranca milcząc na temat miasta¹⁴⁶⁴. W zapisie z 1457 r. mowa natomiast o umocnieniu Wzgórza Żebraczego pod Oświęcimiem¹⁴⁶⁵. Mieli dokonać tego zaciężni stacjonujący na zamku. Co to za umocnienia i w jakim stopniu wpływały na obronność miasta – nie sposób powiedzieć.

W 1505 r., gdy Oświęcim znajdował się już poza dominium śląskim, król Aleksander wydał ordynację, w której nakazywał wzmocnić umocnienia *castri et oppidi*¹⁴⁶⁶. Zatwierdzony w 1563 r. specjalny podatek czopowy miał przynieść miastu dochód pozwalający ukończyć murowany obwód¹⁴⁶⁷. Inwestycja ta jednak chyba nie została szybko, o ile w ogóle ukończona, gdyż w 1572 r. kanonik i sekretarz królewski Andrzej Patrycy Nidecki przekazał 550 florenów na wzniesienie bramy lub baszty miejskiej¹⁴⁶⁸.

Źródła ikonograficzne dla średniowiecznego Oświęcimia nie istnieją, zaś dla okresu nowożytnego są niezwykle skromne. Według Helwiga Oświęcim był otoczony murem z basztami, niewielką bramą z kondygnacją nad przejazdem i stożkowatym dachem¹⁴⁶⁹. Obok bramy funkcjonowała furta. Niestety należy zauważyć, że przedstawienie to jest kalką używaną przez Helwiga kilkukrotnie, jak choćby w przypadku pobliskiego Bierunia lub Będzina.

Według autora mapy *Ducatus Oswieczensis et Zatoriensis* z 1563 r. Oświęcim był otoczony murem z basztami wyższymi niż mur kurtynowy¹⁴⁷⁰. Do miasta prowadziły bramy umieszczone w budynkach z izbą nad przejazdem w każdej z nich. W przeciwieństwie do Helwiga, autor tej mapy nie zaznaczył dachów nad bramami. Późniejsze widoki miasta jako jedyny element

1446 J. Nowakowa 1951, s. 98-99.

1447 K. Prokop 2002, s. 37.

1448 Książęta 1995, s. 123; K. Jasiński 2007, s. 592-595; J. Horwat 2007, s. 50-52.

1449 CDS XXII, s. 7.

1450 Książęta 1995, s. 54-55; K. Jasiński 2007, s. 600-604; J. Horwat 2007, s. 52-53.

1451 P. Mostowik 2005, s. 76-77.

1452 Ruch husycki 1953, s. 171.

1453 K. Prokop 2002, s. 43-53.

1454 Książęta 1995, s. 112; K. Jasiński 2007, s. 636-639; J. Horwat 2007, s. 64.

1455 LuBS, t.2, s. 584; K. Prokop 2002, s. 66; P. Mostowik 2005, s. 110.

1456 J. Długosz 2003, s. 146-147, 152-153; K. Prokop 2002, s. 95.

1457 K. Prokop 2002, s. 97-99.

1458 Ibidem, s. 101-105.

1459 Książęta 1995, s. 60-61; K. Jasiński 2007, s. 648-650; J. Horwat 2007, s. 68.

1460 K. Prokop 2002, s. 116.

1461 P. Mostowik 2005, s. 117.

1462 K. Prokop 2002, s. 125.

1463 CDS XXII, s. 7.

1464 J. Długosz 2003, s. 152-153.

1465 K. Prokop 2002, s. 158; J. Stanek 1959, s. 8.

1466 *Matricularum Regni Poloniae* 1908, s. 75; L. Danilczyk, L. Sulerzyńska, B. Wojnar 1990, t. 1, s. 34.

1467 J. Stanek 1959, s. 225; L. Danilczyk, L. Sulerzyńska, B. Wojnar 1990, t. 1, s. 38, 316.

1468 *Sostha chcę aby haeres moi partem yigesimam summae principalis dal i obrocziel ad extruendam aut reficiendam, partem aliquam moeniorum' publicorum civitatis Osioiecz, Ale tho niechai tak obroczi zęby za tho stanęła abo wieża abo brama abo basta iaka si fieri poterit abo wienecz opus iakie osobne a leszli nieoddzielonej saltem wždy znaczne od pospolitego murowania. Ta suma ut nunc sunt res gdzieby haereditas na Adama abo na one propinquos moie primo loco substitutos prziszla, vczinielaby flor. 550 id autem est zlothyh w moneczcie pienczseth i pienczdziessiat. Za: K. Morawski 1892, s. 371-372.*

1469 B. Czechowicz 2008, ryc. I.

1470 A. Złoty 2006, s. 93.

architektury militaris ukazują wyłącznie zamek¹⁴⁷¹.

14.3.2. Do naszych czasów przetrwały dwa relikty, traktowane jako odcinki muru miejskiego. Na zapleczach posesji pl. Ks. J. Skarbka 3 i 5 znajdują się kamienne mury oporowe (ryc. VIII.14.1: a). Ich lokalizacja oraz forma architektoniczna pozwala sugerować, że są to rzeczywiście wtórnie wykorzystane odcinki kurtyny¹⁴⁷².

14.3.3. W trakcie badań georadarowych przeprowadzonych w 1996 r. na terenie Oświęcimia, prospekcja skrzyżowania ul. Władysława Jagiełły z Zaborską i Piastowską w południowej części miasta pozwoliła zaobserwować niejednorodności gruntu¹⁴⁷³ (ryc. VIII.14.1: b). Pochodzą one zapewne od fundamentów zachowanych pod powierzchnią skrzyżowania. Jednakże bez badań archeologicznych niemożliwe jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy są to nowożytne kamienice, czy miejski mur. Obszar występowania anomalii pokrywa się ze spodziewanym przebiegiem miejskich umocnień.

Prace badawcze M. Myszkii z 2003 r. objęły obszar na skraju terasy rzeki Soły w rejonie ul. Świętego Jana Bosko, B. Joselewicza i ks. A. Knycza. W profilu B wykopu w ul. ks. A. Knycza odkryto rozległy obiekt nr 3, wkopany w najstarsze nawarstwienia¹⁴⁷⁴ (ryc. VIII.14.1: c, VIII.14.3). Analogiczny profil odkryto na ul. Jana Bosko¹⁴⁷⁵ (ryc. VIII.14.1: d). Obiekt ten, o ile możemy przyjąć tożsamość w obu przypadkach, miał obserwowaną szerokość ponad 6,5 m przy głębokości sięgającej 1,5 m. Materiał ruchomy odnaleziony w próchnicznym wypełnisku pozwala datować obiekt na schyłek średniowiecza. Trudno mi ocenić przeznaczenie tego wkopu. Być może była to fosa, jednak bez pełniejszych badań, pozwalających jednoznacznie określić przebieg jednostki stratygraficznej teoria ta jest jedynie kolejnym znakiem zapytania.

Frapujące okazały się badania związane z budynkiem Sądu Rejonowego. Budowla ta zajmuje północną pierzeję Rynku Głównego. W trakcie prac pod nadzorem archeologa wykonano dwa wykopy instalacyjne. Wykop ulokowany został wzdłuż północnego muru sądu, na terenie jego wewnętrznego parkingu¹⁴⁷⁶. W profilu, pod nawarstwieniami współczesnymi zaobserwowano trzy wyraźne obniżenia calca. Obiekt pomiędzy 4 a 6 m bieżącym (licząc od wschodu) jest niewielkim zagłębieniem w calcu na około 0,3 m. Następnie pomiędzy metrami 7 a 11 zaobserwowano szeroki na 3,5 m i głęboki na 1,5 m wkop (ryc. VIII.14.1: e, VIII.14.4). Jego wypełnisko miało charakter

próchniczny z licznymi węglami drzewnymi. Trzeci wkop znajdował się pomiędzy 11 a 13 metrem i miał zaledwie około 1 m szerokości i 0,6 m głębokości. Pomiedzy wkopami zaobserwowano nawarstwienia wyraźnie sugerujące próbę usypania hałd/wałów. Co więcej, na wypełnisku środkowego obiektu zalegała spalona belka długości ponad 2,6 m pokryta z jednej strony polepą. Belka ta była według badacza pierwotnie ustawiona w dołku posłupowym widocznym przy jednym z jej końców. Należy jednak zaważyć, że pomiędzy belką a stropem dołka posłupowego zalegają jeszcze 3 inne jednostki stratygraficzne. Zdaniem autora badań opisana powyżej stratygrafia jest świadectwem funkcjonowania dwóch fos i dwóch wałów chroniących miasto. Należy jednak poruszyć kwestie skali założenia i jego lokalizacji. Fosi i wały te miały mieć przebieg północ – południe, a więc gdyby kontynuowały się ku południu, przechodziłyby przez środek Rynku. Jednocześnie, poza wkopem środkowym, są to niewielkie zagłębienia i jeszcze mniejsze wały. Pozbawione parkanów pozwalałyby na przewyższenie stanowiska obrońców o około 1,5 m. Materiał zabytkowy odkryty w nawarstwach zasypiskowych pochodzi, zdaniem J. Reyniaka, z wczesnego średniowiecza. Wszystko to pozwala na wysoce krytyczne ustosunkowanie się do tych interpretacji.

Obok obiektów drewniano – ziemnych zaobserwowano relikty muru o przebiegu północ – południe i szerokości około 1 m (ryc. VIII.14.1: f, VIII.14.4). Fundament pobudowany został w wąskim wkopie w calec, z kamienia uzupełnianego cegłą. Zdaniem autora badań jego lokalizacja w linii wcześniejszego wyniesienia/wału ma sugerować, iż jest to mur miejski

Nie uważam, by na posesji Rynek 14 odkryto pozostałości miejskich fortyfikacji. Nie jestem w stanie ocenić przeznaczenia tych interesujących obiektów, jednak ulokowanie umocnień w poprzek Rynku wydaje się mało prawdopodobne.

Ostatnie badania archeologiczne, które być może pozwoliły na obserwację umocnień miejskich, zlokalizowane były przy pl. ks. J. Skarbka 2. Wykop I założono przy murze oporowym znajdującym się w zachodniej części działki¹⁴⁷⁷. Analiza stratygrafii nie przyniosła zadowalających rezultatów, gdyż potencjalne warstwy użytkowe zostały usunięte, a na calcu zalegały poziomy pochodzące z XIX – XX w. Jednakże w wykopie odsłonięto fundament muru oporowego. Mur wzniesiono z regularnych kamieni łamanych, poniżej których odkryto lico z cegły maszynowej. Zdaniem badacza M. Myszkii, w XX w. usunięto skarpe, tworząc w ten sposób podwórkę posesji. Znajdujący się na jej tyłach mur posadowiony był płycej niż aktualny poziom gruntu, przez co koniecznym było podbicie fundamentu cegłą. Trudno ocenić, czy fragment muru oporowego rzeczywiście jest pozostałością umocnień miejskich. Pojedynczy wykop nie pozwolił na obserwację nawarstwień związanych z jego początkami, a tym samym na jego datowanie.

1471 J. N. Gątkowski 1867.

1472 M. Filipowicz 2004, rys. 1.

1473 W. Antosiewicz 1996, s. 4.

1474 M. Myszkka 2003b, s. 10.

1475 Ibidem, s. 5-6.

1476 J. Reyniak 2006, s. 2-4.

1477 M. Myszkka 2004, s. 1-2.

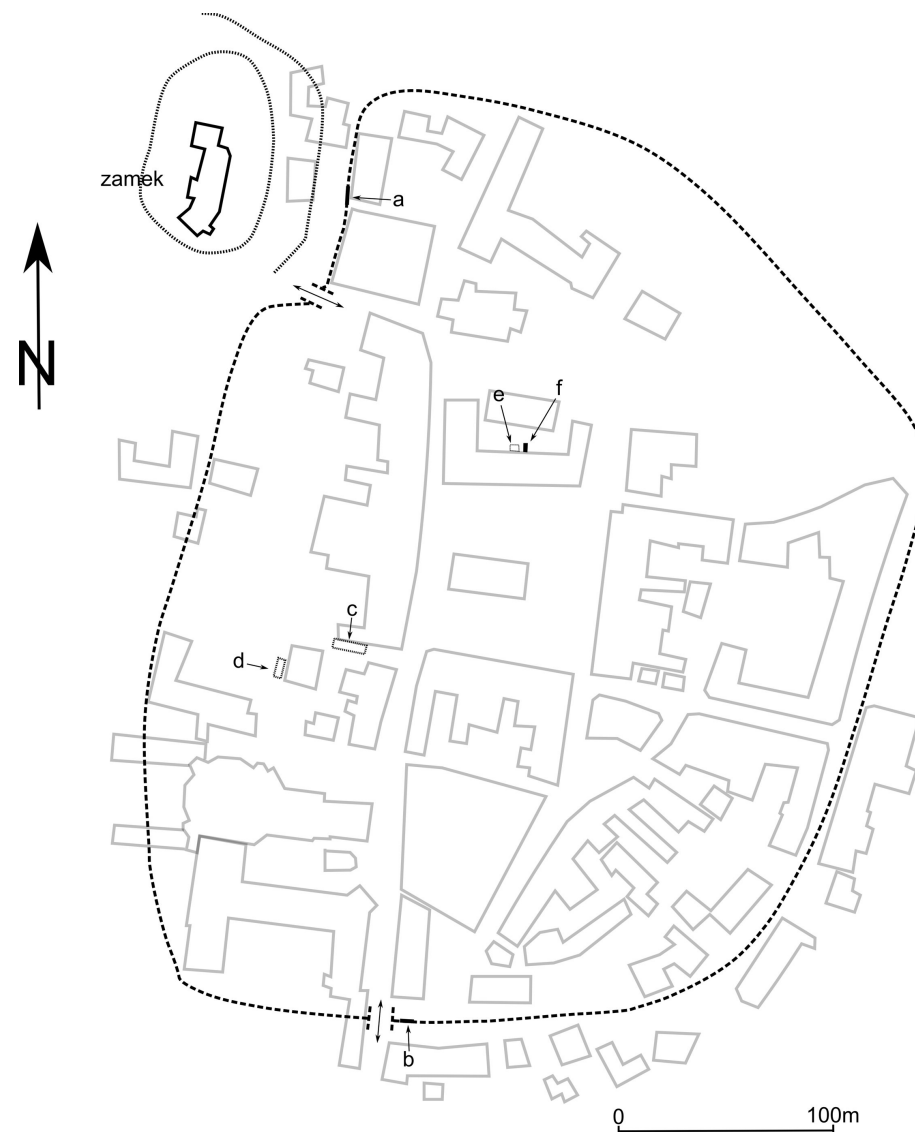

14.4. Bardzo trudno określić początki powstawania umocnień w Oświęcimiu. Informacje o walkach z 1453 r. nie informują nas o jakichkolwiek elementach chroniących samo miasto. Szesnastowieczne donacje króla Aleksandra i testament Andrzeja Niadeckiego świadczą chyba o rozbudowie lub próbach ukończenia budowy umocnień.

Miasto zostało prawdopodobnie przynajmniej częściowo otoczone murem. Pobudowano go z lokalnej łamanej skały wapiennej, łącząc elementy zaprawą murarską. Być może obwód ten nigdy nie został ukończony.

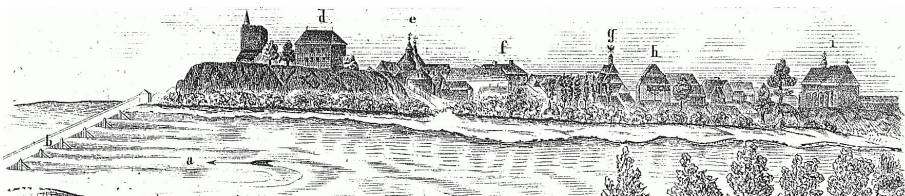
Badania archeologiczne przy ul. Wysokiej oraz ks. A. Knycza pozwalają sądzić, że obok rzeki Soły podejście pod miasto utrudniała również fosa o szerokości ponad 6 m i niewielkiej głębokości 1,5 m.

Trudno natomiast łączyć odkrycia poczynione na posesji Rynek 14 z umocnieniami miejskimi. Wąskie i płytkie rowy mogły być elementem sieci melioracyjnej lub granicą działek miejskich. Warto również zaznaczyć możliwość funkcjonowania w tym miejscu domu wójta, być może otoczonego murem. Hipoteza ta wymaga jednak dalszych badań archeologicznych i historycznych.

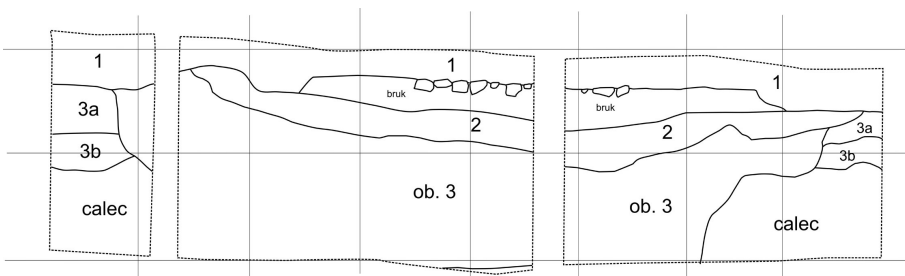

Ryc. VIII.14.1: Oświęcim. Plan. Rys. autora.

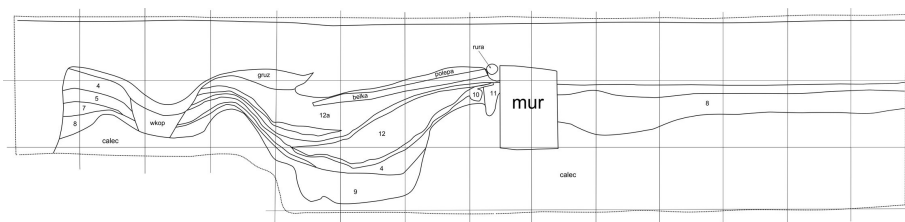
- a: domniemany relikw muru miejskiego
- b: domniemany relikw muru miejskiego odkryty georadarem
- c, d: domniemane relikw fosy odsłonięte archeologicznie
- e, f: konstrukcje interpretowane jako umocnienia miejskie

Ryc. VIII.14.2: Oświęcim. Widok z 1867 r., za: J. N. Gątkowski 1867.

Ryc. VIII.14.3: Oświęcim. Profil N wykopu B przy ul. ks. A. Knycza w Oświęcimiu, za: M. Mysza 2003b, rys. 7.

Ryc. VIII.14.4: Oświęcim. Profil N wykopu II przy Rynek 14, za: J. Rejniak 2006, rys. 9.

15. Prudnik

15.1. W 1870 r. powstało pierwsze opracowanie dziejów miasta autorstwa A. Weltza¹⁴⁷⁸, które w 2005 r. doczekało się polskiego wydania¹⁴⁷⁹. Jest to książka oparta na licznych dokumentach, w większości jednak dotyczących osób panujących w mieście, a nie jego samego.

Drugą pracą o Prudniku jest wydana w 1912 r. książka autorstwa J. Chrzęszcza¹⁴⁸⁰, w której sporo miejsca poświęcono miejskim umocnieniom oraz zamkowi. Autor ten wydał również bezcenne dla dalszych badań prudnickie urbarze¹⁴⁸¹.

Literatura polskojęzyczna na temat miasta prezentuje się bardziej ubogo. W 1960 r. w ramach *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* powstał krótki opis dziejów i zabytków Prudnika¹⁴⁸². W latach 70. XX w. powstały dwa tomy o losach ziemi prudnickiej pod redakcją W. Lesiuka¹⁴⁸³. Oba dzieła poruszają zagadnienia związane z samym Prudnikiem oraz okolicznymi miastami: Głogówkiem i Białą.

W mieście nie prowadzono prac archeologicznych związanych z umocnieniami miasta. Wykopiska skupiły się jedynie w rejonie prudnickiego zamku¹⁴⁸⁴ oraz willi H. Fränkla, położonej poza terenem umocnionym (ryc. VIII.15.1: e)¹⁴⁸⁵.

Z murami miejskimi związane były wyłącznie działania inwentaryzacyjne i zabezpieczające. Pierwsze prace wykonano już w latach 50. XX w. w ramach działań przystosowujących tzw. Arsenał do celów wystawienniczych i kulturalnych¹⁴⁸⁶. Drugim obiektem, na który zwrócono uwagę, była wieża bramy miejskiej opisana przez PP PKZ w 1967 r.¹⁴⁸⁷. W 2006 r. przeprowadzono badania architektoniczne połączone z pracami restauracyjnymi¹⁴⁸⁸.

15.2. Prudnik w źródłach pisanych pojawia się w 1262 r. W tym okresie zaliczany był jeszcze do Marchii Morawskiej¹⁴⁸⁹. Właścicielem miejscowości był wówczas Woko (Vok) z Rożmberka¹⁴⁹⁰. Jemu też przypisuje się budowę zamku znajdującego się w północno – zachodnim narożniku

1478 A. Weltzel 1870.

1479 A. Weltzel 2005.

1480 J. Chrzęszcz 1912.

1481 J. Chrzęszcz 1912a.

1482 R. Juraszow, T. Juraszow 1960, s. 53-60.

1483 Prudnik 1976; Prudnik 1978.

1484 A. Szymkiewicz 2009; E. Drużyłowski 2010; W. Dembicki 2013, s. 31-33.

1485 M. Krawczyk 2011.

1486 S. Kramarczyk 1956; W. Sznidt 1956; A. Chebałowski 1969.

1487 S. Marchwicki, J. Zachodny 1967.

1488 Z. Bradke 2005; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005.

1489 A. Weltzel 2005, s. 21; W. Dziewulski 1978, s. 54.

1490 A. Weltzel 2005, s. 24; W. Dziewulski 1978, s. 54.

miasta, ale poza jego murami (ryc. VIII.15.1: a)¹⁴⁹¹.

Według XVII w. zapisków, kościół farny w Prudniku został ufundowany w 1279 r.¹⁴⁹². Data ta dla B. Cimały jest nie tylko wiarygodna, ale także interpretowana jako moment lokacji miasta¹⁴⁹³. Brak nam jednak dowodów na potwierdzenie tej teorii. Pierwsza pewna informacja o funkcjonowaniu prawa niemieckiego w mieście pochodzi z 1302 r., gdy świadkiem w dokumencie był prudnicki wójt¹⁴⁹⁴.

Do początku XIV w. Prudnik pozostawał w rękach prywatnych, a następnie między 1321 a 1337 r. został przejęty przez Jana Luksemburskiego¹⁴⁹⁵ i w 1337 r. przekazany Bolesławowi I niemodlińskiemu¹⁴⁹⁶ (1313 – 1362/65)¹⁴⁹⁷. Od tego momentu Prudnik zaliczany był w poczet miast górnośląskich.

Niewiele wiemy o rozwoju miasta w późnym średniowieczu. Wydaje się, że był to ośrodek zazwyczaj marginalizowany i często traktowany jako obiekt zastawów¹⁴⁹⁸. Do wyjątkowych sytuacji należy zaliczyć nadanie prawa wrocławskiego w 1372 r.¹⁴⁹⁹ i liczne przywileje Władysława Opolczyka¹⁵⁰⁰ (1382 – 1401)¹⁵⁰¹.

W 1384 r. Prudnik stał się członkiem sojuszu miast śląskich dbających o porządek publiczny na szlakach¹⁵⁰², a w 1506 r. stąd wyruszyła karna ekspedycja 200 konnych przeciwko rozbójnikom na Górnym Śląsku¹⁵⁰³. Nie mamy natomiast informacji o walkach o miasto w średniowieczu, w tym o zajęciu miasta przez wojska husyckie¹⁵⁰⁴. Być może dopiero czasy wojny trzydziestoletniej przynoszą wojenną pożogę w te okolice¹⁵⁰⁵.

Prudnik średniowieczny możemy zaliczyć do miast dużych w skali regionu; nie pełnił jednak ważnych funkcji politycznych. Urbarz z 1534 r. pozwala oszacować liczbę jego mieszkańców na około 1000 osób¹⁵⁰⁶. Powierzchnia średniowiecznego miasta wraz z zamkiem wynosiła niespełna 13 ha, a długość obwodu miasta około 1100 m plus mury zamku¹⁵⁰⁷.

1491 R. Juraszow, T. Juraszow 1960, s. 58.

1492 W. Dziewulski 1978, s. 57.

1493 B. Cimała 1976, s. 91.

1494 A. Weltzel 2005, s. 26; W. Dziewulski 1978, s. 57; B. Cimała 1976, s. 91.

1495 W. Dziewulski 1978, s. 57.

1496 A. Weltzel 2005, s. 27-28.

1497 Książęta 1995, s. 30-31; K. Jasiński 2007, s. 535-536; J. Horwat 2007, s. 131-137.

1498 W. Dziewulski 1978, s. 57-64.

1499 Ibidem, s. 57.

1500 CDS 23, s. 32; W. Dziewulski 1978, s. 60.

1501 Książęta 1995, s. 124-126; K. Jasiński 2007, s. 558-559; J. Sperka 2012.

1502 W. Dziewulski 1978, s. 60.

1503 A. Weltzel 2005, s. 52.

1504 Ruch husycki 1953, s. 112-113.

1505 W. Schwedowicz 1952, s. 36-37.

1506 J. Chrzęszcz 1912, s. 69-74; J. Chrzęszcz 1912a, s. 2-8; W. Dziewulski 1978, s. 76; B. Cimała 1976, s. 94.

1507 Pomiary za: geportal.gov.pl

15.3.1. Za najwcześniejszą informację o umocnieniach miasta Prudnika występującą w literaturze uważa się przekaz o przemarszu wojsk w 1327 r.. Jest to jednak opis mało wiarygodny, gdyż cytowany przez A. Weltzla za wydawnictwem o turystycznym charakterze¹⁵⁰⁸.

Wydarzenia wojen husyckich pozwalają ostrożnie wnioskować o istnieniu umocnień Prudnika¹⁵⁰⁹. To właśnie tutaj zbiegli glogówieccy franciszkanie, przez co można sądzić, że było to miasto bezpieczne, a więc być może umocnione.

Pierwszą pewną informacją o miejskich murach w Prudniku zawarto w dokumencie z 31 lipca 1481 r., gdy Georg z Wrębna kupił miejscowe wójtostwo wraz z jurysdykcją obejmującą rejon przy Bramie Górnej¹⁵¹⁰.

Obok umocnień murowanych, u progu nowożytności miasto otoczone było również przez wał oraz fosę miejską, jedno i drugie odnotowane w 1527 r.¹⁵¹¹. Przeszkoda wodna pełniła także funkcje pozamilitarne, gdyż według dokumentu z 1532 r. z jej wód corocznie wyląwiano około 900 karpi¹⁵¹². W tym samym roku odnotowano wysokość kosztów ponoszonych w celu utrzymania straży miejskich. Dwóch funkcyjnych przy bramach otrzymywało rocznie 7 grzywien i 2 grosze, natomiast miejski pacholek – 6,5 grzywny¹⁵¹³.

W kolejnych latach mury miejskie wspominane są w źródłach wielokrotnie, ale wyłącznie jako punkt orientacyjny dla transakcji nieruchomości. Dnia 18 lipca 1536 r. stwierdzono, że przy murze stał spichlerz¹⁵¹⁴, w 1554 r. odnotowano ogrody przy Bramie Górnej oraz plac przed Bramą Dolną¹⁵¹⁵. Dolna Brama znana jest również z dokumentów z 1557 oraz 1573 r.¹⁵¹⁶. Ciekawą informację odnajdujemy w zapisie z 1570 r., gdy jedna z miejskich zagród znajdowała się na fosie. Można na tej podstawie wnioskować, że jej część zarosła lub została osuszona, czemu nie zapobiegł obowiązek czyszczenia miejskich rowów przez okolicznych wieśniaków, znany z dokumentu z 3 stycznia 1556 r.¹⁵¹⁷.

Umocnienia miejskie prawdopodobnie nie zostały sprawdzone w średniowieczu, a przynajmniej brak nam informacji źródłowych o bezpośrednim zagrożeniu miasta. Dopiero w trakcie wojny trzydziestoletniej Prudnik został zajęty szturmem przez siły szwedzkie (1642 r.)¹⁵¹⁸.

Ikonografia prudnicka należy do bardzo skromnych. Najstarszy widok miasta pochodzi

1508 A. Weltzel 2005, s. 27.

1509 B. Cimała 1976, s. 92; W. Dziewulski 1978, s. 61.

1510 A. Weltzel 2005, s. 49.

1511 Ibidem, s. 53.

1512 Ibidem, s. 57.

1513 R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, s. 142.

1514 J. Chrzęszcz 1912, s. 78-79; A. Weltzel 2005, s. 60.

1515 A. Weltzel 2005, s. 63-64.

1516 Ibidem, s. 67.

1517 J. Chrzęszcz 2005, s. 90.

1518 W. Dziewulski 1978, s. 67.

z planu Śląska autorstwa Helwiga¹⁵¹⁹. Jest to typowy dla jego prac wizerunek niedużego miasta ograniczony do murów miejskich oraz wystających zza nich dachów i wież kościelnych. Wydaje się, że przedstawienie to jest wyłącznie ideą, a nie próbą odtworzenia konkretnego ośrodka.

Na panoramie autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w. miasto widoczne jest od wschodu (ryc. VIII.15.2)¹⁵²⁰. Autor naniósł w narożniku widoku legendę, jednak nie umieścił numeracji pozwalającej na jednoznaczną identyfikację obiektów. Prudnik otacza na rysunku pełen obwód muru miejskiego utrzymanego w dobrym stanie. Pierwotna kurtyna z krenelażem jest nakryta dachem pokrytym dachówką. Na osi miasta widoczna jest Brama Dolna (*Nieder Thor*), o formie niewielkiego budynku o wysokości równej kurtynie z przejazdem otwartym łagodnym łukiem. Na prawo od budynku znajduje się wieża o czworobocznej podstawie i ośmiobocznej nadbudowie, flankująca przejazd. Wieńczy ją krenelaż i wysoki wielospadowy dach. W linii murów znajdują się jeszcze dwie bramy. Przy lewym skraju widoku widoczna jest Brama Kapucyńska (*Capuciner Thor*), niewielka wieża czworoboczna nakryta wysokim dachem. Po prawej stronie ilustracji zauważamy grupę czterech wież. Zapewne pierwsza od lewej to wieża Bramy Nyskiej (*Neisser Thor*)¹⁵²¹, a następna – tzw. Wieża Woka. Przy prawym skraju panoramy widoczna jest jeszcze baszta wieżowa, prawdopodobnie Arsenał. Na przedpolu miasta znajduje się zabudowa podmiejska otoczona drewnianym płotem i rzeką Prudnik.

Na podstawie powyższego szkicu, F. B. Wernher stworzył następnie miedzioryt (ryc. VIII.15.3)¹⁵²². Ogół elementów praktycznie nie różni się od opisanych powyżej. Widzimy trzy bramy, wieże kościelne i wieżę zamkową. Mur miejski pozbawiony jest baszt, jedynie przy prawym skraju widoku możemy odnaleźć basztę Arsenалу. Uderzająca jest za to obecność drugiej linii muru miejskiego. Wzdłuż całej południowej części miasta rozciąga się niski mur kurtynowy z zadaszonym gankiem i dwiema półokrągłymi bastcjami. W linii tego muru znajduje się przedbramie Bramy Dolnej, w formie niewielkiego prostokątnego budynku zwieńczonego krenelażem. Co więcej, prawdopodobnie przed drugą linią muru zauważyć możemy wysoki wał ziemny. Należy zadać pytanie, dlaczego obiekty te znalazły się na miedziorycie, skoro brak ich w pierwszym wydaniu *Silesia in Compendio*...

Niewielką liczbę widoków warto uzupełnić o miedzioryt F. G. Engela z 1808 r. (ryc. VIII.15.4)¹⁵²³. Jedynym elementem umocnień widocznym na grafice jest znajdująca się po prawej stronie wieża Bramy Dolnej. Sponad zabudowy wystają ośmioboczne kondygnacje wieży Bramy Dolnej wraz z zadaszeniem. Po przeciwnej stronie miasta widoczna jest zaś zrujnowana

wieża zamkowa.

15.3.2. W Prudniku przetrwały dwa fragmenty umocnień zlokalizowane w północnej i wschodniej części miasta. Część muru miejskiego przebudowana została w okresie nowożytnym na Arsenał, dziś zajmowany przez Muzeum Ziemi Prudnickiej (ryc. VIII.15.1: b; VIII.15.5).

Inwentaryzację budynków Arsenалу wykonano już w XIX w.¹⁵²⁴, a następnie w 1924 r. oraz w latach 50. XX w.¹⁵²⁵. Zespół składa się z 5 elementów. Dla naszych badań najważniejsza jest zamknięta baszta narożna określona jako budynek I (ryc. VIII.15.1: b1; VIII.15.5: a). Wybudowano ją na planie zbliżonym do kwadratu o bokach długości około 6,8 m. Do wysokości 6,7 m od poziomu terenu, korpus baszty wymurowany jest z łamanego kamienia. Mur ten ma grubość około 1,7 m. Od poziomu 6,7 do zwieńczenia baszty (wznoszącej się na 14,3 m), budulec stanowi cegła palcówka o wymiarach uśrednionych 7,5 x 13,0 x 27,0 cm. Mur w tej części ma grubość jedynie 1,3 m. Baszta podzielona jest na pięć kondygnacji. Na poziomach 2, 3 i 4 znajdują się wąskie okna, a na poziomie 2 i 3 dodatkowo strzelnice skierowane ukośnie ku podstawie. Zwieńczona jest machikułami opartymi na rzędzie płaskich ceglanych łuków osadzonych na kamiennych kroksztynach.

Od baszty odchodzą dwa odcinki muru kurtynowego. Jeden z nich, o długości 13,1 m, wchłonięty został przez budynek II (ryc. VIII.15.1: b2; VIII.15.5: b) i stanowi jego północną ścianę. Wymurowano go z kamienia łamanego w technice analogicznej do niższej kondygnacji baszty. Podobnie wygląda wschodnia ściana budynku III znajdującego się na południe od baszty, której długość wynosi 16,28 m (ryc. 1: b3; 5: c). Grubość obu tych ścian jest zaskakująco mała i wynosi zaledwie około 0,8 m.

Drugi zachowany fragment miejskich umocnień to wieża Bramy Dolnej znajdująca się na południowy – wschód od opisanego zespołu, przy ul. S. Małachowskiego (ryc. VIII.15.1: d). Badania architektoniczne poprzedzające remont wieży w 2005 r. pozwoliły na rozwarstwienie chronologiczne obiektu¹⁵²⁶. Za najstarszą część uznano kamienną podstawę wieży wzniesioną na planie rombu o boku 6,9 m i zachowanej wysokości około 8 m¹⁵²⁷. Pobudowano ją z łamanego kamienia piaskowcowego łączonego żółto – brązową zaprawą wapienno – piaskową, układanego warstwowo z poziomami wyrównawczymi co około 0,6 – 0,8 m. Ściany wieży miały grubość około 2 m z wyjątkiem ściany frontowej o grubości około 2,8 m. Na licu północnym widoczne są do dziś ślady po dochodzącym do narożnika murze miejskim, którego wysokość wraz z krenelażem

1519 B. Czechowicz 2008, ryc. I.

1520 F.B. Wernher 1750, s. 299.

1521 Tożsama z Bramą Górną.

1522 F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

1523 Za: fotopolska.eu

1524 Plany przechowywane w archiwum Muzeum Ziemi Prudnickiej. Za ich udostępnienie serdecznie dziękuję dyrekcji Muzeum.

1525 S. Kramarczyk 1956.

1526 S. Marchwicki, J. Zachodny 1967; Z. Bradke 2005, s. 5-9; A. Legandziewicz, A. Partyka 2005.

1527 Z. Bradke 2005, s. 7.

wynosiła również około 8 m. Najprawdopodobniej wieża pierwszej fazy była równej wysokości co kurtyna. Widoczne przewiązanie ze skutym murem miejskim pozwala uznać obie realizacje za jednoczasowe. Czas powstania muru i wieży oszacowany został w trakcie prac rewitalizacyjnych przez Z. Bradkę na podstawie techniki budowy na XIV w..

W XV w. wieża przybramna została podwyższona do wysokości około 13 m¹⁵²⁸. Nadbudowę wzniesiono w wątku gotyckim z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 8,0 – 8,5 x 12,5 – 13,5 x 27,0 – 29,0 cm łączonej żółtą zaprawą wapienno – piaskową z licznymi grudkami żle rozlasowanego wapna. Wieża prawdopodobnie zwieńczona była drewnianą izbą lub hurdycją, o istnieniu której świadczą liczne gniazda po belkach na poziomie 11 metrów. Dla umożliwienia komunikacji, pomiędzy wieżą a krużgankami kurtyny wykuto na ścianie północnej niewielkie przejście. Badania pozwalają sądzić, że znajdujący się na tej samej elewacji ceglany łuk jest pozostałością sklepienia przejazdu bramnego, również wzniesionego w XV wieku. O samym budynku bramy możemy poza tym powiedzieć niewiele. Jego ściana frontowa miała zapewne grubość równą grubości kurtyny, a więc około 2,8 m, zaś strzępia na wieży przybramnej pozwalają ocenić grubość ściany od strony miasta na około 1 m.

W XVI w., według zatkniętej na wieży żelaznej chorągwi w 1580 r., obiekt rozbudowano o ośmioboczną nastawę¹⁵²⁹. Pobudowano ją z cegły o uśrednionych wymiarach 6,5 – 7,0 x 11 – 12 x 27 – 28 cm układanej w wątku gotyckim z licznymi błędami. Każdy z dwóch nadbudowanych poziomów wyposażono w 5 strzelnic kluczowych oraz - w fasadach wschodniej i zachodniej – w okna. Warty uwagi jest brak otworów w licu południowo – zachodnim. Wieżę zwieńczono renesansowym krenelażem oraz ceglanym hełmem. Lica zostały otynkowane, a naroża ozdobiono boniowaniem. Wtórnie w wieży wykuto przejście dla pieszych, funkcjonujące do dziś.

W czasach obecnych wieża wchłonięta jest częściowo przez zabudowę mieszkalną. Można przypuszczać, że mur miejski odchodzący od wieży ku południu ukryty został pod nowożytną zabudową.

15.3.3. Jak dotąd nie przeprowadzono solidnych badań archeologiczno – architektonicznych murów miejskich w Prudniku. Natomiast badania zamku nie pozwoliły zarejestrować stosunku założenia zamkowego względem umocnień miejskich¹⁵³⁰. Podobnie prace związane z rejonem dawnego klasztoru kapucynów nie odnotowały istnienia w tym rejonie fortyfikacji (ryc. VIII.15.1: e)¹⁵³¹.

1528 Ibidem, s. 7-8.

1529 Ibidem, s. 8-9

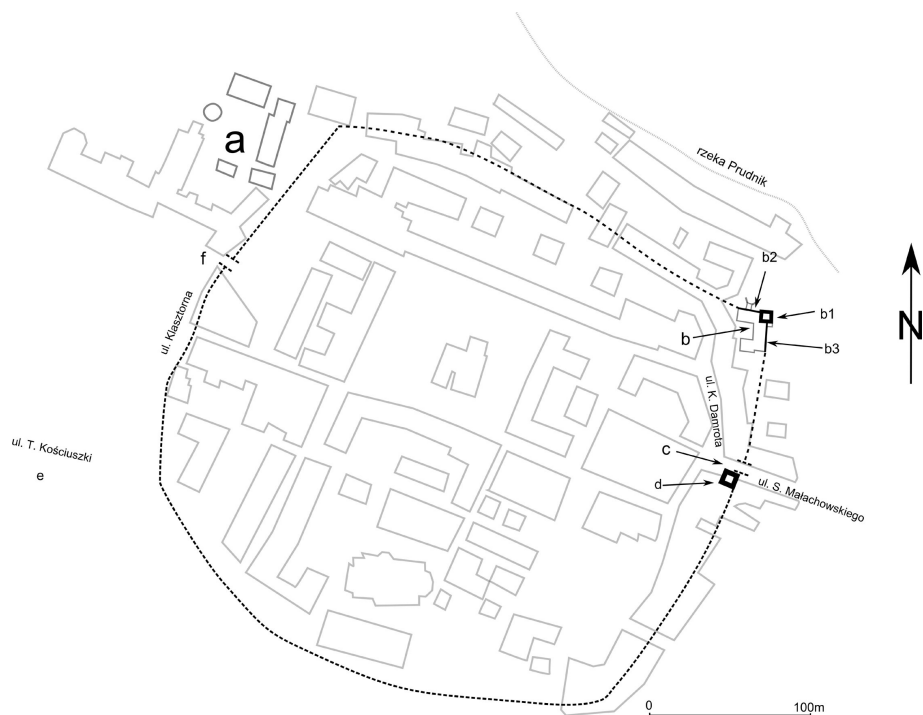
1530 A. Szymkiewicz 2009; E. Drużyłowski 2010, s. 9-14; W. Dembicki 2013, s. 31-33.

1531 M. Krawczyk 2011, s. 2-3.

15.4. Fortyfikacje Prudnika powstały prawdopodobnie w XIV w. Za fundatora można zasugerować Bolesława I niemodlińskiego, pierwszego piastowskiego właściciela miasta i dobrego gospodarza. W początkowym okresie miasto opasano kamiennym murem z dwiema bramami miejskimi. Obwód wzmocniony był 3 narożnymi basztami zamkniętymi w tym zachowaną w narożniku północno – wschodnim) wybudowanymi równocześnie z kurtyną. Przy Bramie Dolnej (ryc. VIII.15.1: c) i Bramie Górnej/Nyskiej (ryc. VIII.15.1: f) znajdowały się flankujące przejazd wieże. Narożnik północno – zachodni miasta zajmowało zaś założenie zamkowe.

W XV w. podjęto trud rozbudowy obwodu murowanego. Podwyższono wówczas wieże przybramne i narożne baszty o ceglane kondygnacje. Kolejne przebudowy miały miejsce w 2 połowie XVI w., gdy nadbudowano wieżę Bramy Dolnej, a także prawdopodobnie rozpoczęto budowę budynków towarzyszących jednej z narożnych baszt, tworząc tym samym tzw. Arsenał.

Obwód murowany poprzedzony był przez nawodnioną fosę. Być może powstała również druga linia obwodu murowanego.

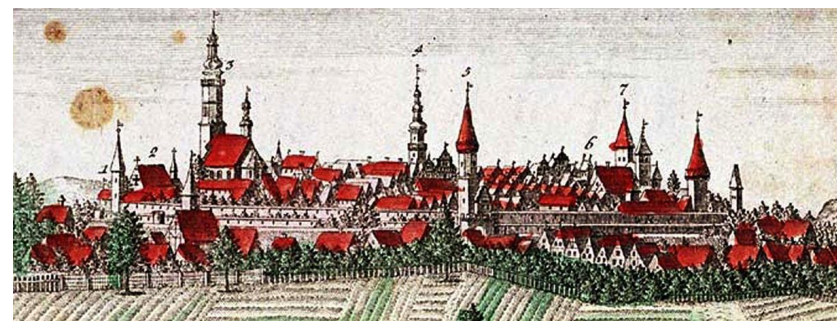

Ryc. VIII.15.1: Prudnik. Plan. Rys. autora.

a: zamek z tzw. Wieżą Woka; b: tzw. Arsenał; c: Brama Dolna; d: wieża Bramy Dolnej; e: teren dawnego klasztoru kapucynów; f: Brama Górna/Nyska

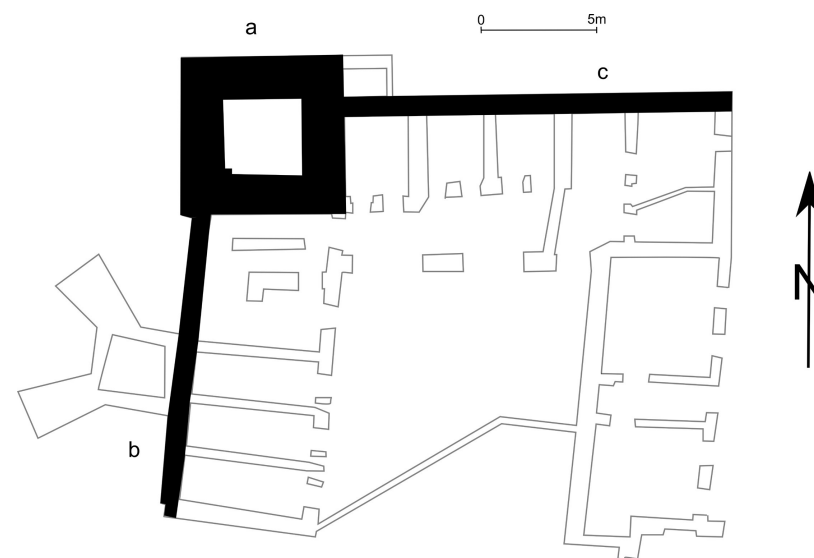
Ryc. VIII.15.2: Prudnik. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 299.

Ryc. VIII.15.3: Prudnik. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

Ryc. VIII.15.4: Prudnik. Widok autorstwa F. G. Engela z 1808 r, za: fotopolska.eu.

Ryc. VIII.15.5: Prudnik. Plan tzw. Arsenалу. Rys. autora, za: S. Kramarczyk 1956.

Ryc. VIII.15.6: Prudnik. Tzw. Arsenał od strony północnej. Fot. autora.

Ryc. VIII.15.7: Prudnik. Wieża Bramy Dolnej od strony miasta. Fot. autora.

16. Pszczyna

16.1. Podsumowanie stanu badań nad dziejami Pszczyny i okolic zostało opublikowane pod postacią dwóch artykułów w tomie redagowanym przez A. Barciaka w 2002 r.¹⁵³² – stąd przytoczę wyłącznie najważniejsze pozycje poświęcone tej tematyce.

Pierwszym profesjonalnym badaczem losów ośrodka pszczyńskiego był miejscowy archiwista E. Ziviero¹⁵³³. Wydana w 1936 r. monografia autorstwa L. Musioła jest zaś do dziś najbardziej kompletnym opracowaniem historii miasta¹⁵³⁴. Obok syntezy dziejów, autor zamieścił w tomie również opracowane i przetłumaczone na język polski najważniejsze źródła pisane, w tym część zespołu miejskich rachunków. Dokumenty te były podstawą pracy Z. Wartołowskiej, dotyczącej miejskich umocnień¹⁵³⁵.

Kilkanaście stron poświęcono Pszczynie w tomie *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*¹⁵³⁶. Autorzy opracowania uwagę skupiają wyłącznie na założeniu pałacowym, zabudowie mieszczkańskiej i kościołom, nie wspominając o umocnieniach miasta.

W 1979 r. wydano drukiem opracowanie mapy Andreea Hindenberga obejmującej swym zasięgiem państwo pszczyńskie¹⁵³⁷. Autorka tomu niestety nie opublikowała samej mapy, a wyłącznie jej odrębne przerysy.

W ostatnich latach powstały kolejne warte uwagi pozycje. Tom autorstwa J. Polaka¹⁵³⁸ obok opisu losów miasta zawiera artykuł P. Greinera poświęcony pszczyńskiej kartografii, zwłaszcza mapie A. Hindenberga¹⁵³⁹. Uzupełnieniem wiedzy o mapach Pszczyny jest tom autorstwa J. Szczepańczyk, P. Greinera, A. Koniasa i A. Złotego¹⁵⁴⁰.

W roku 2002 wydano drukiem tom, w którym obok wspomnianych już artykułów o stanie badań nad Pszczyną, zwarto również omówienia archiwaliów pszczyńskich oraz losów ośrodka i okolic¹⁵⁴¹. Kolejną pozycją jest opracowanie gospodarki pszczyńskiej w późnym średniowieczu, autorstwa J. Wysmułka¹⁵⁴². Bogaty zbiór rachunków i dokumentów, jakimi posłużył się autor, wnoszą wiele nowych informacji również do poznania tutejszych umocnień.

1532 A. Barciak 2002; S. Fertacz 2002.

1533 E. Ziviero 1906.

1534 L. Musioł 1936.

1535 Z. Wartołowska 1948 – 49.

1536 I. Rejdach – Semkova, J. Samek 1961, s. 25-36.

1537 J. Kolenda 1979.

1538 J. Polak 2000.

1539 P. Greinder 2000.

1540 P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty 2002.

1541 Pszczyna 2002.

1542 J. Wysmułek 2008.

Do tej pory nie przeprowadzono badań archeologicznych, które pozwoliłyby na obserwację miejskich umocnień. Prace badawcze związane były wyłącznie z założeniem pałacowym lub zabudową miejską¹⁵⁴³.

16.2. Najstarszy zachowany dokument poświadczający istnienie Pszczyny pochodzi z 1303 r.¹⁵⁴⁴. Wśród świadków wymieniony został wówczas *comes Welizlaus castellanus de Plischyr*.

Pierwszy raz funkcjonowanie prawa miejskiego odnotowano w 1327 r., gdy *Sor et Plesna civitatibus* odnotowano w dokumencie hołdu księcia Leszka raciborskiego (1306 – 1336)¹⁵⁴⁵ Koronie Czeskiej¹⁵⁴⁶. W 1498 r. książę Kazimierz II cieszyński (1498 - 1517)¹⁵⁴⁷ potwierdził prawa miejskie, zaznaczając, że są one wzorowane na prawie raciborskim¹⁵⁴⁸.

Przez większość średniowiecza miasto należało do książąt raciborskich. Po śmierci Jana II Żelaznego (1396 – 1424)¹⁵⁴⁹, w ramach wdowiej oprawy Pszczynę otrzymała Helena (1424 – 1452)¹⁵⁵⁰. W literaturze przedmiotu przypisuje się jej wzniesienie miejscowego zamku (ryc. VIII.16.1: a) i umocnień¹⁵⁵¹, co potwierdzać ma udana obrona przed najazdem husyckim w 1433 r.¹⁵⁵². Syn Jana i Heleny, Mikołaj¹⁵⁵³, pojął za żonę mieszczańkę krakowską Barbarę Rokemberg (1452 – 1462)¹⁵⁵⁴, która po śmierci męża przejęła samodzielne rządy w mieście. Jej niskie urodzenie stało się zarzewiem konfliktów z książętami raciborskimi¹⁵⁵⁵.

Kolejne lata XV w. nie przyniosły uspokojenia sytuacji. Waław III, książę rybnicki i pszczyński (1452 – 1474)¹⁵⁵⁶, prowadził nieostrożną politykę wchodząc w konflikt z Maciejem Korwinem¹⁵⁵⁷ i Hynkiem z Podiebradów¹⁵⁵⁸, w wyniku czego utracił dobra pszczyńskie.

Następne lata były prawdopodobnie dobrym okresem w rozwoju miasta. Pszczyna, podobnie jak wiele innych miast górnośląskich, w początku XVI w. przeszła w ręce prywatne. W 1517 r. właścicielem miasta stał się palatyn węgierski Aleksy Turzo¹⁵⁵⁹, zakładając istniejące

do XX w. wolne państwo stanowe (*Freie Standesherrschaft*)¹⁵⁶⁰.

Średniowieczna Pszczyna należała do miast małych. Spis domostw wykonany dla potrzeb podatkowych w połowie wieku XV objął 73 mieszczan i 13 komorników. Na tej podstawie szacuje się całkowitą liczbę ludności na około 450. W urbarzu z 1536 roku właściciele domów było 82, co pozwala ocenić całą komunę na około 500 ludzi¹⁵⁶¹. Powierzchnia miasta wynosiła niespełna 6 ha, a obwód około 950 m¹⁵⁶².

16.3.1. Brak informacji o początkach obwarowań Pszczyny. W 1433 r. miasto zostało obronione przed husycką reją¹⁵⁶³. Niestety źródła milczą, czy wojska czeskie atakowały miejskie umocnienia, czy walczyły z obrońcami w polu. Wobec innych bliskich chronologicznie wzmianek o istnieniu obwarowań, możliwość ich istnienia już w latach 30. XV w. i skuteczności przeciwko husytom wydaje się prawdopodobna.

Najstarsza informacja o fortyfikacjach pochodzi z 1444 r., gdy zanotowano, że przez jedną z bram miejskich wiedzie droga ku Oświęcimiu (ryc. VIII.16.: c)¹⁵⁶⁴.

W 1454 r., w wyniku zatargu pomiędzy księciem raciborskim Waławem II¹⁵⁶⁵ a Barbarą Rokemberg, doszło do ataku wojsk raciborskich na Pszczynę¹⁵⁶⁶ ale miasto zdołano obronić. Ponownie do walk doszło w 1462 r., gdy Jan raciborski¹⁵⁶⁷ zdobył miasto podstępem¹⁵⁶⁸. Pamiętając o niepowodzeniu ojca nakazał przebrać wojsko w kobiece ubrania i w ten sposób wkroczyć do miasta. Konieczność użycia fortelu spowodowana była istniejącymi wtedy umocnieniami.

Za najważniejsze źródło dla badań nad umocnieniami Pszczyny należy uznać zespół rachunków miejskich przechowywanych w Archiwum Państwowym w Katowicach, Oddział w Pszczynie, obejmujący lata 1466 – 80 oraz protokolarz pszczyński¹⁵⁶⁹. Analizą tych dokumentów zajęli się w swoich pracach L. Musioł i J. Wymulek. W dalszej pracy korzystał będę z ich wniosków oraz opublikowanego przez L. Musioła wypisu z archiwów radzieckich¹⁵⁷⁰.

Według tych źródeł umocnienia miały formę poprzedzonego fosą wału ziemnego, na którym umieszczono drewniany częstokół wylepiony gliną. Obronę aktywną zapewniał nakryty gontowym dachem ganek obrońców oraz dwie wieże (*turris*)¹⁵⁷¹.

1543 J. Szczepańczyk 1994; M. Furmanek, S. Kulpa 1998; M. Furmanek, S. Kulpa 2000; M. Furmanek, S. Kulpa, K. Kulpa 2000; M. Furmanek, S. Kulpa 2005.

1544 CDS II, s. 22; L. Musioł 1936, s. 17, 35.

1545 Książęta 1995, s. 80; K. Jasiński 2007, s. 539-540; J. Horwat 2007, s. 143-144.

1546 CDS VI, s. 179; CDS t. XXII, s. 6-7, nr 4619; L. Musioł 1936, s. 17, 71.

1547 Książęta 1995, s. 74; K. Jasiński 2007, s. 652-653; J. Horwat 2007, s. 78-79.

1548 Treść dokumentu publikuje: L. Musioł 1936, s. 546-548.

1549 Książęta 1995, s. 58-59.

1550 Książęta 1995, s. 48-49; J. Polak 2000, s. 5-8.

1551 I. Rejduch – Semkowa, J. Samek 1961 s. 28.

1552 SRS VI, s. 124, 126; L. Musioł 1936, s. 40; J. Polak 2000, s. 7.

1553 Książęta 1995, s. 95

1554 J. Polak 2000, s. 14-17.

1555 L. Musioł 1936, s. 41; J. Polak 2000, s. 15-17.

1556 Książęta 1995, s. 113; J. Polak 2000, s. 18-22.

1557 J. Polak 2000, s. 20.

1558 L. Musioł 1936, s. 43; J. Polak 2000, s. 21.

1559 L. Musioł 1936, s. 44; J. Polak 2000, s. 40-45.

1560 S. Śreniowski 1948, s. 89-90; R. Kubiciel 2002, s. 194-195.

1561 J. Wymulek 2008, s. 62.

1562 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1563 SRS VI, s. 124, 126; L. Musioł 1936, s. 40.

1564 L. Musioł 1936, s. 85.

1565 Książęta 1995, s. 111-112.

1566 L. Musioł 1936, s. 41; J. Polak 2000, s. 15.

1567 Książęta 1995, s. 60.

1568 L. Musioł 1936, s. 41; J. Polak 2000, s. 16-17.

1569 W. Gojniczek, J. Szczepańczyk 2002, s. 91-92; G. Sztoler 2012.

1570 L. Musioł 1936, s. 531-548.

1571 L. Musioł 1936, s. 84-86; Z. Wartolowska 1948 - 1949, s. 350-352.

Rachunki miejskie informują nas o licznych kosztach ponoszonych przez miasto dla poprawy obronności. W 1466 r.¹⁵⁷² wydano 14 gr na dyle do mostów miejskich i 7,5 gr do mostów na Pszczynce. Mosty miejskie wymagały również zakupu gwoździ za 2 gr, blach i łańcuchów za 3 gr oraz powrozów za 0,5 gr. Do wykonania koniecznych przy umocnieniach prac zatrudniono mieszczan. Piotr Cieśla otrzymał 4 gr wynagrodzenia za prace przy wieży za stodołą, a Chodubka 1,25 gr za prace przy bramie miejskiej.

Ponownie łańcuchy do mostów potrzebne były w 1469 r.. Wykonał je wówczas Jakób Dybalicz¹⁵⁷³. Rok później ufundowano *szlagi* na łańcuchach¹⁵⁷⁴, prawdopodobnie podnoszone szlabany, może jakieś proste brony¹⁵⁷⁵. Wykonywano też mniejsze naprawy, np. zalepienie gliną dziur przez mieszczanina Golego lub uzupełnienie gontów przez Nicza¹⁵⁷⁶. Drobne prace wykonali również Białek, Piotr Cieśla i Stanisław, którzy obok niewielkiego wynagrodzenia otrzymali przydział piwa.

Największym wydatkiem była chyba budowa nowej wieży obronnej znajdującej się przy wale. W 1476 r. wydano na nią oraz na prowadzący doń zwodzony most 189,5 gr, a więc około 32% tegorocznych wydatków miasta (596 gr)¹⁵⁷⁷. Według obliczeń J. Wysmulek przeciętne roczne koszty utrzymania fortyfikacji znajdujących się w dobrym stanie wynosiły 20 – 30 gr¹⁵⁷⁸.

Fortyfikacje były ważne dla miasta wobec licznych konfliktów w jakie popadł Wacław III. W 1473 r. miasto oblegały (bez powodzenia) wojska Macieja Korwina¹⁵⁷⁹. Rok później próbował zdobyć miasto Hynko z Podiebradow¹⁵⁸⁰. Z odsieczą Pszczynie przyszedł Jan Bielik. Po przepędzeniu wojsk Podiebradowa sam rozpoczął oblężenie twierdzy. Tym razem, wobec ucieczki księcia Wacława, mieszczanie poddali miasto.

W 1499 r. odnotowano sprzedaż domu przy jednej z miejskich bram¹⁵⁸¹. Umocnienia miasta były prawdopodobnie sukcesywnie naprawiane aż do 1545 r., gdy pożar Pszczyny zniszczył całą drewnianą zabudowę, w tym parkan¹⁵⁸². Wydaje się jednak, że został on wkrótce odbudowany, skoro w 1578 r. Mikołaj Henelius napisał o mieście otoczonym silnymi fortyfikacjami¹⁵⁸³.

Sam parkan i bramy nie stanowiły poważnej przeszkody bez obrońców. Stale zatrudnieni

1572 L. Musioł 1936, s. 86, 535-536.

1573 Ibidem, s. 86.

1574 Ibidem, s. 86.

1575 L. Musioł interpretuje nazwę jako tarany. W języku śląskim przetrwało jednak określenie *szloga* oznaczające szlaban lub rampę, za: D. Dyrda 2012.

1576 L. Musioł 1936, s. 85.

1577 L. Musioł 1936, s. 86; J. Wysmulek 2008, s. 53, 57.

1578 J. Wysmulek 2008, s. 57-58, 90.

1579 J. Polak 2000, s. 20.

1580 L. Musioł 1936, s. 43; J. Polak 2000, s. 21.

1581 L. Musioł 1936, s. 21.

1582 Ibidem, s. 18, 88.

1583 Nicolai Henelii ab Hennenfeld 1703, cap. VII, s. 429

byli strażnicy bram, na utrzymanie których zbierano kwartalnie podatek¹⁵⁸⁴. Nie znamy jego wysokości, jednak w 1482 r. *portulanis* otrzymali 5 grzywien wynagrodzenia¹⁵⁸⁵. Czasem strażnik mógł otrzymać również nagrodę, jak na przykład w 1466 r., gdy jeden z nich dostał 1 gr za złapanie uciekającego przestępcy. Być może znany z licznych zapisów w rachunkach miejski sługa także pełnił funkcje militarne. Świadczyć może o tym określenie go słowem *kusnyk* z 1476 r., interpretowanym przez J. Wysmulek jako kusznik.

Co więcej, wszyscy mieszczanie mieli obowiązek pełnić stróżę. Informują nas o tym przywilej lokacyjny¹⁵⁸⁶, a także dokumenty zwalniające ze służby na czas remontu lub budowy domu. W 1490 r. zwolniono Macieja Słodkiego na 3 lata i Jakiela na 5 lat¹⁵⁸⁷. Podobnie w 1491 r. uczyniono wobec Bartłomieja Tkancza (na 3 lata), a w 1498 r. – Mikołaja Kowala (na jeden rok)¹⁵⁸⁸. Wtedy też nadano Małgorzacie Pitwasowej dom i jednocześnie zwolniono całkowicie z powinności stróży¹⁵⁸⁹.

Część mieszczan pełniła również służbę wojskową poza miastem. W 1466 r. mieszczanin Piontek otrzymał wynagrodzenie 38 gr za udział w wyprawie wojennej na wozie z 4 końmi. Towarzyszyli mu pieszo inni mieszczanie *stipendioni*, którzy otrzymali po 1 grzywnie, płótnie za 6 gr, mięsie za 15 gr i warzywa (*pultibus et pisa*) za 3 gr¹⁵⁹⁰.

Potencjał militarny komuny zwiększono również poprzez zakup broni dla pszczyńskiego arsenału. W 1466 r. zlecono Jurkowi Kowalowi i Wąsowi wykonanie oszczepów, za które zapłacono łącznie 12 gr¹⁵⁹¹. W 1469 r. miasto zakupiło bombardy, maszyny i kusze¹⁵⁹². Rok później sprowadzono z Oświęcimia bombardę, dla której cieśla Wąż wykonał ławetę, a okuł Jurek Kowal. Dla innego egzemplarza działa ławetę wykonał Świder. Jeszcze w 1470 r. Maciej zięć Klimka zrobił dla miasta dwie partie kul do puszek za 16 gr. W 1473 r. zakupiono kolejne egzemplarz broni palnej: puszkę za 3,5 zł i proch do niej za 6 gr. Najciekawszą armatą jest (jak ją opisał L. Musioł) *kolupryna*¹⁵⁹³ sprowadzona, na zlecenie księcia Wacława III, z Żor przez Glinka i Michała. Obok broni palnej pszczyńscy obrońcy posługiwali się kuszami. W 1470 r. na stanie miejskiego arsenału znajdowała się kusza wymagająca naprawy, którą przeprowadził Siekierka, za co otrzymał 1 zł. Strzelano zaś z bełtów, dla których groty w liczbie 300 wykonał Białek za 21 gr i 4 halerze, a 300

1584 L. Musioł 1936, s. 533; J. Wysmulek 2008, s. 45.

1585 J. Wysmulek 2008, s. 30.

1586 L. Musioł 1936, s. 547.

1587 Ibidem, s. 536.

1588 Ibidem, s. 538.

1589 Ibidem, s. 540.

1590 L. Musioł 1936, s. 88; J. Wysmulek 2008, s. 54.

1591 L. Musioł 1936, s. 535.

1592 Ibidem, s. 86-87.

1593 Według K. Górskiego kolubryna to działo o wadze pocisku 20 funtów (K. Górski 1902, s. 81), co odpowiada znanej ze źródeł średniowiecznych i wczesnonowożytnych kartaunie: *Quataunie* (P. Strzyż 2011, s. 39)/*viertel Buchce* (M. Goliński 1995, s. 52).

promieni Jakub Dyblich za 51 gr.

Najstarszym przedstawieniem Pszczyny jest rysunek z mapy A. Hindenberga z 1636 r. (ryc. VIII.16.2)¹⁵⁹⁴. Autor skupił swoją uwagę na zabudowie zamku oraz otaczających go folwarków. Z perspektywy badań nad miastem istotna jest fosa oddzielająca założenie pańskie od układu urbanistycznego. Być może po prawej stronie widoku miasta widoczna jest miejska brama w postaci parterowego zadaszonego ceglany dachem budynku.

16.3.2. Jedyną pozostałością umocnień miasta jest niewielki, około 20 m długości i 8 m szerokości, odcinek fosi oddzielającej kompleks pałacowy od miasta (ryc. VIII.16.1: b). Wydaje się, że ta forma terenowa nie zmieniła zasadniczo przebiegu od czasu, gdy rozdzielała zamek od miasta. Pozostałe odcinki fortyfikacji drewniano – ziemnych zostały przez wieki zniwelowane i nie są rozpoznawalne w dzisiejszym układzie urbanistycznym. Przypuszczać można, że nazwy ulic Basztowa i Warowna są śladem po ich dawnym znaczeniu jak o ulic u podnóża umocnień.

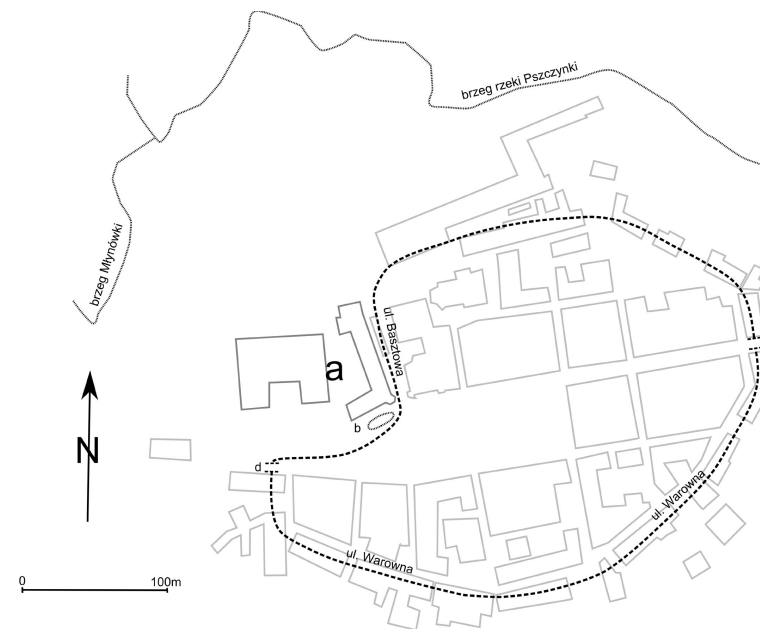
16.3.3. Do dnia dzisiejszego nie przeprowadzono prac badawczych na terenie miasta, które pozwoliłyby zaobserwować miejskie umocnienia.

16.4. Pszczyna w średniowieczu była ośrodkiem niewielkim o chyba niedużych możliwościach inwestycyjnych. Prawdopodobnie dlatego, dopiero w I połowie XV w. dla zabezpieczenia mieszkańców wzniesiono umocnienia nie murowane, a tańsze drewniano – ziemne.

Fortyfikacje Pszczyny składały się z fosi i ziemnego wału z parkanem z beli oblepionych gliną. Zwieńczeniem częstokołu był zadaszony gontem ganek obrońców. Do miasta prowadziły dwie bramy (ryc. VIII.16.1: c, d) pilnowane przez opłacanych przez radę strażników. Dodatkowo walory obwodu podwyższały co najmniej dwie drewniane wieże.

Ogół mieszkańców zobowiązany był do pełnienia stróży i w razie konieczności obrony miasta. W tym też celu komuna zakupiła w XV w. kusze i broń palną.

Zachowany szczęśliwie zespół pszczyńskich ksiąg miejskich z 2 połowy XV w. jest unikatowym zbiorem dokumentów w skali Górnego Śląska. Przybliża możliwości obronne miasta oraz liczne wspomniane inwestycje poczynione przez komunę dla podniesienia bezpieczeństwa Pszczyny. Wartość poznawcza tych dokumentów jest nie do przecenienia w badaniach nad życiem małego miasta w późnym średniowieczu.

Ryc. VIII.16.1: Pszczyna. Plan. Rys. autora.

a: zamek; b: relikt fosi; c – d: prawdopodobna lokalizacja bram miejskich

Ryc. VIII.16.2: Pszczyna. Plan autorstwa A. Hindenberga z 1636 r., za: P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty 2002, s. 97.

¹⁵⁹⁴ J. Kolenda 1979, ryc. 21; P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty 2002, s. 97.

17. Pyskowice

17.1. Pyskowice, ze względu na położenie na uboczu Aglomeracji Śląskiej, relatywnie niewielkie rozmiary i zahamowany od lat rozwój nie doczekały się jakichkolwiek poważniejszych badań. Brak miejscowego muzeum pogłębia dodatkowo luki w stanie wiedzy o dziejach i obwarowaniach miasta. Do tej pory powstała tylko jedna warta uwagi monografia. Jest to wydana w 1900 r. praca miejscowego proboszcza J. Chrzászcza¹⁵⁹⁵, którą przetłumaczono na język polski i wydano w 2004 r.¹⁵⁹⁶. Jednakże problematyka obronności miasta stanowi jedynie tło dla wydarzeń historycznych.

Stan badań archeologicznych nie prezentuje się niestety lepiej. Na terenie zabytkowego układu miasta do dziś nie przeprowadzono planowych prac wykopaliskowych. Ze spodziewanymi umocnieniami związany był jedynie nadzór archeologiczny nad budową domu przy ul. Armii Krajowej 18 w 2009 r.¹⁵⁹⁷. Autor badań zebrał również jako jedyny archiwalne źródła kartograficzne dla miasta.

17.2. Pyskowice po raz pierwszy pojawiły się w źródłach pisanych 26 czerwca 1256 r., gdy biskup wrocławski Tomasz zapisał miejscowemu kościołowi św. Pawła uposażenie¹⁵⁹⁸. W dokumencie tym wymienieni są dwaj bracia Lutozat i Lonek – synowie Pisci, fundatorzy świątyni. Niemieckojęzyczna nazwa miejscowości: Piskokretschan, czyli Karczma Pisko, wiązana jest z tą rodziną.

Nie wiadomo kiedy Pyskowice otrzymały prawa miejskie. Pierwsza wzmianka o mieście pochodzi dopiero z 19 lutego 1327 r.¹⁵⁹⁹, gdy w dokumencie potwierdzającym złożenie hołdu lennego Janowi Luksemburskiemu przez księcia Władysława bytomskiego (1316 – 1352)¹⁶⁰⁰ mowa jest o *ciytas Peyzeachreschia*¹⁶⁰¹.

Źródła pisane dla miasta są nad wyraz skąpe i związane zwykle z wydarzeniami politycznymi dziejącymi się niejako ponad samym organizmem miejskim. Najlepiej udokumentowane są kolejne zmiany właścicieli miasta, przykładowo – gdy w 1357 r., po śmierci Bolesława (1352 – 1355)¹⁶⁰² ostatniego księcia bytomskiego, Pyskowice włączone zostały w skład

księstwa cieszyńskiego¹⁶⁰³.

O słabej kondycji finansowej miasta mogą świadczyć pożyczki zaciągnięte w 1416 r. w Niemodlinie i w 1421 r. w Opolu¹⁶⁰⁴. W drugim przypadku, J. Chrzászcz uważa, że pożyczka mogła mieć związek z chęcią umocnienia miasta wobec narastającej rewolucji husyckiej¹⁶⁰⁵. Nie wydaje się to jednak prawdopodobne, gdyż w 1421 r. husyci nie prowadzili tak dalekich działań¹⁶⁰⁶. Pobliski Toszek został przez husytów zdobyty dopiero w 1433 r.¹⁶⁰⁷. Skąpe źródła nie pozwalają nam jednak odtworzyć dokładnego przebiegu tych wydarzeń i potencjalnego zagrożenia dla Pyskowic.

W latach następnych, od 1445 do 1484 r., Toszek pozostawał stolicą małego księstwa Przemysława¹⁶⁰⁸, w obrębie którego znalazły się Pyskowice¹⁶⁰⁹. Wydaje się, że ten okres był korzystny dla rozwoju omawianego miasta.

W 1484 r. miasto zajął Maciej Korwin. Po jego śmierci w 1490 r., drogą koligacji rodzinnych przejął je Władysław Jagiellończyk. Wkrótce jednak sprzedał on ośrodek staroście grudziądzkiemu Janowi Sokołowskiemu, a już w 1497 r. Pyskowice znalazły się w rękach księcia Jana Dobrego (1497 - 1532)¹⁶¹⁰. Dopiero jego rządy możemy uznać za krótki okres spokoju i stabilizacji¹⁶¹¹. Po śmierci Piasta miasto, mocą układów, przejęli Hohenzollernowie, a następnie od 1558 r. aż do XIX w. kolejni właściciele prywatni¹⁶¹².

Zdaniem T. Ładogórskiego około 1400 r. miasto zamieszkiwało około 500 osób¹⁶¹³. Po wojnach husyckich w 1447 r. dokonano obliczeń na potrzeby poboru świętopietrza oszacować liczbę mieszkańców Pyskowic na około 400 osób¹⁶¹⁴. W najstarszym znanym urbarzu z 1534 r.¹⁶¹⁵ odnotowano, że w Pyskowicach znajdowało się 97 domów (34 przyrynkowe) i 1 niezabudowana działka co pozwala obliczyć liczbę pyskowiczian na 500 – 600 ludzi. Układ urbanistyczny Pyskowic zajmował powierzchnię około 6,5 ha zamkniętą obwodem długości około 930 m¹⁶¹⁶.

17.3.1. Lakoniczna informacja z 1355 r. o twierdzach Toszek i Pyskowice¹⁶¹⁷ pozwala sądzić,

1595 J. Chrzászcz 1900.

1596 J. Chrzászcz 2004.

1597 R. Zdaniewicz 2009.

1598 J. Chrzászcz 2004, s. 30.

1599 J. Chrzászcz 2004, s. 31.

1600 Książęta 1995, s. 123-124; K. Jasiński 2007, s. 527-530; J. Horwat 2007, s. 81-83.

1601 CDS XXII, s. 6; LuBS II, s. 417.

1602 Książęta 1995, s. 29-30; K. Jasiński 2007, s. 548-549x; J. Horwat 2007, s. 88-90.

1603 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak 1985, s. 117-119.

1604 J. Chrzászcz 2004, s. 30.

1605 Ibidem, s. 37.

1606 J. Długosz 1877, s. 433; J. Długosz 2000, s. 321; J. Wymułek 2010, s. 234.

1607 E. Lipowicz 1972, s. 180.

1608 Książęta 1995, s. 107; K. Jasiński 2007, s. 647-648; J. Horwat 2007, s. 64-67.

1609 J. Chrzászcz 2004, s. 37.

1610 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

1611 Ibidem, s. 40-45.

1612 Ibidem, s. 49-102.

1613 T. Ładogórski 1958, s. 147.

1614 J. Chrzászcz 2004, s. 38.

1615 Ibidem, s. 45-46.

1616 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1617 CDS VI, s. 5.

że w połowie XIV w. miasto posiadało jakieś umocnienia. Głównym źródłem dla obwarowań Pyskowic jest jednak dopiero urbarz z 1534 r., według którego miasto otoczone było fosą¹⁶¹⁸.

Przypuszczalnie najstarszym widokiem Pyskowic jest węduta z 1536 r.¹⁶¹⁹. Pyskowice zostały namalowane jako niewielkie miasteczko z dwoma kościołami, ulokowane na południe od Toszka. Autor nie zaznaczył jednak żadnych elementów mogących świadczyć o umocnieniach miasta.

Nowożytnie źródła kartograficzne nie przybliżają nas do poznania obwarowań. Na najstarszym, XVIII w. planie Pyskowic wyraźnie widać pierwotny układ urbanistyczny w postaci owalu miasta, z prostokątnym rynkiem¹⁶²⁰. Widoczna wokół miasta obwódka nie wydaje się być fosą, lecz drogą, o czym świadczą stojące przy niej domostwa.

Z kolei plan z 1822 r., choć zdecydowanie dokładniejszy, pozwala nam jedynie poznać rozwój zabudowy miejskiej w początku XIX w., nie dając żadnych danych na temat obwarowań¹⁶²¹.

17.3.2. Pyskowice zachowały częściowo swój pierwotny układ urbanistyczny, jednak XIX w. oraz powojenne przebudowy sukcesywnie zacierały ślady po średniowiecznym organizmie, w tym po miejskiej fosie. Ostatni relikw miejskich obwarowań, czyli fosy widoczny jest prawdopodobnie w pobliżu kościoła św. Pawła w północnej części miasta przy ul. Księcia Józefa Poniatowskiego (ryc. VIII.1.1: a) oraz na podwórkach posesji przy ul. Kościelnej 15 i 16 (ryc. VIII.1.1: b). Teren ten został relatywnie najmniej przekształcony. Do dziś przetrwał odcinek obniżenia terenowego o długości około 60 i szerokości około 10 m. Różnica poziomu pomiędzy domniemanymi *brzegami* a *dnem* fosy wynosi od 1,5 do 2 m.

17.3.3. Przeprowadzone w 2009 r. nadzory archeologiczne przy budowie domu przy ul. Armii Krajowej 18 (ryc. 19: c) są jak do tej pory jedynymi pracami badawczymi mogącymi przybliżyć nas do poznania pyskowickich obwarowań¹⁶²².

W trakcie nadzoru archeologicznego analizowano nawarstwienia ośmiu wykopów pod fundamenty budynku. W większości zarejestrowano przemieszane warstwy zawierające nowożytny i nowoczesny materiał zabytkowy. Interesujący okazał się być jednak wykop III. W zachodniej jego partii, poniżej późnonowożytnych warstw wyrównawczych zaobserwowano sekwencję 7 warstw wyraźnie opadających ku zachodowi. Ogół tych jednostek nie zawierał materiału ruchomego. Jedynie w warstwie 7 zarejestrowano 10 fragmentów naczyń glinianych grupy A, 48 grupy B dla

1618 Chrząszcz 2004, s. 45.

1619 Die Reisebilder 2001, s. 256-260, il. 27; P. Siemko 2011, s. 411-413.

1620 R. Zdaniewicz 2009, s. 6.

1621 Ibidem, s. 7.

1622 Ibidem, s. 3.

ceramiki śląskiej¹⁶²³, oraz brązową oktagonalną głowicę miecza¹⁶²⁴. Sekwencję nawarstwień datowano na tej podstawie na schyłek XIII lub I połowę XIV w. Przypuszcza się, iż był to niewielki wycinek stoku wewnętrznego fosy i zamuliska jej koryta¹⁶²⁵.

17.4. Pyskowice w średniowieczu prawdopodobnie nie posiadały rozbudowanego obwodu obronnego. Jedyne pewne przekazy pozwalają sądzić, że otoczono miasto fosą, zapewne nawadnianą z rzeki Dramy. Nie można również wykluczyć istnienia drewnianego parkanu.

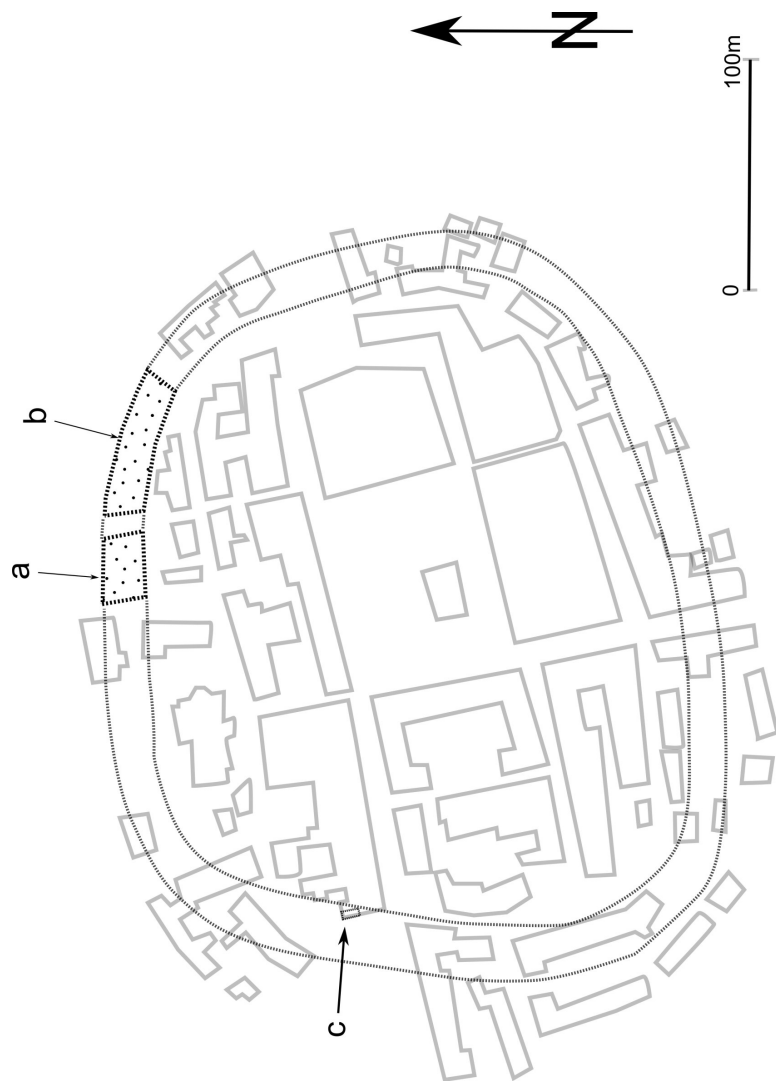
Badania archeologiczne pozwoliły być może w jedynym przypadku na obserwację fosy i to jedynie na odcinku niecałych 7 m. Zdecydowanie wyraźniejszym śladem po umocnieniach miasta jest obniżenie terenu wzdłuż ul. Kościelnej i Księcia Józefa Poniatowskiego.

Fosa być może funkcjonowała już w połowie XIV w., a najmłodsza informacja o niej pochodzi z początku XVI w.

1623 J. Piekalski, T. Płonka, A. Wiśniewski 1991, s. 229-234.

1624 R. Zdaniewicz 2011, s. 496-497.

1625 R. Zdaniewicz 2009, s. 20-27.

Ryc. VIII.17.1: Pyskowice. Plan. Rys. autora.

a, b: terenowe pozostałości fosy
c: relikty fosy odsłonięty archeologicznie

18. Racibórz

18.1. Za podstawowe opracowanie dziejów miasta należy uznać obszerną pracę A. Weltzla z 1861 r.¹⁶²⁶. Liczni autorzy późniejszych monografii Raciborza z tego dzieła zapożyczali informacje.

Pierwszym istotnym polskojęzycznym opracowaniem historii miasta jest wydany w 1965 r. tom z serii *Śląsk w zabytkach sztuki* autorstwa M. Kutznera¹⁶²⁷. W dwa lata później wydana została książka pod redakcją B. Reinera zawierająca liczne artykuły, w tym autorstwa W. Dziewulskiego, traktujący o dziejach miasta do czasów pruskich¹⁶²⁸. W 1981 r. wydano drukiem monografię pod redakcją J. Kantyki¹⁶²⁹. Obie te prace zbiorowe są typowymi dla swoich czasów i w wielu aspektach nie oparły się krytyce.

W 1983 r. wydano w formie niewielkiej broszury pracę I. i M. Wrońskich o układzie przestrzennym miasta¹⁶³⁰. Podsumowuje ona ówczesny stan badań na temat urbanistyki i umocnień miasta.

Na katastrofalnych wydarzeniach, a zwłaszcza pożarach, skupił uwagę G. Wawoczny¹⁶³¹. Praca ta, choć pozbawiona niestety odniesień do źródeł, jest ciekawą lekturą, pozwalającą umiejscowić w czasie niektóre obserwacje archeologiczne. Uzupełnieniem dla problematyki pożarowej Raciborza może być jeszcze artykuł N. Miki o pożodze z 1574 r.¹⁶³².

Charakter popularnonaukowy ma zaś książka autorstwa P. Newerli z 1996 r.¹⁶³³ oraz niemal identyczna pozycja z 2008 r.¹⁶³⁴.

Nie sposób pominąć również dzieł N. Miki, lokalnego historyka i pedagoga. Najważniejszą pracą jego autorstwa jest wydana w 2010 r. monografia miasta¹⁶³⁵. Warto zaznaczyć, że jako jedna z niewielu obecnych na rynku czytelniczym opatrzona została przypisami do źródeł. Pomniejsze prace autora omawiające pojedyncze aspekty dziejów, np. najazdy tatarskie¹⁶³⁶ lub ustrój miasta¹⁶³⁷, również warte są uwagi jako rozwinięcie głównych wątków dziejów Raciborza.

Badania terenowe na terenie średniowiecznego Raciborza w głównej mierze skupione były

1626 A. Weltzel 1861.

1627 M. Kutzner 1965.

1628 W. Dziewulski 1967.

1629 Racibórz 1981.

1630 I. Wrońska, M. Wroński 1983.

1631 G. Wawoczny 1998.

1632 N. Miki 2003a, s. 139 – 142.

1633 P. Newerla 1996.

1634 P. Newerla 2008.

1635 N. Miki 2010.

1636 N. Miki 2002.

1637 N. Miki 2003.

na grodzie/zamku (ryc. VIII.18.1: a) oraz pojedynczych działkach miejskich. Obwarowania miejskie znalazły się w kręgu zainteresowań badaczy przede wszystkim w związku z nadzorami nad inwestycjami. Większość przeprowadzonych prac odbyła się pod nadzorem Działu Archeologii Muzeum w Raciborzu.

W 1995 r. przeprowadzono nadzory archeologiczne nad pracami przy nitce wodociągowej w rejonie muru miejskiego przy skrzyżowaniu ul. Leczniczej i Browarnej¹⁶³⁸. Odsłonięto wówczas fragmentarycznie zachowane odcinki miejskiego muru. W 1996 r. wykonano dokumentację fotograficzną fundamentów tzw. Baszty Więziennej oraz towarzyszącej jej kurtyny¹⁶³⁹. W trakcie budowy sieci ciepłowniczej przy ul. Solnej w 1999 r. odsłonięto zniszczone partie muru miejskiego¹⁶⁴⁰. W tym samym roku przeprowadzono nadzory nad licznymi wykopami instalacyjnymi sieci telekomunikacyjnej¹⁶⁴¹. Zarejestrowano w nich relikty obwarowań w różnych częściach miasta.

Ponownie na mur miejski na ul. Solnej natrafiono w 2002 r. podczas remontu sieci wodociągowej¹⁶⁴². W trakcie tych prac zauważono liczne zniszczenia z czasów PRLu, gdy remonty przeprowadzano bez nadzorów. Kontynuacją powyższych działań były wykopy instalacyjne prowadzone na przełomie 2002 i 2003 r.¹⁶⁴³. Tym razem jednak nie zaobserwowano reliktu muru, a być może jedynie przymurnej ulicy. W 2004 r. przeprowadzono nadzory archeologiczne przy ul. Odrzańskiej i Zborowej. Tu również, wbrew oczekiwaniom, nie natrafiono na relikty obwarowań¹⁶⁴⁴.

Przeprowadzone w 2005 i 2006 r. prace wyprzedzające remont nawierzchni targowiska miejskiego na pl. Zielonym¹⁶⁴⁵ nie pozwoliły zaobserwować reliktyw obwarowań. Wydaje się, że teren prac oddalony był o zaledwie kilka metrów od linii ich przebiegu. Podobna sytuacja zaistniała w 2007 r. w trakcie prac przy skrzyżowaniu ul. Zborowej i A. Mickiewicza¹⁶⁴⁶.

W 2007 r. przeprowadzono nadzór archeologiczny nad przyłączem gazowym na ul. Wojska Polskiego 2a¹⁶⁴⁷, gdzie zarejestrowano mocno zniszczone pozostałości muru miejskiego. W tym samym roku wykonano również 7 wykopów archeologicznych w rejonie ul. Solnej i Browarnej¹⁶⁴⁸, w których natrafiono na dobrze zachowany odcinek miejskiego muru. Pozytywne wyniki przyniosły

1638 K. Kozłowska, J. Ćwikła 1995.

1639 A. Pustelnik 1996.

1640 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 1999; K. Kozłowska, R. Turakiewicz 1999a.

1641 K. Kozłowska 1999.

1642 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 2002.

1643 K. Kozłowska 2003.

1644 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 2004.

1645 R. Turakiewicz, A. Wasilewska, K. Kozłowska, M. Reznar 2006; R. Turakiewicz, M. Reznar 2007a.

1646 R. Turakiewicz, M. Reznar 2007.

1647 R. Turakiewicz 2007.

1648 R. Turakiewicz, M. Reznar, W. Stangret 2007.

także nadzory nad budową ciepłociągu wykonane między październikiem 2007 a kwietniem 2008 r.¹⁶⁴⁹. W ich wyniku zaobserwowano zniszczony wcześniejszymi instalacjami pojedynczy fragment muru.

Najważniejsze dla poznania obwarowań Raciborza wydają się badania towarzyszące remontowi ul. Odrzańskiej w północnej części miasta z 2008 i 2009 r.. Obserwowano wówczas relikty kurtyny oraz bramy miejskiej¹⁶⁵⁰.

18.2. Racibórz otrzymał prawo miejskie być może już przed 1217 r.¹⁶⁵¹. Prawdopodobnie było to prawo flamandzkie¹⁶⁵², zamienione w 1299 r. na średzką odmianę prawa magdeburskiego¹⁶⁵³.

Losy Raciborza jako stolicy księstwa i miasta bliskiego Bramie Morawskiej nie należały do spokojnych. Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta był zapewne najazd tatarski w 1241 r., gdy, według Długosza, zaatakowano gród¹⁶⁵⁴. Niedługo później, bo w 1249 r., Racibórz został spalony przez walczącego z księciem Władysławem opolskim (1246 – 1281)¹⁶⁵⁵ biskupa ołomunieckiego Brunona¹⁶⁵⁶. W latach 1285 – 87 w raciborskim grodzie znalazł schronienie biskup wrocławski Tomasz Zarembo, skonfliktowany z księciem Henrykiem IV Probussem. Sytuacja ta doprowadziła do oblężenia grodu przez wojska wrocławskie w 1287 r.¹⁶⁵⁷. Z kolei nieugięta polityka Przemysława księcia raciborskiego (1281 – 1306)¹⁶⁵⁸, niechętnego złożeniu hołdu władcy Czech, była przyczyną najazdu króla Wacława II w 1290 r.¹⁶⁵⁹.

W przeciągu XIV i XV w. miasto Racibórz również było wielokrotnie zagrożone. W 1345 r. wojska Kazimierza Wielkiego zostały powstrzymane jeszcze zanim doszło do ataku na miasto¹⁶⁶⁰. Zaś w 1400 r. ośrodek próbował zdobyć Zygmunt Luksemburski, jednak oblężenie nie powiodło się¹⁶⁶¹. Podczas wojen husyckich książę raciborski Jan II Żelazny (1380/2 – 1424)¹⁶⁶² nierozważnie uwięził husyckich posłów. Zachowanie to doprowadziło do działań odwetowych w latach 1430 i 1433¹⁶⁶³, jednak brak w źródłach dowodów, by atakowano samo miasto.

Racibórz, obok Cieszyna, był w średniowieczu największym miastem Górnego Śląska.

1649 R. Turakiewicz 2007/2008.

1650 R. Turakiewicz, M. Reznar, W. Stangret 2008/2009.

1651 CDS VII, cz. 1, s. 115; N. Mika 2003, s. 123; M. Wójcik 2008, s. 59-63.

1652 N. Mika 2003, s. 124.

1653 SUB 6, nr 473; N. Mika 2003, s. 125-126.

1654 J. Długosz 1975, s. 17-18; N. Mika 2002, s. 21.

1655 Książęta 1995, s. 120-123; K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

1656 J. Długosz 1975, s. 67; N. Mika 2010, s. 33-34.

1657 N. Mika 2010, s. 38-39.

1658 Książęta 1995, s. 32-33; K. Jasiński 2007, s. 624-629; J. Horwat 2007, s. 70-72.

1659 SUB 5, nr 512; N. Mika 2010, s. 46-47.

1660 Ratiborer Chronik 1862, s. 115;

1661 Ratiborer Chronik 1862, s. 116; N. Mika 2010, s. 48.

1662 Książęta 1995, s. 58-59.

1663 Ruch husycki 1953, s. 171; N. Mika 2010, s. 50-51.

W 1337 r. do parafii raciborskich należało 2882 osób¹⁶⁶⁴. Szacunkowa liczba mieszczan na początku XV w. wynosiła zdaniem T. Ładogórskiego około 3100 ludzi¹⁶⁶⁵. W początku XVI w. w mieście stało 288 domów mieszczkańskich (stan podany w urbarzu z 1532 r.)¹⁶⁶⁶, co pozwala mi oszacować liczbę mieszkańców na około 2000. Powierzchnia średniowiecznego miasta wynosiła około 19,25 ha, a długość obwodu około 1700 m¹⁶⁶⁷.

18.3.1. Trudno ocenić, czy Racibórz posiadał umocnienia poprzedzające fortyfikacje murowane. Źródła pisane wymieniają wiele zagrożeń, na jakie miasto było narażone w XIII w. Brak dokładnych danych nie pozwala jednak zrekonstruować przebiegu wydarzeń z lat 1241¹⁶⁶⁸, 1287¹⁶⁶⁹ i 1290¹⁶⁷⁰. Również w dokumencie księcia Władysława z 21 marca 1280 r., w którym opisano odwagę raciborzan i ich ofiarą obronę, nie zamieszczono informacji o miejskich umocnieniach¹⁶⁷¹.

Stąd pierwszą wzmianką o istnieniu muru miejskiego jest dokument księcia Przemysława z 10 listopada 1290 r.. Mowa w nim o ataku, zapewne wojsk Wacława II i szturmie na mury¹⁶⁷².

Zawieruchy wojenne XIV w. przeważnie omijały Racibórz. Wiadomo jednak, że w 1351 r. miasto nawiedził pożar, w czasie którego spłonęła Brama Nowa (ryc. 10: h)¹⁶⁷³. Dopiero w 1400 r. wojska Zygmunta Luksemburskiego przez osiem dni oblegały miasto, jednakże bez powodzenia¹⁶⁷⁴. Dla zamknięcia kordonu wokół miasta król nakazał wznieść płoty¹⁶⁷⁵.

Niekorzystnie na stan murów miejskich wpłynął pożar z 1426 r., gdy od ognia zawalić się miały *...omnes turres in circuitu muri exuste erant, preterquam valva qua itur ad Lupsicz, et valva qua itum ad castrum...*¹⁶⁷⁶.

Mury miejskie ponownie poddane zostały próbie w czasie wojny trzydziestoletniej¹⁶⁷⁷. W 1626 r. miastu zagrozili żołnierze Ernsta von Mansfelda. Również w 1633 r. i w 1642 r. ośrodek zajęły protestanckie wojska. Przeciwno szwedzkiej załodze cesarz wysłał posiłki wołoskie. Raciborzanie nie wpuścili ich jednak do miasta, zamykając bramy i ostrzeliwując z murów.

1664 MPV I, s. 366; W. Dziewulski 1967, s. 79.

1665 T. Ładogórski 1958, s. 147.

1666 J. Burek 1981, s. 75.

1667 Pomiary za: geoportal.gov.pl.

1668 J. Długosz 1975, s. 17-18; N. Mika 2002, s. 21.

1669 N. Mika 2010, s. 38-39.

1670 SUB 5, nr 512; N. Mika 2010, s. 46-47.

1671 SUB 4, nr 388; N. Mika 2010, s. 35.

1672 SUB 5, nr 512.

1673 P. Newerla 2008, s. 144.

1674 Ratiborer Chronik 1862, s. 116.

1675 N. Mika tłumaczy treść dokumentu podając, że: *...król Zygmunt, władca Węgier, obległ z Węgrami miasto Racibórz, rozłożywszy się naprzeciw z **machinami**, lecz nie zdołał niczego uczynić.* (za: N. Mika 2010, s. 48), podczas gdy w dokumencie mowa: *...circumvallavit cum Ungaris Civitatem Ratibor, sed non fuit tante audacie quod intresset **sepes** ante civitatem...* (za: Ratiborer Chronik 1862, s. 116).

1676 Ratiborer Chronik 1862, s. 117; G. Wawoczny 1998, s. 15.

1677 N. Mika 2010, s. 81-86..

Najstarszym przedstawieniem Raciborza jest miniatura umieszczona na planie Helwiga (ryc. VIII.18.2)¹⁶⁷⁸. Można na niej zauważyć zabudowania bramy w narożniku zachodnim miasta w pobliżu rzeki oraz Bramy Odrzańskiej przy narożniku północnym. Wzdłuż południowego odcinka muru widoczne są również trzy baszty.

Najstarszy znany plan miasta pochodzi z 1742 r. (ryc. VIII.18.3)¹⁶⁷⁹. Ukazany na nim Racibórz od północy i wschodu otoczony jest zakolem Odry, w części północno – zachodniej oraz zachodniej miasta bronią dodatkowo węższe strumienie i kanały. Pozostałe jego partie otoczone są prawdopodobnie suchą fosą. Na planie widoczny jest jeszcze prawie pełen obwód murowany. Jedynie od strony zamku na zachód od Bramy Odrzańskiej nie naniesiono zarysu umocnień. Części północna i wschodnia obwodu pozbawione są baszt, które w liczbie 11 znajdują się wzdłuż odcinka południowego. Od południa i zachodu miasto otoczone jest również zewnętrzną linią umocnień. Jej przebieg zaczyna się przy Odrze, a kończy pomiędzy dzisiejszymi ul. Piwną i Węglową, gdzie łączy się następnie z obwodem wewnętrznym. Wzdłuż zewnętrznego odcinka znajduje się tylko jedna baszta/basteja w narożniku południowo – wschodnim miasta. Trudno na podstawie tylko tego planu określić, jaki charakter miał ten obwód. Forma sugeruje, iż mamy do czynienia z nowożytnym dziełem artyleryjskim, być może drewniano – ziemnym.

Na omawianym planie widoczne są trzy bramy miejskie. Od północy znajduje się Brama Odrzańska (*Oder thor*) prowadząca ku zamkowi. Od zachodu umiejscowiona jest Brama Wielka, zaś od południa – Brama Nowa/Starowiejska (*Neue thor*).

Podobną chronologię ma panorama ujęta od strony zachodniej autorstwa F. B. Wernhera (ryc. VIII.18.4)¹⁶⁸⁰, na której Racibórz jest otoczony murem miejskim wzmocnionym fosą. Kanał ten na odcinku zachodnim jest stosunkowo szeroki i zaopatrywany w wodę z Odry. W części południowej widoczne zaś są jedynie zarośla i szuwary, być może świadectwo zarośniętej fosy. Odcinek północny na tym widoku jest praktycznie całkowicie zasłonięty przez zabudowę miasta. Jedynie w pobliżu mostu na rzece widoczna jest Brama Odrzańska (*Oder Thor*), która w dolnych partiach ma plan czworoboku, w górnych zaś – ośmioboku. Wieża bramy zwieńczona jest spadzistym dachem krytym dachówką. Odcinek zachodni rozpoczyna się wieżą (niepodpisanej w legendzie) Wielkiej Bramy (ryc. VIII.18.1: n) o czterech kondygnacjach, z czego najniższej, z przejazdem, nie widać. Górne piętra wieży mają pojedyncze strzelnice, a całość wieńczy machikuły. Do obrony kurtyny służy krenelaż i zadaszony krużganek obrońców. Kurtyna odcinka zachodniego od wysokości kościoła farnego ku południu jest całkowicie obudowana domostwami.

1678 B. Czechowicz 2008, s. 23, ryc. I.

1679 N. Mika 2010, s. 54.

1680 F. B. Wernher 1750, s. 101.

W prawej części szkicu zaś widoczna jest zwieńczona krenelażem wieża Bramy Starowiejskiej/Nowej (*Altdorfer Thor*)¹⁶⁸¹.

Obok powyższego szkicu znany również kolorowany miedzioryt ukazujący panoramę Raciborza autorstwa F. B. Wernhera (ryc. VIII.18.5)¹⁶⁸². Od opisanego powyżej szkicu różnią go tylko niewielkie szczegóły. Tuż przy moście na Odrze znajduje się strzelista wieża Bramy Odrzańskiej (*Oder Thor*), zwieńczona machikułami i dachem. Od bramy ku zachodowi biegł mur kurtynowy z krenelażem i wąskimi strzelnicami. Niepodpisana Brama Wielka ma formę niskiej czworobocznej wieży. Na panoramie przejazd bramny zasłaniają zarośla. Powyżej widoczna jest kondygnacja z dwoma oknami oraz piętro z gotyckimi blendami na fasadzie. Widoczna na południe od bramy kurtyna aż do klasztoru dominikanek ma szereg strzelnic, dalej ku wschodowi tylko krenelaż. Na prawym skraju miasta znajduje się wieża Bramy Starowiejskiej/Nowej (*Altdorfer Thor*), o czworobocznym trzonie zwieńczonym machikułami.

Trzeci widok miasta autorstwa F. B. Wernhera towarzyszy mapie księstwa raciborskiego (ryc. VIII.18.6)¹⁶⁸³. Przedstawia Racibórz od północnego – wschodu. Po prawej stronie panoramy widoczny jest zamek, od którego do Bramy Odrzańskiej (*Oder Thor*) prowadzi drewniany most. Brama w dolnej kondygnacji wzniesiona jest na planie kwadratu, w dwóch górnych – ośmioboku. Przed wieżą bramy widoczny jest wydłużony zadaszony budynek z licznymi oknami flankujący przyczółek mostu. Kurtyna od północnego – wschodu obudowana jest w większości drewnianymi budynkami. Widoczne fragmenty kurtyny utrzymane są w dobrym stanie i posiadają liczne strzelnice. Nad Odrą autor umiejscowił również zadaszoną, niewiele wyższą od kurtyny basztę oraz półkolistą oszkarpowaną basteję. Obiekty te znajdują się na północ od dzisiejszej ul. Stefana Batorego. Pośrodku panoramy, zza zabudowy miejskiej widoczna jest również wieża Bramy Starowiejskiej/Nowej (*Altdorfer Thor*) zwieńczona renesansowym krenelażem.

18.3.2. Do dnia dzisiejszego w Raciborzu przetrwało pięć odcinków muru miejskiego¹⁶⁸⁴. Dwa z nich znajdują się przy ul. Podwale. Odcinek północny ma zachowaną długość 42 m (ryc. VIII.18.1: c). Jego południowy koniec stanowi ul. A. Mickiewicza, gdzie kurtyna została rozebrana. Jednak przyglądając się topografii parku po południowej stronie jezdni oraz znajdującym się w nim złomom muru ceglanego można przypuszczać, że dalszy ciąg kurtyny ukryty jest tuż pod powierzchnią murawy (ryc. VIII.18.1: d). Odcinek północny ma przeciętną grubość około 1,45 m. Wzniesiono go w technice *opus emplectum* z cegły palcówki układanej w wątkach gotyckim

i kowadełkowym, typowym już dla murów nowożytnych. Jest to zasadniczo prosty odcinek o przebiegu z północnego - zachodu ku południowemu - wschodowi.

Odcinek południowy przy ul. Podwale znajduje się pomiędzy parkingiem a galerią handlową (ryc. VIII.18.1: e). Częściowo został on wyremontowany, częściowo zaś otynkowany. Ogólny stan zachowania można uznać za dobry, jednak w czasie oględzin wiosną 2012 r. zauważyłem świeże pęknięcia i ubytki w licu, powodujące wymywanie i destrukcję jądra muru. Odcinek wzniesiono w technice *opus emplectum*, z licem ceglanym układanym w wążku wendyjskim. Jądro stanowi rumosz ceglany i kamienny zalany zaprawą wapienną. Odcinek zachował się na długości 31,3 m, a jego grubość wynosi około 1,5 m.

Na terenie miejskiego skweru pomiędzy ul. M. Drzymały i Węglową znajduje się kolejny odcinek miejskiej kurtyny o zachowanej długości 38,75 m (ryc. VIII.18.1: f). Fragment ten o przebiegu z południowego - wschodu ku północnemu - zachodowi posiada na obserwowanej długości 5 załamań tworzących odcinek wklęsły. Wzniesiono go w technice *opus emplectum* z licem ceglanym układanym w różnych wątkach, z dominacją wążku nieregularnego. Posadowienie na krawędzi skarpy miejskiej wymusiło różnicę w wysokości pomiędzy licem wewnętrznym a zewnętrznym. Od wewnątrz mur zachował się na maksymalną wysokość 3,25 m i zakończony jest relikami ganku obrońców. Od zewnątrz jego maksymalna wysokość wynosi 4,65 m. Grubość muru jest nieregularna i waha się od 0,95 do 1,8 m. Lico zewnętrzne w części wschodniej wzmocniono dodatkowo dwiema ceglanymi przyporami. Analiza wążku kowadełkowego i rozmiaru cegły sugeruje czas powstania na schyłek XV lub początek XVI w. i ich wtórną budowę względem kurtyny.

Najczęściej omawianym i prezentowanym turystom zachowanym fragmentem umocnień jest tzw. Baszta Więzienna przy ul. Basztowej wraz z niewielkim reliktem kurtyny (ryc. VIII.18.1: g). Jej aktualna, renesansowa kreacja jest wynikiem prac remontowych po pożarze z 1574 r.¹⁶⁸⁵. Wzniesiono ją na planie prostokąta o wymiarach 4,9 x 6,75 m. Obiekt miał w średniowieczu 3 kondygnacje o łącznej wysokości około 10,75 m. Wydaje się, że już pierwotna gotycka baszta była zamknięta od strony miasta. W trakcie badań I. Wrońskiej i M. Wrońskiego na wysokości około 4,5 m odkryto wejście na ganek obrońców¹⁶⁸⁶. Niewielka odległość od domniemanej lokalizacji Bramy Starowiejskiej/Nowej pozwala mi zasugerować, że wbrew nazwie obiekt ten nie pełnił pierwotnie funkcji baszty ale wieży przybramnej. Moją hipotezę mogą potwierdzić widoki F. B. Wernhera ukazujące w tej okolicy tylko jedną dominantę – Bramy Starowiejskiej/Nowej, o prostokątnym planie i zwieńczonej renesansowym krenelażem. Wymaga

1681 Tożsama z Bramą Nową.
1682 F. B. Wernher 1732-52, tabl. IX.
1683 Za: <http://fotopolska.eu/>
1684 Racibórz 2009.

1685 P. Newerla 2008, s. 159.
1686 I. Wrońska, M. Wroński 1983, s. 57-58.

ona jednak weryfikacji archeologicznej, zwłaszcza odsłonięcia pozostałości samego obiektu.

Towarzyszący Baszcie Więziennej odcinek miejskiego muru ma długość około 4,3 m. W licu wewnętrznym widoczne są partie wykonane w wątku wendyjskim oraz nieregularnym. Trzon kurtyny na tym odcinku ma wysokość około 4,5 m, a przedpiersie około 1,7 m.

Ostatni zachowany odcinek muru miejskiego znajduje się na posesji przy ul. Browarnej 22 (ryc. VIII.18.1: i). Pomiędzy blokami z wielkiej płyty znajduje się fragment kurtyny o długości 12,6 m wzniesionej w technice *opus empectum*, z licem ceglanym o dominującym wątku główkowym. Lica w większości powstały w wyniku napraw i trudno odnaleźć ich partie pierwotne. Mur ma grubość 2,2 m i zachowaną wysokość sięgającą 3,3 m nad poziom dzisiejszego gruntu.

18.3.3 Północna część obwodu obronnego miasta została przebadana w trakcie remontu ul. Odrzańskiej (ryc. VIII.18.1: b, VIII.18.7). Założono wówczas wykopy badawcze mające na celu rozpoznać przebieg kurtyny, ulicy przymurnej oraz wyeksplorować wnętrze bramy.

W wykopach zaobserwowano odcinek kurtyny o długości 8,3 m i grubości 2,3 – 2,4 m o przebiegu wschód – zachód (ryc. VIII.18.1: b)¹⁶⁸⁷. Wzniesiono go w technice *opus empectum* z ceglanymi partiami zewnętrznymi grubości jednej wozówki. Do opracowania lic użyto cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 7,5 – 9,5 x 13,0 – 14,0 x 26,0 – 28,0 cm, sporadycznie również zendrówki, układanych w nieregularnym wątku. Jądro muru wypełniano gruzem ceglanym łączonym zaprawą wapienną i gliną. Fundament, o grubości równej lub miejscami grubszej o 7,5 – 9 cm niż partia naziemna, wzniesiono na 0,4 m warstwie żwiru nasypanego na calej. Posadowienie fundamentu zarejestrowano na poziomie 187,0 – 186,95 m n.p.m., a więc około 0,4 m poniżej ówczesnego poziomu gruntu. W murze znajdował się otwór odpływowy o średnicy około 0,2 m.

W wykopie rozpoznano również bramę miejską (ryc. VIII.18.7: a)¹⁶⁸⁸. Ulokowana była skośnie w stosunku do dzisiejszego przebiegu ul. Odrzańskiej. Ściany boczne budynku bramy miały długość około 6,3 m i 2,1 m grubości. Prześwit bramy wynosił 3 m, a wnętrze przejazdu poszerzało się do 4 m. Technika murowania bramy jest analogiczna jak kurtyny. Pomimo przewiązania fundament bramy posadowiony jest płycej o około 0,2 m niż muru obwodowego. Poniżej fundamentowania bramy zalega warstwa użytkowa. Wnętrze na poziomie 187,3 m n.p.m. wyłożono brukiem z otoczków ułożonych na 10 centymetrowej piaskowej podsypce (ryc. VIII.18.1: d). Bramie miejskiej od XVI w. towarzyszyło potężne dzieło artyleryjskie, prawdopodobnie w formie bastei flankującej przejazd (ryc. VIII.18.7: c)¹⁶⁸⁹, moim zdaniem tożsamej z budynkiem widocznym na jednej z miniatur F. B. Wernhera (ryc. VIII.18.6).

1687 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008/2009, s. 4.

1688 Ibidem, s. 5.

1689 Ibidem, s. 5.

Nadzory archeologiczne nad budową ciepłociągu we wschodniej części miasta na ul. Basztowej przy skrzyżowaniu z ul. Węglową i Młyńską, pozwoliły na rejestrację reliktu muru jedynie na szerokości około 0,5 m¹⁶⁹⁰.

W południowej części miasta przeprowadzono największą liczbę badań. Skupione były zwłaszcza w rejonie ul. Lecznicej, Browarnej i Solnej. W trakcie nadzoru nad instalacją sieci wodociągowej pomiędzy ul. Leczniczą i Browarną odsłonięto zniszczony mur o grubości około 0,9 m, wzniesiony z cegły palcówki o wymiarach uśrednionych 9 x 13 x 25 cm¹⁶⁹¹. Znajdował się w odległości 3,8 m na południe od domniemanego przebiegu muru miejskiego.

Przesuwając się dalej na zachód, przy posesjach Browarna 16 i 18 odkryto relikt muru o grubości około 2 m, wzniesiony w technice *opus empectum* (ryc. 10: j)¹⁶⁹². Jądro wykonano z gruzu ceglanego łączonego zaprawą wapienną i gliną. Lica wzniesiono z cegły o wymiarach około 9,5 – 10,0 x 12,5 – 13,0 x 24,0 – 28,0 cm. W tym rejonie odkryto również drugi odcinek kurtyny, długości około 3,6 m (ryc. VIII.18.1: k)¹⁶⁹³. W wykopie zaobserwowano fundamentowanie. Bez wkopywania, na calcu rozsypano gruz oraz miał ceglany stanowiące podsypkę pod posadowiony na nich fundament. Pierwszy poziom cegieł ułożono w formie rolki, następne zaś bez widocznego wątku. Użyte cegły miały uśrednione wymiary 8,0 – 9,0 x 13,5 – 14,0 x 26,5 – 27,0 cm i łączono je zaprawą wapienną przemieszaną z gliną.

Na dalsze odcinki muru kurtynowego natrafiono przy ul. Solnej. Pomiędzy kamienicą Solna 21 a Szkołą Podstawową nr 4 odnaleziono zniszczony relikt muru obwodowego (ryc. VIII.18.1: l)¹⁶⁹⁴. Lico północne, wewnętrzne, zostało zniszczone, przez co zachowany fragment miał jedynie 1,2 m szerokości. W wykopie zaobserwowano grubą na 0,3 m warstwę gruzu ceglanego, stanowiącego podwalinę fundamentu. Sam fundament wzniesiono z cegły układanej w licu w nieregularnym wątku¹⁶⁹⁵. Cegła użyta do budowy muru miała wymiary uśrednione 9,0 – 9,5 x 13,5 – 14,0 x 27,0 – 29,0 cm i była łączona zaprawą wapienną. Ceglana partia zewnętrzna miała grubość około 0,8 m, wewnętrzna zaś 0,36 m. Jądro muru stanowił gruz ceglany łączony zaprawą wapienną i gliną. Zachowany relikt kończył się prostopadłym odcinkiem będącym zapewne pozostałością baszty lub przypory. Do jej wzniesienia użyto cegły o odmiennych wymiarach około 6,5 – 7,0 x 14,5 – 15,0 x 30,0 cm.

W odległości około 6,5 m od narożnika północno – zachodniego budynku Solna 36

1690 R. Turakiewicz 2007/2008, s. 6.

1691 K. Kozłowska, J. Ćwikła 1995; M. Krakowski 1995.

1692 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 1999; K. Kozłowska 1999, s. 3-4.

1693 R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2007, s. 10-11.

1694 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 1999a, s. 3.

1695 Wozówka, główka, główka, wozówka, główka, główka.

znajdował się relikw muru o grubości 2,35 m (ryc. VIII.18.1: t)¹⁶⁹⁶. Jego obserwowana wysokość wynosiła 1,3 m, ale wykopu nie przegłębiono do calca. Mur wzniesiono w technice *opus emplectum*. Lica wykonano z cegły palcówki o wymiarach około 8,5 – 9,0 x 14,5 x 29,0 cm układanej w wążku wendyjskim. Partia zewnętrzna miała grubość 0,76 m (dwóch wozówek), wewnętrzna zaś 0,28 m (jednej wozówki). Jądro muru składało się z gruzu ceglano-łączącego zaprawą wapienną. Po zewnętrznej stronie muru, w nawarstwieniach do niego przylegających, zaobserwowano liczne muszle ślimaków, świadczące według autorów o obecności fosy.

W trakcie eksploracji wykopu na podwórzach przy ul. Wojska Polskiego, Solnej i Placu Wolności natrafiono na nawarstwienia rozbiórkowe o sporej miąższości, składające się z zaprawy wapiennej oraz ułamków cegły palcówki¹⁶⁹⁷, być może będące pozostałością po murze miejskim.

Przy ul. Solnej odsłonięto również datowaną na XIV w. drogę ułożoną z dranic¹⁶⁹⁸. Wydaje się, że jest to pozostałość ulicy przymurnej.

W zachodniej części miasta badania przeprowadzono na posesji Wojska Polskiego 2a¹⁶⁹⁹. W trakcie kopania rowu pod przyłącze gazowe natrafiono na zniszczony mur wzniesiony w technice *opus emplectum* (ryc. VIII.18.1: m). Jego zarejestrowana grubość wynosiła 1,2 m, partie zewnętrzne zaś miały po około 0,3-0,4 m. Lica wymurowano z cegły palcówki o wymiarach około 8,5 – 9,0 x 13,5 x 26,0 cm. Fragment ten został silnie uszkodzony w trakcie budowy kamienicy.

18.4. W późnym średniowieczu Racibórz miał pełen obwód murowany. Jego wzmocnieniem od północy była rzeka, od wschodu mokradła, od pozostałych stron prawdopodobnie fosa. Czas powstania muru należy określić na schyłek XIII w.. Dokument z 1290 r. wskazuje, że mury wówczas już istniały, jednak charakter nawarstwień towarzyszących umocnieniom murowanym nie pozwala na dokładniejsze określenie czasu budowy. Ostrożnie inicjatywę budowlaną mogą przypisać księciu Władysławowi opolskiemu, czego weryfikacja wymaga jednak dalszych badań.

Mur miejski Raciborza wzniesiono w technice *opus emplectum*. Jego jądro stanowił gruz ceglany łączony zaprawą wapienną i gliną. W południowych partiach miasta zaobserwowano układ warstw naprzemiennie gruzu i gliny. Lica wznoszono z cegły palcówki o zróżnicowanych wymiarach. Poszczególne partie muru wznoszono w różnych układach: wendyjskim, kowadełkowym, a najczęściej bez jednolitego układu. Fundament tylko na niektórych odcinkach posiadał odsadzkę szerokości do 9 cm. Stopa fundamentowa sadowiona była na podsypce z gruzu, żwiru lub też gliny usypywanych wprost na calcu lub w płytkich, o niespełna 0,5 m głębokości

rowach fundamentowych. Sam fundament miał najczęściej około 0,4 m wysokości.

W części północnej miasta zarejestrowano kurtynę grubości 2,3 - 2,4 m, południowe partie przy ul. Browarnej miały zaś od 1,6 do 2,0 m, a dalej na zachód przy ul. Solnej od 2,3 do 2,5 m. Różna jest również grubość partii ceglanych muru. W części północnej mają grubość jednej wozówki, z kolei partie zewnętrzne na południu miasta – dwóch. Wydaje się, że różnice w technice i jakości murowania zależne są od muratorów pracujących nad danym odcinkiem, a zmiany grubości prawdopodobnie wynikają z chęci dostosowania się do lokalnych warunków, np. stabilności gruntu. Płynąca rzeka oraz mokradła pozwoliły zapewne budowniczym na oszczędniejszą budowę i postawienie cieńszego muru. Obronę aktywną zapewniał ganek obrońców osłonięty przedpiersiem z krenelażem oraz baszty w liczbie 11, skupione na odcinku południowym. Jedna z nich, obserwowana archeologicznie, znajdowała się pomiędzy ul. Basztową i Lecznica. Zachowane relikty pozwalają sądzić, że mur raciborski był relatywnie niski. Ganek obrońców przy tzw. Baszcie Więziennej znajduje się na wysokości około 4,5 m ponad poziom gruntu. Wysokość całkowita z przedpiersiem wynosi zaś około 6,2 m.

W początkowej fazie miasto posiadało dwie bramy. Od północy ku zamkowi prowadziła Brama Odrzańska. Miała formę prostokątnej budowli, o wymiarach 6,3 x 8,2 m i świetle bramy około 3 m. Sień przejazdowa była wybrukowana. Brama miała formę wieżową, o czym świadczy XVIII w. ikonografia. Rozebrano ją w 1828 r.¹⁷⁰⁰. Od zachodu do miasta prowadziła brama znajdująca się u wylotu ul. Długiej, zwana Wielką. Została rozebrana w 1818 r.¹⁷⁰¹. Prawdopodobnie wtórnie, o czym świadczy nazwa, w I połowie XIV w., wzniesiono bramę południową, zwaną Nową lub Starowiejską. Być może zachowana do dziś tzw. Baszta Więzienna pełniła pierwotnie funkcję wieży przybramnej. Hipoteza ta wymaga jednak dalszych badań, zwłaszcza rozpoznania archeologicznego samej bramy.

1696 K. Kozłowska, R. Turakiewicz 1999; K. Kozłowska 1999, s. 3-4.

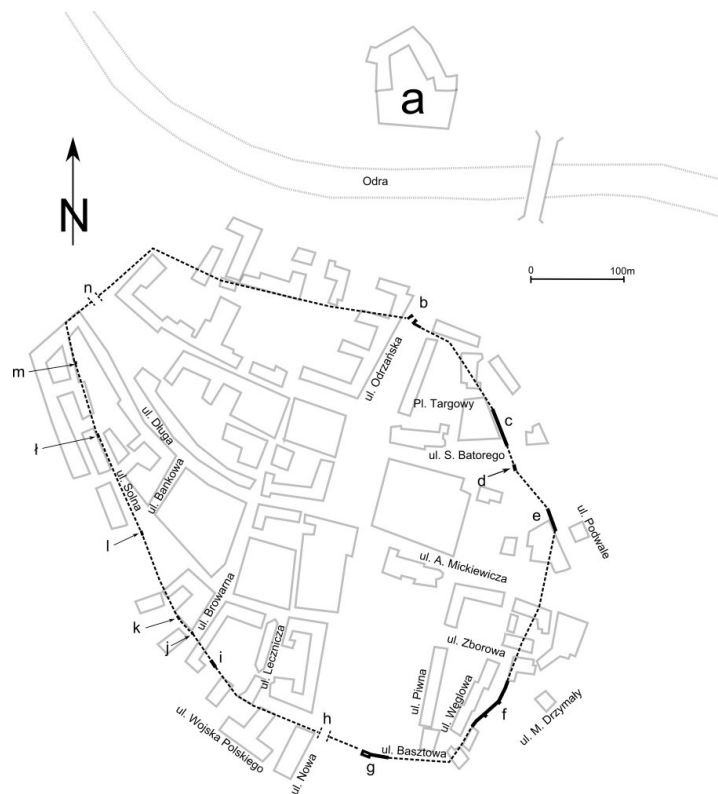
1697 K. Kozłowska 1999, s. 5.

1698 K. Kozłowska 2003, s. 3-4.

1699 R. Turakiewicz 2007, s. 5-6.

1700 P. Newerla 2008, s. 143-144.

1701 Ibidem, s. 185-186.

Ryc. VIII.18.1: Racibórz. Plan. Rys. autora.

a: zamek
b: Brama Odrzańska; h: Brama Starowiejska/Nowa; n: Brama Wielka; g: Baszta Więzienna
c, d, e, f, i: relikty muru miejskiego
k, l, m: relikty muru miejskiego obserwowane archeologicznie

Ryc. VIII.18.2: Racibórz. Fragment mapy M. Helwiga z 1561 r., za: B. Czechowicz 2008, ryc. I.

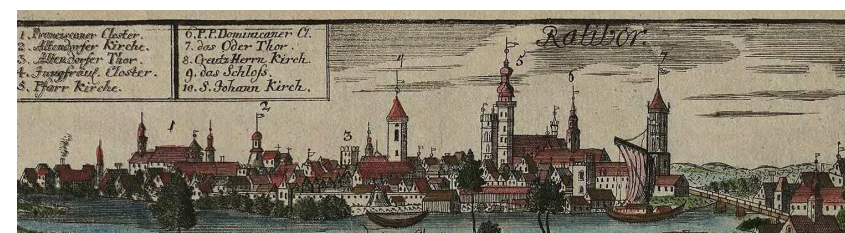
Ryc. VIII.18.3: Racibórz. Plan z 1742 r., za: N. Mika 2010, s. 54.

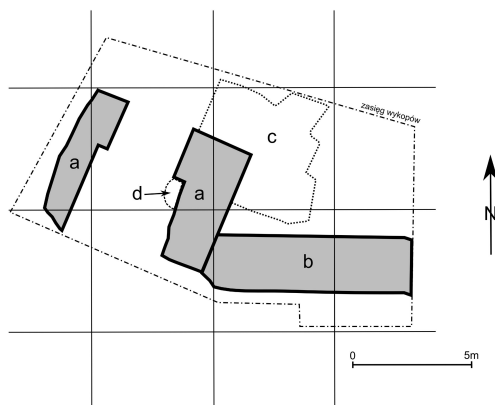
Ryc. VIII.18.4: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 101.

Ryc. VIII.18.5: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. IX.

Ryc. VIII.18.6: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: <http://fotopolska.eu/>.

Ryc. VIII.18.7: Racibórz. Plan reliktyw Bramy Odrzańskiej. Za: R. Turakiewicz, M. Rezner, W. Stangret 2008/2009.

19. Strzelce Opolskie

19.1. W 1906 r. ukazała się najstarsza monografia Strzelce autorstwa D. Eberleina¹⁷⁰². Następnie w jednym z lokalnych czasopism w 1929 r. opublikowano obszerny artykuł o losach miasta¹⁷⁰³. W latach 20. XX w. wydano również przyczynkarskie artykuły poświęcone dziejom Strzelce¹⁷⁰⁴. Przedwojenne piśmiennictwo wciąż przedstawia dużą wartość poznawczą, szczególnie, że w wielu wypadkach autorzy mieli do dyspozycji dokumenty, które nie przetrwały pożogi wojennej.

W 1961 r. wydano zeszyt *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*¹⁷⁰⁵ poświęcony strzeleckiemu powiatowi. Opisano w nim pokrótce relikty miejskiego muru w Strzelcach.

Monografia ziemi strzeleckiej wydana pod redakcją W. Dziewulskiego i J. Kroszela¹⁷⁰⁶, ze względu na niewielką ilość miejsca poświęconego losom miasta w średniowieczu, nie wyczerpuje tej problematyki¹⁷⁰⁷. Podobnie opublikowana kilka lat później książka pod redakcją F. Hawranka skupia się na innych aspektach dziejów ośrodka¹⁷⁰⁸.

Nakładem starań i środków Domu Współpracy Polsko – Niemieckiej, w 2003 r. wydano niewielki zbiór artykułów poświęconych powiatowi strzeleckiemu. Wśród nich znalazło się przydatne opracowanie stanu badań archeologicznych autorstwa K. Spychały¹⁷⁰⁹. Ostatnią monograficzną próbą ujęcia dziejów Strzelce jest powstała w 2011 r. książka R. Morawca¹⁷¹⁰.

Badania archeologiczne i architektoniczne Strzelce skupione były w zdecydowanej mierze na poznaniu zespołu zamkowego (ryc. VIII.19.1: d). Wynikami tych badań są nie tylko sprawozdania¹⁷¹¹ i artykuły o sprawozdawczym charakterze¹⁷¹² ale też monografia samego zamku¹⁷¹³.

Mury miejskie Strzelce nie zostały jak dotąd przebadane archeologicznie. Odcinki zachowane posiadają natomiast, istotne w dalszych badaniach, inwentaryzacje architektoniczne¹⁷¹⁴.

19.2. Strzelce pojawiają się w źródłach pisanych po raz pierwszy w 1234 r.¹⁷¹⁵. Dokładniejszą

1702 D. Eberlein 1906.

1703 J. Reichel 1929.

1704 A. Nowack 1902; A. Nowack 1924; Aus der Chelmer Lande 1925-1929.

1705 E. Dwornik – Gutowska, E. Symbratowicz 1961, s. 42-46.

1706 Strzelce 1970.

1707 K. Jonca 1970.

1708 Strzelce 1974.

1709 K. Spychała 2003.

1710 R. Morawiec 2011.

1711 K. Rainczak 1963O; J. Kościuk, S. Medeksza 1977; J. Romanow, W. Piszczalkowski 1979; M. Dworska, A. Kamiński 1994.

1712 J. Romanow 2007c.

1713 M. Gaworski 2004.

1714 S. Wojdon 1973a.

1715 CDS 7, cz. I, s. 202; K. Jonca 1970, s. 51, 54.

informację o wsi (*villa*) odnaleźć możemy w dokumencie z 1271 r.¹⁷¹⁶. Skąpą ilość źródeł z początków istnienia miejscowości uzupełnia *Liber Fundationis Episcopatus Vratislaviensis* z 1305 r., gdzie odnotowano istnienie Strzelce i Strzelec Polskich¹⁷¹⁷. Zdaniem K. Joncy informacja ta pozwala sądzić, że w początku XIV w. Strzelce posiadały prawo niemieckie¹⁷¹⁸. Twierdzenie to wydaje się być prawdopodobne, zwłaszcza, że pierwsza pewna informacja o mieście (*nostra civitate*) pochodzi już z 1323 r.¹⁷¹⁹. Tym samym czas powstania miasta możemy określić na okres między 1271 a 1323 lub prawdopodobnie nawet 1305 r. W 1362 r. dokonano natomiast zmiany praw miejskich na wzór Wrocławia¹⁷²⁰. Miasto stosunkowo szybko stało się ośrodkiem liczącym się w regionie. Wpływ na taki stan rzeczy miało zapewne położenie na szlaku pomiędzy Wrocławiem a Krakowem¹⁷²¹.

W międzyczasie w Strzelcach wzniesiono zamek, według badań archeologicznych w 2 połowie XIII lub początku XIV w. (w pierwszej fazie) o formie wieżowej¹⁷²². Datowanie to potwierdza najstarsza informacja związana z jego funkcjonowaniem pochodząca z 1303 r. gdy odnotowano strzeleckie *castrum*¹⁷²³.

Z istotnych wydarzeń XV w. należy odnotować fundację szpitala w 1426 r.¹⁷²⁴ oraz jego przeniesienie w obręb miasta czterdzieści lat później¹⁷²⁵. Brak natomiast informacji o obecności w mieście wojsk husyckich¹⁷²⁶. Powodem są zapewne układy książąt Bernarda (1382 – 1450)¹⁷²⁷ oraz Bolesława V Wołoszka (samodzielne rządy od 1450 do 1460)¹⁷²⁸ z Zygmuntem Korybutowiczem i Dobkiem Puchałą¹⁷²⁹.

Podobnie jak w przypadku całego Górnego Śląska, po śmierci Jana Dobrego (1476 – 1532)¹⁷³⁰ Strzelce przeszły w ręce Hohenzollernów. W związku z tym wydarzeniem, w 1534 r. spisano urbarz¹⁷³¹. Według niego w mieście stały wówczas 82 domostwa, na podstawie czego szacuje się, że miasto zamieszkiwało około 600 osób. Strzelce posiadały obwód liczący około

900 m i powierzchnię około 5,7 ha¹⁷³².

19.3.1. Mury strzeleckie po raz pierwszy odnotowano w dokumencie z 1327 r.¹⁷³³. Pozwala to oszacować czas powstania, a przynajmniej rozpoczęcia budowy obwodu, na początek XIV w. Data ta zarazem dobrze koresponduje z czasem powstania murowanej wieży – pierwszej fazy strzeleckiego zamku¹⁷³⁴.

W 1426 r. wzniesiono za murem miejskim szpital miejski¹⁷³⁵, a w 1478 r. powstała tam kaplica św. Krzyża¹⁷³⁶. W 1505 r. za Bramą Opolską ufundowano zaś kościół św. Barbary (ryc. VIII.19.1: g)¹⁷³⁷. Jest to zarazem najstarsza informacja o miejskich bramach. Druga brama nosiła miano Krakowskiej, co zostało zapisane w testamencie Jerzego von Redern z 1593 r. (ryc. VIII.19.1: c)¹⁷³⁸. W urbarzu z 1534 r. znalazła się informacja o miejskich kamieniołomach i piecach wapienniczych. Odnotowano również, że zamek popadł w ruinę¹⁷³⁹.

Bramy wraz z murem funkcjonowały w kolejnych wiekach. W 1690 r. przy jednej z nich znajdowała się karczma¹⁷⁴⁰. Jeszcze w początkach XVIII w. od 8 do 10 mieszczan było oddelegowanych do pełnienia przy bramach służby wartowniczej¹⁷⁴¹.

Skąpe źródła pisane uzupełnia nowożytna ikonografia i kartografia. Najstarszy widok Strzelce pochodzi z 1537 r. (ryc. VIII.19.2)¹⁷⁴². Na jednej z widoków autor umieścił Opole oraz Strzelce. Układ zabudowy oraz wzajemne relacje położenia miast pozwala nam jednoznacznie określić, że malarz widział miasto od południowego – wschodu. Strzelce na obrazie otacza pełen obwód murowany, pozostający jednak w złym stanie. Widoczne partie w większości mają uszkodzoną koronę muru. Tylko w rejonie bramy miejskiej widzimy zachowane niewielkie szczeliny strzelnic oraz drewniane zadaszenie. Brama ma na pierwszy rzut oka formę prostej furty w murze kurtynowym. Jednak od strony zachodniej przejazdowi bramnemu towarzyszy wyraźna pionowa linia oraz załamanie linii szczytu muru. Przyglądając się ilustracji w dużym powiększeniu możemy dostrzec, że analogiczna linia załamania znajduje się po stronie wschodniej. Prawdopodobnie w toku kolorowania ilustracji zarys bramy został zamalowany. Tym samym formę bramy należy odtworzyć jako prosty czworoboczny budynek o wysokości równej murowi

1716 MPH 4, s. 794; E. Dwornik – Gutowska, E. Symbratowicz 1961, s. 42; K. Jonca 1970, s. 55.

1717 CDS 14, s. 17, 22; K. Jonca 1970, s. 55.

1718 K. Jonca 1970, s. 55.

1719 CDS 2, s. 85; K. Jonca 1970, s. 56.

1720 Urkundensammlung 1832, s. 581; K. Jonca 1970, s. 56.

1721 J. Nowakowa 1951, s. 59-66.

1722 J. Romanow, W. Piszczalkowski 1979, s. 1-3.

1723 M. Gaworski 2004, s. 7.

1724 K. Jonca 1970, s. 60; R. Morawiec 2011, s. 17.

1725 K. Jonca 1970, s. 60.

1726 Ruch husycki 1953, s. 112-113.

1727 Książęta 1995, s. 18-21; K. Jasiński 2007, s. 576-578; J. Horwat 2007, s. 123-124.

1728 Książęta 1995, s. 34-36; K. Jasiński 2007, s. 578-580; J. Horwat 2007, s. 124.

1729 Ruch husycki 1953, s. 132; M. Woźny 2011.

1730 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

1731 Urbarz nie zachował się do naszych czasów. Jego fragmenty za: D. Eberlein 1906 publikuje K. Jonca 1970, s. 62-63.

1732 Pomiary za: geoportal.gov.pl.

1733 A. Nowack 1924, s. 18.

1734 J. Romanow, W. Piszczalkowski 1979, s. 1-3.

1735 K. Jonca 1970, s. 60; R. Morawiec 2011, s. 17.

1736 R. Morawiec 2011, s. 18.

1737 A. Nowack 1924, s. 31.

1738 K. Jonca 1970, s. 66.

1739 R. Morawiec 2011, s. 30-31.

1740 Ibidem, s. 70.

1741 A. Nowack 1902, s. 34.

1742 A. Marsch 1995, s. 125; Die Reisebilder 2001, s. 261-267, il. 28.

kurtynowemu. Obwód na panoramie pozbawiony jest baszt łupinowych. Jedynie w rejonie zamku zauważamy bartyzanę, trudno jednak ocenić, czy należącą do obwołu miejskiego, czy też zamkowego.

Najstarszy plan miasta pochodzi początku XVIII w. (ryc. VIII.19.3)¹⁷⁴³. Wokół miasta możemy dostrzec niewyraźną linię miejskiego muru poprzedzonego fosą. W części północno – wschodniej i wschodniej fosa ta jest zasilana wodą z pobliskiego strumienia. W zaznaczonym obwodzie, w rejonie zamku widoczne jest załamanie, tworzące wyraźny, prostokątny występ wystający poza obrys regularnego owalu miasta.

Bardziej szczegółowy jest plan Strzelec z 1749 r. (ryc. VIII.19.4)¹⁷⁴⁴. Tu również możemy zaobserwować ciek wodny otaczający miasto od wschodu i częściowo od północy. Miasto w całości otoczone jest murem miejskim pozbawionym baszt. Dodatkowo w rejonie kościoła parafialnego św. Wawrzyńca widoczny jest niewielki prostokątny budynek, prawdopodobnie zachowana do dziś dzwonnica, niegdyś baszta obronna. Na planie znajdują się również dwie bramy miejskie, obie w formie niewielkich budynków wzniesionych na planie kwadratu. Kurtyny odchodzą od ich ścian bocznych w połowie długości.

19.3.2. Do dnia dzisiejszego przetrwały cztery fragmenty murów miejskich. Przy kościele św. Wawrzyńca zachowała się baszta obronna przebudowana na wolnostojącą dzwonicę (ryc. VIII.19.1: a; VIII.19.5)¹⁷⁴⁵. Pierwotny trzon stanowi prostokątna kamienna baszta zamknięta o podstawie 7,60 x 9,85 i wysokości 9 m, a następnie kondygnacja ośmioboczna o wysokości około 5 m. Pobudowana została z łamanej skały wapiennej układanej warstwowo na zaprawie wapiennej z poziomami wyrównawczymi co około 0,8 m. Grubość muru na poziomie gruntu wynosi około 1,7 m i wraz z wysokością sukcesywnie się zwęża aż do niespełna 1 m. Na kamiennej partii nastawiono barokową, ośmioboczną ceglana nadbudówkę, w której mieściły się kościelne dzwony. Również w tym okresie wybite zostało funkcjonujące do dziś wejście do baszty oraz okna w partii ośmiobocznej.

Na elewacji południowej baszty widoczne są strzypa po rozebranych murze kurtynowym. Mur dochodził do narożnika południowo – wschodniego budynku. Jego grubość wynosiła 1,3 m. Strzypa sięgają 3,5 m od poziomu gruntu i być może pierwotnie ciągnęły się wyżej, jednak ten fragment elewacji został przemurowany. Od strony północnej do baszty dochodzi mur kościelny, prawdopodobnie o przebiegu pokrywającym się z pierwotnym przebiegiem kurtyny.

Na południe od baszty, na zapleczu posesji przy ul. T. Kościuszki 1, znajduje się

1743 A. Marsch 1995, s. 124.

1744 Ibidem, s. 124.

1745 S. Wojdon 1973a, s. 3-5.

niedostępny dla badań odcinek muru granicznego działki, prawdopodobnie pozostałość miejskich umocnień (ryc. VIII.19.1: b). Jego długość wynosi około 51 m, wysokość zaś około 6 m.

Prawdopodobnie ścianę północno – wschodnią o grubości 1,25 m budynku przy ul. Zamkowej 8 stanowi pozostałość miejskiego muru (ryc. VIII.19.1: e). Spod odpadającego tynku dostrzec można dostrzec, że wzniesiony został z płasko łamanego kamienia wapiennego układanego warstwami.

Ostatni odcinek odnaleźć możemy w południowej części miasta, naprzeciwko kościoła Bożego Ciała (ryc. VIII.19.1: f; VIII.19.6). Częściowo rozebrane umocnienia przy działce przy ul. M. Konopnickiej 1 pełnią funkcję muru granicznego o długości około 29 m i wysokości około 3,8 m. Relikt ma przebieg łukowaty, z południowego – wschodu ku północy. Na jego północnym końcu znajduje się załom, prawdopodobnie pozostałość baszty (ryc. VIII.19.7). Grubość kurtyny w tym rejonie wynosi zaledwie 0,9 m. Baszta wystaje przed lico o 0,9 m, a jej ściana czołowa zachowana na długości 1,6 m ma grubość 0,6 m. Odcinek pobudowano z łamanego kamienia wapiennego układanego w niestaranne warstwy.

19.3.3. Archeologiczne prace badawcze na terenie strzeleckiego układu urbanistycznego nie pozwoliły na obserwację murów miejskich ani innych form umocnień miasta. W trakcie badań zamku rozpoznano najstarsze fazy zabudowy rezydencji książęcej, lecz nie odnaleziono styku kurtyny miejskiej i zamku¹⁷⁴⁶.

19.4. Pierwsza wzmianka o istnieniu muru miejskiego pochodzi już z 1327 r. Tym samym możemy zasugerować, że inicjatywa budowlana mogła należeć do księcia strzeleckiego Alberta (1313 – 1366/75)¹⁷⁴⁷, być może w czasach wspólnych rządów z Bolesławem II opolskim (1313 – 1323)¹⁷⁴⁸.

Miasto posiadało pełen obwód murowany. Obrona aktywna zapewniona była przez ganki obrońców uzupełnione przez co najmniej jedną basztę otwartą w południowej i zamkniętą w północno – wschodniej części miasta, w rejonie kościoła św. Mikołaja. Baszta o wieżowej formie pierwotnie sięgała co najmniej 9 m wysokości ponad poziom gruntu. Obok funkcji militarnych była być może również dominantą w północnej części Strzelec, stanowiącą przeciwwagę wizualną i symboliczną dla zamku¹⁷⁴⁹.

Mur miejski wzniesiono z lokalnego płasko łamanego kamienia wapiennego. Jądro muru wykonywano z niedobieranych okruchów skalnych przelanych obficie zaprawą wapienno –

1746 J. Romanow, W. Piszczalkowski 1979, s. 3; J. Romanow 2007c, s. 116-118.

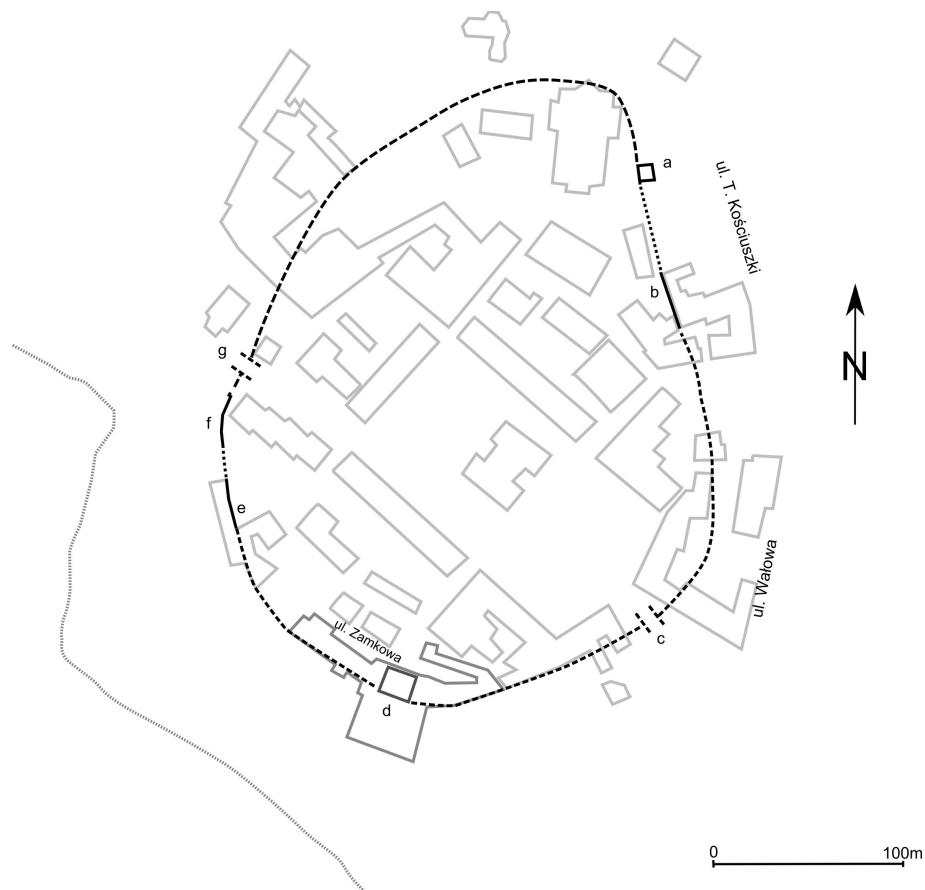
1747 Książęta 1995, s. 12-13; K. Jasiński 2007, s. 537-538; J. Horwat 2007, s. 139-142.

1748 Książęta 1995, s. 30; K. Jasiński 2007, s. 536-537; J. Horwat 2007, s. 98-101.

1749 R. Eysymontt 2009, s. 70-72, 76-81.

piaskową. Grubość muru wynosiła od 0,9 do 1,3 m, zaś jego zachowane relikty sięgają 6 m wysokości.

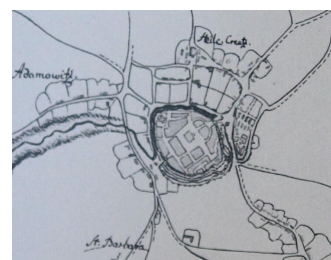

Ryc. VIII.19.1: Strzelce. Plan. Rys. autora.

a: baszta zamknięta/dzwonnica; d: zamek
c: Brama Krakowska; g: Brama Opolska
b, e, f: relikty muru miejskiego

Ryc. VIII.19.2: Strzelce. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 28.

Ryc. VIII.19.3: Strzelce. Plan z początku XVIII w., za: A. Marsch 1995, s. 124.

Ryc. VIII.19.4: Strzelce. Plan z 1749 r., za: A. Marsch 1995, s. 124.

Ryc. VIII.19.5: Strzelce. Baszta zamknięta/dzwonnica. Fot. autora.

Ryc. VIII.19.6: Strzelce. Mur kurtynowy przy ul. M. Konopnickiej 1. Fot. autora.

Ryc. VIII.19.7: Strzelce. Relikt baszty przy ul. M. Konopnickiej 1. Fot. autora.

20. Toszek

20.1. Najpełniejszym opracowaniem historycznym dziejów Toszka do dnia dzisiejszego jest praca J. Chrząszcza z 1901 r.¹⁷⁵⁰. Kolejne publikacje mają charakter przyczynkowski i nie obejmują pełnych dziejów miasta. Spośród nich warto wymienić analizę źródeł autorstwa M. Lipowiczowej z 1966 r.¹⁷⁵¹. Nowszą próbą zmierzenia się z problemem średniowiecznego Toszka jest praca J. Horwata z 1987 r.¹⁷⁵².

Stan badań archeologicznych miasta prezentuje się jeszcze gorzej. Jedynymi planowymi badaniami były jak do tej pory prace z lat 50 i 60. XX w., przeprowadzone na zamku (ryc. VIII.20.1: a)¹⁷⁵³.

20.2. Według ustaleń J. Horwata pierwszą wzmiankę pisaną o Toszku zawiera bulla z 1193 r., gdzie odnotowano *villa Tassau*¹⁷⁵⁴, w której znajdował się kościół. W 1222 r. z kolei po raz pierwszy odnotowano obecność urzędu kasztelana toszeckiego¹⁷⁵⁵. Lokacja miasta nastąpiła dopiero w XIV w. Analiza J. Horwata w sposób przekonywający umieściła to wydarzenie pomiędzy 1306 r., w którym niejaki Fryderyk wzmiankowany był jako mincerz księżcy, a 1309 r., gdy pełnił on już funkcję wójta toszeckiego¹⁷⁵⁶.

Historia miasta jest w źródłach pisanych bardzo słabo naświetlona. Możemy na ich podstawie odnotować, że od co najmniej 1421 r. w mieście pełniła urząd miejska rada¹⁷⁵⁷. W 1433 r. miasto najeżeli i spalili husyci¹⁷⁵⁸. Pomiędzy 1445 a 1484 r. Toszek stał się stolicą niewielkiego księstwa¹⁷⁵⁹ rządzonego przez Przemysława (1445 – 1484)¹⁷⁶⁰. Wydaje się, że jest to najlepszy okres rozwoju miasta. Zdaniem badaczy książę ten odbudował zamek po najeździe husyckim (ryc. VIII.20.1: a)¹⁷⁶¹. Jemu też, całkowicie autorytatywnie i bez poparcia w źródłach, J. Chrząszcz przypisał budowę muru obronnego wokół miasta¹⁷⁶². Książę Przemysław w trakcie wojny trzynastoletniej poprowadził do Prus oddział śląskich zaciężnych¹⁷⁶³. Z czasu jego panowania,

1750 J. Chrząszcz 2004, s. 217-317.

1751 M. Lipowiczowa 1966.

1752 J. Horwat 1987.

1753 W. Galasińska – Hrebenda 1966.

1754 J. Horwat 1987, s. 20-21.

1755 J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak, *Bytom Średniowieczny...*, s. 37; J. Chrząszcz 2004, s. 220; J. Horwat 1987, s. 21.

1756 J. Horwat 1987, s. 22-26.

1757 CDS VI, s. 47; J. Chrząszcz 2004, s. 222; J. Horwat 1987, s. 29.

1758 E. Lipowicz 1972..., s. 180.

1759 J. Chrząszcz 2004, s. 219; J. Horwat 1987, s. 18.

1760 Książęta 1995, s. 107; K. Jasiński 2007, s. 647-648; J. Horwat 2007, s. 64-67.

1761 L. Kajzer, S. Kołodziejowski, J. Salm 2012, s. 305.

1762 J. Chrząszcz 2004, przyp. 85.

1763 J. Horwat 1987, s. 30.

z 1447 r., znane są rachunki świętopietrza, z których wynika, że w mieście mieszkało tylko około 440 osób¹⁷⁶⁴.

Po jego śmierci księstwo trafiło w ręce Macieja Korwina, a następnie jako obiekt zastawów w ręce kolejnych możnych, by ostatecznie zostać włączonym do księstwa Jana Dobrego (1495 – 1532)¹⁷⁶⁵. Po jego śmierci z kolei terytorium przejęli Hohenzollernowie¹⁷⁶⁶. W związku z tymi wydarzeniami w 1534 r. spisano urbarz, który niestety nie zachował się do naszych czasów¹⁷⁶⁷. Fragmenty publikowane przez J. Chrzęszcza pozbawione są informacji o umocnieniach innych niż zamek.

Powierzchnia średniowiecznego układu urbanistycznego Toszka wynosi około 5,5 ha, obwód zaś około 880 m¹⁷⁶⁸.

20.3.1. Brak jest jednoznacznych źródeł pisanych dotyczących średniowiecznych obwarowań miasta. Trudno mi ocenić, czy informacja o „twierdzy” Toszek z 1355 r. jest świadectwem istnienia umocnień miejskich (a może zamkowych?)¹⁷⁶⁹. Jedynym dostępnym źródłem dotyczącym jeszcze funkcjonujących toszeckich murów jest weduta z 1537 r. (ryc. VIII.20.2)¹⁷⁷⁰. Ukazuje ona miasto od strony południowej. Po lewej stronie obrazu widoczny jest zamek otoczony murem z krenelażem. Brak jest wyraźnej przerwy pomiędzy linią obrony zamku i miasta. W czasie, gdy artysta przebywał w Toszku, stan umocnień był wyraźnie zły. Na weducie widoczne są liczne spękania i uszkodzenia korony muru. Kurtyna pozbawiona jest krenelażu, widoczne są za to rzadko roztawione strzelnice.

W prawej części panoramy znajduje się wieża czworoboczna o trzech kondygnacjach murowanych i nadwieszanej drewnianej izbicy ze strzelistym dachem. Kondygnacje druga i trzecia mają po dwa okna w ścianie frontowej, a kondygnacja trzecia także dwa w ścianie bocznej. W drewnianej izbicy widoczne są po trzy wąskie okna na każdej elewacji. Można przypuszczać, choć niewidoczny jest sam przejazd, że budowla owa to brama miasta – Pyskowicka/Tarnogórska. W połowie długości muru pomiędzy powyższą wieżą a zamkiem autor umieścił zrujnowaną basztę lub wieżę. Na drugiej kondygnacji posiada ona trzy wąskie okna w ścianie frontowej oraz dwa w ścianie bocznej. Powyżej jest całkowicie zniszczona. Zdaniem J. Chrzęszcza w mieście funkcjonowały dwie bramy, w tym od południowej strony Brama Strzelecka¹⁷⁷¹. Przypuszczam,

1764 J. Chrzęszcz 2004, s. 38.

1765 Książęta 1995, s. 62-64; K. Jasiński 2007, s. 587.

1766 Ibidem, s. 40-42.

1767 Ibidem, s. 227.

1768 Pomiary za: geoporta.gov.pl.

1769 CDS VI, s. 5.

1770 Die Reisebilder 2001, s. 256-260, il. 27; P. Siemko 2011, s. 410-411.

1771 J. Chrzęszcz 2004, s. 240.

że ta ruina jest jej pozostałością. Niewidoczny na weducie przejazd zasłonił zapewne znajdujący się na bliższym planie pagórek.

O losach obwarowań mówią dopiero wydarzenia z 1767 r. gdy na potrzeby budowy nowego ratusza rozebrano w większości mur miejski, pozyskując 88 furmanek kamieni z niego pochodzących¹⁷⁷². Wtedy też usunięto dwie bramy: Pyskowicką/Tarnogórską (ryc. VIII.20.1: b) i Strzelecką (ryc. VIII.20.1: c). Luki w murze zastawiono drewnianym płotem wzniesionym z drewna z lasów pod Boguszycami. Pozostałe resztki muru miejskiego rozebrano ostatecznie około 1800 r. po pożarze miasta. Przebieg muru miejskiego możemy odtworzyć na podstawie odnotowanych w 1901 r. działek¹⁷⁷³, przy których niegdyś się znajdowały. Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie te informacje pochodzą z pracy J. Chrzęszcza. Autor ten nie powołuje się na konkretne źródła pisane, jednakże dokładność danych wydaje się sugerować, że miał z takimi kontakt w trakcie pisania książki¹⁷⁷⁴.

20.3.2. Do dnia dzisiejszego nie zachował się żaden relikw muru miejskiego, ani innych umocnień miasta. Możemy jedynie podziwiać zamek na wzgórzu w jego barokowej kreacji.

20.3.3. Jak do tej pory nie przeprowadzono na terenie Toszka żadnych badań archeologicznych mogących zarejestrować pozostałości miejskich obwarowań.

20.4. Stan badań nie pozwala określić daty powstania obwarowań Toszka. Miało to miejsce na pewno przed 1537 r., gdy te znalazły się na weducie. Sugestia, że fundatorem był dopiero panujący w połowie XV w. książę Przemysław jest prawdopodobna, brak jednak argumentów źródłowych.

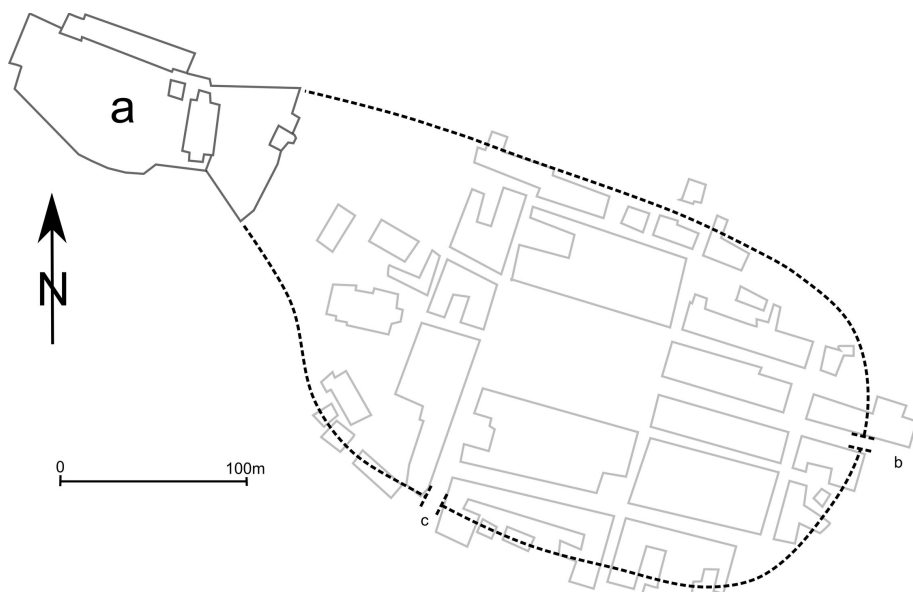
Toszek posiadał prawdopodobnie murowany obwód wokół całego miasta. Wedle relacji J. Chrzęszcza opartych na niezidentyfikowanych starszych źródłach miał on 6 m wysokości i 1 m grubości. Pozbawiony był krenelażu, a obronę czynną umożliwiał ganek obrońców z przedpiersiem z wąskimi strzelnicami.

Do miasta prowadziły dwie bramy. Według panoramy z 1537 r. obie miały formę wieżową. Brama od wschodu zwana Pyskowicką lub Tarnogórską miała kształt prostokątnej wieży o trzech kondygnacjach murowanych i drewnianej izbicy z wysokim dachem. Brama Strzelecka, prawdopodobnie również o wieżowej formie, już w czasie powstania weduty Gernuga popadła w ruinę.

1772 Ibidem.

1773 Ibidem, s. 317.

1774 M. Cetwiński 2008, s. 230.

Ryc. VIII.20.1: Toszek. Plan. Rys. autora.

a: zamek; b: Brama Pyskowska/Tarnogorska; c: Brama Strzelecka

Ryc. VIII.20.2: Toszek. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 27.

21. Ujazd

21.1. Za pierwszą próbę opisu dziejów miasta należy uznać książkę V. Loewa z 1923 r.¹⁷⁷⁵, będącą również podstawą większości późniejszych opracowań. W 1957 r. we wrocławskich PP PKZ powstało studium historyczne i urbanistyczne miasta¹⁷⁷⁶. Również w *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce* znalazł się rozdział poświęcony ujazdowskiemu zabytkom¹⁷⁷⁷. Późniejsze monografie dziejów Ujazdu autorstwa K. Heffnera z 1992 r.¹⁷⁷⁸ oraz R. Morawca z 1997 r.¹⁷⁷⁹ mają charakter raczej popularny, lecz nie raz są pełniejszym opracowaniem od wcześniejszych prac.

Badania archeologiczne w Ujeździe związane z obronnością prowadzone były wyłącznie na terenie zespołu pałacowego¹⁷⁸⁰.

21.2. Najstarszy znany przekaz o Ujeździe pochodzi z dnia 23 kwietnia 1155 r., gdy w dokumencie papieża Hadriana wymieniono tę miejscowość jako własność biskupstwa wrocławskiego¹⁷⁸¹. Już w 1222 r. książę opolski Kazimierz (1211 – 1230)¹⁷⁸² wystawił dokument zezwalający biskupowi Wawrzyńcowi z Pogorzeli (1207 – 1232) nadać gościom w Ujeździe praw na wzór Opola i Raciborza¹⁷⁸³. Rok później, 25 maja 1223 r., biskup lokował miasto na prawie średzkim¹⁷⁸⁴. W dokumencie zastrzegł sobie prawo do terenu pod siedzibę (*locum curia*). Według badań archeologicznych zamek w formie wieżowej powstał niedługo później (ryc. VIII.21.1: a)¹⁷⁸⁵.

Położenie Ujazdu było przyczyną konfliktów z książętami opolskimi. W 1260 r. doszło do ugody, na mocy której Władysław opolski odebrał przywileje miejskie Sławęcicom, by nie tworzyć konkurencji dla miasta biskupiego¹⁷⁸⁶. Ponownie konflikt o Ujazd prowadził biskup Przeclaw z Pogorzeli (1342 – 1376) z Bolesławem III opolskim¹⁷⁸⁷, a następnie biskup Wacław z Legnicy (1382 – 1417) z Bernardem niemodlińskim¹⁷⁸⁸.

Miasto w XV w. było wielokrotnie zastawiane przez biskupów¹⁷⁸⁹, a ostatecznie sprzedane

¹⁷⁷⁵ V. Loewe 1923.

¹⁷⁷⁶ Ujazd 1957.

¹⁷⁷⁷ E. Dwornik – Gutowska, E. Symbartowicz 1961, s. 49-54.

¹⁷⁷⁸ K. Heffner 1992.

¹⁷⁷⁹ R. Morawiec 1997.

¹⁷⁸⁰ J. Romanow, L. Stanisław 1976.

¹⁷⁸¹ KDS, t. 1, nr 35; V. Loewe 1923, s. 6; R. Morawiec 1997, s. 18.

¹⁷⁸² Książęta 1995, s. 69-70; J. Horwat 2007, s. 23-24; K. Jasiński 2007, s. 501-503.

¹⁷⁸³ CDS VII, cz. 1, nr 249; V. Loewe 1923, s. 6; K. Heffner 1992, s. 11.

¹⁷⁸⁴ V. Loewe 1923, s. 7; K. Heffner 1992, s. 11.

¹⁷⁸⁵ J. Romanow, L. Stanisław 1976, s. 44-45.

¹⁷⁸⁶ CDS VII, cz. 2, nr 1066.

¹⁷⁸⁷ V. Loewe 1923, s. 8-9; R. Morawiec 1997, s. 27.

¹⁷⁸⁸ V. Loewe 1923, s. 9; R. Morawiec 1997, s. 27.

¹⁷⁸⁹ R. Morawiec 1997, s. 29.

w ręce prywatne 26 lutego 1524 r.¹⁷⁹⁰. Niewielka liczba źródeł dla Ujazdu jest prawdopodobnie wynikiem pożarów, m.in. z 1666 i 1676 r., gdy spłonęło miejskie archiwum¹⁷⁹¹. Co więcej, w 1628 r. rada miejska uznała, że miejscowość jest jedną z najbardziej dotkniętych wojną trzydziestoletnią¹⁷⁹², a w XVIII w. F. A. Zimmermann nazwał je najędźniejszym miastem prowincji górnośląskiej¹⁷⁹³.

Zdaniem T. Ładogóskiego, około 1400 r. miasto miało zamieszkiwać około 1000 osób¹⁷⁹⁴, co przy około 70 rekonstruowanych działkach mieszczańskich wydaje się liczbą zawyżoną. Sądząc, że rzeczywista liczba mieszkańców mogła być nawet o połowę niższa. Układ miejski bez wydzielonego wzgórza zamkowego i kościoła to około 7,3 ha o obwodzie około 1000 m¹⁷⁹⁵.

21.3.1. Umocnienia Ujazdu po raz pierwszy odnotowano w dokumentach w 1370 r., gdy król czeski i cesarz Karol IV nakazał biskupowi Przecławowi z Pogorzeli rozebrać wzniesione przez niego fortyfikacje¹⁷⁹⁶. Trudno jednak ocenić, w jakim stopniu hierarcha umocnił miasto, a w jakim ujazdowski zamek. W 1414 r. w dokumencie ugody między biskupem Wacławem z Legnicy a księciem Bernardem niemodlińskim odnotowano, że biskup zobowiązał się nie wzmacniać fortyfikacji z ich blankami, bramami i fosami¹⁷⁹⁷.

Znany jest tylko jeden wizerunek Ujazdu z epoki przedindustrialnej, powstały w 1536 r.¹⁷⁹⁸ (ryc. VIII.21.2). Na południe od miasta widoczne jest zakole rzeki Kłodnicy, do której na zachód od miasta wpada potok Jordan. Na panoramie Ujazd otacza zniszczony miejski mur. Kurtyna z rzadko rozstawionymi strzelnicami ma postrzępioną koronę. Być może tylko po prawej stronie miasta widoczne są dwa zachowane zęby krenelażu. Wzdłuż kurtyny, w nieregularnych odstępach znajdują się trzy przypory. Pośrodku widocznego odcinka umocnień znajduje się brama miejska (ryc. VIII.21.1: c, VIII.21.3). Ma formę zadaszonego budynku o wysokości równej kurtynie i flankującej niewysokiej wieży. Nad miastem dominuje centralnie ulokowana wieża, zapewne ratuszowa. Za miastem po lewej stronie widoczne są masywy dwóch domów zamkowych oraz bryła kościoła.

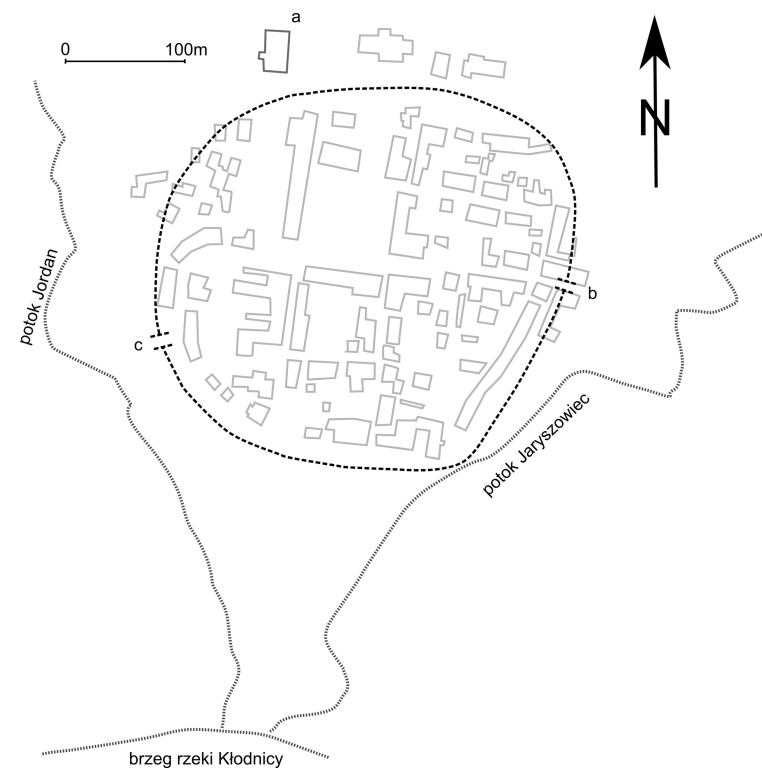
13.3.2. Do naszych czasów nie przetrwały żadne pozostałości umocnień Ujazdu. Jedynie w północno – zachodniej części miasta znajduje się przebudowany na nowożytny pałac zamek

biskupi.

13.3.3. Jak do tej pory nie przeprowadzono badań archeologicznych, w których zaobserwowano umocnienia miasta.

13.4. Ujazd prawdopodobnie już przed 1370 r. posiadał umocnienia. Ich przypuszczalnym fundatorem mógł być biskup Przecław z Pogorzeli.

Jedynie znane źródło ikonograficzne pozwala sądzić, że był to u schyłku średniowiecza murowany obwód pozbawiony baszt. Obronę czynną umożliwiał ganek obrońców początkowo osłonięty krenelażem, a zapewne wtórnie z wybitymi strzelnicami. Do miasta prowadziła brama w formie niskiego budynku z flankującą go wieżą. Obronność wzmacniał niezaprzeczalnie zamek biskupi oraz bliskość dwóch potoków od wschodu i zachodu, a także rzeki Kłodnicy od południa.

Ryc. VIII.21.1: Ujazd. Plan. Rys. autora.

a: zamek biskupi; b,c: rekonstruowana lokalizacja bram miejskich

1790 V. Loewe 1923, s. 9; K. Heffner 1992., s. 26.

1791 R. Morawiec 1997, s. 33.

1792 K. Heffner 1992., s. 22; R. Morawiec 1997, s. 25.

1793 F. A. Zimmermann 1783, s. 362.

1794 T. Ładogóski 1958, s. 217.

1795 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1796 CDS VI, nr 48; V. Loewe 1923, s. 8-9; R. Morawiec 1997, s. 27.

1797 CDS VI, nr 134; V. Loewe 1923, s. 9; R. Morawiec 1997, s. 27.

1798 Die Reisebilder 2001, s. 229-231, il. 35.

22. Zator

Ryc. VIII.21.2: Ujazd. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 35.

Ryc. VIII.21.3: Ujazd. Brama miejska. Fragment widoku z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 35.

22.1. Historia Zatora najczęściej była traktowana jako tło dla opisu walk politycznych o księstwo oświęcimskie. W pierwszej kolejności warto wymienić tu pracę G. Biermanna omawiającą losy księstw oświęcimskiego i zatorskiego¹⁷⁹⁹ oraz mało wiarygodne opracowanie J. N. Gatkowskiego¹⁸⁰⁰.

Niezwykle przydatny dla badań nad losami Zatora jest zbiór dokumentów przechowywany w czeskich archiwach¹⁸⁰¹.

Po II wojnie światowej powstała monografia miasta i okolic pod redakcją J. Stanka¹⁸⁰². Solidnym i niezwykle przydatnym jest opracowanie wykonane przez PP PKZ w Krakowie w 1981 r.¹⁸⁰³. Obejmuje ono zarówno kwestie dziejów Zatora, jak i opis krajobrazu kulturowego.

Losom politycznym miasta, ale w szczególności w granicach administracyjnych Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych, poświęcił swoją pracę K. Koźbiał¹⁸⁰⁴. Sam konflikt o Zator i Oświęcim rozgrywający się pomiędzy Krakowem a Pragą doczekał się licznych opracowań¹⁸⁰⁵. Miejsce dla Zatora znalazło się również w popularnej książce autorstwa P. Mostowika¹⁸⁰⁶.

Dziejom miasta poświęcona została też konferencja naukowa zorganizowana przez Inicjatywę Małopolską im. Króla Władysława Łokietka w 2006 r., której wynikiem jest niewielkich rozmiarów książka zawierająca osiem artykułów¹⁸⁰⁷.

Większość badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 90. XX w. nie przyniosła odkrycia miejskich umocnień. Prace J. Reyniaka na ul. Piastowskiej¹⁸⁰⁸ określiły zasięg starorzeczysa i rozlewisk rzeki Skawy. W trakcie badań na zapleczu działek Rynek 10¹⁸⁰⁹, Wadowicka 11¹⁸¹⁰ oraz w wykopach liniowych sieci telefonicznej¹⁸¹¹ również nie zaobserwowano pozostałości umocnień miasta.

Miejski wał i fosę odsłonięto w trakcie dwuetapowych badań S. Dryji na ul. Kongresowej

1799 G. Biermann 1863.

1800 J. N. Gatkowski 1867.

1801 Soudní knihy 1931.

1802 J. Stanek 1959.

1803 Zator 1981.

1804 K. Koźbiał 2000.

1805 A. Nowakowski 1985; K. Prokop 2002.

1806 P. Mostowik 2005.

1807 Zator 2006.

1808 J. Reyniak 1994a.

1809 J. Reyniak 1994.

1810 W. Kuś 1996.

1811 S. Dryja 1996.

w 1997 r.¹⁸¹². Również w czasie prac przy ul. Ogrodowej w 2001 r. zaobserwowano przekrój wału obronnego¹⁸¹³. Prawdopodobnie także w 2003 r. w trakcie nadzorów archeologicznych na ul. Oświęcimskiej A. Tyniec – Kępińska odsłoniła pozostałości umocnień miasta¹⁸¹⁴. Niestety autorka badań nie spostrzegła tego faktu, przez co pozbawieni jesteśmy dokładnej dokumentacji.

Nie odsłonięto natomiast żadnych pozostałości osadnictwa, a tym bardziej umocnień ani w 2005 r. na ul. Kongresowej¹⁸¹⁵, ani w 2011 r. na ul. Krakowskiej¹⁸¹⁶. Poza terenem umocnień miejskich przeprowadzono jeszcze prace w 2010 r. przy budowie obwodnicy miasta¹⁸¹⁷ oraz w 2011r. - na ul. J. Słowackiego¹⁸¹⁸.

22.2 Pierwsza wzmianka o wsi Zator pochodzi z 1228 r.¹⁸¹⁹. Prawdopodobnie istniejący wówczas gród nie znajdował się na terenie dzisiejszego miasta, a w miejscowości Grodzisko, położonej niespełna 4 km od Rynku.

Zator lokował na prawie średzkim Mieszko cieszyński (1281 – 1314/5)¹⁸²⁰ 10 listopada 1292 r.¹⁸²¹. W 1327 r. w dokumencie hołdu lennego złożonego Janowi Luksemburskiemu odnajdujemy miasto *Zathor*; zamek nie został tu wymieniony¹⁸²².

Jan Długosz uznał Zator za spichlerz dla Krakowa¹⁸²³. Jednocześnie było to miasto nadgraniczne, położone w niewielkiej odległości od stolicy Królestwa, należące jednak do obcej i nie zawsze sprzyjającej Wawelowi monarchii¹⁸²⁴. Stąd też w 1438 r. wyruszyła ekspedycja zbrojna Dierżka z Rytwian przeciwko księstwu oświęcimskiemu¹⁸²⁵. Według Długosza¹⁸²⁶ i dokumentów z października tegoż roku¹⁸²⁷ Zator zajęto szturmem. Książę Waław (1433 – 1468)¹⁸²⁸ odzyskał miasto na mocy mediacji w dwa lata później¹⁸²⁹.

W niedługim czasie, 15 stycznia 1445 r., nastąpił podział księstwa oświęcimskiego, a Zator stał się stolicą niewielkiego księstwa¹⁸³⁰. Wówczas właśnie książę Waław podjął wysiłek budowy

przy mieście zamku¹⁸³¹. Skala jego możliwości była na tyle nikła, że w dokumencie podziałowym odnotowano konieczną pomoc finansową ze strony dwóch braci księcia Przemysława i Jana IV – panów pozostałych fragmentów dawnego dużego księstwa oświęcimskiego.

Udzielne księstwo z roku na rok stawało się coraz bardziej zależne od Krakowa. Ostatecznie w 1454 r. książę Waław złożył hołd lenny Kazimierzowi Jagiellończykowi¹⁸³². W 1494 r. lenno to wykupiono i ustanowiono jako królewszczyznę. Mieszkańcy Zatora cieszyli się pewną autonomią do 1564 r., gdy królewszczyzna została włączona do Korony¹⁸³³.

Na podstawie rachunków dziesięcin T. Ładogórski oszacował, że Zator liczył w początku XIV w. aż około 1400 mieszkańców¹⁸³⁴, co wydaje się liczbą mocno przesadzoną. Obwód owalnicy miasta wynosi około 920 m, a powierzchnia 5,6 ha¹⁸³⁵.

22.3.1. Dysponujemy zaledwie dwiema informacjami pisanymi dotyczącymi umocnień Zatora. Po raz pierwszy mowa o nich w 1438 r., gdy – jak opisuje Długosz – jesienią tego roku Dzierżko z Rytwian *ad oppidum Zathor feria tertia Carnisprivii appulicui et oppidum praedictum nocte, scalis appositis, oppidanis nihil tale suspicantibus comprehendit et omnes habitatores oppidi fortunis eorem sibi usurpatis eicit*¹⁸³⁶. Należy uznać, że konieczność użycia drabin wynikała z funkcjonowania jakiejś formy umocnień. Brak jednoznacznego określenia nie pozwala nam na interpretację, czy mogły to być mury, czy jedynie parkan. W wyniku zajęcia Zatora przez Dzierżkę, książę Waław utracił miasto na rzecz Korony. Według dokumentu z 28 grudnia 1440 r., w zamian za jego odzyskanie książę zobowiązał się znieść wszelkie miejskie umocnienia i nigdy ich nie odbudowywać¹⁸³⁷.

Dalsze losy Zatora, jako chyba prowincjonalnego miasteczka małopolskiego, nie sprzyjały wzniesieniu nowych umocnień. Nie wspomina o nich lustracja dróg z 1570 r.¹⁸³⁸.

Widoczne na planie z 1563 r. umocnienia są być może tylko przejawem *licentia poetica* kreślarza¹⁸³⁹. Podobnymi fortyfikacjami otoczył kartograf inne mniejsze miejscowości – jak Bieruń czy Kęty, co do których brak nam przesłanek, by uznać, że posiadały miejskie mury. Podobnie należy być może odczytywać widok Zatora z mapy Helwiga¹⁸⁴⁰.

1812 S. Dryja 1997; S. Dryja 1997a.

1813 S. Dryja 2001.

1814 A. Tyniec-Kępińska 2003.

1815 A. Tyniec-Kępińska 2005.

1816 G. Mędrzycki, I. Smajek 2011.

1817 K. Tunia 2010.

1818 I. Smajek, G. Mędrzycki 2011.

1819 Codex Diplomaticus Poloniae 1858, s. 13-14; K. Koźbiał 2000, s. 28.

1820 Książęta 1995, s. 91-92; K. Jasiński 2007, s. 515-517; J. Horwat 2007, s. 33-36.

1821 Zbiór dokumentów małopolskich 1969, s. 27; K. Baczkowski 2006, s. 29; K. Koźbiał 2000, s. 30.

1822 CDS XXII, s. 7.

1823 J. Długosz 2001, s. 177-178.

1824 Porównaj: K. Prokop 2002.

1825 K. Prokop 2002, s. 43-53.

1826 J. Długosz 2004, s. 177-178.

1827 K. Prokop 2002, s. 48-49; P. Mostowik 2005, s. 107.

1828 Książęta 1995, s. 112; K. Jasiński 2007, s. 646-647; ; J. Horwat 2007, s. 64.

1829 LuBS, t.2, s. 584; K. Prokop 2002, s. 66; P. Mostowik 2005, s. 110.

1830 P. Mostowik 2005, s. 104, 112.

1831 J. Stanek 1959, s. 40.

1832 K. Koźbiał 2000, s. 43.

1833 Ibidem, s. 45.

1834 T. Ładogórski 1958, s. 149.

1835 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1836J. Długosz 2004, s. 177-178; K. Prokop 2002, s. 48-49.

1837 LuBS, t.2, s. 584; K. Prokop 2002, s. 66; P. Mostowik 2005, s. 110.

1838 Lustracja dróg 1971, s. 9.

1839 A. Złoty 2006, s. 93.

1840 B. Czechowicz 2008, ryc. I.

22.3.2. Do dnia dzisiejszego nie przetrwały żadne fizyczne świadectwa istnienia murowanych umocnień w Zatorze. Jednakże w ukształtowaniu terenu wciąż możemy zauważyć ślady po fosie i wale otaczającym miasteczko¹⁸⁴¹. Słabo zachowane relikty odnaleźć można pomiędzy ul. Cichą i Ogrodową w zachodniej części średniowiecznego układu urbanistycznego (ryc. VII.22.1: a). Według pomiarów autorów opracowania PP PKZ, wał ten znajduje się z dużą dokładnością w odległości dwóch sznurów (dwóch modułów rozmierzenia miasta, a więc około 80 m) od zachodniej pierzei Rynku¹⁸⁴². Poprzedzony jest nieznacznym obniżeniem terenu, będącym zapewne pozostałością po fosie (ryc. VII.22.1: c). Jej szerokość wynosi 19 – 22 m, głębokość zachowana do około 1 m. Dalszy zachowany odcinek jest widoczny w rejonie ul. Ogrodowej w północnej części układu (ryc. VII.22.1: e). Od strony wschodniej w terenie widoczne jest kolejne obniżenie terenu, być może pozostałość fosy (ryc. VII.22.1: g).

22.3.3. Przy ul. Ogrodowej 9 obserwacje prowadzono w obrębie wykopów liniowych pod fundament budynku (ryc. VII.22.1: b)¹⁸⁴³. Pomimo tych ograniczeń zaobserwowano zalegającą na calcu warstwę nadcalcową (humus pierwotny), na której to usypano wyraźny wał, który następnie został rozwleczony. W trakcie prac nie odkryto materiału zabytkowego pozwalającego datować obiekt.

Zdecydowanie więcej informacji przyniosły badania wykopaliskowe S. Dryja na ul. Kongresowej (ryc. VII.22.1: d). W pierwszej fazie badań założono wykop archeologiczny o wymiarach 1 x 10 m z dłuższym bokiem na osi wschód – zachód¹⁸⁴⁴. Eksplorację prowadzono maksymalnie do głębokości 1,9 m, osiągając na całej powierzchni calec. W trakcie prac zaobserwowano na calcu kolejno trzy warstwy (III – V) pozbawione materiału zabytkowego, na których z kolei zalegała warstwy VI i VII zawierające pojedyncze zabytki o metryce późnośredniowiecznej. W drugim etapie prac założono dwa wykopy o wymiarach 1 x 3 m każdy, stanowiące przedłużenie omówionej już jednostki badawczej, z pozostawieniem 4,5 m świadków profilowych¹⁸⁴⁵. Pozwoliło to na obserwację stratygrafii z przerwami na odcinku 25 m. Zdaniem autora badań, z którym należy się zgodzić, w wykopie odsłonięto pozostałości wału miejskiego. Jego jądro stanowią warstwy VIII i IX¹⁸⁴⁶. Warstwa IX określona została jako *lamelkowa*, składająca się z wąskich smużek ciemniejszego i jaśniejszego piasku¹⁸⁴⁷. Autor uważa,

że nawarstwienia nie zawierają śladów po konstrukcji drewnianej wału. Można jednak uznać, że przekładkowy (*lamelkowy*) charakter warstwy może być właśnie pozostałością po rozłożonych elementach drewnianych. Układ nawarstwień może sugerować, iż wał ten został rozplantowany, a jednostki III – VII są jego rozwleczoną pozostałością¹⁸⁴⁸. U podnóża wału zaobserwowano szeroki na 0,2 – 0,3 m rowek. Jego niewielkie wymiary i lokalizacja na bezpośrednim przedpolu zdaniem S. Dryi sugerują, że jest to pozostałość po płocie lub innym drewnianym wzmocnieniu obwarowań ziemnych.

W trakcie prac na ul. Oświęcimskiej w północnej części miasta zadokumentowano południowy profil wykopu instalacyjnego, w którym calec wyraźnie opadał w kierunku miasta (ryc. VII.22.1: f)¹⁸⁴⁹. Jest to zasadniczo sprzeczne z widocznym układem terenu, gdzie średniowieczny układ urbanistyczny znajduje się na wyniesieniu. Uważam, że jest to być może zewnętrzny stok fosy miejskiej.

20.4. Trudno określić czas powstania umocnień, za to ich kres jest dobrze datowany. Umocnienia zostały rozebrane wkrótce po 28 grudnia 1440 r. Pierwsza wzmianka o ich istnieniu pochodzi zaś z roku 1438. Według wszelkich przesłanek archeologicznych należy uznać, że Zator nie posiadał murowanego obwodu obronnego. Do naszych czasów dotrwały nikt relikty fosy oraz wału. Prospekcja terenowa nie pozwoliła rozpoznać techniki, w jakiej ów wał wzniesiono. Zdaniem badacza były to umocnienia pozbawione elementów drewnianych. Warto jednak zwrócić uwagę, że część nawarstwień może być pozostałością rozłożonej konstrukcji drewnianej, zapewne rusztowej.

Wysokość i szerokość zatorskiego wału jest tym trudniejsza do oszacowania, że został on intencjonalnie zniesiony. Rozwleczone pozostałości konstrukcji ziemnej obserwowano archeologicznie na szerokości około 20 m. Miejska fosa, wedle pozostałości terenowych, miała około 19 – 22 m szerokości, a jej zachowana głębokość wynosi około 1 m.

Należy przypuszczać, że na szczycie wału funkcjonował częstokół. Przesłanką, acz wątplą, ku takiemu twierdzeniu była konieczność użycia drabin podczas szturmów wojsk Dzierżki z Rytwian.

1841 Zauważa to już Zator 1981, s. 6-7 oraz J. Rejniak 1994, s. 2-3.

1842 Zator 1981, s. 6-7.

1843 S. Dryja 2001, s. 12-14.

1844 S. Dryja 1997, s. 10-12.

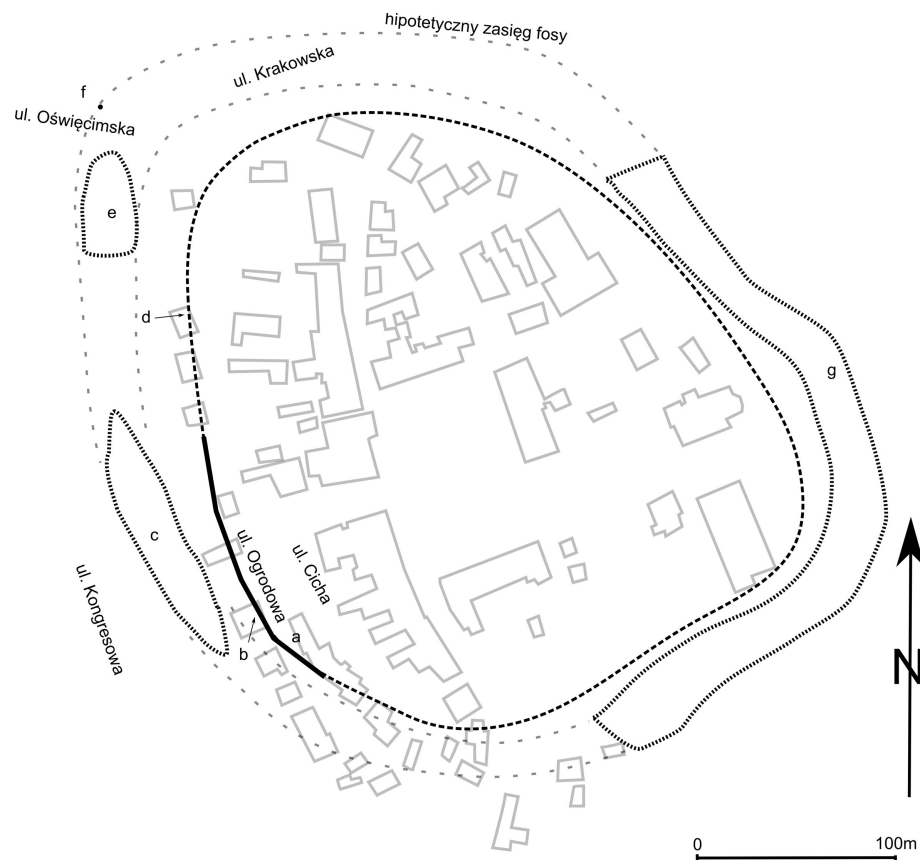
1845 S. Dryja 1997a, s. 10.

1846 Numeracja warstw jest odrębna dla wykopu 1 oraz dla wykopu 2 i 3.

1847 S. Dryja 1997a, s. 12.

1848 Ibidem, s. 11-13.

1849 A. Tyniec-Kępińska 2003.

Ryc. VIII.22.1: Zator. Plan. Rys. autora.

a, b, d, e: relikty umocnień drewniano – ziemnych obserwowane archeologicznie
c, e, g: formy terenowe będące reliktem umocnień drewniano – ziemnych i fosi

23. Żory

23.1. Do dziś podstawowym opracowaniem historii Żor jest praca A. Weltzla z 1888 r.¹⁸⁵⁰, która doczekała się tłumaczenia na język polski w 1997 r.¹⁸⁵¹. Po wojnie, w 1956 r., historia miasta została ponownie przeanalizowana przez zespół PP PKZ Wrocław.¹⁸⁵² Kolejne opracowania historyczne miasta w dużym stopniu powielają informacje zawarte w powyższych dziełach. Wydana w 1970 r. książka pod redakcją J. Ligęzy¹⁸⁵³, rocznicowe wydawnictwo Z. Laskowskiego¹⁸⁵⁴, monografia z 1994 r. B. Cimały, J. Delowicza i P. Porwoła¹⁸⁵⁵ oraz praca B. Cimały z 1997 r.¹⁸⁵⁶ nie poszerzają informacji na temat średniowiecznych Żor, są jednak dla czytelnika łatwo dostępne.

W 2000 r. I. Panic wydał drukiem monografię historii Żor w czasach piastowskich¹⁸⁵⁷, a w 2002 r. - w czasie panowania Przemyślidów i Habsburgów¹⁸⁵⁸. Są to chyba najbardziej wartościowe opracowanie dziejów miasta. Jako jedne z niewielu opatrzone zostały przypisami odnoszącymi się do źródeł, a nie tylko do pracy księdza A. Weltzla. Przydatny jest również zbiór dokumentów magistratu żorskiego opracowany przez A. Sieklicką – Wilamowską¹⁸⁵⁹. Umocnienia Żor opisał J. Pierzak w swoich artykułach z 1996¹⁸⁶⁰ oraz z 2005 r.¹⁸⁶¹. Są to jedyne jak do tej pory próby dokładniejszego ich opracowania wydane drukiem.

Inwentaryzację zachowanych relikwów muru miejskiego rozpoczął krakowski oddział PP PKZ w 1970 r.¹⁸⁶². Pracom terenowym towarzyszyło wykonanie kwerendy źródłowej.

Badania archeologiczne związane z obwarowaniami Żor przeprowadzono w 1972 r. pod kierownictwem J. Kozaka (ryc. VIII.23.1: d, j, k)¹⁸⁶³. Wykonano wówczas 5 jednostek badawczych, badając rejon nieistniejących bram oraz przebieg muru i fosi miejskiej. W 1997 r. rozpoznano archeologicznie rejon ul. Szerokiej i Małego Rynku, gdzie odsłonięto pozostałości bramy (ryc. VIII.23.1: c)¹⁸⁶⁴. Rok później M. Furmanek i S. Kulpa przeprowadzili badania ratownicze przy

1850 A. Weltzel 1888.

1851 A. Weltzel, y 1997.

1852 Żory 1956.

1853 Rybnik 1970.

1854 Z. Laskowski 1972.

1855 B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoła 1994.

1856 B. Cimała 1997.

1857 I. Panic 2000.

1858 I. Panic 2002a.

1859 A. Sieklicka – Wilamowska 2007.

1860 J. Pierzak 1997.

1861 J. Pierzak 2004, s. 205-210.

1862 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971.

1863 J. Kozak 1973.

1864 J. Pierzak 2004, s. 207-210.

ul. Muraskiej 25 (ryc. VIII.23.1: e)¹⁸⁶⁵. W tym samym roku ekipa kierowana przez J. Pierzaka wykonała konserwację odcinka muru między ul. Bramkową i Ogrodową (ryc. VIII.23.1: g)¹⁸⁶⁶. W 2004 r. przeprowadzono badania ratownicze związane z inwestycją na ul. Szerokiej 13, lecz nie zaobserwowano tutaj relikwów muru¹⁸⁶⁷.

23.2. Po raz pierwszy w źródłach pisanych Żory pojawiły się 1172 r.¹⁸⁶⁸. Sto lat później, 25 lutego 1272 r. książę opolski Władysław (1246 – 1281)¹⁸⁶⁹ nadał wsi prawo miejskie¹⁸⁷⁰. Była to osada o charakterze targowym, położona na trakcie wiodącym z Raciborza na Kraków¹⁸⁷¹.

Węzłowe położenie było zapewne przyczyną potencjalnych zagrożeń dla miasta. Podczas walk z Janem Luksemburskim w 1345 r. Kazimierz Wielki obległ Żory, jednak nadciągająca odsiecz króla Czech zmusiła wojska polskie do odwrotu bez zdobycia miasta¹⁸⁷². Ponownie Żory zostały zagrożone w trakcie rejsu husyckich w 1433 r.¹⁸⁷³, gdy siły taborowe obozowały pod miastem. Miasto ucierpiało również na skutek pożaru w 1454 r.¹⁸⁷⁴. Kilkanaście lat później, w 1473 r., Żory ponownie znalazły się w ogniu walki¹⁸⁷⁵. Wacław III (1452 – 1473)¹⁸⁷⁶, pan Żor, poparł Jerzego z Podiebradów przeciwko Maciejowi Korwinowi, w efekcie czego wojska stronnictwa węgierskiego obległy Żory. Nie zostały one zdobyte dzięki układom, lecz w zamian za zawieszenie broni książę Wacław musiał oddać miasto w zarząd kanclerza wielkiego koronnego – Jakuba z Dębna.

Powierzchnia średniowiecznego miasta wynosi niespełna 12 ha zamkniętych w około 1250 m obwodzie¹⁸⁷⁷. Zdaniem T. Ładogórskiego zamieszkiwało je wówczas około 750 osób¹⁸⁷⁸.

23.3.1. Starsza literatura wiązała powstanie muru miejskiego z aktem lokacji miasta¹⁸⁷⁹. Rzeczywiście, w treści dokumentu z 1272 r. znajdujemy sformułowanie *...nos Vladislaus Dei gratia dux Opolensis, volentes nostrae terrae et civitatum munitionibus subvenire (...) quae Sari*

1865 M. Furmanek, S. Kulpa 2000a.

1866 J. Pierzak 1998.

1867 M. Furmanek, S. Kulpa 2004.

1868 A. Mrowiec 1970, s. 132.

1869 K. Jasiński 2007, s. 510-512; J. Horwat 2007, s. 31-33.

1870 A. Weltzel 1997, s. 27.

1871 J. Nowakowa 1951, s. 98-99.

1872 Ratiborer Chronik 1862, s. 115; A. Weltzel 1997, s. 34; A. Mrowiec 1970, s. 140; B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoł 1994, s. 35.

1873 I. Panic 2002a, s. 88.

1874 A. Weltzel 1997, s. 48.

1875 J. Długosz 1878, s. 579-580; A. Weltzel 1997, s. 49; I. Panic 2002a, s. 94-95.

1876 Książęta 1995, s. 113.

1877 Pomiary za: geoportal.gov.pl

1878 T. Ładogórski 1958, s. 218.

1879 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 2.

*vulgariter nominatur; decrevimus construere civitatem*¹⁸⁸⁰. Nie jest to jednoznaczny dowód na istnienie murów, a tekst sugeruje jedynie chęć ich wzniesienia.

Pośrednio o istnieniu umocnień mogą świadczyć przekazy o nieudanych oblężeniach miasta przez wojska koronne w 1345 r.¹⁸⁸¹ oraz przez węgierskie w 1473 r.¹⁸⁸². Pierwszy raz mur miejski został bezpośrednio odnotowany w dokumencie księcia Walentyna (1493 – 1521)¹⁸⁸³ w 1509 r.¹⁸⁸⁴. Na mocy tego aktu miasto powinno z nadwyżek dochodu finansować remonty muru miejskiego.

W 1552 r. spłonęła Brama Dolna, a w 1583 r. Górna¹⁸⁸⁵. Mur miejski remontowany był w 1627 r.¹⁸⁸⁶. Według opisu z połowy XVIII w., miasto wciąż w większej części otoczone było murem oraz posiadało dwie bramy: Górną od zachodu i Dolną od wschodu¹⁸⁸⁷. Jedyny dokładniejszy opis muru miejskiego pochodzi z 1724 r.. Zanotowano wówczas, że istniały dwie bramy miejskie, z izbami, ale bez wież¹⁸⁸⁸.

Wiek XIX jest okresem rabunkowej destrukcji obwarowań. Prawdopodobnie w niewielkim tylko stopniu proces ten powstrzymała uchwała z 1830 r., zakazująca samowolnego rozbierania muru w celu pozyskania surowca¹⁸⁸⁹.

Najstarszym źródłem ikonograficznym dla Żor jest rysunek z mapy M. Helwiga z 1561 r.¹⁸⁹⁰. Widoczne na nim miasto otoczone jest owalnym w zarysie murem miejskim z dwiema niskimi bramami. Mur miejski pozbawiony jest krenelażu i baszt. Równie schematyczny jest widok miasta z mapy Hindenberga z 1636 r.¹⁸⁹¹. Na pierwszym planie widoczny jest mur bez krenelażu z 7 prostokątnymi przyporami o wysokości równej jemu samemu. W skrajnych punktach miasta widoczne są dwa budynki bram.

Zdecydowanie dokładniejszy jest natomiast widok Żor z lotu ptaka, autorstwa F. B. Wernhera (ryc. VIII.23.2)¹⁸⁹². Miasto otoczone jest na nim pełnym obwodem miejskiego muru bez przypór, baszt, a nawet krenelażu. Kurtyna obudowana jest od wewnątrz zabudową mieszkalną, szczególnie gęstą w części południowo – wschodniej. Do miasta prowadzą dwie bramy o podobnej

1880 Archiwum Państwowe w Pszczynie, sygn. II 201, za: I. Panic 2000, s. 89.

1881 Ratiborer Chronik 1862, s. 115; A. Weltzel 1997, s. 34; A. Mrowiec 1970, s. 140; B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoł 1994, s. 35; M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 399.

1882 J. Długosz 1878, s. 579-580; A. Weltzel 1997, s. 49; B. Cimała, J. Delowicz, P. Porwoł 1994, s. 39; I. Panic 2002a, s. 94-95.

1883 Książęta 1995, s. 114.

1884 A. Sieklicka- Wilamowska 2007, s. 20.

1885 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 4.

1886 B. Cimała, Żory..., s. 30.

1887 A. Weltzel 1997, s. 487.

1888 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 4.

1889 Ibidem, s. 488-490.

1890 Czechowicz 2008, ryc. I.

1891 J. Kolenda 1979, ryc. 23.

1892 F.B. Wernher 1750, s. 118-119; P. Siemko 2004, s. 40, ryc. 19.

do siebie formie. Są to budynki wzniesione na planie wydłużonego prostokąta. Mają szeroki przejazd, o łagodnym łuku portalu, a nad przelotem bramnym znajduje się piętro o czterech oknach w elewacji frontowej i dwóch w bocznej. Całość nakrywa czterospadowy dach ze sterczynami na końcach kalenic. Bramy różni umieszczenie względem miejskiego muru. Budynek Bramy Dolnej (*Nider Thor*) całą szerokością wystaje poza obrys muru, podczas gdy Górnej (*Ober Thor*) zbudowana jest w całości na terenie miasta. Obwód murowany poprzedza sucha fosa.

Żory widoczne są także na mapach autorstwa J. Harnischa z 1794 – 5 r. (ryc. VIII.23.3)¹⁸⁹³. Autor zaznaczył, że miasto ma kształt owalny i pozbawione jest baszt. Na najstarszym planie samego miasta autorstwa V. Jurziczka z 1809 r. mur miejski nie otacza już całego miasta (ryc. VIII.23.4)¹⁸⁹⁴, a największe luki zauważyć można w rejonach południowym oraz zachodnim, brak również bram miejskich. Zachowane partie muru pozbawione są baszt i przypór. Miasto w całości wciąż otaczała fosa.

Osobną kwestią związaną z obronnością Żor jest informacja o nadaniu w 1393 r. folwarku pod miastem rusznikarzowi Bernardowi¹⁸⁹⁵. Profesja ta w końcu XIV w. wciąż była nowością¹⁸⁹⁶. W latach 70. XV w. z Żor do Pszczyny przetransportowano *koluprynę*¹⁸⁹⁷. Wiemy również, że w roku 1576 nakazano miastu zakupić odpowiednią ilość armat do obrony¹⁸⁹⁸. Miasta bronić mieli wówczas sami mieszkańcy, w 1559 r. wciąż obciążeni obowiązkiem stróży¹⁸⁹⁹.

23.3.2. Dzisiejszy stan zachowania miejskiego muru w Żorach ocenić można na około 35% pierwotnego obwodu. Nie zachowały się natomiast fosa oraz bramy. Pełną inwentaryzację reliktów naziemnych miejskiego muru przeprowadzono w 1970 r. Od tamtej pory sytuacja muru zmieniała się zauważalnie jedynie na odcinku pomiędzy ul. Ogrodową a Bramkową, gdzie w 1998 r. przeprowadzono gruntowne prace konserwatorskie.

Do naszych czasów przetrwały cztery odcinki miejskiego muru. Odcinek pierwszy o łącznej długości 263 m znajduje się w północnej części miasta i pełni funkcje muru granicznego cmentarza i działek miejskich (ryc. VIII.23.1: a)¹⁹⁰⁰. Maksymalna zachowana wysokość pierwotnej struktury dochodzi do około 6,5 m. Mur wzniesiony został w technice *opus emplectum* z licem z cegły palcówki układanej w wątku wendyjskim. Na całej długości odcinka występują duże różnice w jej rozmiarze: 7,3 – 8,7 x 11,7 – 13,1 x 26,0 – 27,5 cm. Fragmentarycznie na kamiennym fundamencie

znajduje się rolka ceglana. Na wysokości 1,6 m, 2,1 m i 3,3 m zaobserwować można otwory maczulców, rozstawione średnio co 0,9 m. Poszczególne fragmenty odcinka różnią się od siebie rozmiarem cegły i zaprawą. Przykładowo, pomiędzy 105 a 120 m bieżącym odcinka mierząc od zachodniego końca, do wysokości około 2 m zaprawa wapienna ma kolor biały, powyżej wykorzystano zaprawę zdecydowanie gorszej jakości, koloru szaro – żółtego z dużymi grudami niezlasowanego wapna.

Analogicznie konstrukcyjnie prezentuje się dużo słabiej zachowany odcinek północno – wschodni, o całkowitej długości 24 m i wysokości zachowanej do 7,5 m (ryc. VIII.23.1: b)¹⁹⁰¹. Fragment ten znajduje się w rejonie nie istniejącej Bramy Dolnej. Warte uwagi jest obserwowana w górnych partiach odcinka zmiana wątku na gotycki przy jednoczesnym braku zmiany rozmiaru cegieł. Na wysokości 5,5 m nad powierzchnią ziemi zaobserwowano rolkę ceglana. Maczulce na odcinku NE występowały na poziomach co około 0,8 m.

Odmienne prezentuje się odcinek południowy o łącznej długości około 137 m (ryc. VIII.23.1: f)¹⁹⁰². Wzniesiony został w technice *opus emplectum* z licem z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 8,2 – 9,2 x 11,6 – 12,8 x 26,0 – 27,4 cm, układanej w wątku gotyckim z licznymi zaburzeniami. W dolnych partiach kurtyny do spajania użyto dobrej jakości zaprawy o jasnym kolorze z domieszką drobnoziarnistego piasku, w górnych zaś szaro – żółtej z domieszką gruboziarnistą. Zauważalna jest również różnica w cegle, gdyż wraz ze zmianą zaprawy zazwyczaj cegła staje się jaśniejsza i krótsza, analogiczna do budulca odcinka północnego. Wzdłuż odcinka południowego maczulce występują najczęściej w poziomach co około 1 m. Spoiny pomiędzy ceglami wygładzane były starannie palcem.

Na odcinku zaobserwować można trzy kamienne kroksztyny (w 1970 r. odnotowano jeszcze cztery) zamocowane na wysokości 6,25 m od poziomu gruntu (ryc. VIII.23.1: g)¹⁹⁰³. Pod każdym z nich znajdują się wystające o raptem kilka centymetrów cegły wzmacniające konstrukcję.

Należy również zwrócić uwagę na 76 metr bieżący odcinka, a więc punkt wyznaczający mniej więcej 1/3 odległości pomiędzy bramami (ryc. VIII.23.1: h, VIII.23.7)¹⁹⁰⁴. W miejscu tym wyraźnie widoczna jest dylatacja w całej grubości muru. Zarówno część na wschód jak i zachód od niej wzniesione zostały w wątku gotyckim, jednakże cegły (choć równej wielkości) na zachód od dylatacji są mocniej wypalone, bardzo często są to zendrówki, które nie pojawiają po stronie wschodniej. Różnica występuje również w fundamentowaniu.

Pomiędzy ul. Bramkową a Ogrodową w 1998 r. wykonano planową konserwację muru

1893 P. Greinder 2000, kolorowa wkładka.

1894 M. Furmanek, S. Kułpa 2004, ryc. 7.

1895 A. Sieklicka- Wilamowska 2007, s. 22.

1896 J. Szymczak 2004, s. 170.

1897 L. Musiol 1936, s. 87.

1898 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 4.

1899 A. Mrowiec 1970, s. 140.

1900 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 7-16.

1901 Ibidem, s. 16-18.

1902 Ibidem, s. 18-27.

1903 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 27.

1904 Ibidem, s. 22; J. Pierzak 1997c, s. 4.

miejskiego¹⁹⁰⁵, uzupełniając braki w licu cegłą konserwatorską.

Odcinek południowo – zachodni zachował się na długości 11,3 m (ryc. VIII.23.1: i). W przeciwieństwie do pozostałych fragmentów, wzniesiono go z muru pełnego w wątku gotyckim¹⁹⁰⁶.

23.3.3. W zachodniej części miasta, wzdłuż ul. S. Moniuszki, w rejonie zburzonej Bramy Górnej założono wykop o wymiarach 1,5 x 47,5 m¹⁹⁰⁷. Wykop podzielono na odc. od A do I, gdzie granicę pomiędzy odc. B i C stanowił odkryty w trakcie eksploracji mur miejski.

Odsłonięty fundament posadowiony był na głębokości około 1,2 m od współczesnego poziomu gruntu. Miał stosunkowo jednolitą grubość 1,43 – 1,47 m. W wykopie zaobserwowano również fragment fundamentu bramy, lecz niewielka szerokość jednostki badawczej nie dała możliwości rozpoznania jej pełnego planu (ryc. VIII.23.1: j). Odsłonięto jedynie odcinek muru bocznej ściany prostopadłej do kurtyny o długości obserwowanej 10,1 m. Brama wysunięta była o 7,5 m przed obwód i o 1,1 m do wnętrza miasta. Budynek bramy nie był przewiązany z murem obwodowym, a poziom posadowienia fundamentu był o około 0,45 m niższy niż kurtyny.

W odległości 7 – 8 m na zachód od kurtyny (na zewnątrz miasta) zarejestrowano wyraźne obniżenie poziomu calca (ryc. VIII.23.1: k). Niecka interpretowana jako fosa miała szerokość od 17 do 18 m i głębokość około 4,5 m. Najstarsze nawarstwienia jej wypełniska miały charakter naturalnego wypłykania, z których wydobyto zabytki datowane głównie na XVII w., a tylko pojedyncze na XV/XVI w. Świadkiem kresu funkcjonowaniu fosi jest warstwa zasypiskowa z dużą zawartością gruzu, datowana na XIX w.

Kolejny, zgodnie z ruchem wskazówek zegara, wykop założony został na posesji na skrzyżowaniu ul. S. Moniuszki i Garncarskiej¹⁹⁰⁸. Jego celem było rozpoznanie zburzonego odcinka miejskiego muru. W trakcie eksploracji natrafiono jedynie na negatyw muru, wypełniony gruzem ceglanym wymieszany z próchnicą. Miał on grubość około 1,3 – 1,5 m oraz głębokość 1,05 m. Wymiary te odpowiadają rozpoznany w innych częściach miasta fragmentom muru miejskiego.

Dwukrotne badania posesji przy ul. Szeroka 13, w północno-wschodniej części miasta, pozwoliły zaobserwować relikty bramy miejskiej (ryc. VIII.23.1: c)¹⁹⁰⁹. Fundament budynku wzniesiono z kamieni eratycznych łączonych zaprawą wapienną. W wykopie na długości 6,4 m zarejestrowano fragment ściany zachodniej bramy o grubości 3,2 m oraz nieznacznie węższy

1905 J. Pierzak 1997c, s. 3-4.

1906 U. Sibińska, W. Wiśniewski 1971, s. 28.

1907 J. Kozak 1973, s. 4-17.

1908 Ibidem, s. 21.

1909 J. Pierzak 2004, s. 207-210; M. Furmanek, S. Kulpa 2004, s. 9-10, 13.

niewielki odcinek ściany północnej (bocznej). Do ściany północnej dostawiony był kamienny fundament muru miejskiego o grubości 1,4 m. Wnętrze bramy w wykopie archeologicznym wylane było zaprawą wapienną. Zdaniem J. Pierzaka odsłonięte relikty są pozostałością wieży przybramnej¹⁹¹⁰, która miała zostać rozebrana w XVI w.¹⁹¹¹..

W wykopie o wymiarach 2 x 20 m założonym przy ul. Murarskiej¹⁹¹² zarejestrowano fragmentarycznie relikty fosi (ryc. VIII.23.1: d). Jej głębokość oszacować można na około 4 m.

Przy posesji Murarska 25 przeprowadzono badania ratownicze poprzedzające budowę nowego budynku (ryc. VIII.23.1: e, VIII.23.5)¹⁹¹³. W wykopie I/98 o wymiarach 1,5 x 12,0 m zarejestrowano wewnętrzny stok fosi, zewnętrzny z kolei zaobserwowano w wykopie V/98, a wypełnisko w wykopie VII/98. Obserwowana we wszystkich wykopach stratygrafia miała jednolity charakter. Zdaniem autorów fosa była najstarszym w tym rejonie obiektem antropogenicznym. Najniższą obserwowaną warstwą wypełniska fosi są datowane na XVI i XVII w. poziomy powstałe w trakcie naturalnego jej wypłykania. Powyżej zarejestrowano grubą warstwę gruzu ceglanego i kamiennego, interpretowanego jako intencjonalne zasypisko fosi. W żadnym z wykopów nie osiągnięto najgłębszego punktu fosi ani calca. Eksplorację zakończono w punkcie, w którym fosa miała około 1,5 m głębokości¹⁹¹⁴.

W południowej części miasta wykop ułożono również przy ul. Ogrodowej (ryc. VIII.23.1: g, VIII.23.6)¹⁹¹⁵. Profil północny wykopu stanowił mur kurtynowy. Celem jednostki badawczej było rozpoznanie fundamentowania obwodu miasta. Ławę wzniesiono w szerokim wkopie fundamentowym. Składała się z 5 poziomów dużych eratyków uzupełnianych kamieniem łamanym, łączonych zaprawą wapienną. Ława fundamentowa miała około 0,9 m wysokości. Z wykopu nie pozyskano zabytków ruchomych.

23.4. Obwód obronny Żor rozpoczęto wznosić prawdopodobnie na przełomie XIII i XIV w. O takim datowaniu może świadczyć zarówno technika budowy, dokument księcia Władysława wyrażający chęć wzniesienia umocnień, jak i informacja o oblężeniu z 1345 r.

Murowane umocnienia Żor wznoszono etapami¹⁹¹⁶. Świadczą o tym różnice w obrazie poszczególnych odcinków oraz dylatacja przy ul. Ogrodowej. Prawdopodobnie budowę muru rozpoczęto od bram, następnie w części południowej i ostatecznie północnej. Południowy mur

1910 J. Pierzak 2004, s. 210

1911 A. Weltzel 1997, s. 65.

1912 J. Kozak 1973, s. 18-20.

1913 M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 409-410.

1914 Ibidem, ryc. 6.

1915 J. Kozak 1973, s. 22.

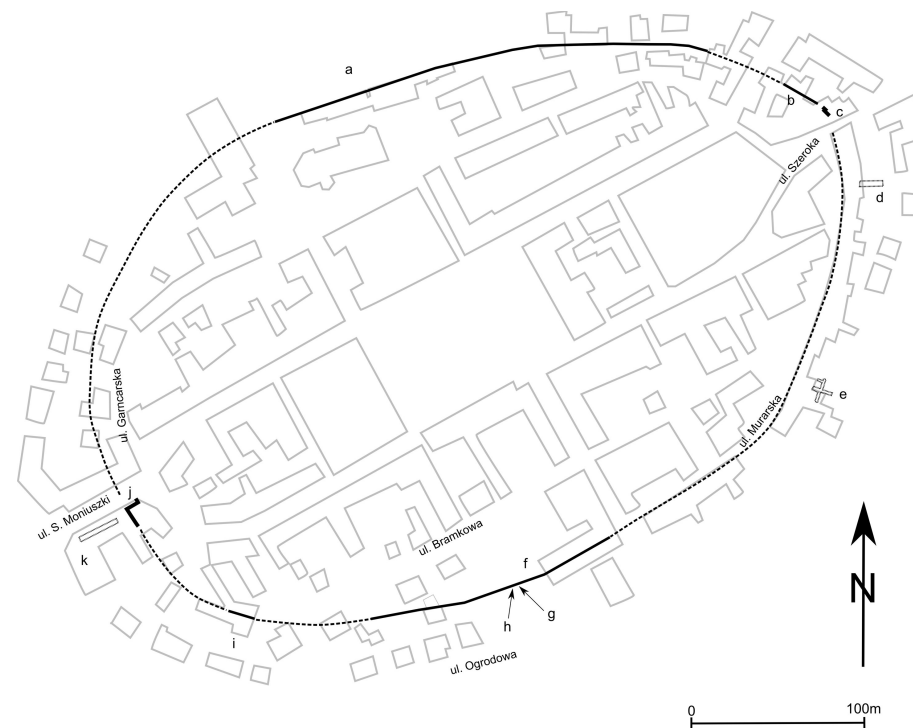
1916 J. Pierzak 2004, s. 205.

kurtynowy podzielony został najprawdopodobniej na trzy „odcinki robocze”, wznoszone zapewne przez trzy grupy muratorów.

Miasto posiadało pełen obwód murowany. Partia fundamentowa o szerokości około 1,5 m i wysokości około 0,9 – 1,0 m zbudowana została z eratyków uzupełnianych kamieniem łamanym, łączonych zaprawą wapienną. Część nadziemną o szerokości około 1,4 m wzniesiono w większości w technice *opus emplectum*. Lico ułożono z cegły palcówki o uśrednionych wymiarach 8,0 x 12,5 x 26,0 – 28,0 cm. Znajdujące się na wysokości 6,25 m kroksztyny wyznaczają zapewne poziom ganku obrońców. Stąd wysokość całkowitą z przedpiersiem można szacować na około 8 m. Najwyższy zachowany punkt sięga około 7,5 m. Mur nie miał żadnych przypór czy baszt, a według nowożytnych rycin pozbawiony był również krenelażu.

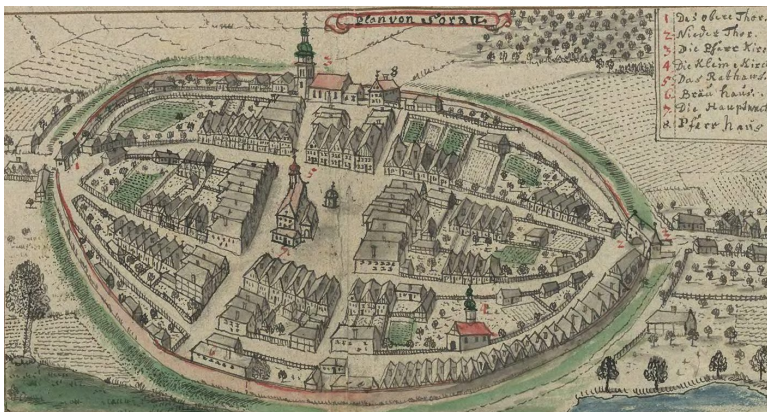
Do miasta wiodły dwie bramy: Dolna od wschodu (ryc. VIII.23.1: c) i Górna od zachodu (ryc. VIII.23.1: j). Obie posiadały podobną do siebie formę prostokątnego budynku z szerokim przejazdem. Nad portalem znajdowała się jedna kondygnacja z oknami oraz czterospadowy dach. Badana archeologicznie Brama Górna nie została zbudowana jednocześnie z murem, a prawdopodobnie wcześniej. Jej fundament posadowiony został na głębokości około 1,6 m, a jego grubość wynosiła 2,4 m. Ściana boczna bramy miała długość ponad 10 m. Bramę Dolną rozpoznano w mniejszym stopniu. Fundament jej bocznej ściany był zdecydowanie szerszy i miał około 3 m szerokości i 1,1 – 1,3 m wysokości. Przejazd miał szerokość około 2,8 m i został wylany zaprawą wapienną. Zdaniem J. Pierzaka nie można wykluczyć, że w pierwszej fazie brama ta miała formę budynku z wieżą przybramną. Weryfikacja tej hipotezy wymaga jednak dokładniejszych badań terenowych.

Obwód murowany poprzedzony był fosą. Jej szerokość zależnie od punktu wahała się od 9 do około 18 m, a głębokość sięgała nawet 4,5 m.

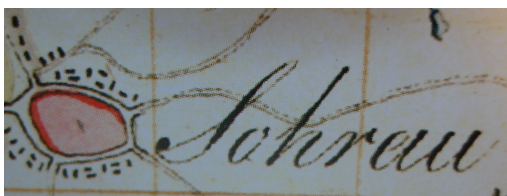

Ryc. VIII.23.1: Żory. Plan. Rys. autora.

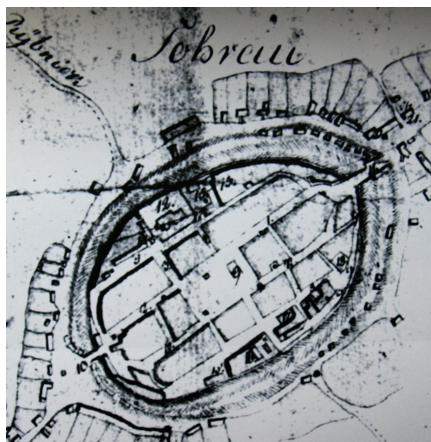
c: Brama Dolna; j: Brama Górna
a, b, f-i: zachowane relikty umocnień
c, g, j: relikty umocnień obserwowane archeologicznie
d, e, k: relikty fosy obserwowane archeologicznie
h: dylatacja w murze

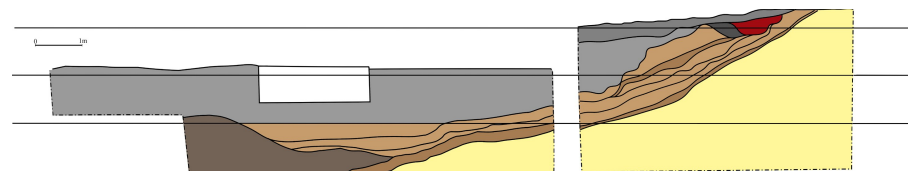
Ryc. VIII.23.2: Żory. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 118-119.

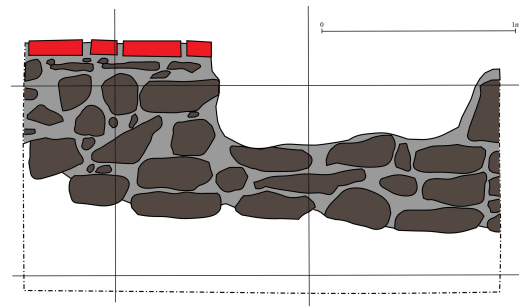
Ryc. VIII.23.3: Żory. Plan miasta, fragment mapy J. Harnischa z 1794/5 r., za: P. Greinder 2000.

Ryc. VIII.23.4: Żory. Plan autorstwa V. Jurziczka z 1809 r., za: M. Furmanek, S. Kulpa 1998, ryc.7.

Ryc. VIII.23.5: Żory. Przekrój fosy, za: M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 409-410.

Ryc. VIII.23.6: Żory. Fundament muru, za: J. Kozak 1973, s. 22.

Ryc. VIII.23.7: Żory. Dylatacja w murze. Fot. autora.

IX. Spis ilustracji

- Ryc. I.2.1:** Zakres terytorialny pracy, Rys. autora.
- Ryc. III.1.1:** Zestawienie porównawcze przekrojów kurtyn murów miejskich. Rys. autora.
- Ryc. III.2.1:** Zestawienie porównawcze rzutów baszt. Rys. autora.
- Ryc. III.2.2:** Zestawienie porównawcze rzutów baszt zamkniętych. Rys. autora.
- Ryc. III.3.1:** Zestawienie form bram miejskich. Rys. autora.
- Ryc. III.3.2:** Zestawienie planów bram miejskich. Rys. autora.
- Ryc. III.3.3:** Zestawienie planów bram miejskich z wieżą przybramną. Rys. autora.
- Ryc. III.3.4** Opole. Rekonstruowany plan barbakanu Bramy Bytomskiej. Rys. autora.
- Ryc. III.4.1:** Opole. Plan baszty ogniowej. Rys. autora.
- Ryc. IV.1.1:** Zestawienie porównawcze rozmiarów i kształtów miast górnośląskich. Rys. autora.
- Ryc. V.1.1:** Przebieg głównych szlaków komunikacyjnych na Górnym Śląsku, Rys. autora.
- Ryc. VIII.1.1:** Biała. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.1.2:** Biała. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 20.
- Ryc. VIII.1.3:** Biała. Plan z połowy XVIII wieku, za: M. Małachowicz, K. Prokopska, A. Małachowicz 2009, ryc. 2.
- Ryc. VIII.1.4:** Biała. Elewacja zachodnia wieży prudnickiej, rysunek za: M. Mattich 1984, rys. 4.
- Ryc. VIII.2.1:** Bielsko. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.2.2:** Bielsko. Widok autorstwa S. Johanny, za: B. Chorąży, B. Chorąży 2010, s. 326-327.
- Ryc. VIII.2.3:** Bielsko. Przekrój przez wewnętrzny stok fosi przy pl. Św. Mikołaja, za: J. Pierzak 1996, rys. 65.
- Ryc. VIII.2.4:** Bielsko. Relikty furty odsłonięte przy ul. Krętej, za: S. Dryja, J. Niegoda, S. Sławiński 2009, ryc. 1
- Ryc. VIII.3.1:** Bytom. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.3.2:** Bytom. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 40.
- Ryc. VIII.3.3:** Bytom. Plan z 1756 r., za: K. Bimler 1943, s. 9.
- Ryc. VIII.3.4:** Bytom. Plan z 1800 r., za: K. Bimler 1943, s. 13.
- Ryc. VIII.3.4:** Bytom. Profil północny fosi odsłoniętej w wykopie 8G/2000 przy ul. S. Webera, za: T. Kosmala, J. Pierzak, Z. Jedynak, W. Nawrocki 2000, ryc. 13.
- Ryc. VIII.3.5:** Bytom. Lico południowe fundamentu muru miejskiego przy posesji Korfantego 1a, za: M. Paternoga, A. Przybyłok, B. Targaczewski 2012, ryc. 7.
- Ryc. VIII.4.1:** Cieszyn. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.4.2:** Cieszyn. Fragment mapy Martina Helwiga z 1561 r., za: B. Czechowicz 2008, ryc. I.

- Ryc. VIII.4.3:** Cieszyn. Miedzioryt Daniela Meissnera z 1637 r. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 5753.
- Ryc. VIII.4.4:** Cieszyn. Obłężenie zamku cieszyńskiego z 1645 r., widok od południa. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.
- Ryc. VIII.4.5:** Cieszyn. Obłężenie zamku cieszyńskiego z 1645 r., widok od północy. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.
- Ryc. VIII.4.6:** Cieszyn. Margines dokumentu Elżbiety Lukrecji z 1647 r.. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie.
- Ryc. VIII.4.7:** Cieszyn. Grafika Mateusza Meriana z około 1650 r. Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 4309.
- Ryc. VIII.4.8:** Drzeworyt Jana Wilhelma Fruschmanna z około 1720 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – S – 4303.
- Ryc. VIII.4.9:** Cieszyn. Weduta *Residenz Schlos und Stadt Teschen* F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 74-75.
- Ryc. VIII.4.10:** Cieszyn. Weduta *CONFINIAE HUNGARIAE* F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 82-83.
- Ryc. VIII.4.11:** Cieszyn. Anonimowy widok z połowy XVIII w., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – H – 5633.
- Ryc. VIII.4.12:** Cieszyn. Plan z 1775 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – F – 12901.
- Ryc. VIII.4.13:** Cieszyn. Widok z 1789 r., Zbiory Muzeum Śląska Cieszyńskiego w Cieszynie, nr inw. MC – H – 2021.
- Ryc. VIII.4.14:** Cieszyn. Profil wschodni wykopu VIII przy ul. Mennicza 28, za: T. Dębowski 1981, t. I, rys. 8.
- Ryc. VIII.5.1:** Czeladź. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.5.2:** Czeladź. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 40.
- Ryc. VIII.6.1:** Gliwice. Plan. Rys. autora.
- Ryc. VIII.6.2:** Gliwice. Obraz wotywny z 1626 / 27 r. z Kościoła Wszystkich Świętych w Gliwicach.
- Ryc. VIII.6.3:** Gliwice. Plan Christiana Von Wrede z około 1748 r. Za: E. Bergman, A. Jankiewicz 1987, ryc. 3.
- Ryc. VIII.6.4:** Gliwice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 342-343.
- Ryc. VIII.6.5:** Gliwice. Widok Bramy Bytomskiej / Białej autorstwa Alexandra von Minutaliego

z 1846 r., za: P. Boroń 2013, ryc. 8.

Ryc. VIII.6.6: Gliwice. Inwentaryzacja Bramy Bytomskiej / Białej z 1852 r., za: F. Maurer 1990.

Ryc. VIII.6.7: Gliwice. Lico zachodnie tzw. Dworu Zetritzów z widocznymi strzępami po murze miejskim, za: F. Maurer 1990, s. 37-38.

Ryc. VIII.6.8: Gliwice. Plan wykopu przy ul. Basztowej 3 – 5, za: M. Michnik, R. Zdaniewicz 2009, ryc. 2.5.

Ryc. VIII.7.1: Głogówek. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.7.2: Głogówek. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 42.

Ryc. VIII.7.3: Głogówek. Widok autorstwa F.B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 289.

Ryc. VIII.7.4: Głogówek. Widok autorstwa F.B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1732 - 1752, tabl. IX.

Ryc. VIII.7.5: Głogówek. Plan z połowy XVIII w., za: R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, ryc. 6.

Ryc. VIII.7.6: Głogówek. Rysunek fasady Bramy Wodnej, sprzed 1874 r., za: J. Strede 1925.

Ryc. VIII.7.7: Głogówek Zdjęcie Bramy Kozielskiej sprzed 1872 r., za: J. Strede 1925.

Ryc. VIII.7.8: Głogówek. Zdjęcie Bramy Zamkowej. Fot. autora.

Ryc. VIII.7.9: Głogówek. Plan Bramy Zamkowej, rys. autora na podstawie inwentaryzacji T. Wąsowicz, A. Zamorska 1986.

Ryc. VIII.7.10: Głogówek. Tzw. Wieża Więzienna oraz budynek Muzeum Regionalnego. Fot. autora.

Ryc. VIII.7.11: Głogówek. Tzw. Wieża Więzienna, przypory oraz łuk od strony zachodnie. Fot. autora.

Ryc. VIII.7.12: Głogówek. Tzw. Lisi Ganek od strony zewnętrznej miasta. Fot. autora.

Ryc. VIII.8.1: Koźle. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.8.2: Koźle. Widok z 1536 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 22.

Ryc. VIII.8.3: Koźle. Widok od południa autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 239.

Ryc. VIII.8.4: Koźle. Widok od północy autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F.B. Wernher 1750, s. 243.

Ryc. VIII.8.5: Koźle. Widok autorstwa C. F. Stuckarta, połowa XVIII wieku, za: Ch. F. Emanuel, S.F. Stuckart 1819.

Ryc. VIII.8.6: Koźle. Brama Odrzańska w XIX lub XX w., za: J. Rajman 2001, s. 29.

Ryc. VIII.8.7: Koźle. Relikt muru miejskiego na terenie zamku, za: J. Romanow 2005b.

Ryc. VIII.9.1: Krapkowice. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.9.2: Krapkowice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 280.

Ryc. VIII.9.3: Krapkowice. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

Ryc. VIII.9.4: Krapkowice. Plan miasta z połowy XVIII w., za: R. Pohl, J. Preisner, R. Wróbel 2007, ryc. 8.

Ryc. VIII.9.5: Krapkowice. Wieża Bramy Górnej, fasada południowa. Fot. autora.

Ryc. VIII.9.6: Krapkowice. Wieża Bramy Górnej, fasada zachodnia (zewnątrzna). Fot. autora.

Ryc. VIII.9.7: Krapkowice. Mur kurtynowy przy ul. Basztowej. Fot. autora.

Ryc. VIII.9.8: Krapkowice. Barokowa baszta tarasu zamkowego przy ul. Przybrzeżnej. Fot. autora.

Ryc. VIII.10.1: Leśnica. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.11.1: Niemodlin. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.11.2: Niemodlin. Plan I. Furtenbacha z początku XVIII w, za: A. Marsch 1995, ryc. 88.

Ryc. VIII.11.3: Niemodlin. Plan F. Glaubitz z 1734 r., za: A. Marsch 1995, ryc. 89.

Ryc. VIII.11.4: Niemodlin. Widok autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 384-385.

Ryc. VIII.11.5: Niemodlin. Rysunek kościoła farnego i Bramy Nyskiej autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 302.

Ryc. VIII.11.6: Niemodlin. Plan z końca XIX w, za: R. Sękowski 1957, ryc. 7.

Ryc. VIII.11.7: Niemodlin. Mur kurtynowy w rejonie ul. M. Drzymały. Fot. autora.

Ryc. VIII.11.8: Niemodlin. Mur kurtynowy przy ul. Rynek 29. Fot. autora.

Ryc. VIII.11.9: Niemodlin. Strzępia po baszcie narożnej przy ul. Rynek 29. Fot. autora.

Ryc. VIII.12.1: Olesno. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.12.2: Olesno. Plan autorstwa F. B. Wernhera, połowa XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 369.

Ryc. VIII.12.3: Olesno. Plan z 1810 r., za: J. Eysymontt 1962, ryc. 2-3.

Ryc. VIII.12.4: Olesno. Zachowany mur kurtynowy. Fot. autora.

Ryc. VIII.13.1: Opole. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.13.2: Opole. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 28.

Ryc. VIII.13.3: Opole. Akwarela Valentina von Saebischa z 1608 r., za: A. Marsch 1995, s. 38.

Ryc. VIII.13.4: Opole. Obraz wotywny z 1685 r., za: A. Marsch 1995, s. 40.

Ryc. VIII.13.5: Opole. Plan autorstwa D. Petzolda z 1734 r., za: T. Idzikowski 2002, s. 279.

Ryc. VIII.13.6: Opole. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 238-239.

Ryc. VIII.13.7: Opole. Plan autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 233.

Ryc. VIII.13.8: Opole. Plan autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 262-263.

Ryc. VIII.13.9: Opole. Plan z połowy XVIII w., za: J. Ilkosz, W. Wilczyńska-Koper, M. Wójtowicz 1990, t. I, il. 8.

Ryc. VIII.14.1: Oświęcim. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.14.2: Oświęcim. Widok z 1867 r., za: J. N. Gątkowski 1867.

Ryc. VIII.14.3: Oświęcim. Profil N wykopu B przy ul. ks. A. Knycza w Oświęcimiu, za: M. Mysza 2003b, rys. 7.

Ryc. VIII.14.4: Oświęcim. Profil N wykopu II przy Rynek 14, za: J. Reyniak 2006, rys. 9.

Ryc. VIII.15.1: Prudnik. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.15.2: Prudnik. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 299.

Ryc. VIII.15.3: Prudnik. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. X.

Ryc. VIII.15.4: Prudnik. Widok autorstwa F. G. Engela z 1808 r., za: fotopolska.eu.

Ryc. VIII.15.5: Prudnik. Plan tzw. Arsenału. Rys. autora, za: S. Kramarczyk 1956.

Ryc. VIII.15.6: Prudnik. Tzw. Arsenał od strony północnej. Fot. autora.

Ryc. VIII.15.7: Prudnik. Wieża Bramy Dolnej od strony miasta. Fot. autora.

Ryc. VIII.16.1: Pszczyna. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.16.2: Pszczyna. Plan autorstwa A. Hindenberga z 1636 r., za: P. Greiner, A. Konias, J. Szczepańczyk, A. Złoty 2002, s. 97.

Ryc. VIII.17.1: Pyskowice. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.18.1: Racibórz. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.18.2: Racibórz. Fragment mapy M. Helwiga z 1561 r., za: B. Czechowicz 2008, ryc. I.

Ryc. VIII.18.3: Racibórz. Plan z 1742 r., za: N. Mika 2010, s. 54.

Ryc. VIII.18.4: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 101.

Ryc. VIII.18.5: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1732-1752, tabl. IX.

Ryc. VIII.18.6: Racibórz. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: <http://fotopolska.eu/>.

Ryc. VIII.18.7: Racibórz. Plan reliktów Bramy Odrzańskiej. Za: R. Turakiewicz, M. Rezner,

W. Stangret 2008/2009.

Ryc. VIII.19.1: Strzelce. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.19.2: Strzelce. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 28.

Ryc. VIII.19.3: Strzelce. Plan z początku XVIII w., za: A. Marsch 1995, s. 124.

Ryc. VIII.19.4: Strzelce. Plan z 1749 r., za: A. Marsch 1995, s. 124.

Ryc. VIII.19.5: Strzelce. Baszta zamknięta/dzwonnica. Fot. autora.

Ryc. VIII.19.6: Strzelce. Mur kurtynowy przy ul. M. Konopnickiej 1. Fot. autora.

Ryc. VIII.19.7: Strzelce. Relikt baszty przy ul. M. Konopnickiej 1. Fot. autora.

Ryc. VIII.20.1: Toszek. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.20.2: Toszek. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 27.

Ryc. VIII.21.1: Ujazd. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.21.2: Ujazd. Widok z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 35.

Ryc. VIII.21.3: Ujazd. Brama miejska. Fragment widoku z 1537 r. autorstwa Gernuga, za: Die Reisebilder 2001, il. 35.

Ryc. VIII.22.1: Zator. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.23.1: Żory. Plan. Rys. autora.

Ryc. VIII.23.2: Żory. Widok autorstwa F. B. Wernhera z połowy XVIII w., za: F. B. Wernher 1750, s. 118-119.

Ryc. VIII.23.3: Żory. Plan miasta, fragment mapy J. Harnischa z 1794/5 r., za: P. Greinder 2000

Ryc. VIII.23.4: Żory. Plan autorstwa V. Jurziczka z 1809 r., za: M. Furmanek, S. Kulpa 1998, ryc.7.

Ryc. VIII.23.5: Żory. Przekrój fosy, za: M. Furmanek, S. Kulpa 2000a, s. 409-410.

Ryc. VIII.23.6: Żory. Fundament muru, za: J. Kozak 1973, s. 22.

Ryc. VIII.23.7: Żory. Dylatacja w murze. Fot. autora.